خاطرات ظفر حسن آیبک

افغانستان از سلطنت امیر حبیب الله خان
تا
صدارت سردار محمد هاشم خان

(چاپ دوم، با ویرایش ، اضافات جدید و عکس‌های جالب تاریخی)

ترجمه و تحشیه : فضل الرحمن فاضل

٩٢

خاطرات ظفر حسن آیبک

افغانستان از سلطنت امیر حبیب الله خان

تا

صدارت سردار محمد هاشم خان

(چاپ دوم، با ویرایش، اضافات جدید و عکس‌های جالب تاریخی)

ترجمه و تحشیه : فضل الرحمن فاضل

مشخصات کتاب:
کتاب : خاطرات ظفر حسن آیبک
(افغانستان از سلطنت امیر حبیب الله خان تا صدارت محمد هاشم خان)
زبان متن اصلی : اردو
نویسنده: ظفر حسن آیبک
مترجم : فضل الرحمن فاضل
تایپ : عبدالجاوید ترکمنی و سید نظام الدین جعفری
صفحه آرایی و دیزاین : محمد قاسم هارون مراد
نوبت چاپ: دوم
چاپ : بنگاه انتشارات میوند - کتابخانه سبا
تاریخ چاپ : ثور ۱۳۸۲ هش - می ۲۰۰۳ میلادی
نشانی ناشر : چهارراهی صدارت، کابل - افغانستان
شماره تیلفون: 455 00 22 20 93 00
آدرس نمایندگی در پشاور : دهکی نعلبندی، بازار قصه خوانی
تیلفون :520 65 25 - 91 - 0092

فهرست مندرجات

بسم الله الرحمن الرحیم

اهداء !

ترجمه این اثر را به همسرم شکیله نیازی فاضل

و دخترانم :

خَولَه و زینب

و پسرانم :

آیت الرحمن، عظمت الرحمن و حامد الرحمن

اهداء می‌نمایم .

ف - فاضل

دهلی جدید - برج دلو ۱۳۷۹ خورشیدی

هوالله

یادداشت سفیر افغانستان بر این اثر

«خاطرات دیروز، تاریخ امروز و خوابهای امروز تاریخ آینده را میسازد». خاطرات گذشته آنگاه در حافظهٔ زمان ماندگار است و جزیی از تاریخ بشر می‌گردد،که برشته تحریر درآید و بدست تاریخ نگاران افتد.

مورخین قصهٔ دیگران را می‌نویسند و خاطره نگاران قصهٔ خود را برای دیگران می‌نگارند. یکی از قصه پردازان یونانی می‌گفت «خدا بشر را آفریده است و بشر قصه‌های بشر را».

از آدم تا امروز آدم‌های دور اندیشی بودند که قصه پردازِ قصه‌های خود گشته‌اند. چه بسا از شاعران، هنرمندان، سیاست مداران، نظامیان، امیران و حتی عامیانی که قصه‌های خود را منظم و یا غیر منظم برشته نظم یا نثر در آورده و برای آیندگان شان به یادگار گذاشته‌اند. اگر هرکسی در هرمقطعی خاطرات خویش را صادقانه بنویسد، خدمتی بزرگ برای خود و دیگران کرده است که در نتیجهٔ آن، بسیاری از عقده‌های بسته بشری باز و رازهای ناگفته ، مکشوف می‌گردد.

ازین جاست که ظفر حسن ایبک که قصهٔ خود و دیگران را در «خاطرات» خویش، نبشته است، خدمتی عظیم برای «تاریخ نگاران هندی و افغان» کرده است، او که خود یکی از مبارزان راه آزادی بوده و هدفی عالی در دل و دماغش می‌پرورانیده است «خاطره پرداز» مهمترین دورهٔ تاریخ احرار هندوستان، در برابر امپراتوری انگلیس گشته است.

ظفر حسن ،با دیده گانی باز و احساساتی آگنده با وطن خواهی، وقایع آندوره را که تاثیر به نهضت‌های آزادی خواهی در برابر انگریزان استعمارگر در هند و افغانستان داشت، بدقت می‌نگارد.

جنگ اول جهانی، انقلاب کمونیستی لینن، برخوردهای دولت

عثمانی، فراز و فرود امیر حبیب الله خان فرزند امیر عبدالرحمن خان، جنگ آزادی افغانستان توسط امیر امان الله خان و سقوط وی بدست امیر حبیب الله خان کلکانی، بازگشت سپه سالار محمد نادر شاه محمد زایی، زد و بندهای دوران وی تا سلطنت محمد ظاهر شاه و حکومت عم وی محمد هاشم خان از جمله عناصر اصلی خاطرات وی است.

اگر از «خود نگری» و «فرصت‌طلبی»های زیرکانهٔ نویسنده بگذریم، این اثر برای تاریخ نگاران آندوره، بخصوص کسانیکه در تاریخ مبارزات آزادی خواهی هند و نخستین شیوه‌ها و تکتیک هندیان در خارج از کشورشان می‌نویسند ،مواد ثقه یی فراهم می‌سازد.

در تاریخ سیاسی هند بویژه از انقلاب ۱۸۵۷م به بعد تا تأسیس حزب ملی «گانگرس» به رهبری گاندی فقید و دیگران، تشکیل اولین حکومت هند در «تبعید» به زعامت احرار هندی، حادثه‌یی است بزرگ و فراموش ناشدنی که آقای ظفر حسن در باب آن ،به تفصیل نوشته است.

هندیان آگاه همواره ازین دوره و معاونت ملت و دولت افغانستان به ایشان با احترام یاد نموده‌اند و سپاسگزار ملت افغانستان استند.

حتی نگاهی گذرا خواننده را در این اثر متوجه نخستین نهال‌های نهضت مشروطه خواهی جوانان افغانی بادردی میسازد که بعدها در مزرع سیاسی کشور به درختان تنومندی مبدل گشتند، این خود می‌تواند گاه گاهی مآخذ «نسبتاً» بهتری برای محصلان علوم سیاسی که سیر این تکامل را تحقیق میکنند ،گردد.

در خاطرات ظفر حسن به شخصیتهای افغانی زیادی بر می‌خوریم که همه در دوران خود و حتی بعد از آن مقامات شاخص دولتی را بدوش داشته و یا از جمله دانشمندان چیز دان آن عصر بوده‌اند، گرچه مؤلف ، نگاه و نقطه نظر بخصوص و بعضاً«طرفدارانهٔ» خود را در باب اشخاص داشته‌اند ،ولی نفس تجمع و یاد آوری این همه اشخاص و کرکترهای افغانی ،در خور تعریف است و قابل استفاده.

شیوه خاطره نویسی آقای ظفر حسن نیز زیباست. دست آدم را گرفته آرام آرام به قریه‌ها و شهرهای افغانستان می‌برد،وقایع منتخب شانرا با

جزئیات شرح میدهد که خود قابل توصیف است و خواننده را تشویق به مطالعهٔ بیشتر میسازد.

باید اذعان داشت که آقای فضل الرحمن فاضل مستشار سفارت و مدیر مسؤول «میزان» از عهدهٔ ترجمه این اثر خوب برآمده و با شیوهٔ شیرین خاطرات ظفر حسن را از زبان اردو به دری برگردانده‌است که خدایش اجر دهاد و علمِ قلمش را در خدمت فرهنگ افغانستانش بلند نگهداراد!.

امروز که وطن محبوب در دست تاریک اندیشی چند افتاده و «مرده شویان تکیه برتخت جهانداران» زده‌اند و فرهنگ کشور در بحران عظیمی قرار گرفته است ،توجه فرهنگیان افغانی به فرهنگ و ثقافت افغانستان فرضی است ملی و وجیبه‌یی است ضروری. و رحمت بر جوانان دفتر روابط فرهنگی سفارت افغانی در دهلی باد که دل و دماغ را مشغول این «چراغ» کرده اند.

با محبت

مسعود خلیلی

دهلی جدید - ۱۸ دلو ۱۳۷۹ هش

به نام خدای غفار و رحمان

پیشگفتار چاپ دوم

چاپ اول خاطرات ظفر حسن آیبک (افغانستان از سلطنت امیر حبیب الله خان تا صدارت سردار محمد هاشم خان) به اثر توجه و تشویق‌های مکرر سفیر دانشمند افغانستان در هند، آقای مسعود خلیلی فرزند برومند قافله سالار ادبیات معاصر کشور شادروان استاد خلیل الله خلیلی، در برج دلو ۱۳۷۹ خورشیدی در دهلی جدید به چاپ رسید و مترجم مورد تشویق بسا از هموطنانی قرار گرفت که کتاب را مطالعه نموده بودند.

اما کتاب حاوی اغلاط طباعتی فراوانی بود و پیوست نمودن «درستنامه» در اخیر کتاب، آن همه نادرستی‌های چاپی را جبران نمی‌کرد، و آرزو همین بود تا کتاب حد اقل با اغلاط طباعتی کمتر که به گفته شادروان استاد محمد یوسف آئینه «درد علاج‌ناپذیر است» به دسترس علاقمندان قرار گیرد. همان بود که به اصلاح اغلاط چاپی دست یازیدم و هموطن دانشمندم استاد ظهور الله ظهوری وقت گرانبهای خود را به بازنگری مجدد کتاب صرف کرد و به اصلاحات انشایی آن نیز پرداخت که بدین وسیله از ایشان سپاسگزاری می‌نمایم.

در چاپ جدید در پهلوی اینکه کوشش کرده‌ام تا نادرستی‌های چاپی کتاب تا حد توان بشری اصلاح گردد، نارسایی‌های انشایی آن هم اصلاح شده است. برعلاوه پینوشت‌های سودمندی را در مورد رجال ذکرشده درمتن کتاب، بویژه در مورد قتل سراج الملة و الدین امیر حبیب الله خان از چند منبع گوناگون جمع آوری نمودم و برکتاب افزودم که بُه باور خودم کتاب را جالبتر ساخته است .همچنان یکتعداد فوتوهای جدیدی را

که دوستان کتاب‌دوستم، برایم فرستاده بودند، ضمیمه کتاب ساختم.

در پایان وظیفه خود می‌دانم تا از دانشمندان محترم، دکتور عبدالغفور روان فرهادی ،دکتور عنایت الله شهرانی که با وجود مصروفیت‌های زیاد دیدگاه‌های شان را، راجع به کتاب نگاشتند و از دانشمند محترمْ پروفیسور رسول رهین که کتاب را در نشریه وزین «آریانای برونمرزی» معرفی داشت، سپاسگزاری نمایم.

همچنان وجیبه خود می‌دانم تا بر روان پاک دانشمند عالیمقام کشور پروفیسور داکتر عبد الاحمد جاوید –که با مطالعه کتاب، بنده را به ادامه این کار تشویق فرمودند و رهنمایی‌های سودمندی نیز ارائه داشتند و قصد داشتند تا مقدمه‌ای نیز براین ترجمه بنویسند ،اما پیک اجل و فرمان «ارجعی الی ربکِ راضیة مرضیة» این افتخار را از من ربود – اتحاف دعا کنم. خدای غفار روان آن دانشمند فرهیخته و بزرگوار را شاد و فردوس برین، نصیب او کناد ! آمین.

در فرجام بجاست تا از برادر ارجمندم، فرهنگی متعهد آقای عبدالرحمن نصیر، مسؤول «بنگاه انتشاراتی میوند و کتابخانه سبا» اظهار امتنان نمایم که این کتاب به همت او به چاپ می‌رسد.

حسبنا الله و نعم الوکیل، نعم المولی و نعم النّصیر

فضل الرحمن فاضل

ثور ۱۳۸۲ خورشیدی(می ۲۰۰۳ میلادی) شهر بن – آلمان

بسم الله الرحمن الرحیم

د دغی ارزښتناکی ژباړی په اړه یوه لنډه یادونه

پښتو مشهور متل دی چی وایی «که کور مو وسو دیوالونه یی پاخه شول» دوی لسیزی لږ موده نه ده چی یو ملت په کی کړیږی او داسی بربادی یی لمنه نیولی چی دبد مرغیو لړی ئی د هری ورځی په تیریدو سره نوره هم د تیارو او غمیزو خواته ور غزیږی، په هر څه کی یو ځرګندږ بدلون را منځ ته شو، دمیلیونو افغانانو دپر له پسی مهاجرتو لړی دنړی په اوږدو او لنډو کی وروستیو برخو ته ورسیده. ان دا چی دادی خبره یی یوه بل پړاو ته چی د پردیتوب اوله خپلو فرهنګی ویاړونو سره د ناآشنایی په ګودرو ګدیږي، د رسیدو په حال کی ده.

په سیاسی او تولنیز لحاظ خو مو چی کوم نوم د شلمی پیړی په وروستیو کالونوکی دځان کړی و، هغه هم دادی دیوی ناځرګندوی غمیزی په لمنه کی له ویاړه لویږی او دشرم ځای نیسی، ځکه نو خبره دغی لنډوی ته رارسیدلی چی :

« دا خپل نبایست راباندی اور شو + لکه قاتل په بدرګه ځان تیرومه ».

که کور مو وسو،بدمرغه شو،خو دژوند په یوه نوی تجربه هم ور واوستو.افغانانو دخپل ژوند او تاریخ، دخپل کلتور او فرهنګ پالنی هغه دود چی دغه ملت ته تاریخ ور د غاړی کړی و بیاهم له یاده ونه یوست، بلکه بر عکس ویی پاله او تر دیره حده یی مخه د نویو بریاوو او تجربو په لوری شوه. په دی کی شک نشته چی زموږ دملت وینس او ځوان فرهنګی پښت تر اوسه هم د ناکامی او بشپړی بد مرغی سره مجادله او مبارزه کوی ،ځکه نو لیکنی کوی په خیړنو اخته دی او بالاخره دنورو تجربی او هغه څه چی زموږ دفرهنګ،ژبی، تاریخ او کلتور سره تړاو لری خپلو خلکو او خپلی ټولنی ته ور دالی کوی،چی یوه دیره مهمه او دپاملرنی وړ

بریا او دالي یې په دغه برخه کې دهغو ارزښتونو ژباړه ده چې له نورو ژبو څخه خپلې ژبې او یا له خپلې ژبې څخه نورو ژبو ته تر سره کیږي.

په اوسني عصر کې د ادبي څیړنو او مقایسي مطالعاتو په برخه کې دغه کار او دغه ارزښت ډیر مهم او د اهمیت وړ ارزښت او مهم گام بلل کیږي .چې له نیکمرغه دافغان ځوان پښت پاملرنه ور اوښتي او پوره باور دی چې په دغه کار سره به زموږ د ادبي، تاریخي او ټولنیزو څیړنو روان بهیر، ډیر ژر له یوه څرگند انقلاب او بدلون سره مخامخ شي،په دې مانا چې په نویو څیړنو، اسنادو او منابعو به داسي برلاسي شو چې زموږ په ډیرو لیکنو او آثارو کې به دنوي کتني اړتیا رامنځ ته کوي.په دغه لړ کې تر همدغه پروگرام لاندې دغه خاطرې (آپ بیتي) چې یوه هندي انقلابي مهاجر ظفر حسن ایبک لیکلي او زموږ ځوان لیکوال، ژورنالیست او ادیب گران فضل الرحمن فاضل صاحب په روانه درې ژباړلي هم راځي چې یو څو لنډي څرگندونې دلته پرې کوو:

د کتاب لیکوال ظفر حسن دپخواني ډیلي سلطنت دیوي ضلعي «کرنال »چې داوسني ډیلي ښار څخه نژدې سل کیلو متره په شمال لویدیزه خوا(هاریانا)کې پروت دی اوسیدونکی دی .دهغو سرکښو او انگریزي ضد مجاهدینو په لیکو کې، لومړی پښتونخوا او بیاافغانستان ته رامخه کوي،د صوبه سرحد دباجوړ او چمر کند د مجاهدینو له سنگرونو څخه راتیریږي او په کابل کې له هغه بهیر او هغه غورځنگ سره ځان یو ځای کوي چې هغه دنامتو مبارزینو مولانا عبیدالله سندهي (رح)مهندراپرتاب ،مولوي برکت الله بهوپالي له خوا لارښونه کیده او پایله یې په ۱۹۱۵م کال کې په کابل کې د آزاد هند دلند مهالي حکومت په جوړیدو باندې پای ته ورسیده.

مولانا عبیدالله سندهي په دغه بهیر کې هغه انقلابي انسان و چې په مستقیمه توگه یې له کابل څخه په خپلو هڅو سره په انگریزي واکمنانو باندې زلزلې ور گډې کړې،هغه نه یوازې د هند بلکه د ختیز په نامتو اسلامي مبارزینو کې د یادوني وړ انقلابي مجاهد دی چې آزادي غوښتونکي یې باید له یاده ونه باسي لکه چې نن سبا هغوی چې د دوی له پاره یې آزادي غوښته او د دوی له پاره یې پر ځان هر ډول ناخوالې ومنلې له یاده ایستلي دي .د دغه نومیالي مبارز غبړ.له کابله پورته

شو،د انگریزانو په دفترونو او څانگو ،د هغوی په استعماري واکمنۍ کې د وریښمینو لیکونو هنگامه همدغه نومیالي مجاهد خوره کړه چې نن هم د هند او آسیا په تاریخ کې یو ژوندی تاریخي څپرکی دی.

ظفر حسن هم د دغه نومیالي تر سیوری لاندې له هیڅ څخه تر لوړو منصبونو پورې رسیدلی،له ده سره د رابطې او مبارزې له امله یې د افغاني واکمنانو کورونو او دربارونو ته لاره موندلې،د ده له برکته دیر موده په‌افغانستان کې په پوځي چارو کې بوخت پاتې شوی او له محمد نادرشاه سره یې د نژدې اړیکو له مخې د هیواد د خپلواکۍ په جنوبي جبهه کې هم برخه اخستې ده. د ده دغه اثر هم په عمومي لحاظ د همدغې دایرې او رابطې په ترڅ کې لیکل شوي خاطرات دي چې هم مثبت او هم منفي ارزیدلای شي .مثبت په دې مانا چې دغه اثر کولای شي یو لړ داسې ربنتیاوې موږ ته را په گوته کړي چې هغه د یوه عیني شاهد د لیدنو کتنو له پلوه دیر اهمیت لري.په جنوبي جبهه کې جگړه،د دغې جبهې سمبالتیا په دغه جگړه کې د جنوبي قومونو میړانه او برخه اخستنه،د نادر خان ونده او همدارنگه په هغو تولو مثبتو او منفي حرکتونو رڼا اچول، دا هغه څه دي چې موږ تر دیره حده په واک کې نه درلودل ، کله چې لوستونکي دغه خاطرات لولي په ربنتني توگه او بې له دې چې ځاني، سمتي، قومي اړیکې په پام کې ونیسي دغه پردې او په بله تولنه تړلي لیکوال او عیني شاهد حقایق او ربنتیاوې په ناپیلې توگه په دیره سمه بنه د هغه په واک کې ورکولای شي . لوستونکي کولای شي د هیواد په جنوب کې د نادرشاه په څیرکې،د استقلال په اصلي ځواکونو او د هغوی په باب چې څه وو؟ څنگه وو؟ او څوک وو؟ لږ ترلږه پوه شي.

برسیره پردې یوه بل مهم اررښت چې دغه اثربې لري هغه دادی چې لیکوال یې په بشپړه توگه د افغاني تولنې په کلتوري او عنعنوي او اسلامي ارزښتونو باندې پوهیږي د افغانانو د ژوند په ډول، ژبو، دودونو، سرکښیو،او کمزورو تکو لکه بې اتفاقۍ او نورو دیرښه پوهیږي .برسیره پردې په دې بریالی شوی چې د افغاني تولنې په تولو ارزښتونو او هغو تولنیرو اړیکو چې په دربار او له دربار څخه د باندې روان دي خبر، اوله هغو څخه دې ښه عکاسي وکولای شي.

د اماني دورې دیو شمیر پیښو په څرگندیدو باندې بریالی شوی او

همدا راز په افغانستان کی د شلمی پېړی د سیاسی حرکت او پر دغه حرکت باندی د نړی د سیاسی حرکتونو اغیزی تریوه حده په دغو خاطراتو کی سری لوستلای شی.

پر پورتنیو تکو برسیره دغه اثر او د دغه اثر لیکول یو لړ داسی منفی ځانګړنی هم لری چی سړی نه شی کولای له هغو څخه سترګی پټی کړی. زه دلته یوازی په لندیز سره د یوڅو یادونه کوم، دا چی همدغه اثر ماهم له اردو متن څخه پښتو ژبی ته را ژباړلی، پر هغه باندی، به د تعلیقاتو په ترڅ کی که دپاک الله رضاوه اوږدی څرګندولی وکړو. یو له هغو نـاروغی څخه چی د دغی لیکنی بنسټ جوړوی، هغه دا ده چی کله هره پیښه او هر جریان تشریح کوی. څومره چی کولای شی هڅه کوی چی یا خپله ځانی او یا هم د هندی نفوذ اغیزه په کی برجسته کړی .دا هغه څه دی چـی د کتاب له سره تر پایه په دیره غیر موثره توګه په لیکنه کی وده کوی او په مصنوعی توب یی لوستونکی له ورایه پوهیږی. ځان ښودنه یی دومره زیاته ده لکه زموږ د اوسینو یوشمیر افغانی لیکوالو غوندی چی خپلی خاطری یی کښلی او هر څه یی پرخپل ځان تمام کړی دی. ظفر حسن خان دومره مهم بولی چی کله کله ان د مولانا سندهی په سیاسی دریځ، کی هم ځان دروی، خوما چی د دغی دوری کوم اسناد دهند په ملی آرشیف کی لوستی، هلته د ده یادونه په دیرو عادی مجاهدینو کی هم نه ده شـوی. همدا راز د نادر شاه په څنګ کی ځان د دومره لوی دریځ او موقف خاوند بولی چی ان د هغه هرحه ابتکار د ځان سلا او مشوره ګڼی. په داسی حال کی چی نادر شاه ته نه ده درس ورکړی و او نه هم د ده تر لاس لاندی لوی شوی دی، نادر شاه د وخت د سیاست په دیر حساس بهیر کی را لوی شو، وده یی وکړه او د خپل څرګند مهارت له برکته د پاچاهی تر پولی ورسید.

له بله پلوه دی په دیرو برخو کی په هغه افغانی وړتیا او ځیرکتیا باندی سترګی پټوی چی د دغه هیواد ملی پالو ځواکونو او ځیرو د ده په مخکی د لومړی او دویم مشروطیت په ترڅ کی سرته ورسوله. دی داسـی فکـر کوی چی ګواکی افغانستان یا ده افغانستان کړی او یا هم اروابناد نادر شاه او تر دوی د مخه په افغانستان کی هیڅ هم نه دی تیر شوی. په داسی حال کی چی دا دول چال چلند او تنګ نظرانه کتنه پرته له دی چی سـړی ووایی ده هم دا کار په عمدی توګه لکه د افغانستان نورو بدخواهانو چی

تر سره کړي، په شعوري توګه سرته رسولی دی. دا ډول نبښې نشان خورا زیاتی دی د مثال په توګه یوځای د سراج الاخبار په باب لیکیلی : «موږ دنړۍ له حالاتو او جګړې، څخه ګرد سره خبر نه وو، ځکه په کابل کې پر ته له سراج الاخبار څخه نور اخبارونه نه خپریدل په هغه کې هم له کورنیو خبرونو، د امیر او شهزاده ګانو له ستاینو پرته نور څه او مضمونونه نـه خپریدل – چې زموږ دپاملرنی وړشی»

ظفر حسن په دغه اړه سم قضاوت نه دی کړی، سراج الاخبار هـمدا اوس هم زموږ سره شته وګوري چې هلته څومره خبرونه د هرکال د ګنو په ترځ کې د نړۍ د سیاسي حالاتو به برخه کې راغلي او کښل شوي دي. بله داچې وايي داسي مقالي په کې نشته چې د دوی توجه دی ور واړوی زه دومره ویلای شم چې د سراج الاخبار د مقالو او لیکنو سويه دومـره لوړه وه چې یوه عادي هندي مهاجر لکه ده غوندي کسانو تـه د هـغی خپروني په مطالبو پوهیدل دیره ګرانه خبره وه. ماته خو د هند د همدغه مهال تولي خپروني لکه حبل المتین، زمیندار، انقلاب، طاقت، سیاست او نوري هم معلومي شوي چې یوه یې هم د سراج الاخبار افغانیه په سطحه معیاري، آزاده او د استعمار ضد روحیه او مقالي نه لري.

بله مهمه او دیادوني وړ خبره چې دی یې لیکی هغه دا ده چې تر هغو چې دی په افغانستان کې دی، تر ده نه ښه مجاهد شته،تر ده نه ښه لیکوال شته او تر ده نه ښه پوځي منصبدار، دا نو اوس یو خدای ته ښه روښانه ده چې ده خوهم نه پوره زده کړې کړی، نه یې د کومې خپروني د چـلولو سابقه درلوده او نه یې پوځي زده کړې کړي وی، دی د افغانستان لیکوال او ادبیان زیاتره په دیره کمه سترګه ګوري او هڅه کوي چـې ځـان ان د افغانستان د یوشمیر اخبارونو مؤسس هم وبولي لکه چې وایي «زه د .اتحاد مشرقي د اخبار مدیر وم» په داسي حال کې چې دی خپله اعتراف کوي چې کشککي صاحب په خپله د دغه اخبار سرپرست و، د هغه له هر څه سترګي پټوي او ځان تـر هـغه اوچت او عـالم ښـئي چـې دا ډول څرګندوني یې د بښني وړ نه دي. تاریخي تیروتني او له خـپلی ګـیډۍ خبري په کې خورا زیاتي دي لکه چې یو بل ځای لیکي :

«امیر حبیب الله خان د هندوستان د سفر څخه وروسته په افغانستان کې د عصري ښوونځیو بنسټ کیښود. د دغه هدف له پاره یې مـولوي

عبدالغني، وروربی چراغ دین او مولوی محمد حسین «علیگ» د ښوونکو په توګه کابل ته راوبلل او د حبیبي ښوونځي بنسټ یی کیښود».

دا هغه تیروتنه ده چې د یوه مثال په توګه باید دلته لږ توضیح شي، په دې ماناچې امیر حبیب الله خان د ۸ - ۱۹۰۷ په ترڅ کې هندوستان ته سفر وکړ، د دغه سفر په ترڅ کې په هند کې د امیر ښه هرکلي وشو، او له انګریزانو سره یې د خپل پلار ناروا ژمنې یو ځل بیا تائید او ومنلې په ۱۹۰۸ کال کې دغه سفر پای ته ورسید،تر دغه سفر نږدې پنځه کاله مخکې په ۱۹۰۳ کال د حبیبي ښوونځي بنسټ کیښودل شو،تر دغه وخته هلته مشروطه غوښتونکي ځای پرځای شوي او روزل شوي وو کله چې امیر بیرته د هند له سفره راغی، لایې سمه دمه نه وه جوړه شوي چې پر ضدیې حرکتونو پیل شول دا ډول ډیری نوری تیروتنې هم په دغه برخه کې سړی لوستلای شي چې دا ټولی په دیره دقیقه توګه د غور وړ دي او له لوستونکي او څېړونکي سره د تاریخي حقایقو په باب د ده د نا خبری پوښتنه را پورته کوي.

لنډه دا چې د ظفر حسن دغه اثر، سره له دې چې زیات شمیر تاریخي تیروتنې لري، داسې فکر کیږي چې دا اثر د ده د عمر په وروستو شپو ورځو کې کښل شوی وي، ځکه په ځینو ځایونو کې ډیری داسې برخې شته چې ده د خپلو خاطراتو په بڼه نه ،بلکه د یو شمیر تاریخي آثارو لکه د ارواښاد غبار او مهدي فرخ له آثارو څخه اخستې دي، دا ډول عبارتونه او ځانګړې برخې تاسې کولای شی د امیر حبیب الله خان د مرګ په فصل کې په څرګنده ولولې.

په دې کې شک نشته چې دی د افغانستان د یو شمیر پیښو شاهد دی خو دا ښرګنده ده چې د یو شمیر بیا دقیق شاهد نه دی او نه په زیاترو باندې داسې رڼا اچوي لکه د هغو پیښو عیني شاهد. برعکس هغه څه چې غبار لیکلي هم هغه ده هم کټ را نقل کړي دي. د ده د لیکنی زیاتی برخی د «افغانستان درمسیر تاریخ» کاپي ده، خو برعکس دي په خپلو خاطراتو کې ان د غبار له وړتیا او لیاقت څخه هم سترګې پټوي او ډیره ساده یادونه یې کوي، همدا وجه ده چې د دغه اثر یوه برخه د اتیایمو کالونو په آخر کې د غبار او یو شمیر نورو د افغانستان په باره کې اثارو په رڼا کې لیکل شوي

ده، دغې برخې ته پاملرنه وکړی : « زمایه نظر ملي‌پالو افغانانو په دغه وژنه کې خامخا لاس درلود، ځکه هغوی پخوا دوه ځلې په دوو ځایو کې د شپې له خوا د امیر پر موټر باندې دزې کړې وې چې بریالي شوي نه وو»

اوس دا نه ده څرګنده چې دغه دویم ځای له شور بازاره پرته چې عبدالرحمن خان لودین پر امیر دزې وکړې چیری او کوم ځای دی؟

له دې ټولو سره سره یو څه چې د دغې مهمې ژباړې په ترڅ کې په ځانګړې توګه باید اشاره ورته وشي هغه دا چې ژباړونکي په ډیر زیار سره د لیکوال ځینو خبرو ته د «خو» ټکي ایښي او حاشیې یې پرې لیکلې دي. او هم یې داسې عکسونه ورسره مل کړي چې د هغه وخت او مهال د حالاتو او واکمنانو په اړه ځانګړې اهمیت لري. دا عکسونه او د هغو راټولول د ژباړونکي د زیار نتیجه ده، چې په دغه برخه کې یې یادونه د لوستونکو له پاره ضروري بریښي.

په هر صورت د دغو خاطرو (آپ بیتي) یوه برخه زموږ د معاصر تاریخ له ډیر مهم او حساس پړاو سره تړاو لري او زموږ یو شمیر لیکوونکو لکه اروابناد رشتیا که څه هم «آپ بیتي» یې «شما بنشنید» ژباړلې د دغه اثر په باب معلومات درلودل او یادونه یې کړې ده. له همدې امله دا ډیره ضروري خبره وه، چې باید زموږ ژبو ته را ژباړل شوې وای. زما ګران دوست محترم فاضل صاحب په دغه برخه کې ډیر زیار ایستلی او په ښکلې دري یې ژباړلې دی. یو ټکی چې زه او دی د دغه کتاب په اړه په هغه باندې په یوه نظر وو، هغه دا و چې موږ د دغه کتاب هغه برخه چې زموږ د هیواد له پیښو او حوادثو سره اړونده نه وه، پریښوده او د هغې برخې له ژباړې څخه تیر شو. نور نو هیله من یم چې تاریخ پوهان او څیړونکي به یې ولولي او ژباړونکي ته به یې په ګډه د نویو هڅو او زموږ د هیواد د تاریخي ویاړونو په اړه د نورو داسې بریو په خاطر د زړه له کومې د عاوکړو، چې پاک څښتن یې مل شي.

پوهنوال عبدالخالق رشید

نوی دهلی – ۱۳۷۹کال د سلواغې میاشت.

تقریظ به قلم دانشمند محترم دکتور عبد الغفور روان فرهادی

بنام خداوند بخشایشگر و مهربان

این کتاب نمونه و نشانهٔ سرگذشت آن جوانان مسلمان هندی است که در آغاز جنگ اول جهانی و در سال‌های پایان دورهٔ سراجیه از راه سرحد آزاد خود را به افغانستان رسانیدند و در آغاز سفر به قرآن کریم سوگند یاد کرده بودند تا برای آزادی کشور خویش یعنی هند، در مقابل قوای برتانیه به جهاد بپردازند و خلیفة الاسلام این جهاد را در استانبول اعلام کـرده بود.

بعدتر در سال‌های نخستین عهد امانیه با جنبش هجرت چند صد تن از مسلمانان هند به افغانستان آمدند (که اقامت بسیاری از ایشان دیر دوام نکرد.)

من شخصاً با رهنمایی دوست ایام تحصیل من محمد علی رونق، در حدود ۱۹۷۵ م با یکی از این هندیان «افغان شده» یعنی فقیر محمد خان (پدر مرحوم وزیر محمد نگهت ممثل معروف) در کابل ملاقات کردم و خاطرات اورا یادداشت نمودم و دریافتم که در آغاز ایـن جـنبش، ایـن جوانان هندی اکثر صاحب احساسات عالی و نیات فرخنده موجود بودند و در سالیان بعد یکی از ایشان یعنی الله نواز خان (فرزند رینواز ملتانی) به رتبه وزیر مختاری افغانستان در برلین رسید (وخـدمت او تـا سـال ۱۹۴۵ م دوام کرد) و من در سال ۱۹۷۲ م در یک محفل عروسی یکی از فرزندان اعلیحضرت محمد ظاهر شاه در قصر دلکشا با آن مرحـوم در جملهٔ مهمانان ملاقات کرده بودم. معلومم شد که در اخیر عهد سراجیه و

آغاز دورهٔ امانیه همه این هندیان جوان را سردار محمد نادرشاه به نیکویی پذیرایی کرده بود.

مرحوم ظفر حسن که یکی از جمله جوانان یونیورسیتی لاهور بود در آغاز عهد امانیه در جنگ استقلال در میدان جنگ تل همراه و قرین سردار محمد نادر شاه سپهسالار قوای افغانی بود.

بعد از این پیکار آنچه در سالیان مابعد، زندگانی ظفر حسن را روشنایی بخشیده است خدمت او در محضر عبید الله سندهی زعیم بزرگ استقلال هند بود وسپس زمانی رسید که ساکن ترکیه شد و با خانم ترکی ازدواج کرد و بعد از جنگ داخلی افغانستان در عهد ظاهر شاهی دوباره به کابل رسیده وظیفه معلمی مکتب حربیه را درکنار افسران بزرگ ترکی گرفت.

ظفر حسن که غالباً نام «آیبک» را در ترکیه بر نام سابق خود علاوه کرده باشد، در طی این سالیان، لیل و نهار تاریک و روشن را گذرانیده و در عهد مارشال ایوب خان زمانی با جنراال قونسلگری پاکستان در شهر استانبول تماس داشته و به لاهور مجدداً مسافرت کرده است.

از همه این سرگذشت معلوم می‌شود که وی مرد نیکو سیرت و فروتن بوده وگواهی دیگران چنان است که در بیان سرگذشت خود هیچ تصنع به خرج نداده است، گرچه شاید از عیب های دیگر کسان چشم پوشیده باشد.

آنچه ارزشمند است بیان صورت مشاهدات وی از احوال پرتلاطم افغانستان و تبدلات آن به سمت‌های نوین بوده و در طی آن ظفر حسن با رجال افغانی در هر دوره آشنا شده و شخصیت ایشان را تا حدی ترسیم نموده است.

ازینکه بعضی از اهل افغانستان بعداً نام ظفر حسن را بر پسر خود گذاشته‌اند، آشکار می‌شود که او خاطرهٔ خوبی در افغانستان به یادگار مانده است.

از اینجاست که ترجمه این کتاب خدمت بزرگ برای معرفت تاریخ

افغانستان از سالیان واپسین دورهٔ سراجیه تا سالهای نخستین دورهٔ ظاهر شاهی می‌باشد.

سلسلهٔ روزگار به گونه مجمل چنان بوده که ظفر حسن ایبک در خدمت جنبش جوانان آزاد هند و سپس همدست استقلال طلبان افغانستان و بعد دوباره همراهی با زعمای آزادی نیم قاره و اقامت در روسیه و ترکیه و بازگشت به خدمت به کابل و پس از سالیان، خدمت برای پاکستان بوده است و معلوم می‌شود در طی همه این روزگاران پیمان سپاسگزاری خود را به افغانستان گرامی می‌داشته است.

یکی از بزرگان هند که در این کتاب نام وی آمده است شیخ الهند محمود الحسن می‌باشد که به حجاز سفر کرده بود. وی مؤلف تفسیر قرآن شریف است که از زبان اردو به فارسی و پشتو ترجمه شد و روزی ناگهان پس از وفات آن بزرگوار به نام «تفسیر کابلی» مشهور گردید. در ینجا من سخن جد مادری خود مرحوم حاجی محمد افضل را به خاطر می‌آورم که که او در کودکی من یعنی پس از جنگ دوم جهانی به من می‌گفت: « در زبان اردو بعضی کتب خوب تألیف می‌شود که باید آن را خواند و زبان اردو را باید آموخت !»

یقین است که این کتاب باارزش به همین سلسله باید ترجمه می‌شد و باید از برادر گرانقدر فضل الرحمن فاضل سپاسگزار باشیم که این خدمت عمده را ادا کرده و در چاپ دوم، آن را بهتر ساخته است. خدای پاک اورا در ادای چنین خدمات ارزشمند طی سالیان توفیق عنایت فرماید.

دکتور عبدالغفور روان فرهادی **نیوپارک ۱۲ می ۲۰۰۳م**

خاطرات ظفر حسن
از دیدگاه دانشمند محترم دکتور عنایت الله شهرانی

نظریه

ترجمهٔ دری کتاب «خاطرات ظفر حسن آیبک» که توسط دانشمند جوان و محقق آقای فضل الرحمن فاضل صورت یافته است، به صورت پراگنده در جریدهٔ «میزان» به چاپ رسیده بود و نگارندهٔ این سطور علاقمند آن بود تا روزی به صورت یک کتاب به چاپ برسد که اینک آن آرزو براورده شد.

کتاب دوران آوارگی:

زمانی که کتاب «خاطرات ظفر حسن» را مطالعه می‌کردم، ایام آوارگی هموطنانم در هر ثانیه به یاد می آمد. این کتاب به خاطری جالب و دلچسپ است که ظفر حسن در ایام نوجوانی که هنوز گرمی‌ها و سردی‌های زندگی را ندیده، به خاطر دفاع از اسلام، به خاطر آزادی میهن، به خاطر داشتن زندگی آرام، به خیال دوری از زیردستی اجانب آواره گشته که دور از وطن، دور از محبت ومهربانی مادر، دور از آغوش و تربیت پدر، دور از خانهٔ که در آن زاده شده، دور از کسانی که به زبان مادری اش سخن می‌گویند. دور از همبازی‌های دوران کودکی و نوجوانی، دور از برادر و خواهر و بالاخره دور از محل آرامش‌های روانی نوشته است .

ظفر حسن محصل جوان و ضعیف البنیهٔ هندی که مسلمان زاده شده و محبت اسلام او را واداشته که به دیار غربت هجرت نماید، گاهی اورا در

غربت‌سرا مخبر انگلیس تصور کردند و گاهی هم به خاطری که در ملک دیگر تولد یافته بیگانه‌اش گفتند و در مجالس مهم راهش ندادند و گاهی هم به خطرناکترین وظایف گماشتندش و وقتی هم به حساس‌ترین کارها راهی‌اش کردند و او چون مهاجر بود ناگزیر برای بقای حیاتش و کامیابی به اهداف عالی‌اش باید همه را میپذیرفت. او در دیار بیرون از جای و ماوای خود در ایام آوارگی با همه دردها و آلام یادداشت‌های خود را از دوران کودکی تا کهولت با صداقت نوشت و صفحهٔ دیگری را در تاریخ وطن به یادگار گذاشت.

می‌گویند که «آب رفته باز آید به جوی » فاجعهٔ آوارگی ظفرحسن در سال ۱۹۱۵ م یعنی هشتاد و چند سال پیش آغاز یافت. چه اتفاقی که به سال دو هزار و یک، آوارهٔ دیگری آقای فاضل یادداشت‌ها و خاطرات اورا ترجمه کرد و تعلیقاتی بدان افزود و از نگاه روانی به آوارگان افغانستان خدمت بزرگی را انجام داد.

پس‌منظر روابط افغانستان با هندوستان:

کتاب خاطرات ظفر حسن از« زبان اردو » یعنی زبانی که در زمان سلطان محمود غزنوی با دخول اردوی غزنوی نطفه گزاری شده و سال‌های زیادی به نام « زبان ریخته » یاد می‌گردید و در ایام امپراتوری نور الدین جهانگیر، شهنشاه مسلمان تیموری به نام «زبان اردو» مسمی شد و رسمیت یافت. از آن ببعد چنان اوج گرفت که بی تردید مـی‌توان گفت، اکنون زبان اردو بعد از زبان‌های عربی و ترکی یک زبان عمدهٔ جهان اسلام به شمار می‌رود.

افغانستان و هندوستان دو کشود همجوار که یکی دارای آئین اسلام و دیگری بودیست و هندو بودند. اما بنا بر تقاضای زمان و سنت‌های دیرین بشری به اثر فاتحین افغانستان تقریباً نیم مردم شبه قاره به مذهب اسلام گرائیدند و خدایان متعدد شان را بی‌بنده گذاشتند.

از تاریخ حملات پی در پی پادشاهان افغانستان از سپه‌سالار اسلام محمود کبیر تا زمان احمدشاه بابای ابدالی و اندک بعدتر این دو کشور

طبق خصایل دیرین جهان بشریت جنگ‌ها کرده، روابط حسنه یافته و گاهی هم ارتباطات فرهنگی بر قرار داشته‌اند.

زبان آهنگین فارسی چنان در نیم قارهٔ هند اثر افگند که اگر بگوئیم دوران جهانگیر در قسمت انکشاف زبان فارسی با دورهٔ محمود کبیر و سلاجقهٔ بزرگ همسری داشته،، قطعاً مبالغه نخواهد بود و حضرت بیدل، سرخوش بدخشانی، غالب، اقبال و صدهای دیگر از همین جا برخاسته‌اند. از جانب دیگر اگر از دوران غزنویان، غوریان، تیموریان (بابریان) لودیان، سوریان وابدالیان محاسبه نمائیم دیده می‌شود که سرنوشت مردمان نیم قارهٔ هند به گونه‌های مختلف به دست افغانان قرار داشته و صرف نظر از جنگ‌های صف به صف، روابط حسنه و تا جای فرهنگ مشترک اندر میان آنها حکمفرمایی می‌کرده است .

زمانی که انگلیس‌ها با خدعه و نیرنگ در نیم قارهٔ هند راه یافتند و پادشاه و شهزادگان تیموری را از میان برداشتند، جوامع افغانی و هندی به گونهٔ دیگری مبدل شد، در هند جای زبان فارسی را زبان انگلیسی گرفت ومقام سلطنت‌های اسلامی بلّه نصارا تعلق یافت. مدتی را استعمارگران انگلیس به افغانستان سپری نمودند و لی دیری نگذشت که شمشیر استعمار آن‌ها به مردم آن دیار کارگر نیفتاد و قیام‌های خونین افغان‌ها بر انگلیس‌ها، ایشان را از پای درانداختند.

مسلمانان و هندوان هندوستان:

بعد از قیام‌های متواتر به خاطر نجات از زیر سلطهٔ انگلسیس توسط افغان‌ها به سرکردگی امیر امان الله خان (در ۱۹۱۹ م) جامعهٔ شبه قاره باور کردند که امکان اخراج بیگانه از خاک شان وجود دارد، زیرا تاریخ هندوستان که پاکستان در آن وقت در پیکر هند قرار داشت، نشان می‌دهد که قرن‌ها زیر تسلط اجنبی قرار داشتند و خاصیت و احساسات آزادی خواهی را به فکر نداشتند.

از حرکات ممتد افغان‌ها اولتر از همه مسلمانان نیم قارهٔ هند و بعداً پیروان آئین‌های بودیزم و هندوئیزم به فعالیت‌های ضد انگلیس دست

زده و حرکات مخفی را سربراه کردند که از مهمترین آن حرکات، ساختن حکومت مؤقت هند در خارج یعنی کابل می‌باشد. چنانچه در کتاب خاطرات ظفر حسن می خوانیم که به سرکردگی مولانا عبید الله سندهی موضوع جامهٔ عمل پوشید و ظفر حسن آیبک با همراهانش به نام جهاد به کابل می آیند و به صورت دسته جمعی کارهای را انجام می دهند و صدای آزادی هند را در جهان می‌رسانند و بالاخره جنبش‌های بسیار ماهرانه و بشر دوستانهٔ فقید مهاتما گاندی با همراهانش باعث می‌گردد که در سال ۱۹۴۷ مسیحی هندوستان از تسلط انگلیس خارج و به دو کشور هند و پاکستان منقسم می‌گردند.

خاطرات ظفر حسن آیبک:

ظفر حسن ایبک منحیث یک شخص غیر مسلکی در تاریخ، این کتاب را به رشته تحریر دراورده است. کتاب اگرچه بسیار ساده و بدون تحلیل‌های سیاسی و قضاوت بین المللی آن دور نگاشته شده، اما به صورت کل کتاب ارزنده و قابل استفاده می‌باشد. گفته‌های را که ظفر حسن منحیث واقعه نگار و چشمدید نوشته، بعضاً در تواریخ کمتر تحریر یافته است و بناء بعضی موضوعات از گفتار این مرد صادق القول بسیار به خوبی استنباط و بدست اهل تحقیق قرار می‌یابد. ازفحوای گفتار مؤلف چنین برداشت می‌شود که وی در گفتار خود صادق بوده و از احساسات پاک اسلامی کار گرفته و چنانچه در کتاب می‌خوانیم که حیاتش را وقف اسلام ساخته است.

به دوره‌ای که ظفر حسن می‌زیسته یک دورهٔ پر از وقایع بوده و از نوشته‌های او احساس می‌گردد که معصومانه نوشته وقضاوت‌ها، همه از فکر اوبوده است و طوری که می‌خوانیم جناح خاصی را تعقیب ننموده و در نوشته‌ها هم به یک هدف خاص نمی‌رود. گاهی او منحیث یک مسلمان با محمد نادر شاه به مقابل انگلیس‌ها به جنگ می‌رود و از اعتبار خاص افغان‌ها بر خوردار می‌گردد واز جانب دیگر مولاناسندهی اورا با اعتمادترین همرزمانش وانمود می‌کند و با ترک‌ها چنان آمیزش پیدا

می‌کند که خود می‌گوید : «روز جمعه که رخصتی بود ما همه ترکها یکجا می‌شدیم.....ما ترکها اکثراً موتر...»(ص ۴۰۳)

شرح وقایع ظفر حسن ارزش از آن دارد که همه گفتارش چشمدید است و از گفتار او بسی موضوعانت روشن می‌گردد و به گونهٔ مثال این چند جمله را از خاطراتش می‌آوریم :

۱ - از زبان نادرشاه در قسمت قتل امیر حبیب الله خان میگوید: «...و در وقت رفتن گفت، «ببینم که رضای خدا چیست؟» در آنوقت ادای این حرف، از طرف او برای من معنی دار معلوم شد. اما آنقدر به آن اهمیت ندادم، اما چندی بعد حقیقت آن برایم عیان گردید»(ص ۱۵۸) درینجا ظفر حسن یک واقعهٔ مرموز افغانستان را روشن می‌سازد.

۲ - ظفر حسن می‌گوید : « همه گمان میکردند که لشکر در تل به پیروزی دست یافته و صرف به اساس فرمان امیر صاحب، عقب‌نشینی صورت گرفته است.از خوش قسمتی سپه‌سالار صاحب و کرم و عنایت خداوندی که شامل حال او گردید، این شکست در انظار مردم، رنگ فتح و پیروزی را به خود گرفت و بر عزت او افزود. اگر فرمانده سپاه انگلیسی ،اندکی از جرأت کار می‌گرفت، و یک قطعه عسکری را به تعقیب ما می‌گماشت، نه تنهابه آسانی به مرز افغانی می‌رسید، بلکه پیشروی هم می‌توانست.»(ص ۲۰۶) از گفتار ظفر حسن فهمیده می‌شود که این واقعه را کسی بخصوص سردار شاه ولی خان در یادداشت‌های خود اعتراف نکرده است و از فحوای گفتارش دانسته می‌شود که انگلیس‌ها از حرکات پی در پی و جهاد افغان‌ها ترسیده وبا امیر امان الله خان از در مذاکره پیش آمد که در راولپندی این عملیه مجری گردید.

۳ - موضوع جدید دیگر را در کتاب می‌خوانیم وآن اینکه درین زمان جهاد افغان‌ها همه می‌دانستیم که خان عبد الغفارخان طرفدار سرسخت کمونستها بود ولی ظفر حسن موقف اورا با انگلیس ومولانا عبید الله سندهی چنین حکایت می‌کند : « برخی از دوستان کالج ما با مولانا صاحب که افغان‌ها را بر ضد انگریزها تشویق می‌کرد و وعده‌های

همکاری به ایشان داده بود، هم نظر نبودند. اما برای مولانا صاحب جز تشویق امیر افغانستان به جنگ با انگلیس چاره‌ای وجود نداشت. خان عبدالغفار خان به خاطر طرح مولانا صاحب ناراض شده بود، اما باید ناگزیر پذیرفت که مولانا صاحب با تدبیر خویش کشور ضعیفی مثل افغانستان را در برابر ابرقدرتی چون انگلیس جنگاند. و این از کارنامه‌های اوست. اگر از این کار سودی عاید نشد، همین کافی است که یک کشور اسلامی یعنی افغانستان به آزادی دست یافت.»(ص ۲۶۸)

در آغاز این بحث گفته آمد که ظفر حسن آنچه را که می‌داند و تصور می‌کند همان را می‌نویسد، درینجا گفتارش درست است، اما خواننده خود می‌تواند قضاوت کند که موضوع تنها نظر شخص اوست و این را نتوانسته درک کند که یک حکومت برسر اقتدار و پرشور در رأس آن امیر امان الله خان قرار دارد و نیز سابقهٔ منازعات افغان وانگلیس را نمی‌داند.

۴ - ترمذ شهریست درکنار رود جیحون به طرف اوزبیکستان و این نام توسط اعراب گذاشته شده است و آقای ظفر حسن نام اصلی و ترکی آن (پته کیسر) را می‌آورد که درین اواخر آن نام استعمال نمی‌گردد و ناگفته نماند که امام عیسی ترمذی و منجنیک ترمذی از همین دیار سر براورده اند.

۵ - ظفر حسن می‌گوید : « پس از پایان یافتن سلطنت عثمانیه تنها خلافت باقی مانده بود که سلطان عبدالحمید خان به حیث خلیفةالمسلمین خوانده می‌شد.

در دوران جنگ اول جهانی، شریف حسین والی مکه بر ضد ترک‌ها علم بغاوت برافراشت و با انگریزها یکجا در برابر ترک‌ها نیروهای رزمی انگلیس‌ها را یاری می‌رساند که سرانجام ایالات حجاز، فلسطین و شام از سلطه ترک‌ها خارج گردید.»(ص ۲۳۸) ما می‌گوئیم که همان نامردی اعراب به مقابل خلافت اسلامی باعث تشکیل اسرائیل، غرب زدگی ترک‌ها و بیچاره شدن قاطبهٔ اعراب در مقابل غرب شده است و بنگرید که جهان اسلام بعد از خلافت ترک‌ها چه شدند؟

۶- ظفر حسن در بارهٔ تاگور فیلسوف هند چنین می‌گوید: « تاگور آن شخصیت فیلسوف، ادیب و با تجربه که مسلمانان تهیدست را بدمعاشان خواند و کارشان را دامن زدن به فساد نامید، دلالت بر تعصب مذهبی او می‌کرد.»(ص ۳۵۵)

درینجا ظفر حسن از عقده‌های قومی«مسلم و هندو» کار می‌گیرد و یقیناً سخنش بجاست. تاگور کسی است که داستان «کابلی والا» را نوشت و مرد بسیار مشهور هند می‌باشد.

۷ - ظفر حسن از احساسات انور پاشای مشهور چنین می‌آورد:

« انور پاشا در جنگ ضد روسی در ترکستان، تنها، بـه شـجاعت و جرأت خویش اتکا داشت... حکومت افغانی برای او امداد بزرگ نظامی نه نمود.» (ص ۲۵۸) ابراهیم بیک لقی گفته بود که «امروز بخارا فـردا افغانستان» بما امداد کنید ولی نکردند تا اینکه فردا رسید و روس‌ها به افغانستان آمدند.

۸ - ظفر حسن در بارهٔ خدمات جمال پاشای تـرکی بـه افـغانستان می‌گوید: «جمال پاشا از یک طرف مشغول تعلیم و تربیت قطعه نمونه بود و از طرف دیگر به اصلاح طرز حکومت افغانستان و تنظیم محکمه‌ها به شکل وزارتخانه‌ها و سازماندهی وزارت حربیه بر اصول مدرن را بر عهده گرفته بود.»(ص ۲۴۴)

بالآخره ظفر حسن پنج پادشاه افغانستان را می‌بیند و آزادی افغانستان و هندوستان را که سال‌ها به آن آرزوها زندگی مـی‌کرد بـه چشـم سـر مشاهده می‌نماید و به سال ۱۹۸۹ عیسوی در خاک ترکیه یعنی وطـن سومی اش جان را به حق تسلیم می‌نماید، مثلی که هر یک از مهاجرین افغانی در هر دیار جا ن‌های شان را به خداوند می‌سپارند.

۹ - رویداد مـهم تـاریخی را کـه ظـفر حسـن از آن حکـایت دارد، ارتباطات مسلمانان هند برتانیه با سفارت روس در افغانستان و مسکو جهت همکاری در اخراج انگریزها از هندوستان می‌باشد وی می‌آورد: «هیأتی بایست به روسیه می‌رفت و با حکومت تزار مذاکرات به عـمل

می‌آورد و راجع به کمک‌های تجارتی و سیاسی، وعده‌هایی مـی‌داد و تلاش می‌کرد تا روس‌ها و انگلیس‌ها را از هم جدا کند و روسیه را دوست هندوستان بگرداند.» (ص ۱۳۱)

ارزش کتاب ظفر حسن:

کتاب مذکور یکی از دلچسپ‌ترین کتاب‌هاست، آنگاه که خوانـنده، آغاز به خواندن میکند، ناگزیر بلاوقفه آن را به پایان خواهد رساند.

مترجم دانشمند آقای فضل الرحمن فاضل عبارات فارسی را با لطافت تمام و سلاست زیاد ترجمه نموده که کتاب را دلپسـندتر سـاخته است. همچنان مترجم کارهای مهم زیر را نیز انجام داده است:

۱ – حواشی و اضافات را با امانت داری و احترام به مؤلف در کتاب علاوه کرده و کتاب‌های زیادی را به غرض تحقق بخشیدن گفتار خود سند آورده و از هر کدام استفاده‌های کرده است.

۲– فهرسات اعلام از مهمترین کارهای یک مـؤلف یـا ویـراستار می‌باشد و آقای فاضل این عمل را بخوبی انجام داده و با این کار عالی روح علامه حبیبی را شاد ساخته است که در وقت حیاتش به این کارها همه نویسندگان و ناشران را تشویق می‌کرد.

۳ – اَشکال را آقای فاضل به هر وسیله‌ای که بوده یافته و مجموعهٔ بزرگی را درین کتاب گنجانیده و کتاب را ده‌ها چند مهم جلوه داده، زیرا دریافت عکس‌های تاریخی و آوردن آن در کتاب، کیفیت کتاب را اعجاز بخشیده است.

به عقیده این نگارنده خواندن این کتاب به فرد فرد افغانستان ضروری و لازمی است.

مترجم کتاب فضل الرحمن فاضل:

خوشایند است اگر بگویم که آقای فاضل با قوهٔ ذکاوت و هوشیاری زبان اردو را بدون اینکه نزد استادی به شاگردی زانو بزند، آموخت که کتاب‌ها را از آن زبان به فارسی تبدیل کرد. آقای فاضل اصلاً از قبیلهٔ یفتلی‌های فیض آباد بدخشان است که اکنون داستان شهرتش از قریه و

شهر و دیارش برامده و به مثابه یک مؤلف و مترجم با صلاحیت در قطار علمای جید افغانستان جای یافته است. وی یک افغان اصیل و با درد بوده که از ایام نوجوانی و خردسالی دست به جهاد زد و از آغاز جهاد افغانستان برعلیه روس‌ها تا خروج آن‌ها جهاد جسمی و قلمی را ادامه داد. در وقت جهاد بسی اقارب و اعضای خانواده به شمول پدر شهیدش ملا قربان محمد یفتلی و استاد فیض الرحمن فایض برادرش به درجهٔ رفیع شهادت رسیدند. خداوند برادر ارجمند و قلمبدست توانا آقای فاضل را در پناه خود نگهدارد که این کتاب ارزنده و بسیار مهم تاریخ افغانستان را که نمایانگر یک دورهٔ مهم تاریخی وطن مان می‌باشد با قبول زحمات طاقت‌فرسا و تکالیف زیاد در غربتسرای هندوستان ترجمه و به دست نشر سپرده است.

عنایت الله شهرانی

بلومینگتن، اندیانا **دهم جولای ۲۰۰۱ م**

خاطرات ظفر حسن در آریانای برونمرزی

«آریانا» نشریه سه ماهۀ شورای فرهنگی افغانستان که شامل پژوهش‌های تاریخی، فرهنگی، ادبی و اجتماعی در باره افغانستان است از پنج سال بدینسو زیر نظر استاد دانشمند و محقق پرفیسور رسول رهین در سویدن به نشر می‌رسد.

در فصلنامۀ «آریانا» شمارۀ دوم، سال چهارم (سرطان - سنبله ۱۳۸۱ خورشیدی) در بخش «کتابشناسی تشریحی جاریه افغانستان» آن مجلۀ وزین در معرفی خاطرات ظفر حسن چنین آمده است :

«آیبک، ظفر حسن (خاطرات)

افغانستان از سلطنت امیر حبیب الله خان تا صدارت محمد هاشم خان،تر جمه و تحشیه از فضل الرحمن فاضل. دهلی جدید، ادارۀ روابط فرهنگی سفارتکبرای دولت اسلامی افغانستان . ۱۳۷۹ خورشیدی .

۴۱۴ + متفرق ۱۲۹ ص ، مصور

شامل مطالبی در باره زندگینامه ظفر حسن آیبک، دوره آموزش او، شمول در کالج لاهور، حرکت به سوی سرحد، حرکت به کابل، نوشته هایی در باره وضع جغرافیایی افغانستان، نفوس، آب وهوا،نژادها،ورود به جلال آباد،دیدار با هیأت‌های خارجی در کابل، کشته شدن امیر حبیب الله خان، جنگ استقلال، حرکت به سوی تاشکند، روسیه، حرکت جانب ترکیه و بسا مطالب مفید وارزنده تاریخی دیگری از خاطرات ظفر حسن آیبک می‌باشد.

مرحوم ظفر حسن آیبک که خود هندی الاصل بود و در جنگ آزادی هند نقش عمده داشت، خاطرات خود را از کشورهای همجوار، مخصوصاً افغانستان بیان کرده است. در مورد این شخصیت و خاطرات او بهتر

می‌شود به نوشته جناب محترم مسعود خلیلی سفیر کبیر افغانستان در هند متوجه شویم که نوشته است :«ازین جاست که ظفر حسن ایبک که قصهٔ خود و دیگران را در «خاطرات» خویش، نبشته است، خدمتی عظیم برای «تاریخ نگاران هندی و افغان» کرده است، او که خود یکی از مبارزان راه آزادی بوده و هدفی عالی در دل و دماغش می‌پرورانیده است «خاطره پرداز» مهمترین دورهٔ تاریخ احرار هندوستان، در برابر امپراتوری انگلیس گشته است.

ظفر حسن ،با دیده گانی باز و احساساتی آگنده با وطن خواهی، وقایع آندوره را که تاثیر به نهضت‌های آزادی خواهی در برابر انگریزان استعمارگر در هند و افغانستان داشت، بدقت می‌نگارد.

جنگ اول جهانی، انقلاب کمونیستی لیٔنن، برخوردهای دولت عثمانی، فراز و فرود امیر حبیب الله خان فرزند امیر عبدالرحمن خان، جنگ آزادی افغانستان توسط امیر امان الله خان و سقوط وی بدست امیر حبیب الله خان کلکانی، بازگشت سپه سالار محمد نادر شاه محمد زایی، زد و بندهای دوران وی تا سلطنت محمد ظاهر شاه و حکومت عم وی محمد هاشم خان از جمله عناصر اصلی خاطرات وی است.»

مسعود خلیلی می‌گوید:

اگر از «خود نگری» و «فرصت‌طلبی»های زیرکانهٔ نویسنده بگذریم، این اثر برای تاریخ نگاران آندوره، بخصوص کسانیکه در تاریخ مبارزات آزادی خواهی هند و نخستین شیوه‌ها و تکتیک هندیان در خارج از کشورشان می‌نویسند ،مواد ثقه‌یی فراهم می‌سازد.

مضاعف بر آن مواد خوبی در مورد دوران حکومت خانواده‌های محمد زایی افغانستان دارد که قابل مطالعه و بررسی می‌باشد.

این کتاب باشیوهٔ سلیس و راحت ترجمه شده و دست بالا و توانای جناب محترم فاضل مترجم کتاب را در حاکمیت وی بر زبان دری و اردو نشان میدهد.

فصلنامهٔ آریانا(برونمرزی) شمارهٔ دوم، سال چهارم صفحات ۱۰۴ و ۱۰۵

بنام خدا

پیشگفتار مترجم

ترجمه کتابی را که خوانندگان عزیز مطالعه می‌فرمایند، در حدود یکسال قبل، نشرآن در جریده «میزان» ارگان نشراتی سفارت کبرای دولت اسلامی افغانستان، در هند، از شماره ۵۴ به بعد آغاز یافت که در اشاره کوتاهی راجع به اهمیت کتاب و اهمیت نویسنده آن، چنین نوشته بودم:

«آپ بیتی» یا خاطرات، کتابیست که به قلم ظفر حسن آیبک به رشته تحریر درآمده است. نویسنده از جملهٔ دوازده تن از شاگردان کالج دولتی لاهور بود، هنگامی که در ۱۹۱۴ میلادی جنگ اول جهانی آغاز یافت و سلطان عثمانی جهاد را بر ضد انگلیس، فرانسه، روس و ایتالیا اعلان کرد، ایشان در ۶ جنوری ۱۹۱۵ میلادی پیمان بستند تا مطابق امر خلیفة المسلمین (سلطان عثمانی) در جهاد شرکت ورزند. آن‌ها رهسپار کابل شدند و برخی از جملهٔ آن دوازده تن، اعضای فعال نخستین حکومت موقت هند در تبعید گردیدند، حکومتی که در افغانستان تاسیس شده بود.

نویسندهٔ خاطرات (ظفر حسن آیبک) از آمدنش به‌افغانستان، همکاری با مولانا عبیدالله سندی، داستان قتل امیر حبیب الله خان سراج الملة و الدین، همکاری با سپه سالار محمد نادر خان در جنگ استقلال ،مقرر شدن از طرف موصوف در نشریهٔ «اتحاد مشرقی» و انتقال مرکز حزب هندوستانی‌های مهاجر از کابل به مسکو، شمولیت در دانشگاه مسکو، ازدواج با یک دوشیزهٔ ترکی، رفتن به ترکیه، دریافت نشان «ستور» از طرف محمد ظاهر شاه و به ذکر ده‌ها حادثه و رویداد جالب

دیگری می‌پردازد که خواندن و اگاهی از آن‌ها برای خوانندہ‌گان «میزان» خالی از دلچسپی و فایده نخواهد بود.

ان شاء الله این کتاب را طور مسلسل، به ویژه فصل‌های آن را که به افغانستان و تاریخ آن ارتباط دارد، به خوانندہ‌گان عزیز پیشکش می‌نماییم.

در اینجا برای اطلاع مزید خوانندہ‌گان ارجمند از احوال نویسندۀ کتاب طور مختصر عرض می‌شود که او در شهر «کرنال» که در بیست و پنج مایلی پانی پت و هفتاد و شش مایلی دهلی واقع است، در ۲۶ سپتمبر ۱۸۹۵ میلادی تولد شده است. لیسه را در کرنال خوانده، سپس به لاهور رفته و در آنجا در کالج دولتی لاهور شامل گردیده است. سپس از لاهور به عزم جهاد، وارد افغانستان شده و از آنجا جهت تحصیلات رهسپار مسکو شده است. وی بعد از ورود به کابل (پس از ۱۹۱۵ میلادی) وظایف مهمی را درافغانستان بر عهده داشته و معلم شهزاده محمد طاهر جان پسر نادر شاه بوده است. همچنان میر غلام محمد غبار (مورخ شهیر کشور) سردار فیض محمد زکریا وزیر خارجه افغانستان و امین الاطلاعات شهید محمد اختر فرزند شادروان ناظر محمد صفر، زبان انگلیسی را نزد او فرا می‌گرفته اند.

ظفر حسن سپس از مسکو ،رهسپار ترکیه گردیده و در آنجا با یک دوشیزۀ ترکی ازدواج نموده و تابعیت ترکیه را به دست آورده است . وی در ارتش ترکیه مشغول خدمت شده و بنا به دعوت محمد نادر شاه در سال ۱۹۳۳م به‌افغانستان رفته است تا در مکتب حربیه شغل تدریس را بر عهده بگیرد، اما وقتی که او به فراه می‌رسد و از قتل نادر شاه اطلاع حاصل می‌کند، به سببی که قبلاً همسرش را به افغانستان اعزام داشته بود ، بناء رهسپار کابل می‌گردد. موصوف در سال ۱۳۱۶ هجری شمسی از طرف محمد ظاهر شاه، پادشاه وقت افغانستان، نشان دولتی «ستور» را به دست می‌آورد.

قابل تذکر است که وی بعدها یعنی پس از تاسیس پاکستان از طرف

مارشال ایوب خان رئیس جمهور وقت آن کشور نشان «امتیاز» را دریافت داشت.

ظفر حسن در ۱۹۳۷ میلادی در چهارمین سال سلطنت محمد ظاهر شاه که سپهسالار شاه محمود خان وزیر حربیه افغانستان بود، ریاست هیئت افغانی را برای خرید اسلحه از چکوسلواکیا عهده دار بوده است

نویسنده از نکات جالب دیگری نیز در این کتاب حکایت دارد، از آن جمله از آمدن ملکه ثریا، ملکهٔافغانستان بعد از خلع شوهرش (امان الله خان)، در استانبول به خانه موصوف و گفتگوهای مهمی که نظامیان عالی رتبهٔ پاکستان و ترکیه در منزل او در سال ۱۹۵۳ میلادی انجام داده‌اند و... که شاید مطالعهٔ آن برای روشن شدن زوایایی از تاریخ کشور ما خالی از فایده نباشد.

سرانجام این شخص در ۵ جنوری ۱۹۸۹میلادی به عمر ۹۴ سالگی در استانبول وفات یافته و در همانجا به خاک سپرده شده است.

قابل یادآوری است که کتاب حاضر همان کتابیست که شادروان سید قاسم رشتیا در خاطرات سیاسی خود بدان اشاره نموده، اما عنوان کتاب «آپ بیتی»[1] را «شما بنشینید» ترجمه نموده است که معنی دقیق آن «خاطرات و سرگذشت» است نه «شما بنشینید».

اینک که کتاب لله الحمد و المنة بعد از نشر مسلسل آماده چاپ است، من حرف دیگری به گفتن ندارم. همینقدر ضروری میدانم به خوانندگان ارجمند یاد آور شوم که انگیزه‌ای که مرا به ترجمه این اثر واداشت، این بود تا افغانها از نقش مهاجران هندی در تاریخ

۱- شاد روان سید قاسم رشتیا ضمن تبصره بر تبلیغات نشرات دوره رژیم حزب دموکراتیک خلق بر ضد خانواده آل یحیی و تبصره بر نوشته «نادر خان فاتح تل نیست» در پاورقی صفحه ۴۴۹ اثر ارزشمندش، (خاطرات سیاسی سید قاسم رشتیا) می‌نویسد: سالها بعد از نوشتن این قسمت از خاطرات خود کتابی بنام «آپ بیتن» (شما بنشنید) به زبان اردو، اثر ظفر حسن خان هندی که با سپه سالار محمد نادر خان در جنگ تل همراه بود، بدستم رسید که در آن عین موضوع را تحریر و تائید نموده بود که فیرگلوله توپ پس از نشانه‌گیری دقیق توسط آلات فنی توسط شخص سپه سالار صورت گرفته بود. (اصل این اثر در کتابخانه استانبول و کاپی آن نزد من موجود است)

سیاسی افغانستان و بر خورد زمامداران ما در برابر آنها آگاهی حاصل کنند که این کتاب بر این صفحه مهم تاریخ کشور ما روشنی می‌افگند و با ترجمه همچو آثار می‌توان به قضاوت دیگران در باره تاریخ و فرهنگ خویش پی برد و در صورت لزوم اشتباهات شان را تصحیح کرد. و من با فرصتی که در اختیار داشتم به نوشتن پینوشت‌هایی جهت توضیح و تصحیح متن این کتاب دست یازیدم و در لابلای کتاب ،یکتعداد فوتوهای شخصیت‌های مهم و تاریخی کشور را که با کوشش فراوان گرد آورده بودم ،هم افزودم، امیدارم که طرف توجه ارباب مطالعه قرار گیرد، و بنده را، با ارائه مشوره‌های سودمند شان یاری فرمایند تا در چاپ بعدی، این کتاب، خواندنی ترشود. دراینجا لابّدّی میدانم تا از تشویق‌های مکرر محترم مسعود خلیلی سفیر افغانستان در هند که ترجمه درهم و برهم مرا می‌ستود و پیوسته به اتمام هرچه سریعتر آن تشویق می‌نمود، سپاسگزاری نمایم.

در پایان از برادران محترم عبدالجاوید ترکمنی و سید نظام الدین جعفری که کتاب را با حوصله فراخ تایپ نمودند و از جوان سختکوش آقای محمد قاسم هارون مراد که تا ناوقت‌های شب به اصلاح و دیزاین کتاب می‌پرداخت و از برادر گرامی‌ام انجینر عبدالرحیم احمد پروانی که بخشهای نخست این اثر را بعد از ترجمه، با دقت مرور کرد و از دوست دانشمندم پوهنوال عبدالخالق رشید که مقدمه عالمانه‌ای بر این اثر نگاشت، اظهار شکران و امتنان می‌نمایم، کریم بزرگ کارساز همه باد !.

حسبناالله و نعم‌الوکیل.

فضل الرحمن فاضل

مدیر مسؤول نشریه «میزان»، دلو ۱۳۷۹ش - دهلی جدید

مقدمه

دیکهو مجهی جو دیده عبرت نگـاه هـو   میری سنو جو گوش نصیحت نیوش هــی
غالب

اینجانب زمانی که بعداز ۳۴ سال جلاوطنی درسال ۱۹۴۹ م به لاهور آمدم، برخی از دوستان مخلص استاد بزرگوارم مولانا عبیدالله صاحب سندی برایم گفتند، آن اوضاع و حالاتی را که من در شرف معیت مولانا صاحب بودم به رشته تحریر دراورم، اما من بخاطر بـرخـی مـلاحظات سیاسی و یک سلسله اهداف دیگر، از نگارش این مورد امتناع ورزیدم. ولی برای آن دوستان، برخی از آن دیدارها را حکایت کردم، و از ایشان خواستم ،این حرفها را در حیات من بدست نشر نسپارند.

زمانی که دوباره به ترکیه عودت کردم برخی دوستان اصرار نمودند که بایست زندگینامه خویش را در سلک تحریر کشم. من تا حدی به این پیشنهاد اظهار رضایت نمودم واز برادر عزیز و محترم خویش مرحوم میا محمودالحسن که به من چون پدر مرحومم شفقت دارند، تقاضا کردم تا برخی اسناد واطلاعات را در دسترسم قرار دهد تا در روشنایی آن، تاریخ دقیق رویدادها را به صورت درست آن، قید کنم. با وجود آن از ذکر برخی رویدادها به اساس همان بیم قبلی دست نگاه داشتم.

در ۲۸ دسمبر ۱۹۵۸ م آتشه مطبوعاتی سفارت پاکستان آقای شریف الحسن به منزل من جهت صرف چای تشریف آورد و با شنیدن داستان زندگی من، از من خواست آن اوضاع را قلمبند کنم و مسأله را وضاحت دهم. موصوف با اصرار زیاد یاد آور شد که حداقل بخاطر خدمت تاریخ ،آن رویدادها را برشته تحریرکشم، اما نشر آن را تا زمان مرگ به تعویق

اندازم.

حرفهای او بر من اثر گذاشت و من به نگارش حالات زندگی خویش آماده گردیدم. اگر آنچه از نوشته من سودی به کشورم، عاید بگرداند و یا تحریر این حوادث، به آن تلاش‌های خستگی ناپذیری که مسلمانان انقلابی شبه قاره هند در راه آزادی انجام دادند، روشنی بیفگند، هدف من براورده می‌شود و باعث اطمینان من می‌گردد.

ظفر حسن ایبک

اهداء و سپاس

من از والدین مرحوم، خواهر و برادر خویش کمال امتنان را دارم که به تربیت وتعلیم من همت گماشتند.

من همچنان از استاد گرامی خویش مولانا عبیدالله سندی سپاسگزار هستم که ایشان در امور سیاسی و دینی مرا آموزش دادند.

من از سردار محمد نادر خان سپه سالار افـغانستان، اظـهار سـپاس می‌نمایم که بچه سقاء را شکست داد و مطابق فیصله جرگه ملی افغان‌ها به پادشاهی‌افغانستان رسید. سردار موصوف زمینه آخرین ملاقات مرابا مادرم در حجاز فراهم کرد وسفر خرج مرا از استانبول تا مکه معظمه نیز پرداخت.

من این کتاب رابه شریک زندگی خویش امینه مکـرم آیـبک اهـدا می‌کنم که سلیقه کار،حسن اخلاق و ارتباط با همچو زن تحصیل یافته ، سبب شد تا در ترکیه ایام زندگی را پیروزمندانه و با عزت سپری کنم.

۱۲اکتوبر ۱۹۸۸ م - ظفر حسن آیبک

پیشگفتار ناشر متن اردوی کتاب

قبل از این‌که جنگ جهانی آغاز گردد، در سال ۱۹۱۴ م ترکیه عثمانی به مثابه هم‌پیمان آلمان برضد متحدین (بریتانیا، فرانسه، روسیه، ایتالیا و...) در جنگ سهم گرفت. خلیفة المسلمین اعلان جهاد داد و عده‌ای از دانشجویان سربکف کالج های لاهور به اعلان او لبیک گفته تصمیم مهمی اتخاذ کردند.

بتاریخ ۶ جنوری ۱۹۱۵ م در نیمه شب همه در یک کشتی سوار شده از طریق دریای راوی به منجدهار گام گذاشتند وبا رازداری تمام جهت سهم عملی در جهاد، به قرآن کریم سوگند یاد نمودند.

بعد از سوگند، ایشان آهسته آهسته آمادگی گرفتند روز جمعة المبارک ۵ فبروری ۱۹۱۵ م به سواری ریل به هری پور هزاره رسیدند. از آنجا به ایالت امب رفتند، از دریای سند عبور کردند و خویشتن را به قبایل آزاد رسانیدند در فضای آزاد نفسی به راحت کشیدند و نعره الله‌اکبر سردادند. از منطقه قبایلی رهسپار افغانستان شدند و در کابل زیر نظارت قرار گرفتند.

سپس مولانا عبیدالله سندی از کویته با طی راه‌های ویران و دشوار گذار خود رابه قندهار رسانید و از آنجا در اکتوبر ۱۹۱۵ به کابل مواصلت ورزیده رهبری این گروپ مختصر دانشجویان را بر عهده گرفت و به این ترتیب اردوی کوچک دانشجویان، تحصیلات خود را نیمه تمام گذاشتند، و بی نیاز از آینده و جدایی دایمی از عزیزان و خویشاوندان، برای نجات وطن عزیز از غلامی انگریز و نیت جهاد در برابر متحدین، هزاران دشواری را باجبین باز پذیرفتند و باثابت قدمی در راه حق، سد راه طوفان بلا خیز شب تاریک غلامی و استبداد و استعمار شدند ، چراغ آزادی بر

افروختند و قدم پیش بنهادند. مؤلف «آپ بیتی» (سرگذشت) ظفر حسن، یکتن از مجاهدین این لشکر آزادیخواه بود.

دانشجویانی که در این قافله حریت شمولیت داشتند، عبارت بودند از:

۱ - میا عبدالباری محصل دوره ماستری کالج دولتی لاهور که بعدها به مقام رهبری مسلم لیگ تحت زعامت محمد علی جناح گردید.

۲ - شیخ عبدالقادر، دانشجوی دورهٔ ماستری کالج دولتی لاهور.

۳ - عبدالمجید خان - دانشجوی دورهٔ ماستری کالج دولتی لاهور.

۴ - الله نواز خان دانشجوی دورهٔ لیسانس کالج دولتی لاهور.

۵ - شیخ عبدالله دانشجوی دورهٔ لیسانس کالج دولتی لاهور.

۶ - عبدالرشید دانشجوی دورهٔ لیسانس کالج دولتی لاهور.

۷ - ظفرحسن، دانشجوی دورهٔلیسانس کالج دولتی لاهور.(مؤلف کتاب).

۸ محمد حسن دانشجوی کالج اسلامیه لاهور.

۹ - خوشی محمد دانشجوی سال دوم میدکل کالج کینگ ادوارد.

۱۰ - عبدالحمید دانشجوی سال دوم میدکل کالج کینگ ادوارد.

۱۱ - رحمت علی دانشجوی سال دوم میدکل کالج کینگ ادوارد. (موصوف بعد از آزادی سالها بحیث استاد در کالج اورینتیل لاهور به عنوان معلمٔ زبان فرانسهٔ ایفای وظیفه کرد.)

۱۲ - شیخ شجاع الله دانشجوی سال دوم میدکل کالج کینگ ادوارد

غلام حسین دانشجوی کالج دولتی لاهور و عبدالخالق دانشجوی کالج چیفس نیز سوگند یاد کردند، اما به خاطر عواملی نتوانستند همرکاب قافله گردند.

این قافله آزادی و جنبش مجاهدان در زمان‌های محدد به رحمت ایزدی پیوستند و تنها ظفر حسن‌ایبک فردی از جمله آن افراد باعزم و پولادین اراده جهت شنوندان داستان یاران خود ،امروز در استانبول مرکز تاریخی جهان اسلام ،زنده و سلامت است. او باوجود تنهایی و کبرسن، این داستان پارینه را ورق می‌زند و جوش و خروش را در عروق و شرایین

جامعه زنده می‌کند.

سرگذشت ظفر حسن‌ایبک در حقیقت داستان روحپرور جهاد آزادی و تاریخ سفر ملی ما از محکومی تا ساحل آزادی و همچنان باز یافتی است از مهمترین اوراق گمشده تاریخ ما. این سرگذشت برای نخستین بار در سه بخش بالترتیب در سالهای ۱۹۶۴، ۱۹۶۷ و ۱۹۷۳ به نشر رسید. روز نامه‌هایی نشر آن را خیرمقدم گفتند، و در برخی نشرات تبصره‌هایی در مورد به رشته تحریر درآمد و در بسا موضوعات، این سرگذشت، مرجع تاریخی به حساب آمد، اما با تأسف اغلاط طباعتی کتاب آنقدر زیاد بود که تبصره نگاران به آن عطف توجه نشان دادند و یادآور شدند که در چاپ این اسناد تاریخی و گرانبها، چرا این همه بی مهری صورت گرفته است.

در سال ۱۹۸۵ م وقتی که من به استانبول آمدم داکتر میاعبدالشکور احسن برایم گفت : در نزدیکی «ششلی» استانبول سرمایه بزرگی زندگی می‌کند که اسمش ظفر حسن آیبک است و اگر تاکنون او زنده باشد، حتماً با ایشان ملاقات کن و افزود او یک شخصیت تاریخی است، میاصاحب در سال ۱۹۷۷ م با او دیدار نموده بود.

در ۲۵ اکتوبر ۱۹۸۵ م وقتی که به استانبول رسیدم و وظیفه جدید خویش را اشغال کردم ، تا مدت دو ماه به شمول پرسش از قونسلگری پاکستان از راه‌های دیگر هم می‌کوشیدم تا نشانی ظفر حسن صاحب را دریابم. اما هیچکس برای من رهنمایی نکرد. عدم همکاری قونسلگری پاکستان در این رابطه ،موجب حیرانی من و سوال برانگیز بود و این خود داستان جداگانه ایست.

روزی تصادفاً موتر قونسلگری نزد من بود و یک کارمند و راننده مرا همراهی می کرد. من از نمایندگی «حبیب بانک» برون شده به راننده گفتم مرا به نشانی منزل ظفر حسن ایبک ببرد. چند دقیقه بعد ما در برابر هوتل هلتون در جاده جمهوریت به آپارتمان «هواپیلس» رسیدیم، آپارتمان ظفر حسن در منزل دوم موقعیت داشت به این ترتیب بعد از

سپری شدن دو ماه در استانبول نخستین ملاقات تعارفی من با ظفر حسن صورت گرفت. و پس از آن ما با هم آنقدر نزدیک گردیدیم گویا دو فرد یک خانواده باشیم.

در طول سه سال، ظفر حسن بر من شفقت بسیار می‌نمود و این سلسله محبت و شفقت تاکنون جاری است. پس از نخستین ملاقات برای من زمینه مطالعه سرگذشت او میسر گردید و در من تاثیر بسزایی گذاشت. این سرگذشت داستان زندگی یک فرد نیست، بلکه تاریخ دقیق یک زمانه است، اما با تأسف که چاپ ناقص و اغلاط بیشمار از اهمیت آن می‌کاست.

در دانشگاه پنجاب یک دوشیزه دانشجوی زبان «اردو» زیر سر پرستی من در موضوع «سرگذشت‌ها» به کار تحققی اشتغال داشت و در آن وقت کتاب سرگذشت ظفر حسن در دسترس عامه قرار نگرفته بود، حالا وقتی که به این «سرگذشت» نظر می‌افگنم، در می‌یابم که حقیقت پسندی و حقیقت نگاری، آن در میان همه «سرگذشت» های که به زبان اردو نگاشته شده، بی مثال است.

ظفر حسن نه ادیب است و نه شاعر، اما به علم و ادب، شغف ژرفی دارد. او به حد مبالغه راستگویی را پیشه کرده است، او در «سرگذشت» خویش هیچگاهی دامن راستگویی را از دست نداده بلکه هر چیزی را دیده و مشاهده کرده، آنرا بیان نموده است. از خیالبافی پرهیز نموده و از آرایش ادبی نیز اجتناب نموده است. واقعیت‌ها و حقیقت‌ها را به صورت درست و ساده آن ذکر کرده است. در کتاب باوجود طباعت ناقص در برخی موارد تکرار نیز مشاهده می‌شود. در میان جملات و کلمات اردو، تکرار جملات و واژه‌های انگلیسی نیز مورد استفاده قرار گرفته است.

من با مطالعه دقیق کتاب ،به این نتیجه رسیدم که اگر از سه جلد کتاب «سرگذشت» حرفهای غیر ضروری، حشو و زواید آن حذف شود، طبع کتاب در یک جلد و در حدود چهار صد صفحه، کار معقولی خواهد شد. و تصاویر و اسناد هم در آخر کتاب چاپ گردد. من روزی این اندیشه خود

را به ظفر حسن صاحب که جناب الطاف شیخ ،سفیر پاکستان در ترکیه هم حاضر بود، یادآور شدم، ایشان پذیرفتند و مراهدایت دادند تا کتاب را سر از نو ترتیب و تنظیم نمایم.

در چاپ بازنگری شدهٔ جدید، هر سه جزء شامل یکجلد گردید، برخی ابواب حذف و ابواب جدید افزوده شد، کتاب در طبع جدید شامل ۲۸ فصل است و عنوان‌های بغلی هم درآن اضافه شده است. در چاپ نخست، مقدمه‌ای که شریف الحسن آتشه مطبوعاتی سفارت پاکستان نگاشته بود، در چاپ جدید نیز شامل گردید،(در ترجمه دری این مقدمه حذف گردید- م) خدمات موصوف ازین نگاه قابل قدر است که آقای ظفر حسن را به نگاشتن سرگذشتش آماده کرده بود.

زیاده ازین در این کتاب تبصره دیگری گنجایش ندارد، خوانندگان گرامی خود از مطالعه آن حظ برده و نتایج لازمه را اخذ خواهند کرد. اینجا اینقدر گفته می‌توانم که ظفر حسن صاحب در نهایت روانی و راستگویی آنچه در حافظه‌اش داشته همه را بیان کرده و برای پنهان ساختن حقیقتی، طفره نرفته و آنرا ملمع کاری نکرده است.

او تحت رهبری مولانا عبیدالله سندی (نویسنده در هر جای که نام مولانا عبیدالله سندی می‌آید او را استاد و قبله خوانده به مدح او، می‌پردازد، که بخاطر اجتناب از تکرار زیاد، در ترجمه صرف نظر شده است - م) در کابل کمیته کانگریس را اساس گذاشته، سپس در سال ۱۹۲۵ م به ترکیه رفته با عهده دار بودن آن کمیته، دستور العمل سازمان «سرو راجیه» را به زبان اردو چاپ و به شبه قاره هند فرستاده است، وقتی که آن اوراق در هند بریتانوی ضبط می‌گردد، مولانا عبیدالله سندی و معتمد او ظفر حسن، دور از وطن از هیچ نوع جد و جهد بخاطر وطن، کوتاهی نمی‌نمایند و در راه جنگ آزادی سر به کف فعالیت می‌کند. اما واقعیت این بود که او در بیرون کشور به سر می‌برد و در فضای سیاسی شبه قاره، تغییرات جدیدی با سرعت رونما می‌گردید، که موصوف از آن به صورت کامل اطلاع نداشت، از همین رو در سال ۱۹۳۹ م وقتی که

مولانا عبیدالله سندی دو باره به وطنش عودت کرد، برنامه سیاسی او با حالات حاکم در کشور هم‌آهنگی کامل نداشت و او توام با حیرت در برابر موج جدید، تاب نیاورد که این تاثرات درعین معنی دار بودن ،دلچسپ هم است.

به هرحال «سرگذشت» ظفر حسن در پهلوی اینکه بخش مهمی از تاریخ سعی و تلاش در راه آزادی است در عین حال اضافه ایست به سلسله سرگذشت‌ها در ادبیات امروزی ما.[۱]

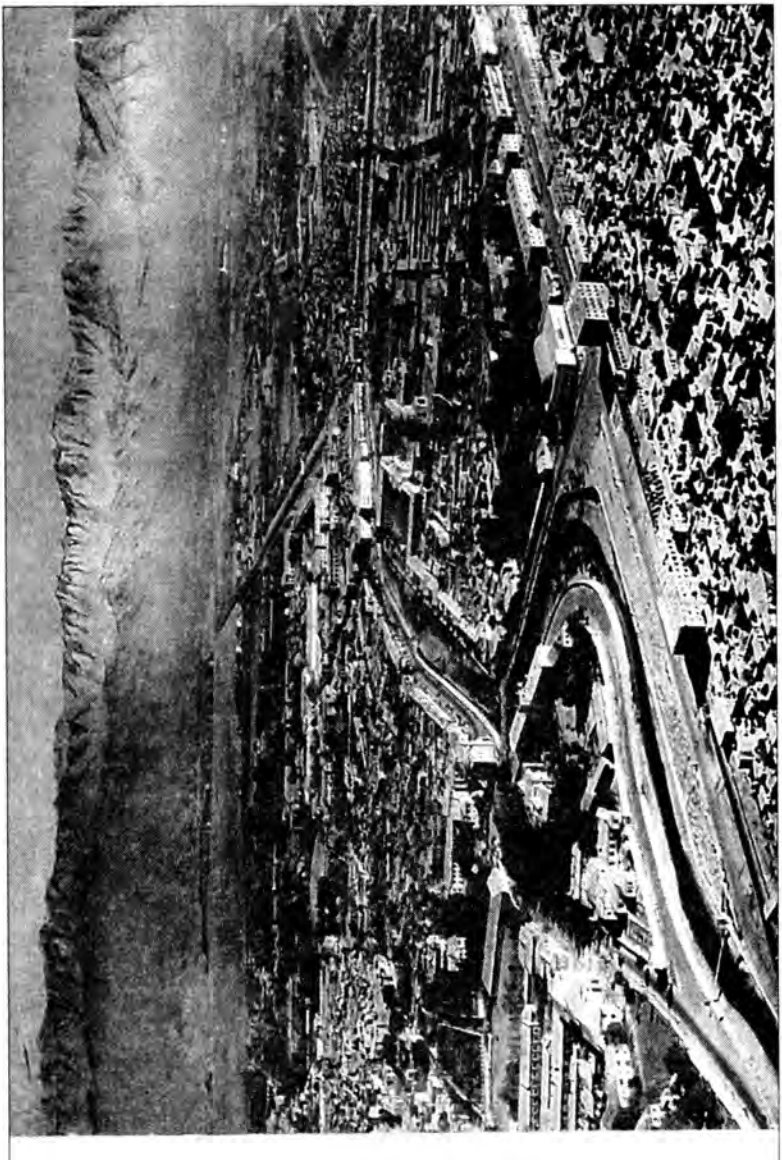
دکتر غلام حسین ذوالفقار، دانشگاه استانبول - دانشکدهٔ ادبیات - ۲۹ اکتوبر ۱۹۸۸

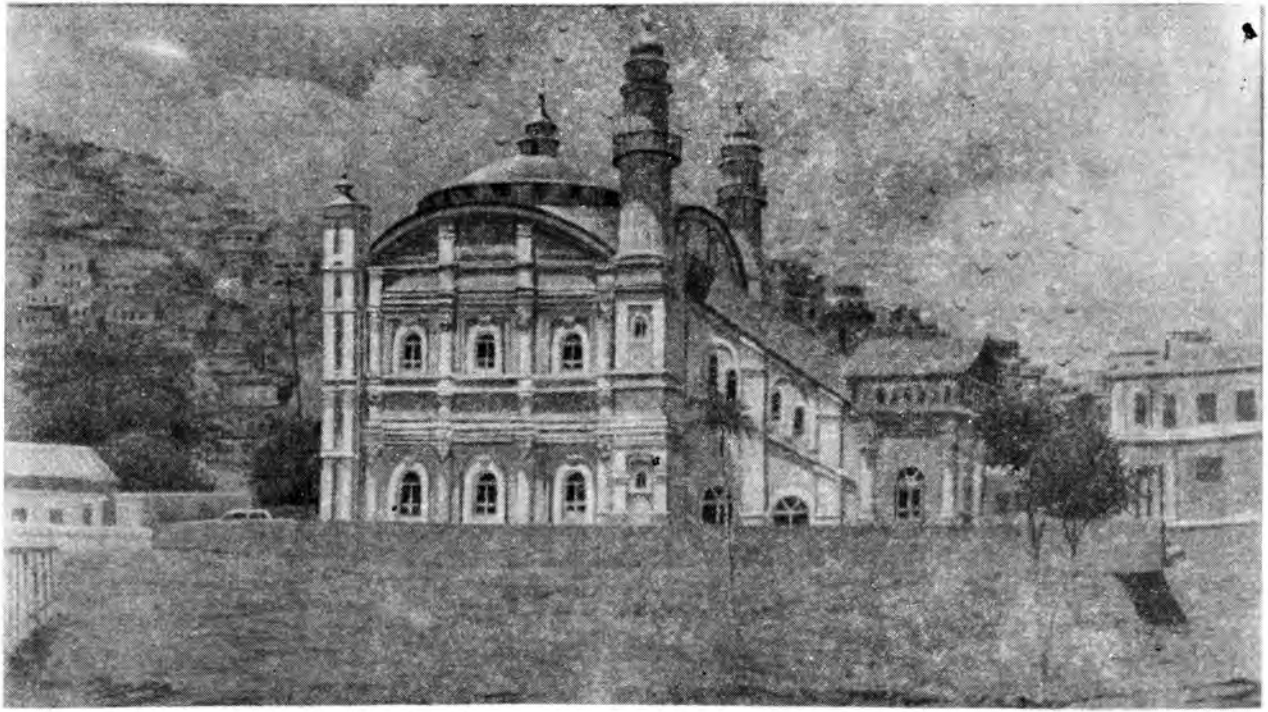
۱ - وقتی که این مقدمه با کتاب به چاپخانه ارسال می‌گردید، ظفر حسن آیبک هم زنده بود واو اطمینان داشت با دیدن کتاب، چشمانش روشن خواهد شد، اما افسوس که او کتاب خویش را به زیور چاپ آراسته ندید و در بامداد ۵ جنوری ۱۹۸۹ م روح پاک او از قفس سینه آزاد شد و به جهان فانی به نزد خالق حقیقی‌اش رحلت کرد. انالله وانا الیه راجعون.
غلام حسین ذوالفقار - ۱۳ مارچ ۱۹۸۹

خطاطی و دیزاین استاد عزیز الدین وکیلی پوپلزایی

منظره‌ای از شهر کابل

مسجد شاه دو شمشیره علیه الرحمة، نقاشی شده به وسیله آقای علی فقیر زاده

وزیر محمد اکبر خان غازی با دو تن از همراهانش (رسم)

داکتر برایدن Dr.Brydon مجروح سوار بر اسپ پس از شکست در جنگ اول افغان و انگلیس در سال ۱۹۴۲ م در جلال آباد

شاه شجاع الملک پسر تیمور شاه درانی و نواسه احمدشاه بابا(رسم)

سید جمال الدین افغانی

سید جمال الدین افغان این قطعه عکس خویش را به دوستش
برهان الدین بلخی اهـدا کرده است.

سید جمال الدین افغانی در ترکیه

سید جمال الدین افغانی در ترکیه

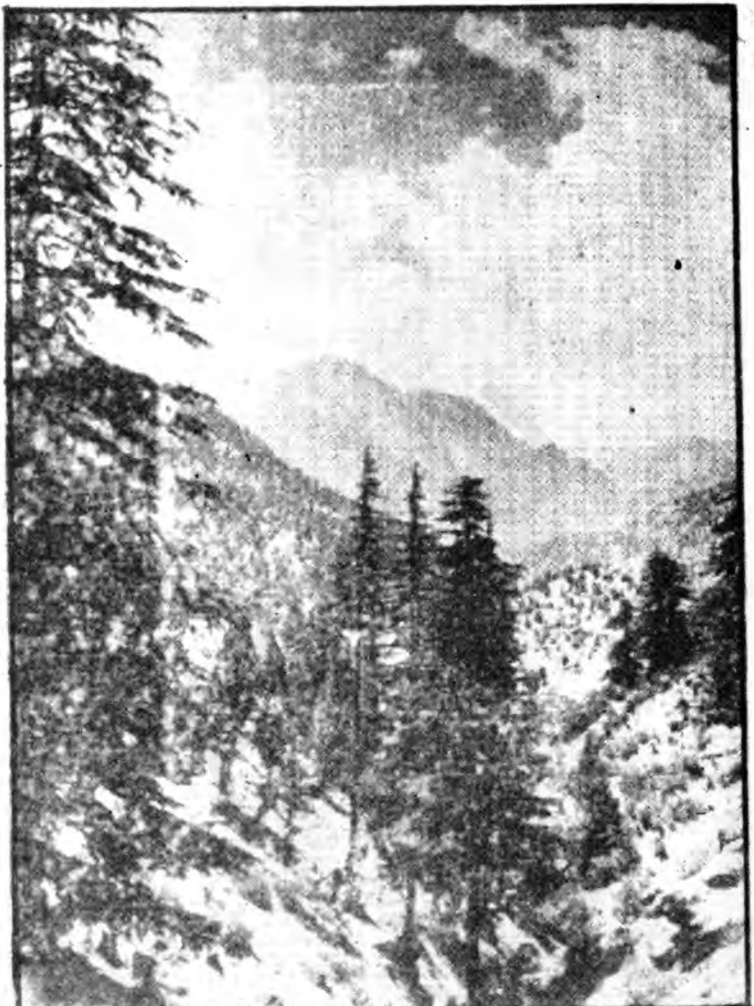
سران معروف افغان در قرن ۱۹ میلادی

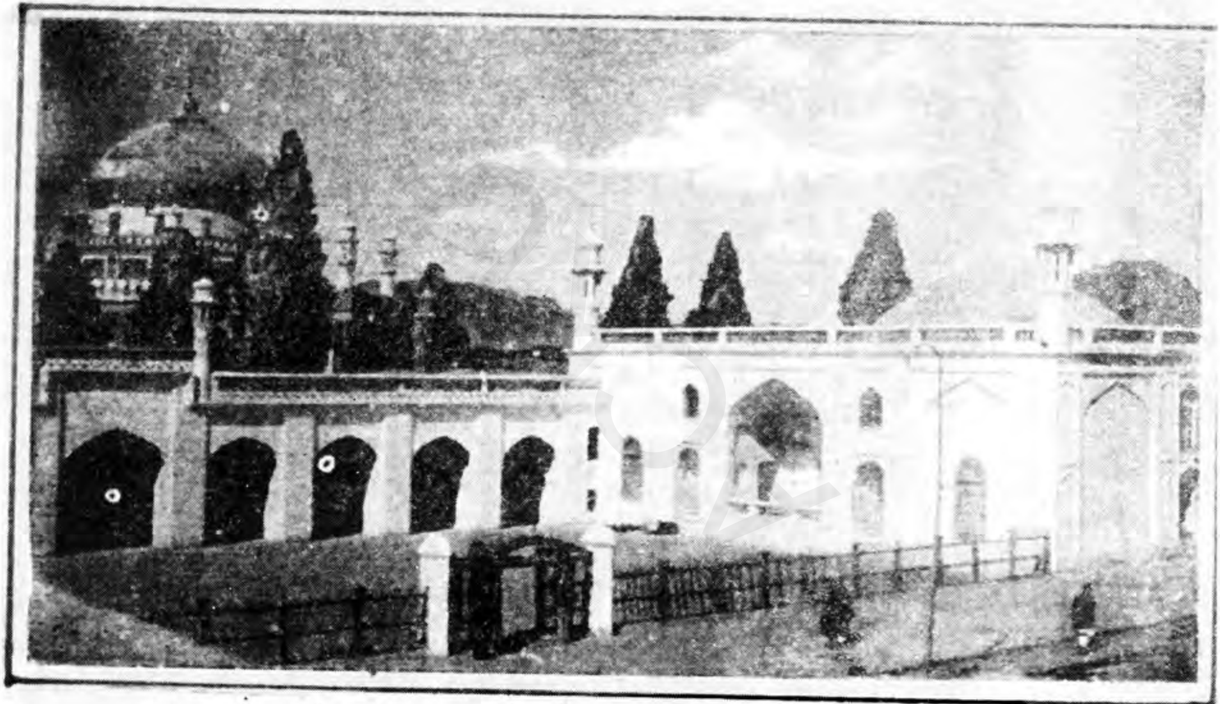
عده‌ای از مبارزین افغان

فیلد مارشال فردریک رابرتس آف کندهار نویسنده کتاب چهل و یکسال در هند که خاطراتش را از جنگ دوم افغان و انگلیس نگاشته است. این کتاب بوسیله دانشمند محترم عبد الاحد ترکمنی ترجمه شده است.

یك منظرهٔ قشنگ از کوه‌های بلند وزیرستان

عمارت خرقه مبارکه و گوشه‌ای از آرامگاه احمد شاه بابا در کندهار

آغاز داستان

پیدایش:

درفاصله ۷۶ مایلی دهلی و برابر به ۲۵ مایل دورتر از میدان جنگ مشهور «پانی پت» درشهر کرنال درمحله قاضیان، خانه سه منزله پخته کاری یک زمیندار کوچک قرار دارد.

خویشاوندان دیگرش درخانه‌های یک منزله، دومنزله وبرخی سه منزله زندگی می‌کنند، این عمارت سه منزله پخته کاری مربوط پدرم مرحوم حافظ عظیم الدین است که محل سکونت پدران ونیاکان اوبود. پدرم را خویشاوندانش به دیده قدر وعزت می‌نگرستند، مثلاً پدرم وقتی از وظیفه‌اش که درمحلی دوری بود برمی‌گشت، امام مسجد از او می‌خواست تا نماز شام را، او امامت کند. در روزهای جمعه هم از او تقاضا می‌شد تا خطبه جمعه را ایراد کند.

پدرم زمینداری پدرش را در وقتی که اوزنده بود، بدون اطلاع وی ترک گفته ، به دیوبند جهت فراگیری تحصیل رفت ، از آنجاباز هم بدون آگاهی پدر عازم بوپال گردید. در آن وقت ریل و وسایط سفر اندک بود ،بناءً او در سفرهایش، باتکالیف رو برو بود. او قرآن کریم را حفظ کرد و علوم متدوال زمانش را آموخت و سپس در همان بوپال استخدام گردید، با مرور مدت‌های مدید، والدینش از زنده بودن او مایوس گردیدند، مادرش در فراق او می‌گریست به حدی که بینایی‌اش را از دست داد وقتی که آمد، مادرش (طبق حکایت مادرم) برایش گفت، پسرم خداوندترا هم بخاطر فرزندت به روز من مبتلا کند، و به این ترتیب در آینده داغ جدایی من بر پدر مرحومم اثر گذاشت و بخاطر غیاب من از

غصه جان داد.

پدرم بعد از برگشت از بوپال ،زمینداری راترک کرده شامل خدمت در حکومت گردید و برادر کوچکش حافظ محمد صدیق را نیز بـه وظـیفه حکومتی گماشت.

من در شب ۲۶ سپتمبر ۱۸۹۵م تولد شدم، مادرم می‌گفت که آن شب باران شدید بارید، و باز هم به قول او، من در نوزادی بسیار ناتوان بودم به حدی که اگر می‌گریستم آنانی که در اتاق مجاور بودند صدای گریه‌ام را نمی‌شنیدند و به اساس همین ناتوانی، در تمام عمر از همگنان خـویش ضعیف البنیه و کوچک‌تر، به نظر می‌آمدم.

والدینم پنج فرزند داشتند که از جمله خواهر بزرگم نعمت بی بـی و برادر ارشدم محمود حسن و من زنـده هسـتیم ،بـرادرم بـخاطر ایـنکه نخستین فرزند ذکور خانواده بود، برای پدرم نهایت عزیز بود و من بخاطر کوچکتر بودن از همه بیشتر عزیز مادر و خواهرم بودم.

آموزش:

در چهار سالگی طبق رواج آن عصر مـرا بـه مسـجد فـرستادند تـا قرآنکریم بیاموزم، من خوب به یاد دارم که خواهرم مرا به نزد حافظ جی به مسجدبرد، من بعد از سپری نمودن دو ساعت بدون اجازه بـه خـانه آمدم، آنها دریافتند که من در آنجا دلتنگ شده از درس خوانـدن فـرار کرده‌ام، اما در تمام عمر این اولین و آخرین فرار من از درس بود. قاعده بغدادی و پاره عم را به آخر رسـاندم پس بـه مـدرسه‌ای جـهت حـفظ قرآنکریم اعزام گردیدم ،من در چند روز دو جزء قرآنکریم را حفظ کردم. اما در جزء سوم وقتی که استاد از من دو جزءاول را پرسید، یاد نداشتم، پدرم با شنیدن این خبر دریافت که من استعداد حفظ قرآنکریم را ندارم. چنانچه مرا به مدرسه‌ای زیر سرپرستی انجمنی که برای فرزندان مسلمان درس میداد، شامل شـدم. در ایـنجا یک سـال درس خـوانـدم، چـون استادانش ورزیده نبودند، پدرم مرا در مکتب حکومتی شامل ساخت، این مکتب از خانه ما فاصله داشت و در محله هـندوها مـوقعیت آن بـود.

شاگردان مختلف از هندو و مسلمان درس می‌خواندند، استاد مامسلمان بود و من با اخذ درجات عالی کفتان صنف مقرر شدم، امادر امتحان سالانه در مضمون حساب نمره خوبی نگرفتم و عقب ماندم، در سال سوم این عقب ماندگی را تلافی کرده و در لیسه «کرنال» شامل صنف ششم گردیدم. در این وقت برای فرزندان افراد زراعت پیشه، تعلیم رایگان بود و دیگران به پرداخت حق الزحمه مکلف بودند، اما در جمله مسلمانان ،تنها من و پنج شش نفر دیگر، دیگران به مکتب نمی‌رفتند و علاقه‌ای به درس نداشتند و نه پدرانشان چنین آرزویی در سر می‌پرورانیدند و ترجیح میدادند تا فرزندانشان را با خود به کشتزار برند. در صنف ما ،هندو بچه‌ها نسبت به مسلمانان بیشتر بود. باوجودی که پیامبر اکرم صلی‌الله علیه وسلم فرموده است: اطلبوا العلم من المهد الی اللحد (از گهواره تا گور دانش بجوی) اما کسی به تعلیم توجهی نداشت.

وقتی که ما در مکتب درس می‌خواندیم در صنف چهارم و پنجم زبان فارسی، مضمون جبّری بود. ما آنچه در مکتب از فارسی می‌آموختم عباراتی نظیر «آب زر» «نان گرم»، و فقره‌های آسانی نظیر آن بود. از همینرو من نتواستم در هندوستان فارسی بیاموزم، وقتی که به کابل رفتم در گفت و شنود به فارسی، یکسره جاهل بودم.

ما در صنف پنجم صرف و نحو فارسی و متن‌هایی از گلستان و بوستان را می‌آموختیم واز داستان‌های حکمت‌آمیز سعدی و اندرزهای آن بهره می‌بردیم، مثلاً این شعر:

نیم نانی گر خورد مرد خدا – بذل درویشان کند نیم دیگر

این شعر در تمام زندگی سر مشق من بود. از جمله آنچه خواندم اینهم بخاطرم مانده است که :

«از حکیمی پرسیدند، ادب از کی آموختی؟ گفت: از بی ادبان. گفتند: چطور؟ گفت: هرچه آنها کردند من از آن حذر نمودم.»

این قول حکمت‌آمیز در سراسر زندگی، بر من تاثیر خود را داشت و من از صحبت افراد ناکاره دوری می‌گزیدم.

درمکتب متوسطه از دو زبان ،عربی یا فارسی، بایست یکی را انتخاب می‌کردیم، من عربی را انتخاب کردم. و به این ترتیب کـلمات اردو کـه مشحون از واژه‌های عربی بود، به آسانی آنرا درک می‌کردم و وقتی به کابل رفتم، در درس تفسیر مولانا صاحب عبیدالله سندی برای من کمک فراوانی کرد.

در کتاب‌های عربی ضرب‌المثلها و فقرات پند آمیزی موجودبود که خواندن آن در کرکتر و عادات و شخصیت من ،تاثیر زیادی بجا گذاشت. مثلاً یک اندرز آن بدینگونه بود که. «بیمار شدن از صرف غذای زیاد، باعث شرم است.»

و پدر محترمم برایم گفته بود که پیامبر اکرم صلی‌الله علیه وسلم از حد ضرورت چند لقمه کمتر صرف می‌کرد و از دسترخوان بر می‌خاست، این حرفها بر من اثر گذاشت و من هیچگاه طعام زیاد صرف نمی‌کردم و هیچگاه من از بدهضمی شکایت نکردم و با بیماری ای که از چاقی پیدا می‌شود دست و گریبان نشدم. اگر چه من لاغر بودم اما مشکلات ،گاهی چابکی را از من نه ربود و هیچگاه از کسی عقب نیفتادم.

پدرم نماز تهجد، می‌خواند وتلاوت قرآن می‌کرد، در نماز بامداد مرا بیدار می‌کرد و با خود به مسجد می‌برد و بـعد از آمـدن نـماز، مـرا وا میداشت تا نصف پاره قرآن کریم تلاوت کنم. مادر مرحومم پابند نماز و روزه بود اگر به اثر بیماری نمی‌توانست ایستاده نماز بخواند، نماز هایش را به حالت نشسته ادا می‌کرد.پابندی خانواده به اصول مذهبی بر من اثر گذاشت از همینرو من در لیلیه مکتب کرنال در چوبتاره‌ای که شاگردان مسلمان ،نماز ادا می‌کردند، نماز ظهر و عصر آنجا می‌رفتم و چند شاگرد مسلمان دیگر هم مرا همراهـی مـی‌کردند و طـور مـنظم نـمازها را ادا می‌کردیم، بعداً ما این «چوبتاره» را پخته کاری کردیم. بادیدن این وضع دانشجویان هندو هم نزدیک «چوبتاره» ما محل دیگری را برای عبادت (پوجا- م) خود بناکردند، میان بچه‌های مسلمان و هندو در ایـن امـر رقابت وجود داشت، اما هیچگاه مسأله به جنگ و دشمنی نینجامید.

وقتی که به صنف ششم داخل شدم، خانواده ما با مشکلات مالی رو برو گردید. علتش هم این بود که برادرم، شامل کالج «پتیاله» گردید که فیس و مصارف درس خواندن او دو چند شد، پدر مرحوم نسبت کبرسن از ملازمت حکومتی تقاعد نموده بود و حقوق بازنشستگی هم در آن زمان منظم نبود.او برای پیدانمودن کار جدید تلاش زیادی کرد و سرانجام منشی ،نواب «دوجانه» مقرر شد و معاش این وظیفه جدید به مشکل، مصرف آموزش برادرم را تکافو می‌کرد. فدا کاری‌هایی که پدرم و مادرم، در مدت چهار سال در آموزش برادرم و تربیت من، انجام دادند، به خصوص زحمات مادرم، بالاتر از آن است که با قلم از آن سپاسگزاری نمایم، من همیشه در این اندوه غرق هستم که با دوری از هندوستان ،نتوانستم گوشه‌هایی از خدمات ایشان را جبران نمایم، بلکه همه تکالیف را بالای برادرم گذاشتم.مادرم با نان خشک امرار حیات می‌کرد و برای من حتماً شیر و قیماق مهیا می‌نمود. بعد از فراغت از کارهای روزانه چرخ ریسی می‌کرد، رخت می‌بافت و لباسهای ما را در خانه، خود او می‌دوخت.

از طرف شب ما توان روشن کردن «لامپ» را نداشتیم، از همینرو مجبور بودم که در روشنایی چراغ تیلی، درس بخوانم و این کار باعث شد تا در دوران نوباوه گی، دید چشمانم ضعیف گردد.

پدرم تا مدت دو سال، مصرف تحصیل برادرم را می‌پرداخت، سرانجام ملاحظه کرد که معاشش تکافو این کار را نمی‌کند،بناء او مجبور شد تا به نزد وکیل خان بهادر مولوی عبدالغنی برود و از وی تقاضای دَین کند، او هم این شرط را گذاشت که هر گاه برادرم تحصیلات خویش را به پایه اکمال رساند، از معاشش، مصارف چند نوجوان مسلمان را بپردازد، پدرم این شرط را پذیرفت، چنانچه برادرم در دوران ماموریت خود، همیشه مصارف تحصیل چند نوجوان مسلمان را می‌پرداخت.

در صنف هفتم بخاطر سرما خوردگی بیمار شدم، باوجود آن به مکتب می‌رفتم، در امتحان سالانه تب شدیدی بر من غلبه کرد، روز امتحان

مضمون اردو، باوجودی که به مکتب رفتم من از شدت بیماری نتوانستم امتحان بدهم و این امر باعث شد تا اول نمره گی را از دست بدهم و دوم نمره شوم، اگر چه این امر بر بورسیه من اثری نگذاشت، اما باز هم درصنف هشتم اول نمره شدم. و در دوره لیسه بخاطر بورسیه از نگاه مالی، بار دوش خانواده خویش نبودم. در صنف نهم بود که برادرم لیسانس خود را اخذ کردو به کرنال آمد و به حیث معلم زبان انگلیسی وظیفه گرفت. بعد ازین به فضل و رحمت خداوند مشکلات مالی ما حل شد. برادرم در امتحان نهایی دوره لیسه، با من همکاری کرد. اما من به مرض زردی گرفتار شدم، برادرم نیز به همین بیماری دچار شده بود. از همینرو زودتر به معالجه من اقدام کردند، و من قبل از امتحان سالانه شفا یافتم، برای امتحان کانکور لیسه در کرنال ،بایست ما به مرکز انباله می‌رفتیم، من بابرادرم به انباله رفتم و امتحان را به خوبی سپری کردم وقتی که درسال ۱۹۱۱ م نتیجه اعلان شد، من اول نمره شده بودم، چند روز بعد، از دانشگاه خبر رسید که جهت ادامه دوسال درس درکالج، برای من سکالرشیپ منظور شده است. این حرف، خبر خوشی برای همه مابود، برادرم مرا به لاهور برد و من در همین سال شامل کالج دولتی لاهور گردیدم.

شمول در کالج دولتی لاهور:

برای شاگردانی که امتیاز سکالرشیپ داشتند، در لیلیه آن، اتاق علیحده می‌دادند که این زمینهٔ خوب، برایم فرصت میداد تا به اطمینان به مطالعه و حفظ درسهای خویش بکوشم. در سال اول از جمله شاگردان مسلمان شیخ خوشی محمد همراه من در لیلیه سکونت داشت.

ما هر دو در فاکولته (دانشکده) ساینس درس می‌خواندیم و با هم دوست صمیمی شدیم.

پدرم و برادرم ،تصمیم داشتند تا من بعد از فراغت از کالج ،شامل میدیکل کالج گردم.

درکالج دولتی لاهور همیشه آرزویم این بود تا در صنف خویش اول

نمره باشم، از همینرو من همیشه مصروف مطالعه وکوشش بودم، و ایستاده درس می‌خواندم تا خوابم نبرد. از همینرو برخی در کالج با نگاه‌های تعجب به من می‌دیدند.شاگردان دیگر به خصوص هندوها از کوشش من رشک می‌بردند. من بخاطری که شبها زودتر نخوابم، از طرف شب طعام اندک می‌خوردم. اما شب یکشنبه ،وقت به خواب می‌رفتم و ناوقت از خواب برمی‌خاستم تا بی‌خوابی‌های یک هفته را اندک تلافی کنم. من از طرف صبح به ورزش و دویدن در میدان فوتبال عادت داشتم از طرف شام به بازی «هاکی» می‌پرداختم، دوستان هندویم بـه هـمچو ورزشها علاقه نداشتند.

در طول دو سال کالج از صحت خوب برخوردار بودم، سپس امتحان کیمیا را سپری کردم و اول نمره شدم امازمینه شمولم درمیدیکل کالج فراهم نگردید ،خانوادهام تصمیم گرفتند تا من کورس A و B ریاضیات را تکمیل کنم و شامل کالج انجنیری گردم.

نشوو نمای احساسات ملی :

از شمولم یکسال در کالج دولتی لاهور سپری نگردیده بود که جنگ طرابلس آغاز شدوبعد از آن در سال ۱۹۱۲ م جنگ در بالکان شعله‌ور گردید. و به حمایت از ترکیه اجتماعات برگذارمی شد وبرای تیمار داری مجروحان ترکیه در جنگ بالکان اعانه جمع آوری می‌گردید ،از طرف هلال احمر و قدی هم به همین منظور اعزام شد، مرحوم داکـتر مـحمد اقبال در آن جلسات پارچه‌های اشعارش را قرائت می‌کرد، من همراه با هم صنفانم در آن جلسات شرکت می‌ورزیدیم.

در مورد شهدای طرابلس داکتراقبال قطعه شعری دارد تحت عـنوان (به حضور رسالت مآب (صلی الله علیه وسلم) که در دلهای ما اثـرات ژرفی بجا گذاشته بود.

اشعارمرحوم داکتر محمد اقبال در آن زمان در افکار ملی دانشجویان مسلمان نقش عمدهٔ داشت و پیوست با آن، ایشـان را بـه نـهج مـبارزه اسلامی می‌کشاند، دانشجویان مسلمان در باغ مـحوطه لیـلیه خـویش

مصلایی راکه در پهلوی قبر یکتن از اولیای دین بود، آماده ساخته بودند ما نمازهای بامداد را در آنجا، به جماعت ادا می‌نمودیم بعد از ادای نماز همراه به همصنف مرحومی خویش عبدالمجید خان ،راجع بـه اوضـاع عمومی مسلمانان وترکها به صورت خاص صحبت می‌کردیم، سپس به اتاق‌ها و خوابگاههای خویش بر می‌گشتیم، دانشجویان مسلمان که در شهر زندگی می کردند ایشان نیز همچو برنامه‌ای داشتند، خوشی محمد نیز به صورت جداگانه حلقه‌ای از دوستانش راتشکیل داده بود. در حلقه دوستان ساکن لیلیله مثل عبدالحمید، عبدالله، شجاع الله و غلام حسین، روابط من با عبدالحمیدخان و عبدالرشید دوستانه‌تر بود.

ما در مورد اخبار مربوط به جنگ بالکان به بحث می‌پرداختیم و با ترکی ها اظهار همدردی و غم شریکی می‌نمودیم، در نشو و نمای افکار دینی و ملی ما هفته نامه «کامرید»، مولانا محمد علی جوهر که به زبان انگلیسی چاپ می‌شد و همچنان هفته نامه هـای الهـلال و البـلاغ بـه مدیریت مولانا ابوالکلام آزاد ،تاثیر عمیق داشت.

مقالات آن هفته نامه‌ها،ما را گرویده ترکها ساخته بود و نـوشته‌های ضد انگلیسی آن نشریه‌ها ما را انگیزه میداد و ما احساسات ملی خویش را در لابلای آن جراید یافته بودیم.

در ایام جنگ بالکان روزی برادرم به لاهور به دیدن من آمد، بخاطر شدت گرمی بعد از ظهر او از من تقاضای آب کرد، چون در صراحی من آنوقت آب نبود، من به اتاق خوشی محمد رفتم تاآب بیاورم، امـا او را دیدم که صراحی اش را شکسته و خودش در غم و اندوه غرق است، من علت را پرسیدم او گفت:

بلغاریا بر شهر **Adrianople** که ترکها آن را ادرنه **Edrine** می‌گویند و در آن زیباترین و بزرگترین مسجد ترکیه یعنی سـلیمه قـرار دارد، سـلطه یافته‌اند و من بخاطر این اندوه بزرگ صراحی خویش را شکستم.

من به اتاق خود برگشتم و داستان را به برادرم گـفتم بـرادرم گـفت: همچون حرکت ،حماقتی بیش نیست، زیرا او با شکستن صراحی، کمکی

به ترکها نکرده و به خود زیان رسانده است، اگر او می‌خواهد به ترکها کمک کند، ضروری است راه‌های دیگری را در پیش گیرد.

رویداد آتش زدن درکالج دولتی لاهور:

چند روز بعد ترکها «ادریانوپل» را بار دیگر فتح کردند و جنگ بالکان هم پایان یافت، اما کشور های اروپایی بویژه انگریزها در شرایطی که برای صلح وضع کردند، به نفع اقوام مغلوب بالکان ،در برابر ترکیه طرفدارای نموده و از بالکان، حمایت جدی به عمل آوردند که در نتیجه احساس نوجوانان دانشجوی مسلمان در برابر انگریز، شعله‌ور گردید. خوشی محمد و چند تن از دوستانش که در جمله شجاع الله همصنف ما هم شامل بود ،به این فکر افتادند تا با آتش زدن به کالج دولتی لاهور، از انگریز ها انتقام گیرند، من ازین تصمیم اطلاع نداشتم.

شجاع الله نیز شیشه کلکین اتاق کاتب کالج را شکستاند و دوستانش تیل خاک را در داخل آن ریختند و قصد کردند تا اتاق را طعمه حریق سازند، اما آتش سوزی زیاد صورت نگرفت و به اوراق داخل اتاق ،زیان قابل ذکری وارد نگردید.

بخاطر شکستاندن شیشه اتاق، دست شجاع الله زخمی گردید ، شجاع الله جهت پاک نمودن خون دستش، آنرا بر دیوار مالید که نقش دست او در دیوار پدیدار گردید و روز دیگر تحقیقات شروع شد.

استادان کالج ،در مورد واقعه آتش زدن بر متولی مزاری که به امامت او ما نمازها را ادا می‌کردیم ،اشتباه کردند. از بخت بد در دست آن بیچاره جهت قطع کردن علف های هرزه، بریدگی ایجاد شده بود، پولیس او را بازداشت کرد، وقتی که دست او را مشاهده کرد یقین نمود که تلاش جهت آتش زدن بر کالج ،کار او بوده است. اگر چه او فریاد می‌کشید که گناهی ندارم ، اما باوجود آن زندانی گردید.

از جمله دانشجویان مسلمان آنانی که در رشته‌های زراعت و ژیولوژی درس می‌خواندند، شامگاهان به نزدیک باغ لارنس (حالا باغ جناح) می‌رفتند تا در آنجا نباتات و گلهای مختلف را مشاهده نموده،

درسهای نظری را جامه عمل بپوشانند.

در یکی از شامگان خوشی محمد که از احساسات ملی من آگاهی داشت در برگشت از باغ مرا سوگند به رازداری داد و داستان آتش زدن کالج را برایم قصه کرد و اعتراف نمود که حادثه آتش زدن، کار شجاع الله و دوستان او بوده است.

مسؤولان کالج وقتی که نتوانستند جرم متولی مزار را ثابت کنند، اشتباه شان بر شاگردان کالج متوجه شد، بناءً ایشان به معاینه دستهای شاگردان پرداختند.

از بخت بلند شجاع الله ، ما یکروز قبل از این اراده مسؤولین، اطلاع حاصل کردیم ، از همینرو ما تصمیم گرفتیم تا به خانه شجاع الله، احوال بفرستیم که او روز آینده، به کالج حاضر نشود.

من چون کفتان صنف بودم و مورد اعتماد پروفیسوران و استادان قرار داشتم و در چوکی پیش روی می‌نشستم ، قصد کردم تا در روز موعود، در وقت حاضری ازجای خود بلند شوم و در چوکی آخر بنشینم و در وقت حاضری با خواندن یا شنیدن نام خود و نام شجاع الله (Yes Sir) بگویم تا وجود شجاع الله در صنف ثابت گردد، من همچنان کردم و در آنروز شجاع الله در کالج حاضر محسوب گردید ،سپس با توجه خاصی، دستهای ما، معاینه گردید ، اما در دست کسی اثری از زخم پدیدار نبود ،روز دیگر شجاع الله به کالج آمده و طور منظم در درسها حضور به هم رساند و به این ترتیب معضله حل گردید.

چندی بعد متولی هم به آزادی دست یافت وبار دیگر به مزار برفت.

اگر چه اکنون جنگ بالکان پایان یافته بود ، اما احساسات ضدانگلیسی ، شادگردان مسلمان نه تنها وجود داشت بلکه بیشتر شده بود و همیشه در این آرزو بودیم تا فعالیتی در برابر انگریزان انجام دهیم.

در این زمانه در بنگال بر خلاف نظریه تقسیم بنگال به شرقی و غربی مقاومتی در حال تکوین بود، و بنگالی ها بر ضد انگریز از استعمال بم کار می‌گرفتند.ما هم در این فکر افتادیم که بایست ماهم مانند هندوهای

بنگال ،بم‌سازی رایاد بگیریم و یا بم، بدست بیاوریم ،این فکرما بر اساس یک آرزوی طفلانه مبتنی بود تا به عقلانی اندیشیدن. زیـرا هـندوهای بنگال بخاطر اینکه از تقسیم بنگال سودی عاید مسلمانان می‌شود با این تقسیم ،مخالفت می‌ورزیدند. بناءً چگونه امکان داشت که ایشان مـا را همراز خود بدانند و برایمان ساختن بم را آموزش دهند یا بـرای مـا بـم فراهم نمایند.

ما تصمیم گرفتیم تا به نزد مولانا ابوالکلام آزاد(۱) که در آن ایام مجله

۱- مولانا ابوالکلام آزاد فرزند پیر و مرشد نامور، مولوی خیرالدین (۱۸۳۱ - ۱۹۰۸ م) است که پدرش بخاطر نفرتی که با استعمارگران انگریز داشت به مکه معظمه هجرت کرد و با یک بانوی عرب بنام عالیه ازدواج نمود و ابوالکلام در ماه ذوالحجه ۱۳۰۵ ق (۱۸۸۸ م) در مکه مکرمه تولد یافت، پدرش نام او را محی‌الدین احمد گذاشت.

مولوی خیرالدین در ۱۸۹۸ میلادی به هندوستان عودت کرد و در کلکته رحل اقامت افگند.

محی الدین احمد در حالیکه ۱۲ سال داشت، مضمونی در نشریهٔ «خدنگ نظر» در لکنهو به چاپ رسانید و اسم غلام محی الدین آزاد را انتخاب کرد، در سال بعد مقاله‌ای را که در نشریهٔ «مخزن» به چاپ رسانید، ابو الکلام محی الدین آزاد نوشت و در سال ۱۹۰۳م که مسؤولیت نشریهٔ «لسان الصدق» را به عهده گرفت تنها به ابوالکلام آزاد بسنده کرد و به این نام در تمام عمر، مشهور شد.

مولانا آزاد از دوران خردسالی به صحنه شعر و شاعری و ژورنالیزم گام نهاد، طوری که در عمر ۱۲ سالگی شعری از او در نشریهٔ «ارمغان فرخ» چاپ بمبئی به طبع رسید.

مولانا شبلی نعمانی که از طریق نشریه لسان الصدق با نام او آشنایی پیدا کرده بود در نخستین ملاقات از او پرسید که به من گفته‌اند که ابوالکلام پدر شما است، ابو الکلام در جواب گفت: نه، ابو الکلام من خودم هستم.

مولانا آزاد از تعلیمات مصلح بزرگ جهان اسلام سید جمال الدین افغانی(۱۸۳۹ - ۱۸۹۷م) شیخ محمد عبده (۱۸۴۹ - ۱۹۰۵ م) و شیخ محمد رشید رضا (۱۸۶۵ - ۱۹۲۵م) استفاده و استفاضه کرده است.

مولانا آزاد از محضر دو رهبر معروف مسلمانان هند سر سید احمد خان (۱۸۱۷ - ۱۸۹۷م) و مولانا شبلی نعمانی (۱۸۵۷ - ۱۹۱۴م) نیز بهره اندوخته است. مولانا ابو الکلام آزاد همراه با مهاتماگاندی در سالهای ۱۹۲۰ و ۱۹۲۱ در برنامهٔ تبلیغ ضد استعمار انگلیس دوش به دوش هم، سفر به اطراف و اکناف هند را آغاز کردند.

زندگی سیاسی مولانا آزاد را میتوان به سه بخش تقسیم کرد.

الف: از ۱۹۰۵ - ۱۹۱۵م که او به مثابه یک مسلمان محب الوطن در راه برادری جهانشمول ، اتحاد اسلامی و احیاء اسلام بر اساس معقولیت‌ها مبارزه می‌کرد.

از ۱۹۱۶ - ۱۹۱۹م او تحت نظارت قرار داشت.

ب: از ۱۹۲۰ - ۱۹۲۳ او علمبردار تحریک خلافت و «ترک موالات» با استعمار بود.

از ۱۹۲۳ - ۱۹۵۸ یعنی از ۳۵ سالگی تا آخرین لحظات زندگی او به حیث پرچمدار مبارزه در راه وحدت شبه قاره هند، مبارزه و تلاش کرد.

مولانا نیاز فتحپوری در مورد شخصیت جامع الاطراف مولانا آزاد می‌نگارد:

«اگر او به شعر و شاعری زبان عرب توجه می‌کرد، او متنبی و بدیع الزمان می‌بود و اگر حرف اصلاح دینی و مذهبی را شعار خویش قرار می‌داد او ابن تیمیه زمانش می‌بود و اگر صرف به علوم فلسفی، زندگی‌اش را وقف می‌کرد او از ابن رشد و از ابن‌طفیل در فلسفه و کلام کمتر نمی‌بود و اگر به شعر و ادبیات فارسی توجه می‌کرد، در صف عرفی و نظیری قرار می‌گرفت و اگر به طرف تصوف و اصلاح اخلاق میلان پیدا می‌کرد او از امام غزالی و مولانای روم کمتر نمی‌بود و اگر او به مسلک اعتزال رو می‌آورد او واصل بن عطای دوم می‌بود.»

مولانا آزاد به زبان‌های عربی، فارسی، اردو، انگلیسی و فرانسه آشنایی کامل داشت و کتابخانه‌اش، مالامال از کتابهای به همین زبانها بود، مولانا، حینی که شورای روابط فرهنگی هند (ICCR) را تاسیس کرد، ۱۰ - ۱۱ هزار جلد کتاب از کتابخانه شخصی‌اش را به این اداره بخشید که تا کنون وجود دارد. مولانا بر کتابهای شخصی‌اش بعد از مطالعه ملاحظات و یاد داشت‌های خویش رامی نگاشت که سید مسیح الحسن کتابدار این کتاب خانه، این یادداشت‌ها را ملاحظه کرده و کتابی بنام «حواشی ابوالکلام آزاد» در ۵۷۹ صفحه تدوین و به چاپ رسانیده است.

مولانا آزاد که با نشرات متعدد همکاری قلمی داشت خود نیز به تاسیس دو نشریهٔ الهلال و البلاغ دست یازید که این دو نشریهٔ بعد از یک مدت مصادره گردید. از مولانا آزاد آثار زیادی به یادگار مانده است که برخی را میتوان حسب ذیل یاد آورشد.

۱ - اعلان الحق (در حقوق اسلام) ۲ - احسن المسالک ۳ - دیوان غزلیات ۴ - عمر خیام ۵ - خاقانی ۶ - اسلام و علوم جدید ۷ - زن مسلمان ۸ - کشش ماده و کشش عشق ۹ - توحید اسلامی و ادیان جهان ۱۰ - قانون تکامل و قرآن ۱۱ - ویژه گی‌های مسلمان ۱۲ - آزادی در اسلام ۱۳ - احرار اسلام ۱۴ - سیرت ابن تیمیه ۱۵ - تذکره (بیوگرافی) ۱۶ - ترک موالات ۱۷ - ترجمان القرآن (تفسیر) ۱۸ - غبار خاطر.

مولانا مخالف سرسخت تقسیم شبه قارهٔ هند بر اساس مذهب بود او در بیانیه‌ای در ۱۹۴۰م گفت. من مسلمان هستم و با افتخار احساس می‌کنم که مسلمان هستم .اسلام میراث سیزده قرنه خانواده من است من هرگز آماده نیستم، جزء کوچک آنرا از دست بدهم، تاریخ اسلام علوم و فنون اسلام و تمدن اسلام، سرمایه من است و من رسالت دارم تا آن را حفاظت کنم، من نمی‌توانم مداخله کسی را در فرهنگ اسلامی خویش بپذیرم با وجود آن من افتخار می‌کنم که هندوستانی هستم، من عضوی از هندوستان متحد و غیر قابل تقسیم هستم.

مولانا ابو الکلام در بیانیه‌ای در مسجد جامع دهلی در اکتوبر ۱۹۴۷م در اجتماع مسلمانان دهلی به دنبال تجزیه شبه قاره و هجرت مسلمانان و قتل و کشتار میان هندو و مسلمان، دردمندانه گفت: به این فرار از زندگی که شما نام مقدس هجرت را بر آن گذاشته اید، در مورد غور نمائید، دلهای تان را نیرو بخشید و خویشتن را به اندیشیدن عادت دهید، ببینید که این تصمیم شما چقدر عجولانه است .آخر شما کجا می‌روید و چرا می‌روید؟

ببینید! این منار بلند مسجد از شما می‌پرسد که شما صفحات درخشان تاریخ خود را در کجا گم می‌کنید، دیروز در کناره «جمنا» قافله‌های از شما مسلمانان، مشغول وضو گرفتن بودند، امروز چرا شما احساس خوف و دلهره می‌کنید، در حالیکه دهلی ،به خون شما آباد شده است.

«الهلال» را در کلکته به دست نشر می‌سپرد برویم و بوسیله او بم بدست بیاوریم به خاطر همین هدف ما، شیخ عبدالله را به کلکته اعزام داشتیم اما او از کلکته دستخالی برگشت ، زیرا مولانا آزاد با همچو فعالیت های بغاوت‌بنیاد، قتل و غارت ارتباطی نداشت و نه آنرا می پسندید.

پس از پایان جنگ بالکان درسال ۱۹۱۳ م ،ماامتحان FSC را به پایان بردیم. خوشی محمد، شجاع الله و عبدالحمید به کالج طب رفتند و طوری که قبلاً ذکر کردم من با اخذ بورسیه، شامل فاکولته شدم.اگر چه والدینم علاقمند بودند تا من بعد از به پایان رساندن B.A شامل کالج انجنیری «ررکی» گردم اما خواست خداوند، چیز دیگری بود.

من بعد ازینکه تصمیم گرفتم تا درکورسی A ریاضیات و فزیک ثبت

عزیزان من! در خود تغییر بیاورید طوریکه چندی قبل جوش و خروش شما بی‌جا بود، امروز خوف و هراس شمانیز بیجاست، مسلمان و بزدلی، مسلمان و فتنه‌انگیزی در یک جا جمع نمی‌شود، مسلمان راستین نه طعمه چیزی می‌شود و نه او را چیزی می‌ترساند...

من برای شما کدام نسخه تازه ندارم تا تجویز کنم، نسخه من همان نسخه سالها قبل است، همان نسخه‌ای که محسن بزرگ انسانیت آورده است و آن نسخه قرآن است، قرآن می‌گوید:

لا تهنوا و لاتحزنوا و انتم الاعلون ان کنتم مؤمنین.

شاید بخاطر همین مخالفت مولانا آزاد با تجزیه شبه قاره هند بود که امام مولانا ابوالاعلی مودودی در موردش می‌گفت:

وقتی که مسلمانان در خواب بودند مولانا آزاد آنان را بیدار کرد اما وقتیکه مسلمانان، بیدار شدند او به خواب رفت.

مولانا از اعضای وفادار حزب کانگرس ملی هند و حتی مدت‌ها به حیث رهبر این حزب ایفای وظیفه کرده است و عجبتر اینکه او در سن ۳۵ سالگی به رهبری حزب کانگرس رسید که هیچ شخص نه قبل از او و نه بعد از او تا کنون در چنان عمری به رهبری حزب کانگرس انتخاب شده است.

یکی از رویدادهای دلچسپ زندگی مولانا ابوالکلام آزاد، این است که او نخستین بار کلمهٔ «قاید اعظم» را برای مهاتماگاندی استعمال کرد. او در ارتباط پیروزی ترکیه در بیانیه‌اش گفت:... من یقین دارم اگر در بیرون از ترکیه کسی مستحق مبارکباد این پیروزی باشد او قاید اعظم هندوستان، مهاتما گاندی است. که بعد از بیست سال اعضای مسلم لیگ این لقب را به محمد علی جناح دادند و این لقب «قاید اعظم» با نام جناح پیوند یافت. حتی مهاتما گاندی در نامه‌اش در سال ۱۹۴۶م به جناح او را به این لقب یاد کرد.

مولانا این دانشمند بزرگ، خطیب آتشین زبان شاعر و مفسر که لقب امام الهند برای او بیمورد نیست در ۲۲ فبروری ۱۹۵۸م جان به جان آفرین تسلیم کرد و در محوطه مقابل مسجد جامع دهلی در جوار مرقد صوفی مشهور مرحوم سرمد به خاک سپرده شد. مترجم .

نام نمایم. برادرم به من دستور داد تا درمورد استخاره نمایم. من بعد از ادای نماز عشا، دعای استخاره را خواندم و به خواب رفتم، من در خواب آنچه که دیدم، آن را چنین تعبیر کردم که من بایست ریاضیات بخوانم تا به شمول در کالج انجنیری آماده باشم ،بناءً من در کورس A و B ریاضیات ثبت نام کردم ، همراه با من، تعداد زیادی از دانشجویان مسلمان هم در این کورس ثبت نام کردند ، در حالی که مسلمانان از ریاضی نفرت داشته و به مضامین آسانی چون تاریخ و فلسفه گرایش داشتند. در این وقت شاگردان سال سوم در هاستل «شش محل»به سر می بردند از همینرو ما از لیلیه کوادرینگل به شیش محل رفتیم. در شیش محل برای من اتاق علیحده‌ای تعیین گردید و من مثل سابق متوجه خواندن درسهای خود بودم و طور منظم ورزش می کردم و از طرف صبح درباغ لارنس قدم می‌زدم و می‌دویدم. اتاق من در شیش محل در محوطه ،موقعیت داشت. در یکی از شامگاهان وقتی از اتاق خارج می شدم نظرم به ماری افتاد که به طرف من می آمد،من به عقب ،راه رفته ،داخل اتاق شدم و چوب هاکی را گرفته مار را کشتم، وقتی که همصنفانم از موضوع اطلاع حاصل کردند از من سپاسگزاری نموده و جرأت مرا مورد تحسین قرار دادند.

در این سال چون ما از همصنفان خود که شامل کالج طب گردیده بودند دور زندگی می کردیم. بناء باایشان ملاقات زیاد صورت نمی‌گرفت، ازهمینرو احسات ملی ما در حال خوابیدن بود.

درسال چهارم ماباز بار دیگر به کوادرینگل رفتیم در این‌جا هر سال در تقسیم اتاق برای کسی که درصنف سوم اول نمره شده باشد، حق داده می‌شود تا اتاق دلخواه خود را، انتخاب کند و این حق را من از آن خود کرده بودم. از همینرو دوست من سردارمحمد که یک سال ازمن پیشقدمتر بود ،برایم توصیه کرد تا طبق معمول ،اتاق پهلوی دروازه عمومی را که برای اول نمره تسلیم میدارند ، انتخاب نکنم ، زیرا در وقت شام همه کس جهت رفتن به میدان فوتبال از آنجاعبور می‌کند .از همینرو همیشه در آنجا شور و غالمغال می‌باشد که مانع مطالعه می‌گردد، بناء

بهتر است در منزل دوم اتاق پهلوی معلم لیلیه راانتخاب کنی ،من هم به مشوره او عمل نموده در منزل دوم، آن اتاق را انتخاب کردم که بدون شک برای مطالعه و خواندن اتاق خوبی بود ، اما در موسم گرما آنقدر آرام بخش نبود.

در سال ۱۹۱۴ م در میان دانشجویان مسلمان بار دیگر احساسات اسلامی اوج گرفت، ما با هم یکجا شده، در مورد اسباب اِدبار مسلمانان، تبادل نظر می‌نمودیم در همین ایام بود که جنگ اول جهانی آغاز گردید.

در این جنگ، ما همه پیروزی جرمنی را آرزو می‌کردیم و گمان می‌بردیم که هندوستان در نتیجه به آزادی دست خواهد یافت .

در این روزها، نظامیان انگلیس در تلاش بودند تا دانشجویان مسلمان را به شمول در ارتش رضامند سازند، روزی پروفیسر انگریزی ما آقای داون برای من گفت : باید تو در ارتش شامل شوی، من در پاسخ گفتم : اگر وظیفه رسمی در ارتش برایم داده شود من آماده هستم دراین زمان انگریزها، هندوستانی‌ها را به حیث افسر در ارتش نمی‌پذیرفتند.ارتقای هندوستانی‌ها از سپاهی، حوالدار و صوبه‌دار تجاوز نمی‌کرد. یعنی هندوستانی صرف می‌توانست در حد Non Commissioned باقی بماند.

پروفیسر در برابر پاسخ من گفت: مگر تو بخاطر کشور و حکومت خود آماده جنگ نیستی؟ من در جواب گفتم: این کشور من نیست ،زیرا حکومت آن حکومت ما نیست، پروفیسر ازین پاسخ ،من چین بر جبین شد، اما خاموشی اختیار کرد.

چند ماه بعد، ترکیه با جرمنی یکجا شده بر خلاف انگریزها، اعلان جنگ داد و فتوای جهادرا صادر کرد. ما در ارتباط این فتوی، در جریده انگریزی زبان« گرافیک» تصویر سلطان ترکیه را دیدیم که در یک جلسه عمومی، فتوای جهاد را قرائت می‌کند، و در پایان آن فوتو عبارت ذیل درج بود :

The Sultan proclaiming Jehad (Holy War) Turkey Pronouncing her own death sentance.

« سلطان، جهاد (جنگ مقدس) را اعلان می‌کند. ترکیه فتوای مرگ خود را،خود صادر می‌کند.»

در این دوران دو گروپ مسلمانان هندوستان که از مدت‌ها به اینطرف بر ضد انگریزها فعالیت‌های زیر زمینی داشتند. در تماس با ما کامیاب شده بودند. در میان این دو گروپ مهمتر از همه جماعت مجاهدین بود که مرکزش در دهکده اسمس Asmas در علاقه بنیر Buner قرار داشت. بنیانگذاران جماعت مولانا ولایت علی و برادرش مولوی عنایت علی از شاگردان حضرت مولانا شاه اسماعیل شهید، در سال ۱۲۴۸ ق (۱۸۳۲ م) بودند.

در زمان زوال سلطنت مغلیه هند، به قیادت سید احمد بریلوی، مولانا شاه اسماعیل برادر زاده شاه عبدالعزیز پسر امام شاه ولی الله صاحب دهلوی، بخاطر آزادی هندوستان، از راه سند به افغانستان آمد ودر مرز آن کشور مرکزی را بنیاد نهاده بود. هدف او ارتباط باافغانستان و پایان دادن به سلطنت سکهها در پنجاب بود، تا بار دیگر سلطنت دهلی را که درگذشته‌ها، مسلمانان از آسیای‌میانه بر آن هجوم می‌آوردند و حکومت‌های اسلامی را بر پا می‌داشتند، برپا دارد. موصوف می‌خواست این رشته‌ها را بار دیگر پیوند زند، و روح تازه و جدیدی بر نهضت اسلامخواهی هندوستان، بدمد.

در همین سلسله درجنگ ۱۸۳۱ م بالاکوت (ضلع هزاره) جنگی که میان سکه ها و افغانها رخ داد، سردارن افغان[1] مقیم پشاور (برادران

---

۱ - محمد خان ابوالابای محمد زایی‌ها می‌باشد و حاجی جمال خان جد بزرگ پادشاهان متأخر افغانستان یا محمد زایی‌هاست و حاجی جمال خان، خان بزرگی بود که در زمان حکمروایی احمد شاه بابای ابدالی زندگی می‌کرد و یکی از کسانی است که او را به پادشاهی پذیرفت. فرزند حاجی جمال، پاینده محمد خان مشهور است که هشت بار ازدواج کرد و ۲۱ پسر و چهار دختر داشت و فرزندان او قرار ذیل می‌باشند: فتح محمد خان و تیمور قلی خان از مادر محمد زایی، محمد عظیم خان یا سردار کلان از مادر نصرت خیل، نواب اسد خان، نواب صمد خان و طره باز خان از مادر کوهستانی. پردل خان، کهندل خان، رحمدل خان، مهر دل خان و شیردل خان از مادر غلزایی که به نام «برادران قندهاری» یا سرداران قندهاری مشهور می‌باشند که علامه محمود طرزی به این

امیر دوست محمد خان) در مرحله حساس جنگ ،شاه اسماعیل شهید و فرمانده او سیداحمد شهید را تنها گذاشتند که سر انجام نیروهای رزمی او شکست یافت و خود ،جام شهادت نوشید.

به این ترتیب کوشش مسلمانان برای آزادی ،باردیگر باخاک برابر گردید بناءً مولانا ولایت علی و برادرش مولانا عنایت علی، پیروان باقی مانده شاه اسماعیل را گردهم آوردند و جماعت مجاهدین را بنیاد نهادند که هدف اصلی آن ،آزادی سازی هندوستان بود.

بعد از این که انگریزها در پنجاب مستقر شدند، این جماعت ،به جمع اعانه و به جذب اعضای جدید آغاز کرد. چنانچه در همین ارتباط مولوی محمدجعفر، ساکن تهانیر کرنال برای این جماعت طور پنهانی اعانه ،جمع می‌نمود و به علاقه مرزی می‌فرستاد. اما بخاطر غداری یکتن از خادمانش، انگریزها او را دستگیر و به جزیره «اندمان» تبعید کردند، که بعد ها به مناسبت هفتمین سالگرد تاجپوشی ملکه وکتوریا، مورد عفو قرار گرفت و او بار دیگر به کرنال آمد. من او را چند بار که کودک خرد سالی بیش نبودم،دیده بودم وما او را «چچاجی» خطاب می کردیم.

* * *

برادران تعلق می‌گیرد. عطا محمد خان، یار محمد خان، سلطان محمد خان مشهور به طلایی، سعید محمد خان و پیر محمد خان از مادر الکوزایی که به نام برادران پشاوری یا سرداران پشاوری یاد می‌گردند و محمد نادرشاه به همین خانواده تعلق دارد. امیر دوست محمد خان و امیر محمد خان از مادر ترک جوانشیر که به نام برادران کابلی یا سرداران کابلی مشهور اند وامیر امان الله خان به این خانواده ارتباط دارد. جمعه خان از مادر تاجیک و اسلام خان از مادر کافری سیاه پوش .
(با استفاده ا زکتاب افغانستان در قرن نزده، اثر شادروان سید قاسم رشتیا و جدول‌های ترتیب شده توسط پروفیسور آدمک)

آمادگی هجرت از پنجاب و حرکت به سرحد

در ایام تحصیل در کالج، نماینده جماعت مجاهدین در پنجاب مولوی فضل الهی وزیر آبادی بود که شخصی رابط او در لاهور، مولوی عبدالرحیم معروف به مولوی بشیر بود ،جماعت مجاهدین بوسیله این شخص از افکار دانشجویان مسلمان، اطلاع حاصل می کرد. وقتی که ایشان از ما اطمینان حاصل کردند،نقلی از فتوای جهاد خلیفة المسلمین را برای ما فرستادند و به این اساس جذبه جهاد بر ضدانگریز و اشتراک در صفوف ترک‌ها ،در میان ما اوج گرفت. ایشان بخاطر شعله‌ور ساختن ونیرومند نمودن همچو افکار ،ما را توصیه کردند تا این آیت رکوع سوم سوره توبه را به غور مطالعه نموده و به آن عمل کنیم :

« قل ان کان آباءکم و ابناءکم و اخوانکم و ازواجکم و عشیرتکم و اموال اقترفتموها وتجارة تخشون کسادها ومساکن ترضونها احب الیکم من الله ورسوله و جهاد فی سبیله فتربصوا حتی یأتی الله بامره و الله لایهدی القوم الفاسقین.»

یعنی: (ای رسول ما) بگو امّت را که ای مردم اگر شما پدران و پسران و برادران و زنان و خویشاوندان خود را و اموالی که جمع آورده‌اید و مال‌التجاره‌ای که از کسادی آن بیمناکید و منازلی (عالی) که بآن دل خوش داشته‌اید، بیش از خدا و رسول او و جهاد در راه او، دوست میدارید، منتظر باشید تا امر نافذ (و قضای حتمی) خدا جاری گردد (و اسلام را بر کفر غالب و فاتح گرداند و شما دنیا طلبان بدکار از فعل خود پشیمان و زیانکار شوید) و خدا فساق و بدکارانرا (به راه بهشت و

سعادت) هدایت نخواهد کرد
ایشان به ما گفتند بایست برای جهاد این دارالکفر را ترک و به دارالاسلام هجرت کنید و از آنجابخاطر شمول در ارتش ترکیه، خود را به ترکیه برسانید. ما هم به این حرف اظهار رضامندی نمودیم، اما من بدون استخاره نمی‌خواستم در مورد تصمیم بگیرم ،بعد از استخاره، من شب در خواب علاقه سرسبز و کوهستانی را دیدم و آن را چنین تعبیر کردم که بایست هندوستان را ترک بگویم و به علاقه کوهستانی سرحد بروم. به این ترتیب من هم به هجرت تصمیم گرفته و برای دوستانم آن را اظهار کردم . ما بخاطر حفظ این راز، تصمیم گرفتم همه بر قرآن سوگند یاد کنیم.
ما شاگردان همفکر کالج دولتی لاهور یعنی میا عبدالباری و شیخ عبدالقادر از شاگردان دوره ماستری ، عبدالمجیدخان ، الله نواز خان ، شیخ عبدالله ، عبدالرشید ، عبدالرحمن ، غلام حسین و من (ظفرحسن) شاگردان دوره لیسانس ، عبدالخالق شاگرد دوره لیسانس چیف کالج ، محمد حسن شاگرد دوره لیسانس اسلامیه کالج ، خوشی محمد ، عبدالحمید ، رحمت الله و شجاع الله شاگردان سال دوم کالج طبی روز ۶ جنوری ۱۹۱۵ م به سواری کشتی از دریای راوی عبور نمودیم و به منجدهار رفتیم وهمه به رازداری و اشتراک در جهاد، به قرآن کریم سوگند یاد کردیم.
بعد ها به گروپ ما برادر الله نواز، شاهنواز خان که تحصیلات اندکی داشت و خادم ایشان عبدالحق که بی‌سواد و جدیداً مسلمان شده بود،نیز پیوستند.
سپس ما با مولوی فضل الهی و مولوی بشیر ملاقات کردیم و تصمیم خویش را، مبنی بر رفتن به سرحد یاد آور شدیم. برای ترتیب سفر دانشجویان کالج دولتی لاهور عبدالله و برای شاگردان سایر کالج ها خوشی محمد همراه با آن دو مولوی صاحبان مؤظف گردیدند و وقت سفر ما ۵ فبروری ۱۹۱۵ م روز جمعه تعیین گردید.
بعد از قسم به رازداری و تصمیم سفر به سرحد آزاد، در خلال سی روز

من جهت دیدار والدین خویش برای آخرین بار، به کرنال رفتم. والدینم در کرنال نبودند، آنها نزد برادرم که درآن ایام بحیث معاون مکاتب انباله تعیین شده بود،رفته بودند. در کرنال تنها خواهرم موجودبود.

خواهرم مرا بخاطر خواندن و مطالعه زیاد ضعیف و صحتم را مضمحل یافت. او در مدت دو روزی که در خانه بودم به صحت من ،توجه خاصی مبذول داشت و برای آرامش من تلاش زیادی کرد.

من در کرنال مرید مولوی صاحب عبدالله شاه که هم حکیم وهم عالم دین بود و مطبی هم داشت، گردیده بودم ، وعظی که او در ایام جمعه ایراد می‌کرد،ایامی که من در کرنال می‌بودم زیاد استفاده مـی کـردم ،بـناء ضروری بودم تا قبل از ترک هندوستان، او را از اراده خودباخبر سازم، از همین رو به نزد او رفته فتوای جهاد را به او یادآور شدم و گـفتم : آیـا بایست ما این دار الکفر را ترک بگوئیم.او در جواب گفت : حتماً باید از اینجا بیرون شد،اما بعداز آخرین امتحان دوره لیسانس که یکماه به آن مانده است . برای من انتظارکشیدن مدت یکماه ناممکن بود. زیرا همه ما تاریخ دقیق سفر را قبلاً تعیین و سوگند هم یاد نموده بودیم. از همینرو من در این مورد به او جوابی ندادم، اما پرسیدم که شما چرا نمی‌خواهید ازین دارالکفر خارج شوید. ایشان فرمودند: من در این کبر سن ،در اینجا اگر باقی بمانم می توانم بیشتر به اسلام خدمت نمایم.

اگرممکن می بود من آخرین امتحان لیسانس را سپری میکردم ، برای زندگی آیندهٔ من بسیار سودمند ثابت میگردید. زیرا من یقین داشتم که درامتحان کامیاب خواهم شد ومطمئن بودم که بـعد از سـپری نـمودن امتحان، شهادت نامه را هم بدست خواهم آورد.طوری که بعد از خروج از هندوستان بارها،به آن نیاز پیدا کردم، اما در آن شرایط برای من ناممکن بود تا یک ماه دیگر در هندوستان بمانم و ازدوستان خویش عقب بیفتم ، بعداز سپری نمودن دو روز درکرنال، باخواهرم با این جمله وداع کردم که : اگرخدا خواست ما بار دیگر با هم می بینیم، ورنه این آخرین دیدار خواهد بود،خواهرم متحیر گردید که من چگونه چنین حرف می‌زنم ، اما او از من

تفصیلات امر را جویا نشد.

وقتی که به کالج عودت کردم ، همه یک نوع بهبودی را در صحت من نمایان می‌دیدنند.من قبلاً بخاطر آمادگی برای امتحان از کثرت مطالعه و خواندن ناتوان و ضعیف شده بودم. بعد از عودت از کرنال مانند گذشته به درس خواندن دلچسپی نداشتم. شاگردان کالج حیران بودند که من چرا چنین شده‌ام، زیرا ایام امتحان اینقدر نزدیک شده است و من زیاد کوشش نمی‌کنم. بناء چگونه ممکن است که باز اول نمره شوم.

دوستان مسلمان و همصنفانم آرزو داشتند که من در امتحان لیسانس اول نمره شوم. اگر چه من بسیار ذکی نبودم ونه حافظه ام آنقدر قوی بود، مگر طور منظم درس می خواندم و زحمت زیاد بر خود هموار می‌کردم، تا همیشه اول نمره می‌شدم و بارها مستحق مکافات نیز گردیدم.

آنها توقع داشتند من با اول نمره گی خود مستحق بورسیه دولتی شدم و به انگلستان بروم و تنها چودری ظفرالله خان یگانه مسلمانی بود که همچو بورسیه را مستحق شده بود. بعد از او سالها هیچ مسلمانی نتوانسته بود این امتیاز را کسب کند . همه مسلمانان چشم امید شان را بر من دوخته بودند تا بار دیگر یک دانشجوی مسلمان به این مقام برسد. اما «تدبیر کند بنده ، تقدیر کند خنده »، زیرا در قسمت من چیز دیگری نوشته شده بود و آب و دانه مرا به سرزمین دیگری فرا می‌خواند.

بتاریخ ۴ جنوری ۱۹۱۵ بعد از شام ،شاگردان کالج دولتی لاهور نمایشنامه ای را تمثیل کردند که عبدالباری نیز در آن نقشی را به عهده گرفته بود. در این نمایشنامه عبدالباری در حالی که دست‌ها و پاهایش در زنجیر بود در ستیژ پدیدار گردید و او راجع به حالت بی‌کسی خویش ،این شعر را زمزمه می کرد که:

« خدا یا توهی مورا ،بهروسه هی مجهی تورا هی تورا»

ماکسانی که روز دیگر یعنی ۵ فبروری ۱۹۱۵ م اراده فرار را داشتیم بادیدن حالت او، اندک ، خوف زده شدیم که خدا ناخواسته روزآینده عبدالباری وما در زنجیر افگنده نشویم و از کالج به زندان انتقال نیابیم.

حرکت به سوی سرحد:

بعد از ادای نماز جمعه ۵ فبروری ۱۹۱۵ م نخستین قافله که شامل خوشی محمد، عبدالله، عبدالباری، عبدالمجیدخان، الله نواز خان و شیخ عبدالقادر بود به سوی هری پور هزاره حرکت کرد. در قافله دومی که عبدالرشید، عبدالحمید، محمد حسن ،رحمت علی، شاه نواز خان، عبدالحق و من شامل بودیم. شب هنگام بر ریل سوار شدیم و هر کدام در کوپه های جداگانه جای گرفتیم تا بخاطر سفر دسته جمعی ،مورد اشتباه قرار نگیریم و بازداشت نگردیم.

از جمله دوستان ما عبدالخالق دروقت موعود به ایستگاه ریل نرسید، ونتوانست هجرت کند، صحت شیخ غلام حسین که خوب نبود، اراده هجرت را نه نمود و از قافله باز ماند.

ما نزدیک بامداد ۶ فبروری ۱۹۱۵ م به هری پور هزاره رسیدیم، از قافله اولی یکتن ازدوستان ما جهت پذیرایی به ایستگاه ریل در هری پور آمده ما را به خانه پدر عبدالرحمن آذر، محمد الهی برد. محمدالهی برادر بزرگ مولوی فضل‌الهی است که مسؤولیت اداره ریل درهری پور را برعهده داشت.ما ازین که بار دیگر با هم یکجاشدیم. نهایت خرسند بودیم روز را در خانه، طور پنهان به سر بردیم و از آن بیرون نشدیم، در وقت شام، مانند افراد سرحدی لباس پوشیدیم و عوض بوت، چپلی به پا کردیم وآماده گی برای سفر گرفتیم. در آخر وقت برای هر کدام ما یک نام مستعار انتخاب گردید، تا در راه ،مردم باشنیدن نام اصلی ما به فرار ما پی نبرند، نام مستعار مرا الیاس گذاشتند، عبدالمجیدخان که شخص تنومندی بود به حیث قافله سالار تعیین گردید، همه اعضای قافله آنقدر پولی که در اختیار داشتند، آنرا یکجا جمع کردند و سپس مساویانه همه را تقسیم کردند، تا به این ترتیب کسی بر دیگری برتری و تفوق نداشته باشد و همه در یک درجه و ردیف قرار بگیرند و در قافله موقف برابر داشته باشند.

من به یاد دارم پول خویش را که از حساب پس انداز خود گرفته بودم،

همراه با فیس شمول آخرین امتحان دوره لیسانس بـه ۵۲ پـوند بـالغ می‌گردید ، چندتن از دوستان بیشتر از من داشتند، اما در اختیار اکثریت پول کمتر ازین بود.

رهنمای ما که بایست ما را از علاقه سرحدی عبور می‌داد و به اسمس مرکز مجاهدین می‌رساند،به هریپور هزاره رسید. وبرای او تنها نامهای مستعار ما گفته شد.

در تاریکی شب قافله ما رهسپار سرحد گردید.اما بـخاطر نـو بـودن چپلی‌ها پاهای همه ما، آبله کرد، تمرین پیاده گردی را هم نـداشـتیم از همینرو بعد از چند ساعت، پیاده رفتن برای ما دشوار گردید ، عبدالباری بیش از همه به تکلیف بود، در آخر از رفتن بکلی درماند. او را در نیمه راه گذاشتن و رفتن، ناممکن بود، از همینرو دو تن از دوستان او را کـمک می‌کردند و با خود می بردند. در راه وقتی که بی نهایت مانده می شدیم ، رهنما ،اجازه میداد تا چند دقیقه راحت کنیم ، درین وقفه از ماندگی زیاد برخی دوستان دو لحظه خواب شدن را غنیمت می‌دانسـتند و فـوراً بـر زمین دراز می‌کشیدند و به خواب می‌رفتند. فاصله تا سرحد در حـدود بیست مایل بود،طی این راه و رسیدن به منطقه امب ، برای ما ضروری بود، ورنه روز دیگر دستگیر می شدیم.

درین زمان اخـتیارات نـواب امب بـه انـدازه ای بـود کـه انگـریز ،نمی‌توانست استرداد پناه گزینان هندوستانی را، از او مطالبه کند.

ما به سوی منطقه امب به حالت خستگی و ماندگی منزل می‌پیمودیم. در یکی از وقفه های سفر، خوشی محمد به خواب رفت ،وقتی کـه مـا حرکت کردیم با وجودی که او را تکان دادیم اما او بخاطر سنگینی خواب بیدار نشد، بعد از طی مسافتی، وقـتی مـاهمسفران خـود را شـمردیم، دریافتیم که یکتن کم است، برگشتن و تلاش او برای ما ناممکن بود، مااو را حواله قسمت نمودیم و به سیر خود ادمه دادیم. زیرا در نزدیکی سرحد، پایگاه انگریزی بود. و ما بایست در تاریکی شب از آن عبور می‌کردیم. لطف خداکه در نیمه شب برای چند ساعت باران شد و سربازان پاسگاه،

به پهره و گزمه نبرامدند و ما با خیریت از نزد پاسگاه تیر شدیم و در نزدیک دریای سند به منطقه امب رسیدیم. تقریباً ساعت ۱۰ صبح روز ۷ فبروری ۱۹۱۵ م بود که داخل مسجدی شدیم.

سقف مسجد بخاطر باران چکک داشت ما آنقدر خسته بودیم که دست خود را هم نمی‌توانستیم حرکت دهیم ، خصوصاً رحمت علی، آنقدر زله بود که در مسجد در جایی دراز کشیده بود که از سقف بر سر و روی او ،قطره قطره می‌چکید و آنقدر توان نداشت ،سر خود را کمی حرکت دهد.

بعداز ظهر وزیر نواب امب که طور پنهانی از جماعت مجاهدین حمایت می‌کرد، ما را به پلاو دعوت کرد که به اثر آن نیرو گرفتیم .وزیر صاحب ،با عبارات همدردانه اش همت مارا بالابرد ،بعد از ظهر ما بوسیله قایقی از دریای سند عبور، کردیم. در اینجا پهنای دریا بسیار کم بود و عمق آب آنقدر زیاد بود که سطح دریا به چشم نه می‌آمد. ما در کناره غربی دریا سند، از قایق پیاده شدیم و همه نعره الله اکبر بلند کردیم و خدا را شکر گفتیم که به خیر و خیریت به منطقه امن رسیدیم. در این دوران از کناره مغربی دریای سند ،علاقه آزاد شروع می‌شد و کریر Career من، والدین و برادرم بخاطر آن قربانی های بیدریغی که انجام داده بودند، در همینجا پایان یافت و آن همه امید های که خویشاوندان بر من داشتند روی آب شد. حالا من به سوی سرزمینی روان هستم که نه کسی مرا می شناسد و نه من زبان آنها را میدانم. در این سرزمین جدید چگونه ایام به سربرم و آیا در آنجا من می‌توانم کدام کار سودمندی انجام دهم و یاخیر؟ این همه پرسشهایی بود که پاسخ آن برایم مجهول بود. تنها به این خود را تسلی می دادم که بخاطر پابندی احکام اسلامی، آماده هرنوع قربانی هستم.

پس از عبور از دریای سند ،آن شب را در علاقه نواب امب سپری کردیم. وزیر صاحب از در شفقت با ما پیش آمد و خستگی های ما بالکل رفع گردید.روز دگر ما آماده رفتن به سوی مقصد شدیم. روز ۸ فبروری ۱۹۱۵ م که ما حرکت می کردیم ،مشاهده نمودیم که باران روز قبلی همه

جویچه ها و جویبارها را دریا ساخته است ، از همینرو ما در راه ،بسیار به تکلیف شدیم و از سرعت رفتار ما هم کاسته شد. در برخی حصص در کناره‌های جویبارها، راه برای ما پیدا نمی‌شد، ما مجبور دست یکدیگر را می‌گرفتیم و به بالا«کش» می کردیم. بخاطر باران هم پاهای ما، می‌لغزید و کمک گرفتن از نباتات و درختان کوچک هم ناممکن بود، نان چاشت را آنچه دراختیار داشتیم در میان دریاچه ای که شکل جزیره‌ای را داشت ولکن خشک بود ، صرف کردیم. این توقف برای ما بسیار لطف انگیز بود. ترسی از انگریز هم در دل ما باقی نبود و نه ماندگی ما زیاد بود. باران توقف نموده بود ، ما از هر جهت مطمئن بودیم. چهار طرف کوه های سر به فلک ،به پا ایستاده بود ، زمین هر طرف سبز وخرم و جویبارها هر طرف باشتاب روان بود. این همه، منظره های دل افزایی بود که از تماشای آن حظ می بردیم. ما از اشک های والدین و خویشاوندان خویش بی پروا و از نشیب و فراز زندگی آیندهٔ خویش بی خبر بودیم .ما که ازین منظره دلفریب بسیار بهره اندوز شده بودیم همه بی‌اختیار نعره , Romance Romance را سر دادیم. عبدالباری و شیخ عبدالقادر که طبع شاعری داشتند، ازین منظره ،بیش از دیگران لذت می‌بردند.

***

حرکت از مرکز مجاهدین به سوی کابل

ما به تاریخ ۸ فبروری ۱۹۱۵ م ،نزدیک نماز شام به مرکز جـماعت مجاهدین (اسمس) واقع درعلاقه بنیر رسیدیم. اسمس در اصل نام یک قریه سرحدی است که مجاهدین در آن اقامت دارند، و بخاطر نام همین قریه ، پایگاه مجاهدین را نیز بنام پایگاه اسمس یاد می‌کنند.

تعدادمجاهدین مقیم در این مرکز همراه با اهل و عیال ،به یکصد تن بالغ می‌گردید. تعداد مجاهدان مجرد از متأهلان بیشتر بود.

رئیس جماعت مجاهدین در این وقت مولوی صاحب عبدالکریم بود، وقتی که ما به اسمس رسیدیم او در بستر مریضی قرار داشت و سه روز بعد از آمدن ما، یعنی در یازدهم فبروری وفات یافت، پس از وفات او، برادر زاده‌اش مولوی نعمت الله که نوجوان بود، جانشین او تعیین گردید، موصوف به حالات و اوضاع جهان دلچسپی داشت.

بارسیدن در اسمس ما را به اتاقی که از خانه‌های سایر مجاهدین جدا بود، جای دادند. این اتاق تنها یک کلکین و یک دروازه داشت کلکینش، شیشه هم نداشت، در موسم سرما در صحن اتاق آتش می‌شد، که برای خروج دود، عوض نل در سقف یک سوراخ (روشندان) به چشم می‌خورد. برای روشن کردن اتاق در شب، چراغ تیلی روشن می‌شد، زندگی شهری را ما در عقب خود گذاشته آمده بودیم که با حالات اینجا،زمین و آسمان فرق داشت، غذای ما جز دال و چپاتی چیز دیگری نبود، در دوران اقامت در اینجا صرف ما یکبار پلاو نوش جان کردیم ،اما اراده همه دوستان آن قدر پخته و ایمان شان، آن قدر محکم بود که یک کلمه شکایت هم از زبان کسی شنیده نشد.

سه روز بعداز وفات مرحوم عبدالکریم، مولوی نـعمت اللـه رئـیس جدید جماعت مجاهدین ،مارا به حضور خود خواست و یک نقشه دنیا را برون نمود و راجع به میدان‌های مختلف جنگی جهان، از ما مـعلومات خواست و نظریات خود را در مورد جنگ برای ما بیان داشت.

ما امید نداشتیم که در همچو علاقه کوهستانی، شخصی که مجبوراً در محاصره انگریزها قرار گرفته است و فرصت ارتباط او با دنیای متمدن، کمتر میسر می‌گردد. به حدی که نیاز مندی‌های زندگی را به صد مشکل از هندوستان حاصل می‌کند. مواد خورد و نوش طور پنهانی بـه آنـجا آورده می‌شود، از اوضاع جهان اینقدر واقف باشد.

بعد از ملاقات وقار و عزت او در دل‌های ما اضافه گردید.

جماعت مجاهدین برای هدفی که بنیاد نهاده شده بـود، اعـضای آن بسیار مخلص و جان نثار بودند، و همه سراپا تحمل و در برابر هر گـونه مصیبت، آماده بودند سینه‌ها را سپر سازند. آنها صرف برای جهاد فـی سبیل‌الله جان‌های خویش را وقف کرده بودند وبه این امید شب را سحر و روز را شب می‌کردند که روزی با کـافران بـجنگند و در مـیدان جـهاد نوشیدن جام شهادت برای شان میسر گردد، آنها همه زندگی شان را برای تحمل این مشکلات وقف نموده و آماده بودند تا خویشتن را از هر نوع آرامی محروم سازند. اما جای تاسف بود که مطابق تحول و تبدل اوضاع جهان، کسی نبود که ایشان را آموزش دهد و قواعد جدید رزمی را برای شان تعلیم دهد. در جمله آنان اغلب بی‌سواد بودند. پس از ساختن اسلحه آتشین و اختراع بارود، زمان جنگ با شمشیر ونیزه پایان یافته بود، اما آن بیچاره‌ها هنوز هم، راه ورسم حمله بوسیله شمشیر را می‌آموختند ومشق می‌کردند.

یکتن از نویسندگان فرنگی در مورد پدران ونیاکان آنها که با نیروهای سکه وانگریز جنگیده و با بهادری وشجاعت، رعب در دل‌هـای ایشـان افگنده بودند، می‌نویسد :

آنها شمشیر بر کف و بی مهابا بر تفنگداران حمله می‌کردند و به این

ترتیب یا جان‌های خود را فدا می‌کردند و یا دشمن را نیست و نابود می‌نمودند. بیخبر از اینکه سالهاست که زمان شمشیر، نیزه و برچه ،سپری شده است.

قرارگاه جماعت مجاهدین بر تپه‌ای قرار داشت، پیرامون آن جویباری با پیچ و خم حرکت می‌کرد. در دامنه این تپه میدان کوچکی بود که چند تن مجاهدین هر روز بعداز ظهر شمشیرزنی را مشق و تمرین می‌کردند. آنها از تفنگ‌های جدید صرف چند میل داشتند، ما نشان گرفتن با آن تفنگ‌ها را هرگز ندیدیم، ایشان بخاطر قلت مرمی ،هیچ فایر هم نمی‌کردند. این تفنگ‌ها در اختیار رئیس مجاهدین بود، افراد دیگر تفنگ‌های چقماقی و فتیله‌ای داشتند که شاید اکنون در هیچ جای دنیا استعمال نمی‌گردید.

خلاصه کلام اینکه جماعت مجاهدین که آنرا چند تن از هندوستانی‌های قابل احترام برای آزادی یافتن از حکومت غیر مسلمانان به مثابه یک تشکیلات رزمی بنیاد نهاده بودند، از پیشرفت های دنیای و رفتار زمانه بالکل بی خبر مانده و در شکل یک گروپ طفیلی وناتوان گرد هم آمده بودند و برای رفع نیازمندی‌های خویش ،تکیه بر اعانه مسلمانان هندوستان ومعاش حکومت افغانستان داشتند.

آنها زمین برای کشت هم نداشتند، تا چیزی می‌کاشتند و از آن ،امرار حیات می‌نمودند زیرا در این علاقه زمین‌های زراعتی بسیار اندک است و آنچه هم که وجود دارد، در اختیار ساکنان اصلی است، ما با علم آوری این «اوضاع نا گفته به» بسیار متاثر شدیم و به این نتیجه رسیدیم که اقامت ما در اینجا برای آزادی هندوستان هیچ کاری را از پیش نمی‌برد، باید ما به کابل برویم تا حکومت افغانستان را به شمول در جنگ راضی بسازیم .اگر در این هدف کامیاب نشدیم، رهسپار ترکیه می‌شویم و شامل ارتش ترکیه می گردیم و بر ضدانگلیس‌ها می‌جنگیم. از همینرو هیأت مجاهدین به کابل اعزام گردید تا راه رفتن ما را بدانجا هموار کند وحکومت افغانی، برای ما اجازه عزیمت به کابل را بدهد.

بعد از اینکه ما دو روز را در اسمس سپری کردیم خوشی محمد، همراه

با یک رهنمای دیگر به نزد ما رسید خوشی محمد، داستان جدا شدن از ما، را در آن شب، و برگشتن دو باره‌اش را به هری پور، بدین شرح بیان کرد: که او وقتی بیدار شد عوض اینکه رو به طرف ما حرکت کند، بـه سمت مخالف به سیر، ادامه داده و خیال می‌کرد که در عقب قافله روان است، در حالی که او هر لحظه از ما جدا و دورتر می‌شد.

سر انجام وقتی روشنی صبح پدیدار گردید، نظرش به عمارت هـای هریپور افتاد، یقین حاصل کرد که او راه را گم کرده است و از قافله جدا شده است .بناءً او بار دیگر نزد متصدی ریل رفت، موصوف ازین برگشت او کمی اشتباه کرد ،اما چون وقتی خوشی محمد حالات خویش را بیان کرد، او اطمینان یافته . همراه بایکتن از رهنمای دیگر او را به نـزد مـا رساند. از آمدن او ،نهایت خرسند گردیدیم ،زیرا او از بنیانگذاران نهضت ما به حساب می آمد، از زبان او دریافتیم که عبدالخالق هم یک روز بعد از سفر ما به هری پور آمد، اما چون در آن وقت کدام رهنما موجود نبود تا او را به نزد ما بیاورد، انسپکتر صاحب او را به زادگاهش عودت داد.

چند روز از آمدن ما به اسمس ،سپری شده بود کـه روزی یکـتن از سرحدی‌ها یک عدد بوت را به نزد ما آورده گفت: این بوت را من از کناره جویبار یافتم، شاید مربوط کدام یک از شماها باشد.

ما وقتی که آن بوت را مشاهد می‌کردیم، عبدالله فوراً آن را شناخت و گفت: بوت مربوط برادرش عبدالرحمن است، ما به حرف او چندان یقین نکردیم، زیرا ما هیچ گمان نداشتیم که عبدالرحـمن بـدینجا بـیاید، امـا عبدالله با اصرار گفت، من باید سوی آن جویبار بروم و به تلاش برادرم بپردازم. بناء خوشی محمد و عبدالمجید مجبوراً او را همراهـی کـردند. ایشان عبدالرحمن را ناتوان و بی تاب بر فراز کوهی مشاهده کردند و او را با خود به اسمس آوردند، عبدالله داستان خود را چنین حکایت کرد :

شما وقتی که در اتاق برادرم پنهانی حرف می‌زدید و بر نامه هجرت از هندوستان را می‌ریختید، من به بهانه خواب بـر چـارپایی بـرادرم، دراز می‌کشیدم و همه حرفهای شما را می‌شنیدم،

وقتی که شما تصمیم به هجرت گرفتید و راه هری پور هزاره را انتخاب کردید، من یقین داشتم که برادرم عبدالله به من اجازه نمیدهدتا با شما همسفر گردم، ا زهمین‌رو من چیزی نگفتم. پس از سفر شما سه روز صبر کردم ودر مورد شما آنچه در لیلیه گفته می‌شد همه را پیگیری می‌کردم. پولیس اتاقهای همه شما رابازرسی کرد تا رشته‌ای از برنامه شما را بدست بیاورد، اما چیزی بدست نیاورد، تنها از اتاق ظفر حسن یک قطعه فوتوی او را بدست آوردند.بعد از آن پدر ظفر حسن به لاهور آمد وهمه اسباب اورا با خود برد.

مستر چاولۀ هندو، پروفیسر ریاضی بـه رفـتن ظـفر حسـن ،بسـیار افسوس می‌کرد و هیچ گمان نمی‌کرد که او از هندوستان فرار کرده باشد و می‌گفت چرا همچو شاگرد زحمتکش، درسهای خود را، رها کرد ؟او باید چنین نمی‌نمود، حتی او تا دو روز به شاگران کدام لکـچری نـداد، تـا ظفرحسن از درسهای خود عقب نماند.

وقتی که بازرسی پولیس خاتمه یافت و موضوع خاموش شد من هم تصمیم گرفتم به هری پور هزاره بروم، خود را به آنجا رساندم، با افسـر متصدی ریل ملاقات کردم ،چون رهنمایی موجود نبود، مرا به برگشت توصیه کرد، اما من حـرف اورانـپذیرفتم، از او راه را پـرسیدم ،او هـم معلوماتی به مـن ارائـه کـرد و مـن در روشـنایی آن حـرکت کـردم و ،بامشکلات فراوان خود را بدینجا رساندم.

وقتی که به کوهی بالا می‌شدم، پایم لغزید و یک لنگۀ بوتم افتاد، من آنقدر توانایی نداشتم تا به دنبال بوت خود ازکوه پائین شوم و من بسیار کم امید داشتم تا با شما یکجا گردم.

عبدالله از آمدن برادرش چندان خوشحال نبود، ما هم به او اطمینان نداشتیم، واعزام مجدد او خطرناک و مشکل بود، بناء ایـن مـهمان نـا خوانده را با خود گرفتیم، و طوری که در آینده بیان خواهم کرد، آمدن او بر مشکلات ما افزود و کدام کاری از دست او ساخته نشد، به این حد که یکبار درافغانستان بخاطر او، نه تنها زندان، بلکه با اعدام نیز برابر شدیم

که چگونگی آن را در سلسله حوادث و رویدادها، در جایش بیان خواهم کرد.

در جماعت مجاهدین ،ایام ما به بیکاری سپری می‌شد و ما ازین وضع دلتنگ می‌شدیم. گاه گاه که مجاهدین طور پنهانی جرایدی را از هری پور به ما می‌آوردند، کم کم از اوضاع جنگ آگاهی حاصل می‌کردیم. با وجود این دلتنگی اتحاد و اتفاق درمیان ما حکمفرما بود و رویه خوب با یکدیگر، شعار همه ما بود. در حالی که اکثراً در همچو حالات و در نبود مشغولیت‌های بدنی و فکری، در میان انسان‌ها، مشکلاتی بروز می‌کند، اما در مورد ما چنین نبود.

روزهای سردی در آفتاب می‌نشستیم و طعام خود را صرف می‌کردیم و شبهنگام در اطراف دیکدان جمع می‌شدیم و آمدن وفد مجاهدین را که برای ورود ما به افغانستان ،جهت اخذ اجازه به کابل رفته بودند، روز شماری می‌کردیم.

ماه مارچ شروع شده بود، جرایدی که از هندوستان می‌آمد، حکایت داشت که نیروهای متحدین به حمله در دره دانیال ،آمادگی خویش را آغاز کرده‌اند.

کشتی‌های انگریزی و فرانسوی متحدانه ، سنگرهای ترکها را در دره دانیال ویران کرده‌اند و می‌خواهند به طرف خلیج «مرمره» پیشقدمی نمایند و به این وسیله دارالخلافه استانبول (قسطنطنیه) را تصرف و ترکها را مجبور به امضای صلح جداگانه نمایند.

حرکت به کابل :

مادر حالی که ازین اخبار جانگداز اطلاع حاصل می‌کردیم ، وفد مجاهدین به اسمس رسید، و مژده اجازت یافتن ما را مبنی بر سفر به کابل داد. و سفر ما به کابل تنظیم گردید. برای ما یک رهنمای سرحدی مقرر گردید، او از راه‌ها سرحد، اطلاع کافی داشت که نام حقیقی یامستعار او عبدالرحمن بود. ما با او ملاقات کردیم و بخاطر عزت و تعظیم او را ،مولوی خطاب می‌کردیم. تحصیلات دینی او صفر بود، اما در آن زمانه

در افغانستان و سرحد رواج همین بود که کسی که «کنز» و «منیه»[۱] را می‌خواند، او را ملا و مولوی می‌گفتند، او امامت می‌کرد و هر کسی او را احترام می‌نمود و با بوسیدن دستهایش، به او اظهار عقیدت می‌کردند. رهنمای ما کم اردو هم می‌فهمید که در راه با او صحبت کرده با مشکلی بر نمی‌خوردیم.

ما به تاریخ ۱۹ مارچ ۱۹۱۵ از اسمس حرکت کردیم، جراید تاریخ ۱۷ مارچ را که بدست آوردیم از مطالعه آنها دریافتیم که کشتی‌های جنگی متحدین از جمله زره‌پوش انگریزی ملکه الیزابت و کشتی جنگی گولیوس Gaulios فرانسوی متحدانه بر دره دانیال یورش برده‌اند. ما از این خبر تا آخرین حد پریشان شدیم، زیرا در این صورت تسلط متحدین بر دارالخلافه استانبول (قسطنطنیه) حتمی بود. و ما در این وقت جز دعا دیگر نمی‌توانستیم کمکی به ترکها برسانیم. اما از علاقه بنیر و سوات عبور نمودیم. بتاریخ ۲۲ مارچ به روستای بزرگ باجور که آن را «کلی» می‌گویند رسیدیم، در آنجا به تلاش جریده افتادیم، در آنجا دریافتیم که کشتی‌های انگلیسی وفرانسوی در دره دانیال شکست فاحشی خورده‌اند و کشتی های گولیوس و Bauvet فرانسوی وکشتی‌های زره پوش Irresistable and Defatible انگلیسی به اثر گلوله باری ترکها در بحر سرنگون و غرق شده‌است و سرانجام متحدان دست از حمله بر دره دانیال برداشتند. با شنیدن این خبر ما آنقدر خوشحال شدیم که بیان آن برای من نا ممکن است ما همه به درگاه رب‌العزت سجده شکر بجا آوردیم که ما را از تشویش سه روزه نجات داد.

جهت عبور از علاقه سرحدی و رسیدن به‌افغانستان، راهی را که ما بخاطر دوری از پاسگاه‌های انگلیسی انتخاب نموده بودیم، نهایت

---

۱ - «کنز الدقائق» و «منیة المصلی» دو کتاب مشهور در فقه حنفی است که طالبان علوم دینی در مراحل نخست درس، در شبه قارهٔ هند و مدارس دینی جنوب، جنوب شرق و جنوب غرب کشور فرا می‌گیرند، اما در صفحات شمال و شمالشرق کشور، «خلاصه کیدانی»، «قدوری» و «شرح الوقایة» رواج دارد، متأسفانه از نصاب درسی مدارس دینی در غرب کشور اطلاع دقیق ندارم. مترجم

دشوارگذر بود. ما مجبور بودیم از شاهراه‌ها دوری جسته و صرف به راه‌هایی برویم که تنها می‌توان پیاده آن را پیمود، در این راه جز «بز» دیگر حیوانی نمی‌تواند حرکت کند، اسپ و قاطر هرگز به آن راه رفته نمی‌توانند، اما در طول راه ما مجبور شدیم سرکی را طی کنیم که از «دیر» به «ملاکند» می‌رفت.در اینجا بیم روبرو شدن به مراکز و پاسگاه‌های انگلیس‌ها وجود داشت، اما لطف خدا بود که آن روز باران بود و ما با کدام سپاهی انگلیس روبرو نشدیم.در این روزها، میان نواب دیر و خان باجور بخاطر اختلافات داخلی، جنگ شروع شده بود. از دو طرف در میدان جنگ بسا اشخاص کشته شده بودند، ما مرده‌های زیادی را بدون دفن و کفن در دو طرف سرک مشاهد کردیم ، چون ما درتمام عمر همچو وضع خوفناک را ندیده بودیم ،به همه حالت تهوع و دلبدی رخ داد و همه قی،کردیم و پیش ازینکه وضع ما بدتر شود از آن منطقه خارج شدیم.

سفر ما به علاقه سرحد ده روز را در بر گرفت ما شبها در مساجد به خواب می‌رفتیم و مهمان روستائیان بودیم، برای ما نان گندم و «دلیه» آماده می‌کردند، اما برای روستائیان برای ۱۴ یا ۱۵ نفر مهمان ،آماده ساختن غذا کار آسانی نبود، فرش مساجد اکثراً از خس یا کاه بود، مگر در بعضی مساجد بوریا هم به نظر می‌آمد، اما آنقدر «کیک» داشت که نه تنها از طرف شب بلکه در روز هم آرام به خواب رفتن مشکل بود. من شبی را به خاطر دارم که ما در علاقه مهمند در محله ملا صاحب «بابره» رحل اقامت افگنده بودیم، در نیمه شب آواز گریه به گوشم رسید، چشمانم را باز کردم، مشاهده نمودم که عبدالرشید بیچاره از اذیت کیک‌ها از جا برخاسته است و بدن خود را می‌خارد و می‌گرید.

ما قبلاً مهمان نوازی ساکنان علایق سرحدی را مشاهده نموده بودیم، لیکن وقتی که آنها در یافتند ما برای جنگ بر ضد انگریزها از خانه‌های خویش برون شده‌ایم، آنها از ژرفنای دل مارا خیر مقدم گفتند و عشق و علاقه مفرط شان را به جهاد آفتابی کردند. در آن نواحی هرکسی که جمع ما را مشاهده می‌کرد برای حب استطلاع می‌پرسید، این مردم چکاره‌اند؟

وقتی که رهنمای برایشان می‌گفت:

«د غزا د پاره راغللو» (برای جهاد آمده‌ایم)، آثار خوشی در سیمای شان نقش می‌بست و ما را در آغوش می‌گرفتند. در راه هرقدر افرادی که با آنان روبرو شدیم مسلح بودند و ما دریافتیم که این مردم نهایت جنگجو اند و دلداده اسلحه و علت آن دو چیز بود:

یکی اینکه زمین‌های زراعتی بسیار اندک بود و مردم عموماً مستمند بودند و بخاطر چپاول ثروت یک‌دیگر، گروپهایی را تشکیل می‌دادند که در نتیجه جنگ‌های باهمی ،میان شان در می‌گرفت و کسانی که در این جنگها جان‌های خویش را از دست می‌دادند، بازماندگانشان ، انتقام خون آنها را وجیبه خود می‌دانستند و به این ترتیب خانه جنگی ادامه می‌یافت و احساس دشمنی میان شان همیشه زنده می‌بود واز نسلی به نسلی انتقال می‌یافت . اما اگر باوجود این خانه جنگی‌ها و تضادها، اگر دشمن او هم به خانه‌اش می‌آمد و پناه می‌برد او مهمان خوانده می‌شد، طوری که حتی موی او خیانت نمی‌گردید و نه به کسی اجازه داده می‌شد تا به او زیانی برساند.

اهالی سرحد به مثابه یک مسلمان ساده، به عنعنه‌های ملی خود طوری پابند بودند که کسی نمی‌توانست از آن خلاف ورزد، اما هرگاه مهمان، از خانه دشمن خود بیرون می‌رفت، باردیگر، دشمنی‌های کهن آغاز می‌گردید.

علت دوم این است که حکومت انگریزی بر این منطقه، اثر و نفوذ نداشت، با حکومت انگریزی به این حد دشمنی داشتند که جنگ با آن را ثواب می‌دانستند.

در صورتی که در کشوری حکومت موجود نباشد ، مردم به فراهم آوری وسایل دفاع خودی ،مجبور می‌گردد، از همینرو ضروری است تا همیشه مسلح بوده، نشانزنی را فراگیرند، ما در راه به این ارتباط، داستان دلچسپی را شنیدیم.

گفته می‌شود که ملک یک قبیله برای آموزش نشانزنی برای پسرش،

آموزگاری را تعیین داشت وقتی که آن پسربچه این هنر را فراگرفت، آماده شد تا در برابر ملک آنچه آموخته امتحان بدهد. به این پسربچه که هفت سال عمر داشت، گفته شد تا هدف گیرد و او قبل از همه تفنگ خویش را متوجه استاد خود کرد.

استاد پریشان شد و از ملک صاحب خواست تا پسرش را مانع گردد، اما ملک درجواب گفت: نه، من نمی‌توانم او را ازین کار باز دارم، زیرا این نخستین نشان‌گیری اوست، اگر اشتباه کند ، همت خویش را از دست خواهد داد و در آینده او هرگز قادر نخواهد شد، تا هدف را بزند!

بعد از تشکیل پاکستان، این اوضاع کاملاً تغییر یافته است، حالا در آنجا کدام حکومت بیگانه یا کافر ، فرمان روایی ندارد و نه در مناطق ایشان بدامنی بیداد می‌کند و برای آموزش و امور زندگی ایشان توجه صورت می‌گیرد. آرزو می‌رود که این مردم بعد از آموزش، به صورت طبیعی دست از سلاح بردارند طوری که دیگر قبایل در سراسر زمین چنین کرده‌اند.

این مردم بسیار مؤمن، باورمند و ساده هستند و قرن هاست که از نعمت علم بی‌بهره‌اند، احساسات اسلامی ایشان که به خاطر آن ،سالها از دستبرد انگریز محفوظ ماندند و آزادی خود را نگهداشتند، قابل قدر است، من داستانی از ساده لوحی ایشان را ذیلاً ذکر می‌کنم.

وقتی که ما رونده افغانستان بودیم، یک روز بعد از طی منزل، در وقت عصر، در مسجد رحل اقامت افگندیم، و هرکس «حمایل شریف»خود را برون کرده و به تلاوت آن مصروف گردیده بود، چند لحظه بعد شخصی داخل مسجد شد و ما را گفت «ستری مشی» (مانده نباشید) برای ما پاسخ این جمله چنین تعلیم داده شده بود که: خوار مشی، (خوار نشوید) بعد ازین، آن شخص به زبان پشتو به حرف زدن شروع کرد، چون ما به حرفهای او پاسخی نگفتیم، او خاموشی ما را بی عزتی خویشتن دانسته، با ما آماده جنگ گردید، اما رهنمای ما برایش گفت : این مردم زبان پشتو را نمی‌دانند از همینرو نتوانستند به پرسشهای تو جواب بگویند. او با

تعجب پرسید :

«اگر این مردم پشتو نمی‌دانند پس چگونه قرآن شریف را تلاوت می‌کنند! آن آدم بیچاره و ساده، گمان می‌کرد که قرآن شریف به زبان پشتو است و کسی که میتواند قرآن شریف را بخواند حتماً او می‌تواند که به پشتو هم حرف بزند، این داستان تنها یک شخص نیست، بلکه ما وقتی که راه‌های سرحدی عبور می‌کردیم و مطابق رواج مردم آن سامان، عوض «السلام علیکم» «ستری مشی» می‌گفتیم و در جواب ما «خوار مه شی »می‌گفتند و بعد از آن سلسلهٔ حرف زدن شروع میشد، اما پشتوی ما در اینجا پایان می‌یافت و او در شگفت می‌شد که ما چرا به حرف‌های او جوابی ارائه نمی‌دهیم. در همچو حالات چین بر جبین انداخته و می‌گفت اگر این مردم پشتو نمی‌دانند پس چگونه «استری مه شی» و «خوار مه شی» را می‌دانند.

علاقه‌های سرحدی که گذر ما بر آنجا افتاد همه سرسبز بود، علاقه سوات از همه حاصلخیزتر معلوم می‌شد.

سرانجام ما به سرحد افغانی نزدیک شدیم و روز دیگر، داخل علاقهٔ افغانی گردیدیم. بناءً مناسب می‌دانم که اوضاع سیاسی، اقتصادی و اجتماعی افغانستان را طوری مختصر بنگارم ،تا خوانندگان بدانند که ما در چه نوع شرایطی کار کردیم و بعداز اینکه ما به حیث نمایندگان مسلمانان هندوستان به کابل داخل شدیم و استاد بزرگ ما مرحوم مولانا عبیدالله سندی در چه فضای نا مساعدی، رسالت خویش را انجام داد و چه فعالیت‌هایی را سر و سامان بخشید ؟.

* * *

77 ۵۱

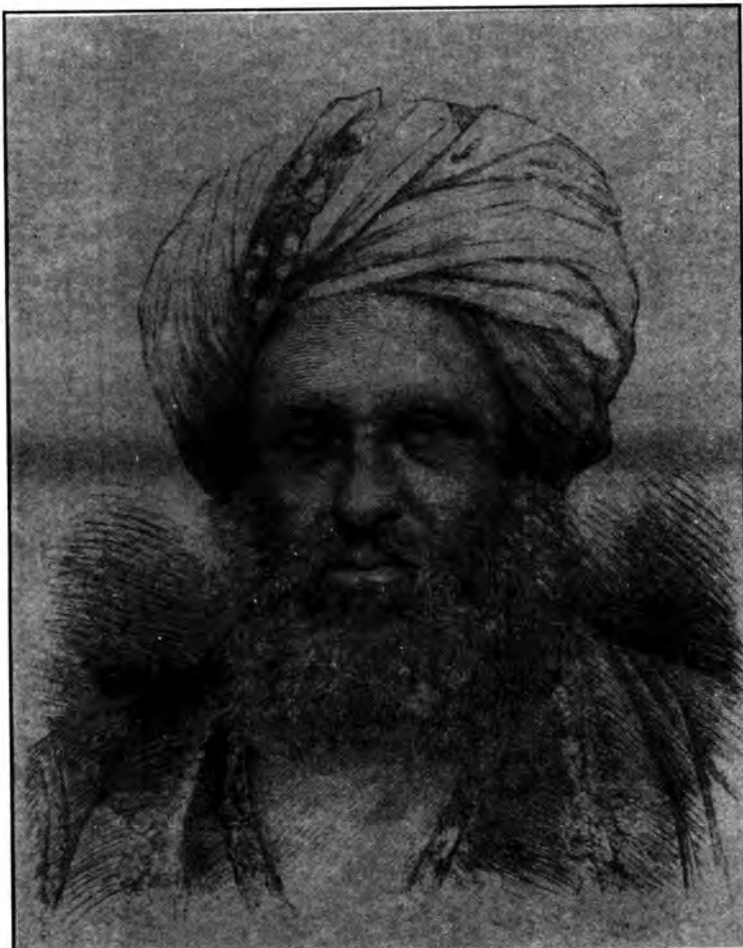
امیر شیر علی خان در ایام سلطنت

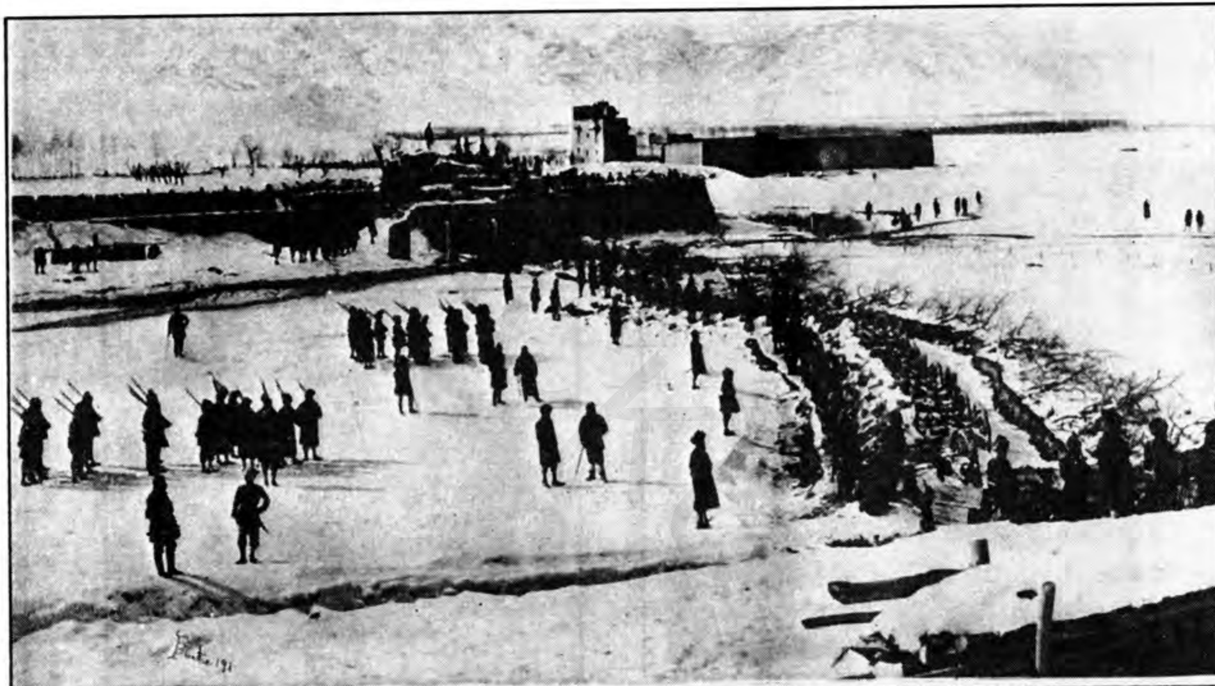
امیر شیر علی خان

امیر شیر علی خان شخص نشسته بالای چوکی با تعدادی از درباریانش، طفلی که در آغوش امیر دیده میشود، عبد الله جان ولیعهد است
و شخص اول ایستاده از طرف راست سید نور محمد شاه پوشنگی صدر اعظم و در پهلوی راست وی لویناب خوشدل خان قرار دارد

سید نور محمد شاه پوشنگی صدر اعظم امیر شیر علی خان

ارگ شیرپور در سال ۱۸۷۹ م

سردار محمد ایوب خان پسر امیر شیر علی خان، فاتح میوند

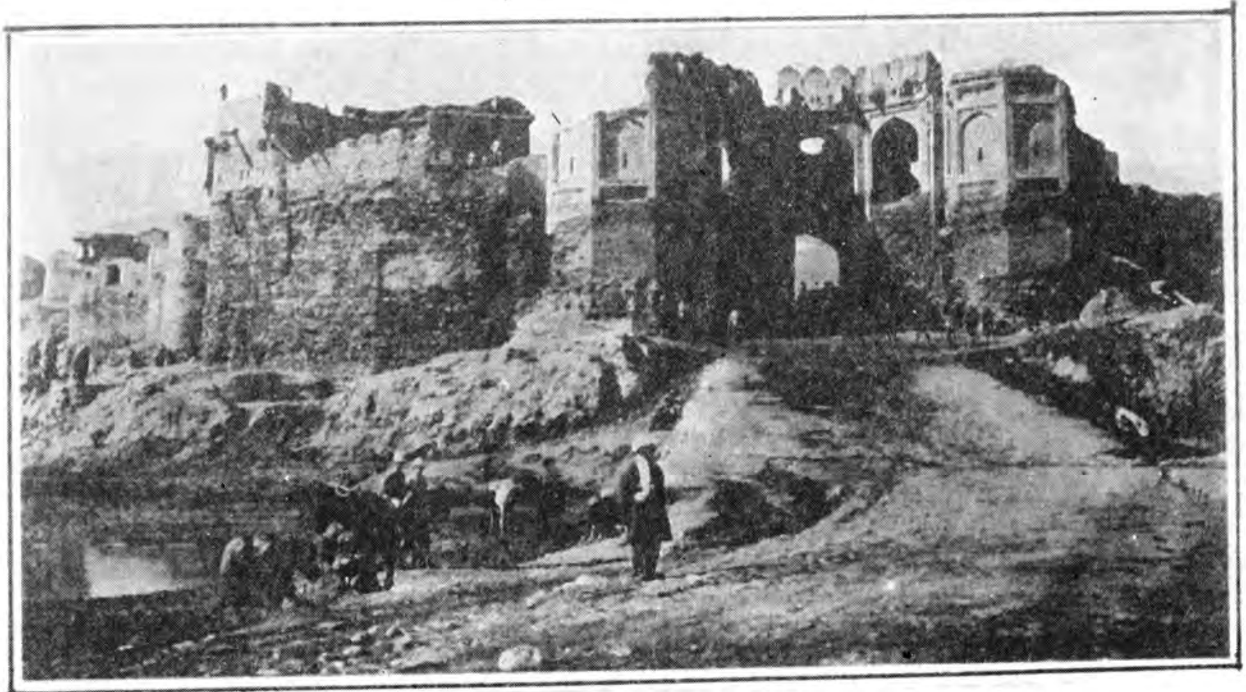
سردار شیردل خان (لوی ناب) معاصر امیر شیر علی خان
پدر کلان علی احمد خان والی کابل

امیر محمد یعقوب خان در لباس رسمی

امیر محمد یعقوب خان (شخص نشسته در وسط با یونیفورم سپید) هنگام مذاکره با کیوناری Sir Louis Cavagnari سفیر انگلیس، که در طرف راست امیر نشسته است ،همان شخصی که به وسیله مجاهدان افغان در کابل به قتل رسید.شخصی که در دست راست کیوناری دیده می‌شود، همکار وی William Jenkyns می‌باشد که جدیداً از طرف Lord Lytton به این وظیفه سیاسی گماریده شده بود. افرادی که در پهلوی چپ امیر نشسته‌اند بالترتیب فرمانده جنرال داوود شاه و مستوفی حبیب الله خان می‌باشند.(ماه اگست ۱۸۷۹ م)

بالا حصار کابل قصر امیر یعقوب خان و محل اقامت انگلیس‌ها که در سپتامبر ۱۸۷۹ م ویران و به آتش کشیده شد.

این قطعه فوتو در سال ۱۲۹۶ ق(می یا جون ۱۸۷۹م) گرفته شده‌است که امیر یعقوب خان را با درباریانش به لباس رسمی آن عصر نشان میدهد.معرفی شاملین این فوتو به ترتیب شماره: ۱)امیر محمد یعقوب خان۲)تولیمشر داوود شاه خان۳)سردار محمد آصف خان۴)مستوفی حبیب الله خان وردک۶)سردار محمد هاشم خان پسر امیر دوست محمد خان ۷)سردار محمد یوسف خان ۸)یار محمد خان مامای یعقوب خان۹، ۱۰، ۱۱)؟۱۲)یارمحمد خان بادار پیشخدمت امیرشیر علی خان ۱۳)؟۱۴)عبدالغیاث خان قابچی‌باشی ۱۵)؟۱۶)سردار محمد طاهر پسر امیر دوست محمدخان۱۷)؟۱۸)منشی بختیارخان ۱۹)شاه محمد خان پیشخدمت ۲۰)شاه غاسی شاه محمدخان ۲۱)غلام حیدر خان ندایی ۲۲)محمد یوسف خان لاله شهزاده محمد موسی خان ولیعهد.

سردار ایوب خان با فرزندانش در ایام تبعید

شاعر مشهور دبیر الملک میرزا محمد نبی واصل کابلی ،
دبیر عهد امیر شیر علی خان و امیر عبد الرحمن خان

وضع جغرافیایی افغانستان

در این زمان، افغانستان، بخاطری اهمیت داشت که میان روسیه تزاری و هند بریتانیوی موقعیت داشت، و در حقیقت کشور حایلی **Buffer State** بود میان دو کشور بزرگ که مانع، رویارویی آندو می‌گردید. در این دوران اگر چه روسیه تزاری بخاطر جنگ اول جهانی با بریتانیا، دوستی و اتحاد داشت. اما روسها همیشه چشم طمع به هند دوخته بودند.

اکنون که نه در روسیه حکومت تزاری فرمان می‌راند و نه نیروهای رزمی انگلیسی در شبه قاره هند حکومت می‌کنند. با وجود آن فرمانراویان جدید روسیه می‌خواستند، بسان کشور خویش، نظام کمونیستی را در هندوستان برپا داشته و آن کشور را همچون اروپای شرقی محکوم خویش بسازند و به عبارت دیگر می‌خواهند بنیاد نظام سوسیالیستی را در همه گستره خاکی جهانشمول سازند.

شوربختانه، حکومت کنونی افغانستان [1] آن دور اندیشی قبلی را نداشته و امروز بخاطر منافع زود گذر و موقتی، آینده‌اش را در خطر انداخته عوض پاکستان ،با روسها دست دوستی دراز کرده است و از اثراتی که روسیه در آینده آن کشور دارد، چشم پوشی می‌کند. در حالی که بایست عاقبت پادشاهان بخارا، رومانیا و بلغاریا را بیش نظر مجسم می‌کرد و از اوضاع آن کشورها درس می‌گرفت، اگر روسها باوجود عهد و پیمان، نظام شاهی را در آن کشورها خاتمه دادند، آیا روزی فرانخواهد

---

۱ - وقتی که این کتاب تحریر می یافت در افغانستان حکومت محمد ظاهر شاه (سپس حکومت رئیس جمهور داود خان- م) بود، بعدها طی انقلاب (کودتا - م)روس باپنجه های آهنین بر آن مسلط گردید و فعلاً مجاهدین برای آزادی و بقای کشور خویش جهاد می‌کنند. نویسنده.

رسید که نظام پادشاهی را نیز درافغانستان سرنگون سازند؟

در آن زمان، ما و رهبران مسلمان هندوستان براین نظر بودیم که‌افغانستان یک کشور ملی اسلامی است و اگر بر هندوستان حمله کند، حتماً انگریزها را از هندوستان بیرون خواهد کرد.

هدف از آمدن مولانا صاحب عبیدالله به افغانستان نیز همین بود تا افغانستان را شامل جنگ سازد و زمینه را برای آزادی هندوستان مهیا کند.

نفوس و ساحه افغانستان :

وسعت افغانستان ۲۴۵۰۰۰ میل مربع است، یعنی مساحت آن از جرمنی قبل از حالت جنگ، بزرگتر است. در سال ۱۹۱۵ م نفوس مجموعی آن به هشت ملیون نفر بالغ می گردید (گرچه هیچگاه نفوس شماری منظمی در آن صورت نگرفته است.- نویسنده) در این کشور کوه‌های بلندی مثل هندوکش در ترکستان آن و مناطق و تپه های هموار در چخانسور و صحرایی هم مثل دشت بکوا، در آن موجود است.

دریا در این کشور اندک است و آب آن زیاد هم نیست ،از جمله دریاهای افغانستان، دریای کابل از میان شهر کابل می گذرد و در نزدیک جلال آباد بادریای کنر یکجا در صوبه سرحد (پشتونخوا – م) در دریای سند میریزد.

دریای هلمند و دریای هریرود، منطقه هرات را آبیاری می کند و در آخر در ریگستان سیستان ایران پایان می یابد.

دریای آمو، مرز میان روسیه و افغانستان را از هم جدا می کند، این دریا از مناطق برفگیر پامیر سرچشمه می‌گیرد و در جهیل اورال می‌ریزد در خاور کوه سلیمان و سیاه کوه ، افغانستان را از پاکستان جدا می کند در این کوه ها، دره خیبر، دره توچی، دره گومل و دره بولان موقعیت دارد، مناطق یاد شده، مناطقی اند که اکثر جهانکشایان و فاتحان ،از آنجا به هندوستان یورش آورده اند. و اکنون قافله ها و کاروان های تجارتی از آن طریق به شبه قارهٔ هند می‌آیند.

آب و هوا:

در برخی حصص این کشور (مثل کابل، غزنی، سمت شمال، و هزاره جات) سردی شدید است و برف می‌بارد. اما در حصص دیگر (مثل قندهار، جلال آباد، خوست، چخانسور و مزار شریف) در موسم تموز، به انتها درجه گرمی می‌شود، ویژه‌گی آب و هوای هرات به اینگونه است اگر در مدت دو ماه گرمی ،از علاقه های ترکستان روسی ، بادهای گرم و موسمی نوزد، آب تالاب ها و حوض‌های که در هرات وجود دارد، بدبو شده، متعفن می گردد.

پیشه مردم:

مردم افغانستان، به طور عموم زراعت پیشه و یا مالدار اند، از روغن و پشم حیوانات استفاده می‌برند ،لباس های گرم، از پشم آماده می سازند. اما پشم آن حیوانات، مثل پشم کشمیر نه باریک است و نه دراز، در کشور معمولاً یک فصل زراعت می شود و در برخی مناطق گرم، دو بار هم کشت می شود. کشت گندم، جو و جواری، زیادتر است.

خوراک:

مردم به طور عموم ،روغن و نان گندم صرف می کنند، اما در خانه‌های شهزادگان و مالداران شهر، بیشتر برنج صرف می گردد. در کابل ،انواع مختلف پلاو تهیه می گردد. برنج اعلا از پشاور می آید، در علاقه کنر هم برنج خوب پیدا می‌شود.

آبیاری:

زمین در افغانستان، اکثراً للمی است، زمینهای آبی بسیار اندک است، چنانکه من در علاقه سرحدی، مشاهده کردم مردم افغانستان هم از دره ها و جویبارها، جویچه های کوچک حفر کرده، آب را، به کشتزارها و باغهای خویش می رسانند. اما از دریاها، نهر های بزرگ حفر نمی‌نمایند.

برعلاوه آن جویبارها، ما روش آبیاری ای را هم درافغانستان، مشاهده کردیم که در جاهای دیگر با آن بر نخورده‌ایم. (گفته می شود که در ایران و بلوچستان هم ازین روش کار گرفته می شود - مؤلف) این روش آبیاری

بدینگونه است که از چشمه های دور یا جویبار ها، در زیر زمین تونلی را حفر می کنند و آن را تا کشتزار می‌رسانند، در آغاز این جوی زیر زمین ،دو سه گز عمق دارد و آن را بنام «کاریز» یاد می کنند، سقف کاریز از تحت آن در حدود یک متر و نیم ارتفا دارد و در فاصله هر میل، در بام آن سوراخی گذاشته می‌شود که مسافران دلو را داخل کاریز کرده از آن آب می نوشند، اگر سقف کاریز بیفتد یا جوی آن بخاطر گل و لای بند شود، گِلهای افتاده را پاک می کنند و این کار را کارگران به این گونه، انجام میدهند که داخل کاریز، شده گِل آن را صاف می‌نمایند و به این ترتیب جریان آب، بار دیگر آغاز می گردد.

پیداوار:

در افغانستان، هر قسم میوه مثل انگور، شفتالو، خربوزه، تربوز، سیب، نشپاتی، انار شاه‌توت به وفرت یافت می‌شود که نهایت اعلی و لذیذ است. آم درافغانستان، پیدا نمی‌شود، شفتالو، خربوزه و تربوز آن به مقایسه شبه قاره هند، لذیذتر است، خربوزه آن دو قسم است، یکی آنرا سرده و دیگرش را گرمه می‌گویند، این دو نوع خربوزه نهایت شیرین است. میوه خشک، به شبه قاره هند ،صادر می‌گردد و بخش عمده تجارت‌افغانستان را تشکیل می‌دهد، در جمله میوهٔ خشک، جلغوزه، پسته، کشمش، بادام وغیره مشهور است، پوست قره قل، چرم، قالین و قالیچه جزء صادرات افغانستان را تشکیل میدهد، میوهٔ تازه شامل انگور سبز و سیب در قطی‌ها، با حفاظت در داخل پنبه به لاهور صادر می‌شود.

نژادها و زبان‌های افغانستان:

مردم افغانستان، نه از یک نژاد واحد اند، و نه زبان مشترک دارند، بناءً گفتن این حرف نامناسب نیست ،اگر یاد آوری شود که در افغانستان نژاد واحدی سکونت ندارد، بلکه در این کشور قبایل گوناگونی حیات به سر می‌برند.

۱ - پشتو زبان‌ها که در قندهار، غزنی سمت مشرقی (جلال آباد) سمت جنوبی (خوست که با وزیرستان و کوهات هم مرز است) سکونت

دارند، این مردم ٪۵۳ نفوس افغانستان را تشکیل میدهند.

۲ - فارسی زبان‌ها یعنی تاجیک‌ها که در هرات و شمال کابل ساکن‌اند، این مردم ٪۳۶ نفوس را تشکیل میدهند.

۳ - ترک زبان‌ها که در ترکستان افغانی که مرکز آن شهر مزارشریف است، رهایش دارند، این مردم ٪۶ نفوس را تشکیل میدهند (این آمارها از دایرةالمعارف اسلامی اخذ شده است.)(۱)

۴ - فارسی زبان‌های هزاره که در علاقه هزاره جات در مرکزافغانستان سکونت دارند، اینها از اولاد مغول پنداشته شده و شیعه مذهب اند.

در هرات یکتعداد یهودی نیز ساکن اند. در شهرهای بزرگ افغانستان صراف‌های هندو نیز حیات به سر می‌برند، که کار وبار شان تجارت و تبدیل اسعار است. برای شناخت آنها مطابق قانون افغانستان، بایست لباس زرد به تن کنند (اکنون این قانون برداشته شده است - مؤلف)(۲)

در شمال جلال آباد و جنوب خان آباد، یک منطقه کوهستانی است که قبلاً کافرستان خوانده می‌شد و پس از فتوحات ضیاءالملت و الدین

---

۱ - این آمار و ارقام از هر منبع و جایی که اخذ شده باشد، دقیق نیست، زیرا تاکنون احصائیهٔ دقیق و غیر دقیق در افغانستان صورت نگرفته است، و این حرف اینگونه تعبیر نشود که مترجم، ارقام ارائه شده ملیت‌های گوناگون افغانستان را که در متن زیاد جلوه داده شده کم می‌داند و یا آنچه کم به نظر می‌آید، زیاد می‌داند، هر قضاوت باید استوار بر یک احصائیه دقیق باشد، شاید آنچه به نظر زیاد جلوه می‌کند، زیادتر باشد و شاید آنچه به نظر کم می‌آید، در واقعیت امر کمتر باشد، و یکی از وجایب نظام‌های آینده افغانستان، حل همین معضله نفوس و ارقام دقیق هر ملیت است، تا همه به قناعت وجدانی برسند، اما از دیدگاه من زبان وسیله افهام وتفهیم است و هیچ عربی بر عجمی ونه عجمی بر عربی برتری دارد و معیار طوری که معجزهٔ جاوید اسلام قرآن کریم و سرور و مولایم پیامبر اکرم - صلی الله علیه و سلم - می‌فرمایند، تقوی است. تقوی در همه چیز، در عبادات و معاملات و وجیبه‌های دینی، سیاسی و اجتماعی . مترجم

۲ - ایشر داس روشنفکر هندوی افغانستان در کتابش « ما باشندگان دیرینه این سرزمین» می‌نویسد : سال ۱۹۰۱ م امیر حبیب الله خان قدرت را تصاحب کرد، دست به کاهش آزادی‌های مردم زده و منجمله امر کرد برای تفریق از مسلمین، هندوان وسکهها، دستار زرد و خانم‌های شان برقع زرد داشته باشند. اما امیر امان الله خان این دستور را لغو کرد.... اما بار دیگر رژیم طالبان در ۲۲ می‌سال ۲۰۰۰ م مقرر داشت تا هندوان وسکههامی بایست دستار زرد داشته باشند وهم خانم‌های ایشان حلقه در گردن داشته باشند و یا برقع زرد بپوشند!!

امیرعبدالرحمن خان، آن مردم مسلمان شدند که حالا نورستان گفته می‌شود. مردم این منطقه از نگاه نژاد و زبان از سایر مردم به صورت کل جدا هستند، گفته می‌شود که ایشان از بقایای لشکر اسکندر کبیر اند که بعد از سقوط حکومت یونانو - باختری بلخ در این منطقه سکونت پذیر شدند.

زبان رسمی افغانستان، زبان فارسی است. در این زمان به خاطر ملی شدن (و تعمیم)زبان پشتو کوششی صورت نمی‌گرفت (اما حالا اینگونه کوشش‌ها جاری است - مؤلف)

در زبان پشتو، ادبیات موزن وجود ندارد، اما از زمانه‌های دور، گنجینهٔ عظیمی از نثر و نظم را دارا است.

رشته نژادی :

در مورد رشته نژادی افغانها دو تئوری موجوداست.

۱ - اینکه افغانها از قبیله گم شدهٔ بنی اسرائیل اند، این روایت را *Encyclopaedela oF Islam* هم نوشته است. به این شرح که نواسه طالوت پادشاه اسرائیلی، افغانه نام داشت که قبیله‌اش بوسیله بخت نصر از اسرائیل اخراج شده و در افغانستان کنونی سکونت اختیار کرد. قیس نام از اولاد. او بدست حضرت خالد رضی الله عنه اسلام آورد و هم قوم خود را مسلمان ساخت.

اما از قراین برمی‌آید که مسلمان شدن همه آن مردم در آن زمانه، نا درست باشد، زیرا الپتگین وقتی که کابل را فتح کرد، در آن وقت مردم آن مسلمان نبودند. وپس از الپتگین، سلطان محمود غزنوی پسر سلطان ترک نژاد سبکتگین در سال ۱۰۲۳ م منطقه هرات را فتح کرد، مردم آن را نیز مسلمان ساخت.[۱]

۱- روایت مشهور این است که مردم خراسان (افغانستان کنونی) در دهه سوم قرن اول هجری در زمان خلافت حضرت عثمان رضی الله عنه به آئین اسلام گرویدند، و قبل از سلطان محمود، دانشمندان بزرگی ازین خطه مرد آفرین، برخاستند و خدمات فراموش ناشدنی به آئین اسلام و ادبیات عربی انجام دادند، حتی سلسله هایی از خراسانیان که همه مسلمان بودند، حکومت های محلی اسلامی را نیز تشکیل دادند، حرف های نویسنده یا از

افغانها، پشتون‌های سرحدی را همنژاد خود می‌دانند، این حرف هم درست نیست، زیرا آنها می‌گویند که قیس سه پسر داشت.

۱- سربن که سدوزایی‌ها، اچکزایی‌ها بارکزایی‌ها و شنواری ها از اولاده او اند.

۲ - بیت نیکه که غلزایی‌ها، لودی‌ها و سوریها از ذریت اویند.

۳ - غرغشت که سدوخیل، کاکر، صافی، موسی‌خیل از آن پیدا شدند.

در جمله قبایل یاد شده، پشتون‌های سرحدی بویژه، افریدی ، مهمند، وزیری، اورکزایی، ختک، مسعود، بنگش و قبایل مشهور دیگر شامل نیستند و این خود می‌رساند که همه پشتون‌های سرحدی بویژه، افریدی، وزیر، مسعود، ختک اورکزایی، مهمند، مانند افغانها، از اولاده بنی اسرائیل نیستند. اما افغان‌ها بخاطر هم نژاد جلوه دادن ایشان، باخود می‌گویند ،غرغشت پسری داشت بنام برهان که کرلانری **Karalanri** از اولاده او هستند و قبایل پشتون مشهور سرحدی از او بوجود آمدند، بر علاوه این دلیل را هم ارائه می‌دارند که زبان افغان‌ها و پشتون‌های سرحدی مشترک است و هر دو به پشتو صحبت می‌کنند، اما حرف زدن دو قوم به یک زبان مشترک ،دلیل هم‌نژادی شمرده نمی‌شود مثلاً ملت های روسی و بلغاری به زبان سلاوی **slav** حرف می‌زند که بالکل با هم شبیه هستند، درحالی که بلغاری، ملتی اند دارای اصالت ترکی و روسها، آرین هستند.

روسها در روزگار ما می‌کوشند تا در میان ساکنان، ترکی‌الاصل آسیای مرکزی مثل ترکستان ، ترکمن، قرغز، قزاق و قفقاز، آنقدر روسی را رواج دهند که آن ملت‌ها زبان‌های خود را فراموش نمایند و صرف به زبان روسی حرف بزنند، اگر وقتی روسها، به این هدف خویش کامیاب شدند (غالباً بعد از نیم قرن، روسها حتماً در این هدف خویش کامیاب خواهند شد،(مشروط بر اینکه در آن وقت در روسیه رژیم بلشویکی باقی باشد –

ذهول حافظه نشأت می کند و یا از عدم آگاهی اش از تاریخ درخشان قرون اول هجری افغانستان مایه می‌گیرد و یا هدف شوم سومی هم، در ورای آن قرار دارد. مترجم.

مؤلف) بناءً در این صورت ترک نژادهای آسیای مرکزی را ما می‌توانیم شامل نژاد روسی بسازیم؟

۲ – تئوری دوم این است که افغانها در نژاد ، هندی – آریائی اند، در تایید این نظریه چنین گفته می‌شود که هم‌نام قبیله‌های افغانی تاکنون هم در بخش‌های باختری شبه قاره هند سکونت دارند که تا کنون از آئین هندوئیزم پیروی می‌کنند. در حالی که قبیله‌های هم‌نام آنها در افغانستان ،مسلمان شده‌اند.

اما حقیقت این است که به افغانستان بسا اقوامی که ترک نژادها هم در آن شامل اند ، هجرت کرده و در آن سکونت‌پذیر شدند و قبایلی که در آسیای میانه زندگی می‌کردند. در اوقات مختلف به طرف شمال آمده ، و با آنها یکجا شده‌اند و ساکنان مختلف آن ساحه را تشکیل داده‌اند.

مذهب:

اکثریت اهالی افغانی، سنی و حنفی مذهب هستند، شیعه‌ها در هزاره جات و علاقه شمالی وادی کرم، به سر می‌برند که آنها را بنام «توری» یاد می‌نمایند، بر علاوه در کابل یکتعداد از اهل تشیع بنام قزل باش هم، زندگی دارند، محله ایشان در کابل بنام چنداول مشهور است.

انگریزها وقتی که بر افغانستان حمله کردند از شیعه‌های قزلباش کار فراوان گرفتند. در افغانستان، شیعه‌های افغانی را با سنی‌های افغانی یکجا کرده و در میان ایشان اخوت را به میان آورد، اما با وجود آن اهالی هزاره جات را مردم دیگر این کشور به چشم خوب نمی‌بینند.

خصلت و شخصیت افغانها:

در باره تاجیک، هزاره و ترکمن افغانستان درینجا بحث نمی‌کنم، زیرا طبقه حکمران، سروری بر ایشان را ادعا داشته و آنان را در جمله اقوام مفتوح به شمار می‌آرند، از همینرو این قبیله‌ها، خوبی‌های خویش را نمی‌توانند به نمایش بگذارند، و این مردم به هر نوع خدمت طبقه حاکم مجبور اند.

مردم افغانی زحمتکش، محنتی، جانباز و جنگجو اند. به سوار کاری

علاقه دارند در حالت جنگ از جانبازی کار می گیرند. و با جرأت سنگر را نگهداری می‌نمایند. اما اگر شکست یافتند به زودی تغییر می‌یابند.

مردم آن آزادمنش و به افغانیت خویش افتخار می‌نمایند. اما دلداده مال و ثروت اند هر گاه از کسی فایده‌ای محسوس نمایند، با او پیش آمد خوب می‌نمایند و اگر چنین امیدی نبود، راه دیگری می‌گزینند. خون انسان، در نظر شان ارزش ندارد، در میان قبایل آن، بویژه قبایلی که در مرز شرقی، زندگی دارند. جنگ، میان ایشان پایان ناپذیر است. افراد یک قبیله بخاطر دشمنی‌های ذات‌البینی از میان می‌رود و بخاطر انتقام یک قتل، سالها انتظار می‌کشند و منتظر فرصت اند، از همینرو خانه جنگی آنها پایان نمی‌یابد.

افغانها به مهمان نوازی مشهور اند. شامگاهان اگر مسافری از نزد شان عبور کند، با او پیش آمد خوب می‌نمایند به حدی که اگر دشمن هم به ایشان پناه ببرد و به خانه آنها برود. ایشان جنگ‌ها و دشمنی‌های خاندانی را فراموش می‌نمایند، این خصلت افغانها نتیجه قانون غیر مکتوبی است که خود آن را «پشتونوالی» می‌گویند و آنرا هر افغان چه کوچک و چه بزرگ می‌پذیرد. اگرچه این قانون در هیچ کتابی نوشته نشده است.

افغانها بخاطر همین قانون برادران افغان خویش را بر غیر افغان‌ها، اگرچه او مسلمان هم باشد، ترجیح می‌دهند، به حدی که بخاطر این قانون، برخی اوقات ،قوانین کشور و احکام مذهبی را از نظر می‌اندازند.

آموزش:

وضع آموزشی در افغانستان، در این زمان، نهایت عقب مانده بود، شاید در همه افغانستان از یک فیصد یا دو فیصد بیشتر مردم به خواندن و نوشتن آشنا نبودند، آنها هم، صرف در مدارس قدیمی درس خوانده بودند، شاید و یا غالباً پادشاهان گذشته، از آموزش رعایای خویش هراس داشتند که مبادا چشمانشان باز شود و در برابر حکومت‌های مطلق العنان آنها بغاوت نمایند.

در عهد سراج الملت و الدین امیر حبیب الله خان، در همه کشور، فقط یک مکتب ملکی بنام مکتب حبیبیه و یک مکتب نظامی بنام مکتب حربیه موجود بود که تفصیلات، درباره این مکتب‌ها را بعدها، بیان خواهم نمود، اما در اینجا بایست اینقدر بنویسم که بنیاد تعلیم جدید در افغانستان در عهد امیر حبیب الله خان گذاشته شد، هرگاه او بعد از ضیاء الملت و الدین امیر عبدالرحمن خان پادشاه نمی‌شد. شاید این کشور حتی با نام تمدن جدید و روش نوین آموزش هم آشنایی پیدا نمی‌کرد.

تجارت، صنعت و حرفت:

آمار دقیق در این مورد در دست نیست تنها از برخی کتابها برمی‌آید که در سال ۱۸۹۲ م قیمت وارداتافغانستان بالغ به ۵۸۰۰۰۰ پوند بود که رخت، شکر و چای را احتوا می‌کرد و صادرات آن به ۳۶۰۰۰۰ پوند می‌رسید.

میوه خشک و چرم بخش عمده صادرات آن را تشکیل میداد، بخش عمده تجارت افغانستان باشبه قاره هند بود، قبل از جنگ جهانی روابط بیشتری با روسیه داشت، چای و شکر اکثراً از روسیه وارد می‌گردید و از هندوستان رخت، لباس، بوت و سایر مصنوعات می‌آمد که در بازارهای جلال آباد، کابل غزنی و قندهار به فروش می‌رسید.

در کابل این زمان ،یک فابریکه بوت دوزی هم بود که اکثراً نیازهای نظامیان را پوره می‌کرد و اهالیافغانستان کمتر از آن بهره می‌بردند. به طور عموم در بازارهای افغانستان بوت‌های ساخت هندوستان و انگلستان دستیاب می‌گردید. رختهای بافته شده بوسیله دست و لباسهای پشمی در روستاها بیشتر مورد استعمال داشت . در هرات از پشم شتر پشمینهٔ اعلی تهیه می‌گردید، و قالین بافی هم رو به ترقی بود، دیزاین قالین افغانی را «فیل‌پای» می‌گویند که برای صادرات بود.

مالیات:

در افغانستان این زمانه، بودجه منظمی وجود نداشت (کم از کم آمار دقیق آن در کتابی به چشم نخورده است. نویسنده) عواید دولتی،

مصارف آنراتکافو نمی‌کرد، از همینرو حکومت هند بریتانیوی، در زمان امیر عبدالرحمن خان، برای پوره کردن مصارف دربار و برای اینکه‌افغانستان را از روسیه دور نگهداشته و افغانستان را دوست خود بسازد، سالانه مبلغ یک‌لک روپیه طور پنهانی می‌پرداخت، و در زمان امیر حبیب الله خان، این رقم افزود گردید (دایرةالمعارف اسلامی می‌نویسد که در این وقت سالانه یک لک وهشتاد هزار روپیه بود - مؤلف) افغانها عموماً این پول را عوض معاش ، بنام خراج یاد می‌کردند و می‌گفتند. حکومت انگریز از ترس و برای جلب رضایت افغانها ایشان را خراج میدهد.(۱)

بخش عمده این پول برای نیازهای شخصی امیر و خویشاوندانش به مصرف می‌رسید، مثلاً قبیله محمدزایی که به خاندان شاهی مربوط است ،ازین پول برایشان معاش پرداخته می‌شد.

وسایل ترانسپورتی:

در افغانستان این زمان ، خط آهن وجود ندارد ، بر علاوه در آن عصر سرک ها هم اندک و خام بود، سرک پخته در شهر کابل و گرد و نواحی کابل- جلال آباد - دکه، کابل - پغمان، کابل - جبل السراج، کابل - فابریکه برق - جلال آباد، بود. جلال آباد، شتائیه یعنی محل سیر و شکار درباریان در ماه های سرد می‌بود.

۱- استاد عزیزالدین وکیلی پوپلزایی مورخ شهیرافغان در این مورد در مقالهٔ تحت عنوان«افغانستان سرزمین تاریخ و موجد استقلال دور جدید و معاصر »می نگارد:
هجده لک کلدار از طرف دولت هند برتانوی در عهد سلطنت امیر عبدالرحمن خان پرداخته میشد، این محصول کراچی بندر بود که موافقت شده از وجه آن تکه و سامان فلزی اخذ میگردید. زیراکه در عهد امپراتوری درانی، کراچی بندر از اجزاء قلمرو افغانی بود. در آغاز اعلان استرداد استقلال افغانستان دولت انگلیس پیام فرستاد و گفت که هفتاد و دو لک کلدار یعنی چهار برابر وجه سابق می‌پردازیم ،بشرطی که از استقلال صرف نظر نمایید. اعلیحضرت امان الله شاه، جواب رد داد و گفت: بجز استقلال هیچ متاع دیگری را نمی‌خواهم. و گفت: «شرافت حیات در استقلال است». یعنی هجده لک کلدار محصول کراچی بندر که تا سال ۱۲۹۷ش بصورت پراگنده پرداخته میشد، از تاریخ نشر اولین اشتهار استرداد استقلال افغانستان (جمعه ۲ حوت سال ۱۲۹۷ش) قطع گردید. و اینکه بعض افراد تنخواه و معاش یاد می‌کنند حقیقت ندارد.
نشریهٔ میزان، چاپ دهلی ،شماره شانزده‌هم - مورخ ۲۸ اسد ۱۳۷۶ش

پل‌های که برفراز سرکها اعمار شده بود، مستحکم نبودند و در اثر باران و سیلاب خراب می‌شدند.

سرکهای که در میان کابل - قندهار، هرات، مزار شریف، گردیز و غزنی و شهرها و قصبه‌های شبیه آنها، حالت خرابی داشت، اگر گاهی کدام شهزاده یا والی اتفاقاً سفرش بدانصوب ها می‌رفت، آن سرکها اندک آباد می‌شد ورنه، نه.

برای سواری و باربرداری به صورت عموم از اسپ، قاطر، یابو و شتر کار گرفته می‌شد. گادی تنها در کابل و جلال آباد رواج داشت. موتر برای سواری امیر حبیب الله خان، مخصوص بود، شهزاده گان و وزیران دیگر به صورت عموم اسپ‌هایی برای سواری داشتند و در اصطبل‌های هرکدام اسپ‌های خوب بسته بود.

پُسته ،حالت بسیار ابتدایی داشت، و اکثراً برای رساندن احکام حکومت مرکزی ، برای و الیان و حاکمان منحصر بود. از هندوستان معمولاً هر هفته دوبار و برخی اوقات خصوصاً درموسم سرما یکبار پُسته می‌آمد. در میان کابل و جلال آباد، لین تیلفون هم بود، صرف در موسم سرما، آن، زمانی که امیر صاحب به جلال آباد می‌رفت کمی کار میداد و در اطلاع رسانی دولتی ،از آن کار گرفته نمی‌شد. اداره تلگراف اصلاً وجود نداشت.

ارتش:

امیر عبدالرحمن خان، بنیاد ارتش منظم را درافغانستان گذاشت، قبل از آن سرداران قبایل ، از جمله حامیان خویش عدهٔ معدودی را جمع کرده و شامل لشکر امیر می‌کردند.در زمان امیر حبیب الله خان، افسران ترکی فراخوانده شدند. و بنیاد یک مکتب نظامی، بنام مکتب حربیه گذاشته شد. اما آموزش ارتش در آن بسیار ابتدایی بود و نصاب تعلیمی آن از حد متوسطه تجاوز نمی‌کرد. زیرا آموزگاران آن اندک بودند.

در آغاز سرمعلم این مکتب خیری بیک یک کپتان ترکی بود.

افسران ارتش که ازین مکتب فارغ التحصیل می‌شدند از فنون رزمی

کمتر آگاهی داشتند، سپه سالار ارتش، جنرال محمد نادر خان فرزند سردار محمد یوسف خان مصاحب خاص بود. افسران بزرگ دیگر رساله شاهی، برادران دیگر او مثل سردار هاشم خان، سردار محمد علی، سردار شاه‌ولیخان و سردار شاه محمود خان[1] بودند. بخش زیاد عمر آن جنابان در دیره‌دون سپری شده است، زیراکه خاندان ایشان در زمان شاه شجاع و امیر دوست محمد خان، بخاطر پادشاه گردشی از افغانستان به هندوستان پناه برده بودند، بیشترین افراد تحصیل یافته از همین خاندان بود، اگر چه موصوف کدام ارتش منظم نداشت، اما آهسته آهسته و بطور عملی از اصول و دسپلین نظامی و رزمی آگاهی حاصل کرد.

در آغاز سلطنت امیر حبیب الله خان قبیله منگل که در سمت جنوب افغانستان سکونت دارند، دست به بغاوت زدند. که سپه سالار محمد نادر خان برای فرونشانی آن بغاوت ،اعزام گردید.

دلیل کامیابی سپه سالار در پهلوی مهارت رزمی اش، فراست، مردم شناسی و آگاهی از دولت‌داری بود.

سپه سالار محمد نادر خان، حامی و طرفدار مسلمانان هندوستان بود، طوریکه در صفحات آینده ذکر خواهم کرد ،او هیچ گاه از حمایت مرشد

۱- سردار شاه محمود خان پسر سردار محمد یوسف خان ،در سال ۱۲۶۵ ش در دیره‌دون هندوستان تولد شد،در جهاد استقلال در سال ۱۹۱۹م فرماندهی یکی از محاذهای جنگ را در سمت جنوبی بر عهده داشت. مدتی قومانداتی نظامی و حکومت اعلای مشرقی را در سلطنت امیر امان الله خان پیش برد، در ۱۹۳۱ م فرماندهی جنگ را بر ضد ملا ابراهیم بیک لقی بر دوش داشت.در سلطنت برادرش نادرشاه در سال ۱۳۰۸ ش (۱۹۲۹ م)به وزارت حربیه منصوب گردید پس از استعفای هاشم خان، صدراعظم تعیین شد و در سال۱۳۳۲ ش‌از صدارت‌استعفا داد .

شاه محمود خان با قمرالبنات خواهر امان الله خان ازدواج کرد. قابل یادآوری است که شاه محمود خان در سلطنت امیر حبیب الله خان کلکانی در کابل به سر می‌برد و حامل نامه موصوف به نادر خان بود، اما در عوض او، به نیروهای برادرش پیوست. در سالنامه کابل در سال ۱۳۱۲ ش یاد آوری شده است که شاه محمود خان «نسبت دفع غایلهٔ اشرار قطغنی»به دریافت نشان «لمر اعلی »از حضور ذات ملوکانه یعنی نادرشاه مفتخر گردیده است که هدف از آن وادار نمودن ملا محمدابراهیم بیک به برگشت به آن طرف مرز افغانستان است، ورنه قطغنی ها کدام شرارتی را مرتکب نه شده بودند. برعلاوه در همین سالنامه تذکر رفته است که از طرف نادرشاه به دوصد و بیست تن از مامورین ملکی، خوانین و عمله ریاست تنظیمیه مزار و غیره اشخاصی که در«غایله قطغن و بدخشان مقابل اشرار خدمت کرده‌اند» به هرکدام شان نشان «خدمت» اعطا گردیده است . مترجم

محترم ما مولانا عبیدالله صاحب سندی و همراهان ما، فروگذاشت نکرد، اما در مقابل سردار محمود بیک طرزی که از او بطور مشرح یاد آوری خواهم کرد دلداده طرز زندگی ترک‌ها بود.

سپه سالار نادر خان، مرید مرحوم مولانا رشید احمد گنگوهی بود و به من توجهی خاص داشت که مولانا صاحب همیش ممنون احسان او بود و از موصوف سپاسگزاری میکرد.

در این زمانه اسلحه اردوی افغانی نهایت ابتدایی بود، تنها نیروهای رزمی کابل دارای تفنگ های جدیدی مثل مانهر **Manher** ساخت جرمنی بودند که افغانها آنرا «تفنگ جاغور دار» می گویند. در جمله این اسلحه ،چند میل ماشیندار و دو عراده توپ جرمنی دارای آتش سریع، توپ‌های کوهی هوسترز شامل بود. باقی سلاح‌ها، همه قدیمی و فتیله‌ای بودند که در سراسر دنیا، جای دیگری رواج نداشت.

سپاهیان از طرف حکومت غذای خویش را دریافت نمی داشتند، بلکه در عوض، معاش ماهواری داشتند که با خانواده های شان با آن معاش ،به مشکل زندگی به سرمیبردند، آنها خود خمیر می کردند و خورش خودرا نیز مهیا می‌ساختند، هیزم نیز از این جا و آنجا خود جمع مـی‌کردند .از همینرو برای مشق نظامی، کمتر فرصت می‌یافتند و نه دسپلین عسکری در آنها به چشم می خورد.

نظام عسکری، مثلی که در ترکیه معمول بود، درافغانستان جبری نبود، بلکه در این وقت در افغانستان، در میان هشت نوجوان، قرعه انـدازی میشد و یک تن از ایشان به خدمت عسکری اعزام می گردید که ایـن روش را درافغانستان «اصول هشت نفری » می گویند، از همینرو برخی سپاهیان، بعد از پایان یافتن دو سال خدمت عسکری، در برابر پول عوض شخص دیگری به عسکری میرفت که او را «عوضی » مـی‌گفتند، ایـن مردم تا وقتی که پیر و کهن‌سال می‌شدند، عوض اشخاص دیگر عسکری می‌کردند و سپاهی‌گری ،در حقیقت پیشهٔ آنها بود.

قبیله محمد زایی که مربوط خانواده شاهی است، مـنگل، جـدران و

سدوزایی شامل اصول هشت نفری نبودند و هیچ گاه به حیث سپاهی در اردو شامل نمیگردیدند.

در کابل بنام ماشین خانه، کارخانه‌ای موجود بود که بر علاوه وسایل مختلف، بارود سفید و یکتعداد تفنگ های یک تیره در آن ساخته می شد.

بارود سفید زیر نگرانی انجنیر رضابیک تبعه ترکیه، و تفنگ‌ها، نتیجه کار کارگران مسلمانان هندوستانی بود.

ماشین خانه را امیر عبدالرحمن خان بنیاد نـهاده بـود، در ایـن وقت عوض زغال سنگ ،از چوب کار گرفته می شد، زیرا فابریکه برق وجود نداشت، و از همین سبب جنگلات افغانستان، در حال نابودی قرار دارد.

کار ماشین خانه هم بخاطر قلت چوب، منظم نبود.

در کابل مطبعه‌ای وجود داشت که در آن برکت الله نام پنجابی و چند تن از مصریان مشغول کار بودند. در این مطبعه، یگانه اخبار افغانستان یعنی «سراج الاخبار» به چاپ مـیرسید، ایـن اخـبار هـفته وار بـود. و روزنامه‌ای در سراسر آن کشور، به چاپ نمی رسید.

در جبل‌السراج فابریکه برق را کدام نفر امریکایی ساخته بود، اما قلت آب را بهانه نموده، آنرا نیمه تمام گذاشت، از همینرو در ماشین خانه از انرژی برق بهره‌ای صورت نمی‌گرفت. در عهد سلطنت اعلیحضرت امیر امان الله خان، یک تن از انجنیران مسلمان هندوستان، فابریکه را آماده بهره برداری کرد که هم ماشین خانه از آن استفاده می کرد و هم شهر، از نعمت روشنی برق برخوردار می‌گردید.

تقسیمات اداری:

افغانستان ،از نگاه تقسیمات اداری به ولایات بدخشان، مزارشریف ، هرات و قندهار، تقسیم شده بود که در رأس آن یک مامور عـالی رتـبهٔ ملکی بنام نایب الحکومه قرار داشت، نایب الحکومه همسطح «گورنر» در شبه قاره هند است.

در موسم سردی ،امیر افغانستان امیر حبیب الله خان ،به جلال آبـاد میرفت و انتظام امور کابل، در این مدت به عهدهٔ شهزاده امان الله خان

عین‌الدوله می‌بود و در صورت عدم وجود او ،افسر ملکی دیگری که کار را پیش می‌برد، او را والی کابل می‌خواندند.

مادر امان الله خان، علیاحضرت بانوی با رسوخ‌افغانستان بود و بخاطر همین مقام ،ادارهٔ امور کابل، به امان الله خان فرزندش سپرده می‌شد.

بر علاوه ولایات چهار گانه یادشده، جلال آباد (سمت مشرقی) خوست (سمت جنوبی) غزنی، چخانسور و پنجشیر، کوهدامن، هزاره جات و میمنه حکومت های بودند که مسؤولین آنها را حاکم اعلی میگفتند. نایب الحکومه و حاکم اعلی در همهٔ امور مداخله داشتند و مختار کل منطقه خویش محسوب میگردیدند.

همراه با نایب الحکومه یک قاضی هم بود که مادون نایب الحکومه پنداشته می‌شد، اگر چه او صلاحیت داشت تا درمحکمه‌ها مطابق اصول شرعی ،فیصله نماید.

در کشور ،حکومت مطلق العنان امیر حبیب الله خان ،فرمان می راند هر چیزی که او می گفت مترادف با قانون بود، صلاحیت های تقنینیه ، عدلیه و اجرائیه، همه در دست او بود و دعاوی را خود او فیصله می کرد. کیفر های محبوسین و سزای مرگ هم در اختیار او بود.

در دربار سردار محمد آصف خان و برادرش سردار محمد یوسف که پدر سپه سالار محمد نادر خان است، بنام مصاحب همراه با امیر صاحب بودند که گویا از ایشان صلاح و مشوره میگیرد. اما حقیقت این است که در امور کشور ایشان مداخله نداشتند.

اعتمادالدوله صدراعظم سابق (سردار عبدالقدوس خان - م)که کاکای مصاحبان خاص بود، از وظیفه سبکدوش شده و در عزلت به سر می‌برد.

روابط سیاسی با وایسرای هند بر دوش سردار محمد عزیز خان پسر سردار محمد یوسف خان بود و مکاتیبی که به هند بریتانیوی گسیل می‌گردید، بوسیله او انجام می یافت.

در این زمان امور خارجی افغانستان در دست انگریز، قرار داشت و افغانستان، کشور آزاد به شمار نمی رفت و سردار محمد عزیز خان کارهای وزیر امور خارجه را پیش می برد.

انگلیس ها در این زمان در افغانستان عوض سفیر ،یک قونسل داشتند که نماینده وایسرای شناخته می شد و طور عموم یک پنجابی مسلمان عهده دار این مقام بود. افغان ها به تقرر یک نفر انگریز در این مقام مخالف بودند و حکومت افغانی اجازه نداشت تا مستقیماً با لندن تبادل مکاتیب نماید. در ارتباط مسایل خارجی، همه مکاتیب با وایسرای هند تبادله می گردید.

تقرر نایب الحکومه های ولایت در اختیار امیر صاحب بود، برادر کوچکش سردار نصرالله خان ملقب به نایب السلطنت، کارهای وزارت داخله را پیش می برد و تقرر حاکم اعلی و حاکم بر دوش او بود.

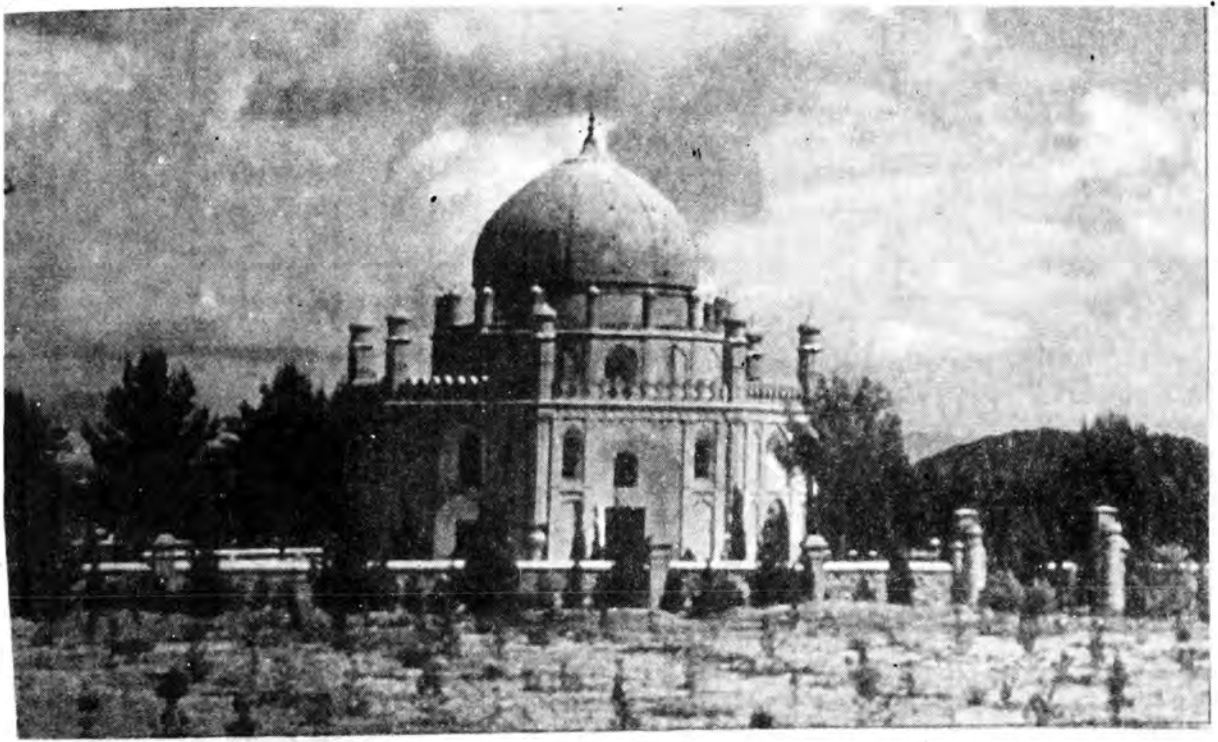
شهزاده بزرگ عنایت الله خان ولی‌عهد ،لقب معین السلطنت را دارا بود که وظایف نظامی و تعلیمی را پیش می برد ،امور مالیات را محمد حسین خان انجام می داد که لقبش مستوفی الممالک بود.

درکشور وزارت های جدا جدا بنام خارجه، داخله، حربیه و معارف موجود نبود، همچنان در امور صحت، فواید عامه، پست و تلگراف هم وزیری مقرر نبود، درتمام کشور تنها در کابل یک بیمارستان ملکی و یک بیمارستان نظامی موجود بود. سرجراح بیمارستان ملکی داکتر منیر بیک ترکی و متخصص امراض داخله داکتر فخیمه بیک بودند و کمپودران هندوستانی در آن کار می کردند.

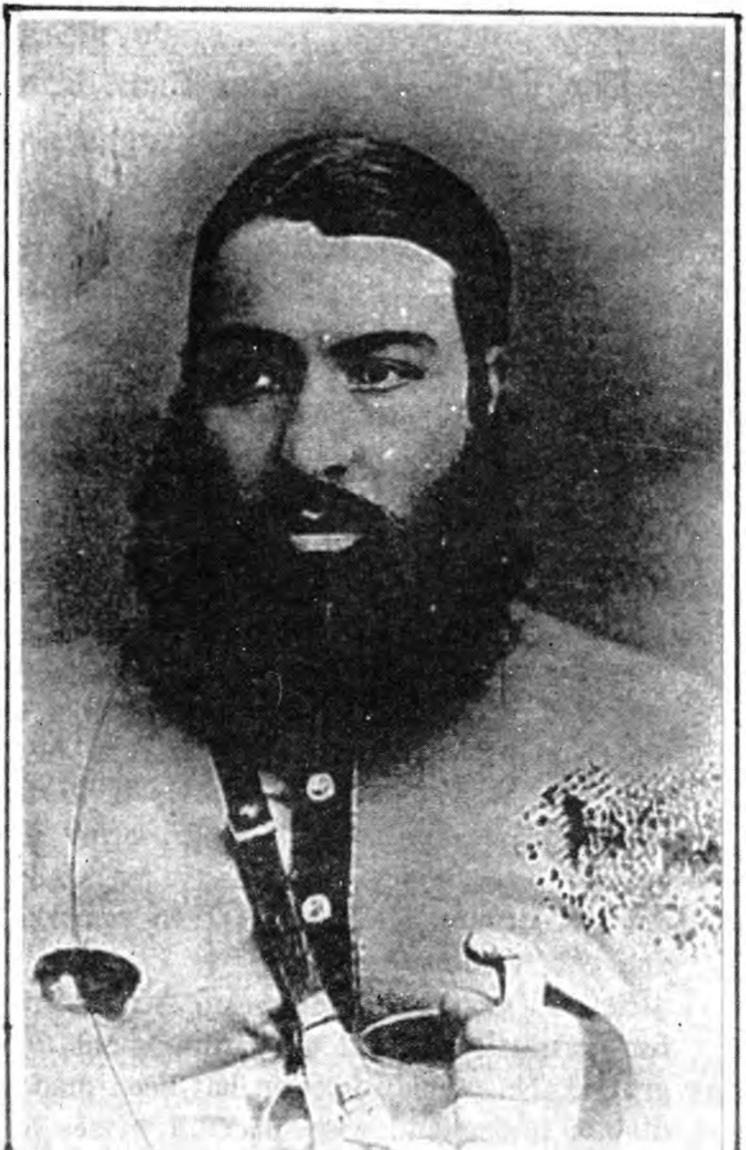
متصدی بیماریستان نظامی داکتر الله جوایا لاهوری بود که با شجاع الله دوست ما پیوند خویشاوندی داشت.

اینک با ذکر مختصر اوضاع افغانستان، من شرح سفرخویش را در صفحات آینده بیان میدارم.

***

آرامگاه بنیاد گذار دودمان هوتکی ،میرویس خان هوتک در کندهار

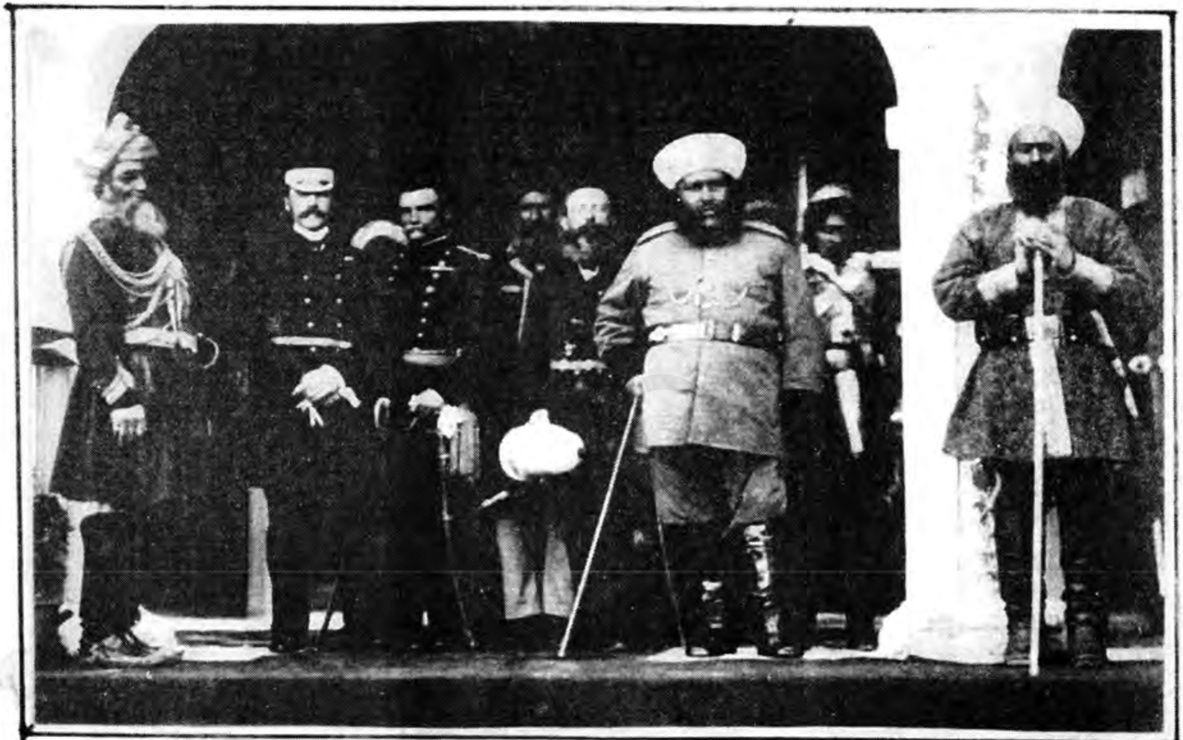
امیر عبد الرحمن خان در ایام تبعید در بخارا

ضیاء الملت و الدین امیر عبدالرحمن

امیر عبدالرحمن

امیر عبد الرحمن خان هنگام دیدار از به هند بریتانوی در راولپندی(ماه مارچ ۱۸۸۵ م) ایامی که روس‌ها پنجده را اشغال کردند.

امیر عبدالرحمن خان و پسرش امیر حبیب الله خان در و سایر درباریان

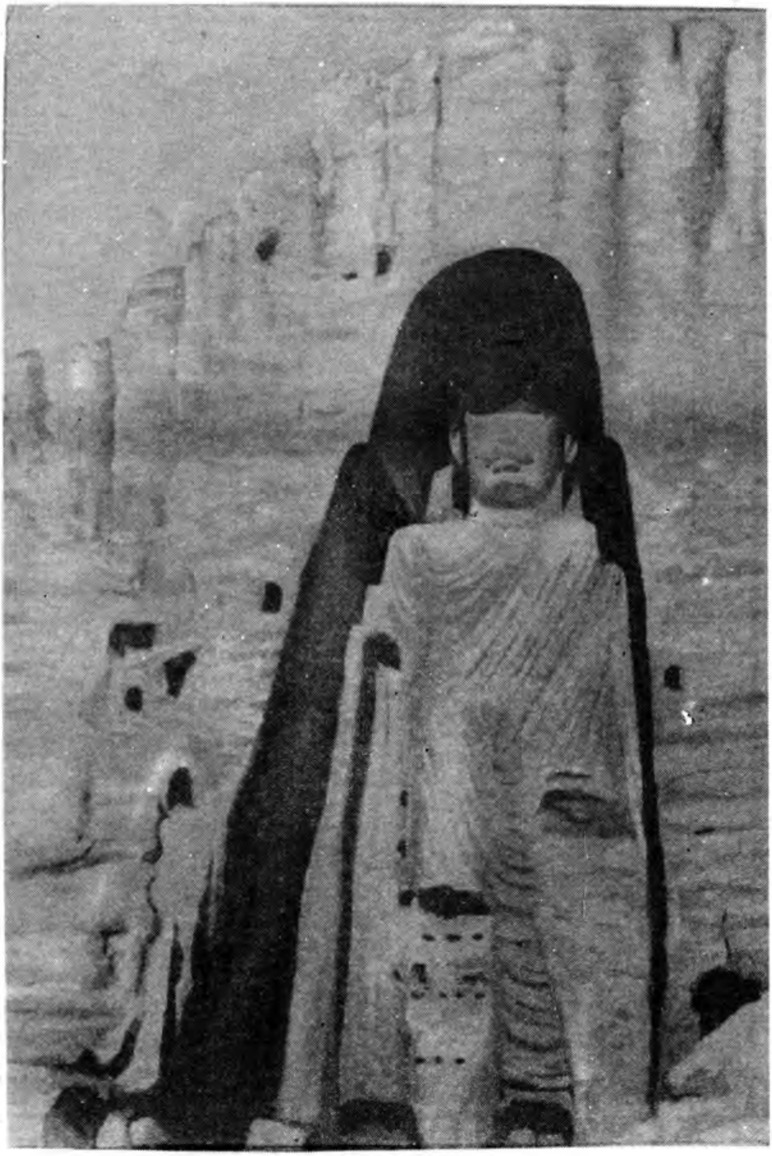
شخص نشسته در وسط میر محمد حسین خان، مستوفی الممالک عهد امیر عبد الرحمن خان، با برادران و فرزندانش

شیخ سید رشید رضا(شخص وسط) شاگرد سید جمال الدین افغان، دست راست وی علامه شبلی نعمانی، شخص بعدی مولانا سید عبد الحی والد ماجد مرحوم مولانا سید ابوالحسن علی ندوی و شخص ایستاده در عقب شیخ رشید رضا و مولانا شبلی ،مولانا ابو الکلام آزاد می‌باشد)(اجلاس ندوة العلماء - لکنهو)

مستوفی الممالک محمد حسین خان با (؟) در عهد امیر عبدالرحمن خان

مجسمهٔ بودا در بامیان (نقاشی آقای علی فقیر زاده)

سردار غلام محمد طرزی افغان

سردار غلام محمد خان طرزی در ایام تبعید

ناظر محمد صفر با پسرانش شهید محمد اختر و محمد انور بسمل

غلام محمد خان طرزی و پسر نامورش محمود طرزی

مظره‌ای از نورستان

ورود به افغانستان

اوضاع کابل در آن زمان:

از «چمرکند» ما داخل مرز افغانی گردیدیم. نوار مرزی مملو از جنگلات بود، کوه‌ها و دامنه‌های آن سرسبز و غلوی درختان به اندازه‌ای بود که به مشکل روشنی آفتاب به زمین می‌رسید.

از «چمرکند» تا سرحد افغانستان و بعد از عبور کوه‌های مرزی تا نقطه‌های دور، از کدام آبادی، نام و نشانی نبود. با وجود این خاموشی مطلق، نمای کوه‌های مملو از درختان پر شاخ و برگ، دلنواز و روحبخش بود. در این روز کمی باران هم باریده بود. در طول این مسیر، ما با هیچ افغانی مقابل نشدیم. سرانجام در کنار دریای کنر به دهکده‌ای رسیدیم که در آنجا برای ما معلوم شد که جهت رفتن به جلال آباد - که در حقیقت شهر بزرگ و مرکز ولایت مشرقی است و مامورین بلند پایهٔ حکومت همراه با امیر افغانستان در موسم سرما به آنجا می آیند و در فاصلهٔ شصت مایلی پشاور موقعیت دارد - نه کدام سرک خوب است و نه تهیهٔ کدام وسیلهٔ ترانسپورتی به آسانی ممکن. برای طی کردن این فاصله، تنها همین ممکن بود تا مشک‌ها را از باد پر کنند و بالای آن چوب‌ها را محکم ببندند که افغان‌ها آن را «جاله» می‌گویند و جاله نه پارو دارد و نه سکان.

از همین رو به هر سمتی که آب حرکت می‌کند، راکبان جاله نیز بایست به همان سمت بروند، تنها به دست جاله‌وان یک خادهٔ ستبر و طویلی وجود دارد که به وسیلهٔ آن جاله را به کنارهٔ دریا می‌آورد...

آب دریای کنر در اثر بارش شدید باران و برف چند برابر و خروشان شده بود. ما توکل بر خدا نموده، سوار بر جاله شدیم و خود را حوالهٔ سطح

دریا کردیم. جاله وقتی که در وسط دریا می‌رسید، سرعت بیشتر می‌گرفت. اگر موج شدیدی بر جاله می‌خورد و یا در گل فرو می‌رفت، در آنصورت برآمدن از آن مشکل می‌گردید. یکبار به خاطر زمین سنگدار، جاله در گردابی برابر شد که خطر غرق شدن نیز پدیدار گشت. لباس‌های اکثر ما تر شد، اما سپاس خدای را که توازن جاله زیاد برهم نخورد ورنه همهٔ ما طعمهٔ دریای کنر می‌شدیم. از جملهٔ ما کسانی شناوری یاد داشتند که در مسابقات کشتیرانی BOAT RACE شرکت ورزیده بودند و در این میان دو یا سه نفر چنین تجربه‌ای را داشتند. پس از ظهر آن روز در فاصلهٔ چند مایلی دورتر از جلال آباد، به ساحل رسیدیم. از جاله پیاده گردیده، طرف جلال آباد روان شدیم.

ورود به جلال آباد:

شامگاهان به جلال آباد رسیدیم و در یک کاروانسرایی که افغانان آن را «رباط» می‌گویند و آن در بیرون چهاردیواری شهر واقع است، اقامت گزیدیم.

در افغانستان از زمان‌های قدیم در هر منزل (به فاصله چندین فرسخ دور از هم) این گونه رباط‌ها موجود است. این عمارت‌ها گلین می‌باشد و در هر چهار زاویهٔ آن یک برج وجود دارد و در بدنهٔ دیوارهای آن تیرکش‌ها خودنمایی می‌کنند.

در افغانستان به خاطر جلوگیری از خطر چپاول این عمارات به شکل دژ، بنا شده است. قافله‌ای هر گاه به این رباط‌ها بیاید، اسپان و وسایل خود را داخل رباط و دروازهٔ آن را مسدود می‌کنند. در داخل رباط، حویلی فراخ قرار دارد و در دو کنارهٔ حویلی جهت استراحت مسافران، اتاق‌های کوچک کوچکی بنا یافته است که نسبت نداشتن کلکین، از نعمت روشنی بهره‌مند نیست. در باقی دو کنارهٔ حویلی اصطبل‌هایی ساخته شده است که قافله، اسپان و قاطران خود را در آن‌ها می‌بندد. در عقب حویلی چوبتاره‌ای قرار دارد و در آخر آن اتاق مسقفی بنا شده است که جهت ادای نماز، کار مسجد را می‌دهد.

دربان رباط در اتاقی نزدیک دروازه سکونت می‌کند. در نزدیک آن یک دکان کاه و جو فروشی و یک چایخانه قرار دارد که در آن چای سبز، میوهٔ خشک، پنیر و نان خشک فروخته می‌شود.

اعضای قافله یا از این دکان‌ها چیزی برای صرف کردن می‌خرند و یا اینکه خود طعام می‌پزند و بعد از صرف آن ،در اتاق‌های تاریک خود به خواب می‌روند.

ما آب را از چاهی که در صحن رباط حفر شده است، به دست می‌آوردیم، اما آب آن شور بود و آب جویبار برای صحت مضر می‌نمود، از همینرو در افغانستان مردم عوض آب بیشتر از چای استفاده می‌کنند، زیرا برای تهیهٔ چای آب جوش داده می‌شود که طی آن آب، از جراثیم پاک می‌گردد.

در رباط از صبح تا شام در سماوار، آب جوش داده می‌شود، وقتی مسافری آمد، سماوارچی فوراً چای خشک را در چاینک کوچکی انداخته، بالای آن آب جوش می‌ریزد و به خاطر «دَم خوردن» چای، چاینک را بالای سماوار و یا آتش می‌گذارد. و وقتی چای رنگ گرفت، در پیاله انداخته می‌شود. پیالهٔ اول شیرین، است و پیاله‌های بعدی همه تلخ. در خانه‌های افغان‌ها اگر مهمانی برود، با همین مراسم پذیرایی می‌گردد. از قراین بر می‌آید که به خاطر صرفه جویی در قند (شکر) این رسم معمول گردیده است. بعد از صرف یک پیالهٔ چای شیرین، دیگر همه پیاله‌های چای، بدون شکر به مهمان داده می‌شود و تا وقتی که مهمان پیاله‌اش را «سرچپه» نکند، و یا بالای آن قاشقش را نگذارد، صاحبخانه به چای انداختن در پیالهٔ او ادامه می‌دهد. ما چون در اول از این رسم اطلاع نداشتیم، ناچار چند پیاله چای تلخ را باید می‌نوشیدیم.

رباط‌ها معمولاً کثیف و غیر نظیف‌اند و به نظافت و پاکی آن‌ها چندان توجه صورت نمی‌گیرد. هر کس اتاق خود را خود پاک می‌کند و بعد از سپری کردن شب، اشغال‌ها را در آن گذاشته به مقصد خود حرکت می‌کند. قافلهٔ جدید که می‌آید، به جارو کردن کثافات قبلی می‌پردازد.

در افغانستان خاکروب وجود ندارد، بناءً برای پاکی «بدرفت»ها توجه خاصی صورت نمی‌گیرد. در هر منزل «بدرفت» در سطح بام است و گنده گی از سوراخ نل مانند پایین می‌افتد و در محل چاه مانندی که روزنه هایی دارد، جمع می‌گردد. خرکارها در شهرها، گاه گاه می‌آیند و کثافات را از طریق آن روزنه‌ها بیرون می‌نمایند، از همین رو در شهرها، تعفن و بوی بد زیاد است. به خاطر تنگی و تاریکی کوچه‌ها، این بوی زیادتر می‌شود.

ما شب را در رباط سپری کردیم و صبح به جلال آباد رفتیم و در تلاش اخبار (روزنامه) برآمدیم. در جلال آباد کسی که علاقمند روزنامه باشد، پیدا نشد. در آنوقت در افغانستان تنها یک اخبار هفته وار به زبان فارسی نشر می‌شد که حروف آن تایپی بود و مصور به چاپ می‌رسید. نام این اخبار «سراج الاخبار»[۱] بود و مامورین مجبور بودند تا آن را خریداری

---

۱ - روانشاد استاد عبدالحی حبیبی در اثر پرارجش «جنبش مشروطیت در افغانستان» راجع به سراج الاخبار می‌نگارد:

جمعی از روشنفکران و دانشمندان مملکت، مربوط مدرسه شاهی (در سگاه علوم دینی در مسجد چوب فروشی کابل) و دارالعلوم حبیبه (لیسهٔ کنونی حبیبیه که در سنه ۱۹۰۳م = ۱۳۲۱ق افتتاح شده بود) به در بار امیر حبیب الله خان پیشنهاد نمودند، که انجمنی از دانشمندان افغانی بوجود آید، تایک جریدهٔ پانزده روزه را بنام سراج الاخبار افغانستان در کابل نشر نمایند.

رئیس این انجمن مولوی عبدالروف خان قند هاری متخلص به «خاکی» سر مدرس مدرسهٔ شاهی و ملای حضور بود و مولوی محمد سرور «واصف» پسر مولوی احمد جان الکوزایی متخلص به «تاجر» سمت محرر (منشی) این انجمن را داشت و هدف عالی این روشنفکران همانا بیدار ساختن مردم و آشنایی آنها با مدنیت جدید و وقایع تازهٔ دنیا بود. انجمن سراج الاخبار پیشنهادی به امیر وقت حبیب الله خان تقدیم کرده‌اند که در دوسیهٔ مذکور (دوسیه موجود در آرشیف ملی) موجوداست، زیر هر فقره، هدایات شاهی بقلم سردار عبدالقدوس خان اعتماد الدوله نوشته و امضا شده و تاریخ تحریر آن ۲۵ صفر ۱۳۲۳هـق ،۱۹۰۵ م است .

مطابق این دوسیه، اعضای انجمن سراج الاخبار عبارت بود از:

۱ - ایدیتر یعنی عنوان گذار: مولوی عبدالروف خان.
۲ - سب ایدیتر یعنی نائب عنوان گذار: مولوی نجف علی خان.
۳ - محرر زیر دست ایدیتران: مولوی محمد سرور خان پسرمولوی احمد جان الکوزایی .
۴ - ترجمان زبان ترکی: حاجی باشی غلام نقشبند خان.
۵ - مهتمم و مترجم اخبار اردو: منشی حافظ حیدر علی خان.
۶ - معاونان ترجمهٔ اخبار اردو: عبدالرحمن بیگ و عبدالرحیم بیگ.

نمایند و قیمت آن از معاش (تنخواه) شان وضع می‌گردید.

---

۷ - مصحح: قاری نیک محمد.

انجمن سراج الاخبار، که اعضای رسمی آن در دوسیهٔ مذکور معرفی شده‌اند، همکاران و همفکرانی در خارج انجمن هم داشتند و در یادداشتی از دربار به نظرم رسیده که مرحوم محمود طرزی هم در آنوقت از شام واپس بوطن عودت نموده و سپارش شده بود، که ازو هم در امور صحافت و مضامین جریده رای بخواهند.

قراری که دیده می‌شود، سند منظوری انجمن در ۲۵ صفر ۱۳۲۳ ق امضاء شده بود، ولی مدت هشت ماه بعد، شمارهٔ اولین سراج الاخبار افغانستان، به تاریخ ۱۵ ذیقعده ۱۳۲۳ق ۱۱ جنوری ۱۹۰۶ با قطع «فل سکیپ» در ۳۶ صفحه، چاپ سنگی به خط نیکوی دو تن نستعلیق نویسان مذکور نشر شده که یک شمارهٔ نمونهٔ آن در اسناد خاندانی نویسندهٔ این سطور موجود بود و اکنون در آرشیف ملی کابل محفوظ است. عناوین مهم این شمارهٔ نخستین سراج الاخبار اینست : سر مقالهٔ مولوی عبدالروف خان به عنوان یک خطابهٔ تمهید و مو عظهٔ حسنه سیاسیه و بعد از آن ملخص احوال جنگ جاپانی وروسی، حوادث مملکت روم (عثمانی) و مصر وروس و عبرت ناظرین با حوادث مملکت انگلیس و ممالک متفرقه است. در آخر حوادث مملکت‌افغانستان و یک قصیدهٔ و عظیهٔ فصیح از طبع مولوی محمد سرور خان قندهاری متخلص به «واصف» واعتذار مدیر آمده است.

با چنین چهره وسیما شمارهٔ نخستین سراج الاخبار، در تحت کنترول شدید حکومت مستبد وقت نشرشد، ولی طوریکه گفتند:

دولت هندبریتانوی با نشر آن ساز گار نبود و مانع نشر شماره‌های دیگر گردید. «خوش درخشید ولی دو لت مستعجل بود»

مولوی عبدالروف موسس انجمن از مشاهیر علمای افغانی در اوایل قرن بیستم است که در جنبش فکری عصر دست داشت. وی پسر مولوی عبدالرحیم کاکر قندهاریست که در شوال ۱۲۹۸ ق درون بنای خرقهٔ شریفه قندهار بدست خود امیر عبدالرحمن خان کشته شد. صفحه ۶ - ۸ جنبش مشروطیت.

استاد حبیبی در مورد سراج الاخبار به مدیریت علامه محمود طرزی می‌نگارد:

«بعد از قتل و تاراج صفر ۱۳۲۷ که امیر و در بار یانش بر مشروطه خواهان روا داشتند، ظاهراً از ترس حاکمان ستمگر و منابع جاسوسی داخلی و انگلیسی، این صدا خاموش ماند، ولی:

زین قصه هفت گنبد افلاک برصد است　　　کوته نظر نگر، که سخن مختصر گرفت

سرپنجهٔ استعمار، گلوی سراج الاخبار اول رادر ۱۳۲۳ق فرا گرفت و جز یک شماره بیشتر نشر نشد. ولی شش سال بعد امیر به تقاضای عصر واجبار محیط سر فرود آورد و در سنه ۱۳۲۹ق باز اجازهٔ نشر همان جریده رابه محمود طرزی داد، که منبع بیداری سیاسی و زمینهٔ پرورش تخم مشروطه خواهی - بلکه آزادی خواهی - گردید.

این حرکت میمون که در سنه ۱۳۲۷ق اختناق یافته بود، دو سال بعد با نشر مجدد سراج الاخبارونفس مسیحایی یک افغان مخلص ووطندوست دانشمند و نویسنده نیرومند محمود طرزی پس زنده و پویا گردید و این مرد عاقل و مدبر بدون ایجاد هیاهو وترسانیدن در بار حقا،به جای مولوی محمد سرور واصف (علیه الرحمه) نشست و نخل مشروطه خواهی را به ثمررسانید.

«جنبش مشروطیت در افغانستان» اثر شادروان علامه حبیبی صفحه ۱۰۱ - ۱۰۲

در جلال آباد یکی به خاطر بیسواد بودن اکثر مردم و دیگر اینکه به طور عموم اهالی آن به زبان پشتو حرف می‌زدند، سراج الاخبار خواننده کمتر داشت و در بازار هم فروخته نمی‌شد. از همینرو ما راجع به احوال جنگ جهانی کدام خبر تازه‌ای به دست نیاوردیم. ما وقتی از مردم راجع به تازه‌ترین خبر جنگ می‌پرسیدیم، در جواب مـی‌شنیدیم کـه «بـلی، مقدمه است» یعنی جنگ ادامه دارد. ما در خیال خـود ، افـغانستان را کشور متمدن تصور می‌کردیم، وقتی این پاسخ را از مردم شـنیدیم هـم باعث مایوسی ما گردید و هم باعث تعجب. ما امیدوار بودیم که‌افغانستان ،در آزادی هندوستان مددگاری نماید و با انگلیس بجنگند. وقتی به اینجا آمدیم، دیدیم کسی در مورد جنگ جهانی اطـلاعی نـدارد. مـردم بـه صورت عموم از دنیا و مافیها بی‌خبر اند. ما برای خط نوشتن در تلاش کاغذ و پاکت برآمدیم، اما دریافتیم در اینجا دکانی وجود ندارد که در آن قلم، دوات یا پنسل فروخته شود. برای ما گفته شد کـه کـاغذ در دکـان قصابی فروخته می‌شود، اما قلم و دوات فروش وجود ندارد.

روز دومی که ما به جلال آباد رسیدیم، سردار عبدالمجید خان وسایل ما را به طور پنهانی از راه پشاور از قصبهٔ مرزی «دکه» به وسیلهٔ گروپ مجاهدین فرستاد. ما برای آوردن وسایل خود از جلال آباد به دکه رفتیم. سرک میان جلال آباد و دکه، چندان خوب نبود و مـنطقه غـیر آبـاد و دشت‌های آن خالی از درخت بود.

آب در جویبارها جریان داشت و دارای مـیکروب تـیفوس بـود، از همینرو چار روز بعد که به جلال آباد رسیدیم، تب شدید همه مـا را فـرا گرفت.

برای رفتن به دکه شامگاهان رباط را ترک کردیم و به طرف خـارج شهر برای هواخوری رفتیم. در راه، ما شخص سوارکاری را که بالای اسپ خوبی سوار بود، مشاهده کردیم، همراهش چـند افسـر (رسـاله دار) در هیئت محافظ او، پیاده حرکت می‌کردند. او ما را به طرف خود خواست و جهت پی بردن حالات ما پرسش‌هایی نمود.

این شخص شاه‌آغاسی علی احمد خان[1] بود که بعداً شوهر خواهر امان الله خان شد و در زمان بغاوت بچهٔ سقاء والی قندهار بود. او در حمایت از امان الله خان در برابر بچهٔ سقاء مقاومت نمود، اما شکست خورد. بچهٔ سقاء او را اسیر کرد و به دار آویخت.

شاه‌آغاسی با امیر دوست محمد خان یا شاه شجاع، از ترس امیر وقت از کابل فرار نموده در هندوستان پناهگزین بود. از همینرو به خوبی به زبان اردو صحبت می‌کرد. موصوف با ما به زبان اردو گفتگو نمود و زمانی که دریافت ما به خاطر جهاد به افغانستان هجرت نموده‌ایم، ما را زیاد دلداری داد و ما هم از دیدن او بسیار خوش شدیم. اما آن حرف‌هایی را که بر زبان رانده بود، مخالف آنچه بود که در عمل انجام داد. او نیز مانند اکثر مامورین عالیرتبهٔ افغانی برای ما ریاکار ثابت شد.

ما شب به رباط آمدیم و استراحت کردیم. نزدیک بامداد وقتی که رحمت علی و عبدالرشید (همراهان نویسنده) به خاطر وضو می‌خواستند از رباط بیرون بروند، یک سپاهی با تفنگ برچه‌دارش آن‌ها را توقف داد و با خشم و غضب برای شان گفت:

ـ موقوف است. بیرون برآمده نمی‌توانید.

این دو بیچاره ترسیده و با حالت پریشان دوباره آمدند. وقتی که روز شد ما دریافتیم که ما همه نظربند هستیم و از ما سپاهیان مسلح، پهره‌داری

- علی احمد خان لوی‌ناب فرزند خوشدل خان لویناب پسر شاآغاسی شیردل خان است که یکی از دو همسرش ساهره سراج البنات خواهر سکهٔ امان الله خان بود. اینکه نویسنده می‌گوید: « با امیر دوست محمد خان یا شاه شجاع، از ترس امیر وقت از کابل فرار نموده در هندوستان پناهگزین بود. از همینرو به خوبی به زبان اردو صحبت می‌کرد.» از نگاه تاریخی درست نیست، زیرا پدر کلانش لویناب سردار شیردل خان از رجال بزرگ عصر امیر شیر علی خان بود. اگر با امیر دوست محمد خان یا شاه شجاع به هند فرار می‌کرد بایست در سال ۱۹۱۵ م حداقل نود ساله می‌بود، در حالی که فوتوهای که از نامبرده در عصر امان الله خان در دست است، شخصی در حدود پنجاه سال معلوم می‌شود .به هر ترتیب او دارای یازده پسر و دختر بود که یکی از پسرانش سلطان احمد خان لویناب نام داشت. سلطان احمد خان بعدها به حزب وطن تاسیس شده بوسیله میر غلام محمد غبار پیوست و به همین جرم در سال ۱۹۵۲ م با سایر رهبران آن حزب زندانی گردید، اما به خاطر ارتباط خانوادگی با دولتمردان ،بعد از یکسال حبس ،از زندان رها شد، اما در سال ۱۹۶۸ م وفات یافت. البته طوری که در متن کتاب تذکر رفته است علی احمد خان لویناب در سال ۱۹۲۹ بدست بچهٔ سقاء اعدام گردید. مترجم

می‌کنند. سرانجام معلوم شد کـه شـاه‌آغاسی از مـطالعهٔ روزنـامه‌های هندوستانی که خبر مهاجرت ما را به نشر رسانیده بودند، حقیقت حال ما را دریافته بود. او همچنان این گفتهٔ نائب الحکومه «سر مایکل اودوائر» را که حکم قتل ما را صادر کرده بود، نیز مطالعه کرده بود:

«If any of them is caught, he shall be hanged by the first tree on the borders of India.

اگر یکی از جملهٔ آنان گرفتار گردد، در نخستین درخت مرز هند آویزان خواهد شد.»

با وجود آن غالباً شاه‌آغاسی ما را جاسوسان انگلیس‌ها فکر کرده بود. از همینرو ما را به سپاهیان تسلیم کرد. از این لحظه به بعد نظر بندی ما شروع شد و تا چهار سال یعنی سال ۱۹۱۹ میلادی که امیر حبیب الله خان (در شکارگاه کله گوش) به قتل رسید، ادامه یافت. از همینرو برخـی از دوستان ما که در آینده ذکر خواهد شد، با سپاهیان افغانی درآویختند و به سبب آن زندانی گردیدند.

در دوران نظر بندی ما نمی‌توانستیم با کسی حرف بزنیم و نه از کسی می‌توانستیم احوال بگیریم و نه هم کسی به دیدن ما آمده می‌توانست. هر گاه دوستی از جملهٔ ما برای خرید و فروش به بازار می‌رفت، یک سپاهی حتماً همراه او می‌بود. اگر او در راه می‌خواست با کسی صـحبت کـند، سپاهی فوراً مداخله نموده، می‌گفت:

- موقوف است. و به این ترتیب او را مانع می‌گردید.

خلاصهٔ کلام مدت چهار سال، سپاهیان افغان ،سایه وار با ما بودند. اگر شاه‌آغاسی در مورد ما به حکام بالا گزارش خوب ارایه می‌کرد، شاید با ما اینگونه رویه صورت نمی‌گرفت، اما معلوم می‌شود که در آن عـصر در حکومت افغانستان، انگلیس دوستی آنقدر اوج گرفته بود که کسی حاضر نبود از ما شفاعت خواهی کند. از همین رو وقتی که ما به کابل رفتیم، باز هم آزادی نیافتیم. اگر پادشاه و امرا در حقیقت امر با ما همدردی داشتند و برای خوش ساختن انگلیس‌ها بر ما قیودات وضع نمی‌کردند، شـاید بـا

وجود راپورهای شاه‌آغاسی برای ما در کابل آزادی داده می‌شد. اما در مدت این چهار سال هیچگاه افغان‌ها برای ما نگفتند که شما نظربند هستید، بلکه آن‌ها همیشه می‌گفتند:

– شما مهمان شاهی هستید. و به این ترتیب ریاکاری خود را به اثبات می‌رسانیدند.

یک روز بعد از آمدن عبدالمجید خان از دکه به فرمان شاه آغاسی ما همه زیر نظارت سپاهیان به کابل فرستاده شدیم. برای بارکردن وسایل ما برای هر کدام ما یک اسپ (تتو) یا قاطر داده شد. اسپان و قاطران در عوض زین، پالان داشتند که هر کس وسایل خود را بالای آن بارکرده و خود بر سوار شدن بالای سامان خویش مجبور بود. به این ترتیب ما شاگردان دانشگاه و مهمانان شاهی در این وضع کذایی سوار بر اسپ و قاطر به طرف کابل روانه شدیم. تا کابل هفت منزل راه بود. مزاج عبدالمجید به خاطر تب شدید، روز به روز خرابتر و علیل‌تر می‌گردید. اما در راه امکان توقف و سکونت نبود، زیرا در راه نه کدام داکتر بود و نه دوایی یافت می‌شد و ما برای به پایان رسانیدن این سفر، ناچار بودیم تا هر چه زودتر به کابل برسیم و به نزد کدام داکتر، جهت معالجه برویم.

در یک منزل دورتر از کابل که «بتخاک» نام دارد، برای ما اطلاع رسید که در کابل بیماری شیوع یافته، از همینرو قرنطین زده شده است و کسانی که به کابل می‌روند یا از کابل می‌آیند، سخت مورد معاینه قرار می‌گرفتند و به مریضان اجازهٔ ورود به کابل داده نمی‌شد. از اینرو ما بسیار به تشویش شدیم. عبدالمجید خان همت ما بیچاره‌ها را بلند برد. او خودش بسیار بلند همت بود. از شنیدن «قرنطین» تبسم نمود و به بسیار جرأت این روزها را سپری کرد که گویی او اصلاً تب ندارد.

ورود به کابل:

خدا خدا گفته ما بدون کدام مانع موفق شدیم تا وارد کابل گردیم. در آنجا ما را نزد کوتوال شهر بردند. کوتوال نیز به اردو صحبت می‌کرد. او مطابق عادت برخی کابلی‌ها، به زبان ما را بسیار دلداری داد و سپس در

نزدیک دفتر خویش خانه‌ای را که صحن آن کمی بزرگتر و شامل سه اتاق و یک آشپزخانه و دو اتاق برای سپاهیان بود، به عنوان «مهمان شاهی»، در اختیار ما قرار داد. و برای معیشت ما روزانه یک افغانی (کـه در آن زمان با دوازده آنه برابر بود) مقرر گردید. اما برای بیرون رفتن ما چندان اجازه نبود. اگر کسی از جملهٔ ما بیرون می‌برآمد، حتی تا لب جوی بیرون حویلی، حتماً برای نگرانی یک سپاهی او را همراهی می‌کرد.

ما نان را از بازار می‌خریدیم، زیرا در کابل کسی «نان تابه گی» پخته نمی‌کرد. و همهٔ مردم ،نان تنوری می‌خوردند. اما غذا را خود مـا تـیار می‌کردیم. در جملهٔ ما عبدالحمید کمی با آشپزی بـلد بـود، از هـمینرو آشپزی به عهدهٔ او محول گردید. برای شستن ظرف‌ها نوبت مقرر شد که هر کس در نوبت خود ظرف‌ها را می‌شست. چند روز بعد، داکتر الله جوایا برای معالجهٔ عبدالمجید خان و دیدن شجاع الله نزد ما آمد. او به خاطر هجرت ما از هندوستان ناراحت بود.

داکتر الله جوایا برای عبدالمجید خان که در آنوقت حالتش خراب بود، یک مقدار ادویه داد و وعده کرد که یک دو روز بعد باز خواهد آمد. او روز بعد که آمد، عبدالمجید خان بیچاره در بستر مرگ قرار داشت. داکتر او را دیده گفت:

- به نجات بیمار امیدی نیست، او فقط چـند سـاعت مـهمان مـا و شماست.

این را گفته رفت. عبدالمجید خان به تاریخ ۱۹ اپریل ۱۹۱۵ میلادی وفات یافت. ما فکر کردیم که شاید او به خاطر تهیهٔ تجهیز و تکفین رفته باشد، اما وقتی که تا چند ساعت اطلاعی از او نیامد، ما به کوتوال شهر خبر مرگ او را دادیم که جنازهٔ او صورت گرفت. صدمه‌ای که از مرگ عبدالمجید خان بر ما وارد آمد، بیان آن از توان قلم من بیرون است. با مرگ او همهٔ ما بی سر شده بودیم و در این ملک غیر و در میان بیگانه ،ما خود را بدون حامی احساس می‌کردیم.

* * *

شهر کابل آن عصر:

در این وقت ساکنان شهر کابل ۷۵ هزار نفر و همراه با مـضافات آن یکصد و پنجاه هزار گفته می‌شد. در شمال آن باغ بالا قرار داشت که امیر عبدالرحمن خان آن را بنا نموده بود. باغ خوش آب و هوایـی بـود. در جنوب آن قلعهٔ مشـهور بـالاحصار قـرار دارد کـه در گـذشته‌ها مـیان انگـلیس‌ها و افـغان‌ها در آن جـنگ صـورت گـرفته است و در آنـجا اعلیحضرت شهید (نادر خان) در زمان خود (۱۹۳۱ م) مکتب حربیه را بنا نهاد.

در این زمان دژ بالاحصار حالت خرابی داشت و حکومت افغانی آن را تعمیر نمی‌کرد، زیرا در زمانه‌های گذشته با انگـلیس‌ها در وقت خـروج افراد انگلیسی معاهده‌ای صورت گرفته بود که یک شرط آن این بود که این دژ آباد نشود. در مغرب شهر کوه آسمایی قرار داشت. در مشرق چمن حضوری واقع است که میدان بازی گلف[۱] Golf امیر حبیب الله خان بود. دریای کابل از وسط شهر عبور می‌کرد. بـه خـاطر حـفاظت از آسـیب سیلاب‌ها در هر دو کنارهٔ آن دیواری به ارتفاع سه گز، از سنگ، آباد شده است.

در شمال دریای کابل که بخشی از شهر بود، بر علاوهٔ محلات شاهی، کوتی‌ها و منازل مسکونی امیران و سرداران قرار داشت. این حصهٔ شهر محلهٔ «ده افغانان» و محلهٔ «شهرآراء» از بهترین محلات پایتخت شمرده می‌شد. در اینجا سرک‌ها، پخته و عمارت‌ها، زیبا، بود، اما دیوارها همه بلند و زیبایی‌های عمارات از بیرون دیده نمی‌شد. بازار ارگ که از دروازهٔ کوتوالی تا بازار میوه فروشی و از آنجا تا کناره‌های دریای کابل امتداد

۱- شهید عبدالرحمن خان لودین پسر کاکا سیداحمد خان ،آن شخصی که بر امیر حبیب الله خان در جشن تولدی اش آتش کشود، راجع به بازی گلف امیر می‌گوید

ای غافل از زمانه و شاغل به لهو گلف   بادشمن خبیث کـر کرده است حلف؟
خود فکر کن عدو نکند چون ز عهد خلف   باید گریست بر سراین احمقی و جلف
تا کی برای دیدن حق کور و کرشوید

«مترجم»

داشت، آراسته به دکان‌های بزرگ تاجران ثروتمند بود. در این حصهٔ شهر از دریای کابل یک تعداد جویچه‌ها نیز کشیده شده بود.

محلات شاهی در محوطهٔ ارگ قرار داشت و محل سکونت امیر حبیب الله خان نیز در محوطه ارگ موقعیت داشت. دیوارهای ارگ بلند و دارای تیرکش بود. گرداگرد آن ،خندق کوچکی هم وجود داشت. قصر دلکشا، قصر ستور و سلامخانه، عمارات شاهی بودند که در بیرون محوطهٔ ارگ قرار داشتند. محلات شهزاده‌ها مثل «زین العماره» که در آن برادر کوچک امیر حبیب الله خان (سردار نصرالله خان نائب السلطنت) اقامت‌پذیر بود و «عین العماره» که در آن شهزاده امان الله خان عین الدوله رهایش داشت بود، در مناطق دور از هم ،در شهر قرار داشتند.

آن حصهٔ شهر که در جنوب دریای کابل قرار داشت، به طرز قدیم بنا یافته بود. کوچه‌های آن به طور عموم تنگ بود. بازارش چندان پهنا نداشت و اکثراً مسقف بود. مثل «بازار پل خشتی»، «بازار بزازی»، «بازار پوستین دوزان» و «شور بازار» همه از جملهٔ بازارهایی بود که سقف داشتند. این سقف‌ها، دکان‌ها را، از حرارت در موسم گرما و از برف و باران در موسم سرما، محفوظ نگه می‌داشتند. اما چوک شهر و مندوی سرباز بود، در چوک کابل دکان‌های صرافان هندو، موقعیت داشت که زیورات مردم را در بدل پول نقد به گرو می‌گرفتند. در دکان‌های صرافی، سکه‌های طلایی راکه در بخارا وافغانستان آن را «اشرفی» و انگلیس‌ها و روس‌ها آن را «پوند» می‌گویند، «میده» (تبدیل) می‌کردند. در این زمانه یک پوند انگلیسی برابر با شانزده روپیهٔ کابلی بود. برای شناختن هندوها، حکومت‌افغانستان، آنان را به بستن عمامهٔ زرد حکم داده بود تا مردم سهواً با ایشان بدسلوکی نکنند.

در افغانستان مثل علاقه‌های سرحدی، دکانداران و صرافان هندو، زیر حفاظت شدید و حمایت قرار داشتند. در بازار بزازی، دکان‌های تکه فروشی پنجابی‌ها بود. در بازار پوستین دوزان از پوست حیوانات برای موسم سرما، بالاپوش و پوستین گرم تهیه می‌گردید.

حصهٔ جنوبی شهر چندان پاک نبود. برای انتقال کثافات آن نه توجهی صورت می‌گرفت و نه برای آب‌های ناپاکی که از خانه‌ها و حمام‌ها بـه بیرون جریان داشت، کدام جوی ساخته شده بود. اینگونه آب‌هـا یـا در چقری‌های بزرگ شهر جمع می‌شد، یا از خانه‌های کناره‌های دریای کابل با آب دریا یکجا می‌گردید.

تاریکترین محلهٔ کابل «چنداول» بود که کوچه‌های آن بسیار تنگ وبه خاطر سقف بالای کوچه‌ها، تاریکی حکمفرما بود و در بعضی حصص آن از پایین خانه‌ها راه‌های تونل مانندی وجود داشت.

جهت آمد و رفت از سمت شمال و جنوب شهر، بالای دریای کـابل هفت پل ساخته شده بود که پل‌های مشهور آن عبارتند از پلی که از باغ بابر و قصر چهلستون به طرف مهتاب قلعه می‌رود و به نام «پـل شـاه دوشمشیره» یاد می‌شود. این پل در نزدیک خانهٔ مسـتوفی المـمالک (وزیر مـالیه) مـحمد حسـین خـان قـرار داشت. ایـن خـانه در زمـان اعلیحضرت امان الله خان به سفارت روسیه داده شد. در نزدیک این پل علیاحضرت صاحبه ملکهٔ اول امیر حبیب الله خان (مادر امیر امـان الله خان) یک مسجد زیبایی را اعمار کرده بود که با مسجد «اورته کـوی» استانبول شباهت زیادی دارد.

«پل خشتی» که در نزدیک آن مسجد زیبا و بزرگش قرار دارد و در آن بازار مشهور «سر پل» قرار دارد.

«پل عیدگاه» که نزدیک وزارت حربیه و شفاخانهٔ ملکی قرار دارد که مردم از آن عبور می‌کنند و جهت سیر و تفریح به چمن حضوری (میدان گلف امیر حبیب الله خان) می‌روند.

در این زمان ،برای آمـد و شـد مـردم تـرتیبی وجـود نـداشت. در اصطبل‌های امیران، اسپ‌های خوب موجود بود. آن‌ها اکثراً سـوار بـر اسپان خود جهت هواخوری بیرون می‌رفتند. افراد خاندان شاهی یا بـر اسپ یا بر «بگی» سوار می‌شدند.

امیر حبیب الله خان مرحوم، خود اکثراً جهت هواخوری بـر «بگـی»

سوار می‌شد. زنان او نیز اکثر از او پیروی می‌کردند و صورت خود را با یک تکهٔ نازک به شکل برقع می‌پوشانیدند و آن را در سرک‌های خلوت از صورت خود دور می‌کردند. سوارکاران همراه شان، اگر در راه سیر و تفریح آن‌ها کسی را می‌دیدند، صدا می‌کردند که:

- کور شو (چشم‌ها را ببندید).

امیر حبیب الله خان گاه گاه به سواری موتر نیز برون می‌شد. مردم وقتی که به وسیله سواری ضرورت پیدا می‌کردند، گادی را به کرایه می‌گرفتند. اما سرک‌های شهر آنقدر تنگ بود که به صورت عموم استفاده از گادی ،ممکن نبود.

در بیرون شهر در دو طرف سرک جوی‌های آب جاری بود که سقاءها در صبح و شام سرک‌ها را از آن آبپاشی می‌نمودند. و به این ترتیب خاک و گرد کم می‌گردید.

در کابل این عصر، هوتل قطعاً وجود نداشت. در بازار چند دکان نان و غذا فروشی به چشم می‌خورد. طبقهٔ متوسط برای نان چاشت به صورت عمومی به چایخانه‌ها رفته در آنجا چای را با نان تنوری، پنیر و یا کشمش صرف می‌کردند. در دفترهای حکومتی، برای مامورین عالیرتبه نان چاشت، از آشپزخانهٔ شاهی آورده می‌شد. مامورین پایین رتبه (Clerk) با چای، پنیر و کشمش ،گذاره می‌کردند.

طعام همه شب مردم به استثنای فقرا، پر تکلف بود. در دسترخوان شب طبقهٔ متوسط و ثروتمندان به طور عموم پلو، گوشت، خورش سبزی، ترشی (آچار) و مربا حتماً وجود داشت. دسترخوان ثروتمندان به چند قسم پلو ،مزین می‌گردید. در افغانستان برنج کنر که مربوط ولایت جلال آباد است، نهایت مشهور می‌باشد. این برنج با برنج پشاوری، دیره دون و کرنال برابری می‌کند و از آن چند قسم پلو، تهیه می‌گردد. بعد از صرف طعام شب ،هرکس چای سبز می‌نوشد که پیاله‌های آخر آن تلخ یعنی بدون شکر است.

سردی کابل طاقت فرساست. به صورت عموم برفباری آن زیاد است

که برای زمین‌ها نهایت مفید می‌باشد. در کابل ضرب المثلی معروف وجود دارد که می‌گوید: «کابل بی زر باشد، بی برف نباشد»

در بام خانه‌ها آهن چادر نیست، بلکه بام‌ها هموار و گلین است. بعد از برفباری، فوراً به پاک کردن برف بام‌ها، ضرورت احساس می‌شود. برف از بام‌ها به کوچه‌ها انداخته می‌شود که در نتیجه کوچه‌ها، از برف بند می‌گردد. در دور کردن برف از کوچه‌ها، در موسم سردی کدام برنامه‌ای وجود ندارد. با آمدن گرمی، برف‌ها، فوراً آب شده و از بین می‌رود، اما تمام کوچه‌ها را گل و لای فرا می‌گیرد.

در این زمانه برای گرم نگهداشتن خانه در موسم سرما، روش‌های مختلف به کار گرفته می‌شد. ثروتمندان از بخاری هایی استفاده می‌کردند که از آهن چادر ساخته شده و به شکل دُهل استوانه‌ای شکل تیار می‌گردید. در حصهٔ پایینی آن برای گذاشتن چوب، روزن کوچکی وجود دارد و در حصهٔ بالایی آن سوراخی برای خارج شدن دود تعبیه شده است. با افروختن آتش در بخاری هوای اتاق گرم می‌شود و انسان در موسم سردی می‌تواند با آرامی، کارهای خود را انجام دهد.

در کابلِ این عصر ذغال سنگ پیدا نمی‌شد، از اینرو نه وسیله‌ای برای سوختن ذغال سنگ وجود داشت و نه هم مرکز گرمی.

مردمان طبقهٔ متوسط و فقرا از صندلی استفاده می‌کردند که دست‌ها و پاها را گرم نگه می‌دارد. صندلی، میز چهارپایهٔ کم ارتفاع را می‌گویند. در زیر صندلی منقلی انباشته شده از ذغال فروزان (قوغ) را روی تخته چوبی می‌گذارند و بالای صندلی لحاف بزرگی انداخته می‌شود.

همه اهل خانه بالای فرش‌ها که در خانهٔ ثروتمندان عبارت از قالین و در خانهٔ فقرا عبارت از گلیم می‌باشد نشسته، پاهای‌خود را زیر لحاف گرم می‌کنند، اما باقی بدن سرد می‌ماند. از همینرو به طور عام مردم بر شانه‌های خود پوستین یا بالاپوش می‌اندازند. در روز، بسترها را جمع نموده به صورت «گاو تکیه» استفاده می‌نمایند.

در موسم برفباری، مردم به صورت عموم، اوقات خود را با بیکاری و

سستی و خواب در زیر صندلی سپری می‌کنند. با فرارسیدن شب گاو تکیه (بوغ بند) را باز نموده، به حیث بستر از آن استفاده می‌نمایند.

در بعضی جاها، همه در زیر لحاف صندلی، شب را سپری می‌کنند. مادر، پدر، کودکان، عروس، بچه‌ها و دختران همه در یک اتاق استراحت می‌شوند. قبل از خواب ،همه افراد خانه در صورتی که مهمان هم باشد، همه در اطراف صندلی نشسته، «شب چری» می‌کنند. بعضی‌ها پسته، بادام، کشمش و سایر میوه‌های خشک می‌خورند و در حالیکه چای سبز را سر می‌کشند، از هر دری سخن می‌گویند.

در فارسی کابل واژهٔ گپ به معنی «بات چیت» زبان اردو است که در فارسی ایران به جای آن واژهٔ «سخن» به کار برده می‌شود. وقتی که هنگام ورود ما به کابل، مردم ما را می‌گفتند که:«گپ بزنید» ما تعجب می‌کردیم که این مردم چرا از ما می‌خواهند حرف‌های مبالغه‌آمیز بزنیم. زیرا در زبان اردو « گپ» حرف مبالغه‌آمیز را می‌گویند، تا اینکه در آخر دانستیم که گپ در فارسی کابل به معنی «بات چیت» است که در فارسی ایرانی به جای آن «سخن» را به کار می‌برند و معنی « گپ بزنید» در اردو اینست : «ذرا بات کرو».

به این ترتیب تا ساعت نه شب که قیود شبگردی **Curfew** وضع می‌گردید و توپ به صدا در می‌آمد، این حرف‌ها جاری بود. در کابل این زمانه قانون عجیبی رواج داشت. در موسم سردی ساعت نه شب و در موسم گرمی ساعت ده شب با آواز توپ، قیود شبگردی وضع می‌گردید که بعد از آن هیچکس به کوچه بیرون نمی‌شد. تنها پهره‌داران و افرادی که نام شب **PASSWORD** داشتند و از طرف حکام نظامی مقرر می‌گردید، دیگران حق بیرون رفتن را از خانه‌های خود نداشتند. بعد از فیر توپ در کوچه‌ها، پهره‌دار، گشت می‌کرد. این قانون ،غالباً به خاطر بدامنی ،وضع گردیده بود.

گرمی کابل زیاد نیست، اما با وجود آن همه دربار شاهی به منطقهٔ خوش آب و هوای پغمان که در بیست مایلی کابل در دامنهٔ کوهی واقع

است، می‌روند. در آنجا شهزادگان، آپارتمان‌ها، کوتی‌ها، و باغ‌های خوش منظری ساخته‌اند. در موسم سردی امیر حبیب الله خان به جلال آباد می‌رفت و در آنجا در علاقهٔ لغمان که مشغول شکار و تفریح بود به قتل رسید.

در افغانستان این زمانه، تعلیم رواج چندانی نداشت. به استثنای کابل در هیچ یک از شهرهای دیگرافغانستان، مکاتب عصری وجود نداشت. مردم مطابق سیستم قدیم، در مساجد، قرآن شریف می‌خواندند. کاتبان دفاتر در افغانستان که آن‌ها را «میرزا» می‌گویند، همه تحصیلات خصوصی دارند که معلومات عمومی ایشان ،بسیار محدود است.

امیر حبیب الله خان بعد از سیاحت هندوستان در سال ۱۹۰۲م بنیاد مکاتب عصری را در افغانستان گذاشت. به خاطر این هدف نامبرده، مولوی عبدالغنی و چراغ دین برادر او و مولوی محمد حسین خان علیگ را به صفت معلمین به کابل فراخواند و مکتب حبیبیه را اساس گذاشت. حکومت بعدها بر اوشان و بر عده‌ای از افغان‌ها، اتهام مشروطه خواهی Constitutional Goverment را که گویا طی آن توطئهٔ سرنگونی امیر حبیب الله خان را داشتند، وارد کرد.

در نتیجه برخی افغان‌هایی که در این توطئه شریک شمرده می‌شدند، به جزای مرگ محکوم گردیده، از دهانهٔ توپ پرانده شدند و برخی را زندانی ابد کردند. در جملهٔ آن‌ها شخصی هم به نام «پادشاه میر خان»[1] باشندهٔ وزیرستان بود که از جملهٔ غلام بچگان امیر عبدالرحمن خان حساب می‌شد. او سپس در جنگ استقلال‌افغانستان در سال ۱۹۱۹م در لشکر سپهسالار محمد نادر خان بر ضد انگریز رزمید و در سلطنت امیر امان الله خان حاکم اعلی مقرر شد.

---

۱ - پادشاه میر خان یا پاچامیر خان از خانزاده‌های قوم وزیری ساکن در لوگر و غلام بچهٔ حضور بود و با شهزاده امان الله خان روابط نزدیک داشت. در نهضت مشروطیت در ارگ محبوس بود و بعد از ۱۹۱۹م یعنی در نخستین ایام سلطنت امیر امان الله خان از حبس رهایی یافته مقرب دربار شد و مدت‌ها حاکم لوگر بود و در نبرد استقلال نادر خان را در محاذ جنوبی دلاورانه همراهی می‌نمود. مترجم

ما وقتی به کابل رسیدیم، سرمعلم مکتب حبیبیه حافظ احمد دین بود. موصوف غالباً از اهالی «سرگودها» و شیخ محمد ابراهیم کـه از کـالج بمبئی در رشتهٔ اقتصاد سند B. A را به دست آورده بود. و مولانا عبیدالله سندی او را به افغانستان فرستاده بود. موصوف مضمون جغرافیه را درس می‌داد و مولوی محمد علی قصوری استاد ریاضی بود.

طوری که در بالا ذکر کردیم امیر حبیب الله خان، یک مکتب حربی نیز تاسیس کرده بود که سرمعلم آن شخصی به نام خیری بیک یک کـپتان ترکی بود. دو یا سه نفر افسر دیگر ترک نیز با او همراه بودند که از بغداد آمده بودند و از نگاه نژادی عـرب و نـمایندهٔ پـان عـربیزم مـحسوب می‌شدند. از این رو خیری بیک با آن‌ها هم نظر نبود.

محمود سامی از جملهٔ آن افسران عرب به اندازه‌ای بداخلاق بود که مورد عتاب امیر حبیب الله خان و ولیعهد او شهزاده عنایت الله خان معین السلطنت قرار گرفت. او در روزهای ورود ما به کابل از مکتب حـربیه اخراج شده بود، اما بعدها در زمان امیر امان الله خان مدیر مکتب حربیه مقرر گردید.(۱)

در کابلِ این زمان، محور کارهای علمی و فرهنگی سردار محمود بیگ طرزی پسر سردار غلام محمد خان طرزی بود که یگانه اخبار افغانستان یعنی سراج الاخبار را به دست نشر می‌سپرد.

سردار محمود بیک طرزی همراه با پدر خود مرحـوم سـردار غـلام محمد خان(۲) که شاعر مشهوری بـود و در زمـان امـیر عـبدالرحـمن

---

۱ - محمود سامی پاشا از اهالی عراق و عرب‌نژاد بود که درسهای نظامی را در بغداد و استانبول به پایان رسانده بود و در مکتب حربیه در زمان امیر حبیب الله خان ، شغل معلمی داشت در سلطنت امیر امان الله خان به رتبه نایب سالار و قوماندان قول اردوی کابل مقرر گردید، در زمان نادر شاه به جرم همکاری با بچه‌سقاء در سال ۱۹۳۰م محکوم به اعدام شد. در اینجا قابل یادآوری است که نویسنده پرکار و شهید وطن استاد سید رسول در کتاب خواندنی اش «نگاهی به عصر امانی» اسم وی را محمد سمیع نگاشته است، چون استاد سید رسول شهید از منابع انگلیسی زبان استفاده می‌نمود، شاید در خواندن نام از ایشان اشتباه رخ داده باشد، به هرترتیب نام دقیق وی ،محمود سامی است، نه محمد سمیع. مترجم.

۲ - غلام محمد طرزی پسر سردار رحمدل خان (برادر امیر دوست محمد خان) پسر پاینده

خان افغانستان را ترک گفته و به ترکیه رفته بود، چندی در استانبول زنده گی کرد، سپس به دمشق رفت که از همینرو به او لقب بیک داده شد. محمود طرزی در دمشق (بایک دو شیزه از اهل سوریه) ازدواج کرد. در منزل او به عربی و ترکی حرف زده می‌شود. یک دختر او درحبالهٔ نکاح ولیعهد سردار عنایت الله خان معین السلطنت قرار داشت[۱] و دومی آن که ثریا نام دارد و بعداً ملکهٔ افغانستان شد، همسر امان الله خان عین الدوله است.

در نشر و چاپ سراج الاخبار با سردار محمود بیگ طرزی شاگردش عبدالهادی خان که بعداً در زمان امیر امان الله خان در لندن و قاهره سفیر افغانستان بود و عبدالرحمن خان همکاری داشتند. اخبار هفته وار بود و مصور و به طور حروف چینی TYPOGRAPH به چاپ می‌رسید.

زنده‌گی درباری کابل:

امیر حبیب الله خان در سال‌های اخیر سلطنتش یعنی از ۱۹۱۵ تا ۱۹۱۹م در عیش و عشرتی به سر می‌برد که به اوضاع بیرونی هیچ ارتباطی نداشت، ولی ولیعهد سردار عنایت الله معین السلطنت دارای شخصیت ضعیفی بود و مانند پدرش طرفدار انگلیس‌ها و مخالف رویارویی افغانستان با انگلیس بود. برادر کوچک امیر صاحب، سردار نصرالله خان نائب السلطنت، رقیب ولیعهد شمرده می‌شد. امیر صاحب

محمد خان است،که در سال ۱۸۳۰ م در قندهار تولد یافت. سردار رحمدل خان پس از تسلط برادرش امیر دوست محمد خان برقندهار رهسپار ایران گردید و در سال ۱۸۵۹م در ایران وفات یافت. غلام محمد خان طرزی در دربار کاکایش امیر دوست محمد خان خدمت می‌کرد و لقب «ارجمند دانشمند» را کسب نمود، اما در زمان سلطنت امیر عبدالرحمن خان به هندوستان تبعید گردید، سپس به بغداد و از آنجا به استانبول رفت و سرانجام در دمشق رحل اقامت افگند و بالاخره در سال ۱۹۰۰م در دمشق وفات یافت.
دیوان اشعارش را پسرش محمود طرزی بنام «کلیات دیوان فارسی طرزی قندهاری» در سال ۱۳۱۱ ق ۱۸۹۲ م، به خامهٔ زیبای پسر دیگرش سردار محمد زمان خان طرزی خطاطی شده بود، در کراچی به چاپ رسانده است. این دیوان اخیراً به همت دکتور ننگیالی طرزی، یکی از نواده گان آن شاعر بزرگ، تجدید چاپ شده است. مترجم

۱- نام او خیریه و دختر بزرگ محمود طرزی بود - مترجم

ضرورت فشار بر انگلیس‌ها را احساس می‌کرد و از نائب السلطنت و حاجی عبدالرزاق خان که فارغ التحصیل دیوبند و قاضی القضات کابل بود، استمداد می‌جست. سردار نصرالله خان مرد محافظه کاری بود.

فرزند سومی امیر صاحب، سردار امان الله خان عین الدوله بود که بر اثر رسوخ مادرش علیاحضرت ملکه، عزیز همه بود و در موسم سرما که امیر حبیب الله خان به جلال آباد می‌رفت، سردار امان الله خان عین الدوله وظایف والی کابل را انجام می‌داد.

در کشور برخی روشنفکران افغان خواهان بنیانگذاری حکومت مشروطه و آزادی افغانستان از سلطهٔ انگلیس‌ها بودند. رهبر این گروه از یکطرف سردار محمود بیگ طرزی و از طرف دیگر سردار محمد نادر خان شناخته می‌شد. این جوانان روشنفکر اکثراً سردار امان الله خان را می‌پسندیدند و او را حامی خود می‌دانستند. به این ترتیب در کشور سه گروپ سیاسی موجود بود:

اول : دستهٔ امیر حبیب الله خان و ولیعهد او سردار عنایت الله خان؛

دوم : دستهٔ سردار نصرالله خان نائب السلطنت؛

سوم : دستهٔ سردار امان الله خان عین الدوله.

به خاطر مشغولیت امیر حبیب الله خان در عیش و عشرت، مردم از او دل ناخوش داشتند و برای کشتن او دو بار اقدام صورت گرفت، اما نتیجه نداد.

در سال ۱۹۱۵م که هیئت هندوستانی، آلمانی و ترکی به افغانستان آمد، در مورد روابط خارجی افغانستان اگر چه توجهی صورت گرفت، اما امور داخلی کاملاً در طاق نسیان گذاشته شد. امیر به مثابهٔ یک پادشاه غیر مسؤول، امور سلطنت را به میل خود پیش می‌برد. ماه‌ها مجلس دربار دایر نمی‌شد، در حالی که قضایای زندانیان به وسیلهٔ خود او باید حل و فصل می‌گردید. زندانیان بیچاره خواه به اساس جرم یا کدام گمان، ماه‌ها بدون پرسش ،در زندان به سر می‌بردند.

امیر صاحب برعلاوهٔ چهار زن نکاحی، قرار روایتی، یکصد کنیز نیز در

حرمسرای خویش داشت و هر سال از قبایل مختلف دختران زیباروی جوان انتخاب و به حرمسرای امیر برده می‌شد. امیر صاحب به خاطر این کارها، فرصت توجه به کارهای حکومتی را نداشت. هر گاه او از محل خود بیرون می‌برآمد، در مقامی که خیمه می‌زد، فضای آن را سرود و نغمه فرا می‌گرفت و درباریان نیز از عیش و عشرت برخوردار می‌شدند. مجلس‌های سیر و تفریح آن‌ها را «دیگچه پزانی» می‌گفتند.

امیر حبیب الله خان در آخرین ایام زنده گی به اندازه‌ای عصبی شده بود که به خاطر حرف‌های کوچک و اشتباهات اندکی، متعلقین و مزدوران خود را جزاهای سنگین می‌داد. مانند شجاع الدوله یک تن از غلام بچه‌های امیر که چوب خیمه را به صورت صحیح ایستاد نکرده بود، آنقدر تازیانه خورد که از بدنش خون جاری شد.(۱)

---

۱ - مرحوم غبار در جلد دوم اثرماندگارش «افغانستان در مسیر تاریخ» در ارتباط افراط سراج الملت و الدین در مورد عشرت و شهوت و عصبانیت مزاج او، می‌نگارد:

«عبدالقادر و عبدالغنی خان دو نفر از زرگران فابریکه حربی کابل به این غرض در دهلی اعزام گردیدند که بعد از تحصیل زرگری جدید، برای زنان شاه زیور بسازند، در ذیل زیورهای جدید یکی هم پارچهٔ طلائی لوزی شکل(بادام گونه - م) بود که با زنجیر نازکی هنگام آب‌تنی عریان در کمر زنان بسته میشد تا در عوض لنگ حمام ستر عورت باشد. مرزا تاج محمد خان، طبیب کابلی مأمور بود که در عوض طبابت، به معلمی و سواد آموزی زنان حرم، به پردازد.

الله جویا طبیب هندی برای تقویهٔ شاه و هم برای جلوگیری از حمل بعضی زنان حرم ،شب و روز مصروف بود. رفته رفته افراط شاه در عشرت، او را عصبانی و کم بین ساخت، و بعدها «شب سراج» را ابداع نمود. یعنی هر شب چهارم مخصوص زنان گردید و بس.

این تنها نبود، شاه تندخو و اندک رنج بر درباریان خویش سخت میگرفت، و بلغزش کوچکی توهین بزرگ مینمود و این خود آتشی از کینه و انتقام در قلوب آنان می‌افروخت. شاه روزی بر شاه آغاسی ملکی علی احمد خان متغیر گردید و او را در دربار عامی دشنام پدر داد. شاه آغاسی مجبور بود که در جواب بگوید: «امیر صاحب درست میفرمایند». وقتی شاه به تفرج در استالف (چند میلی کابل) رفت، شهزاده محمد کبیر پسرش و سپه سالار محمد نادر خان از وقت معین دیرتر رسیدند. شاه امر کرد تا هر دو را با کرتیهای چپه پوشانده شده روی یابو توسط عسکر سواره بکابل برگردانند. (محمد کبیر خان بعدها از نزد پدر به هندوستان فرار کرد). در ۱۹۲۶ هنگامیکه در پاریس بودم، سردار محمد هاشم سفیر افغانی در ماسکو (بعدها صدراعظم‌افغانستان) به پاریس آمد و روزی در ضمن صحبت از اوضاع امیر حبیب الله خان گفت: - «وقتی امیر در چمن استور کابل قدم میزد و من در معیت او بودم، امیر در امر جزئی برآشفت و با سیلی‌های سنگین خود روی مرا متورم ساخت، پدر و عمم (مصاحبین خاص) ناچار بودند که بکمک شاه پیش آمده و مرا

در جملهٔ همسران امیر صاحب، رسوخ علیاحضرت (مادر امان الله خان) اگر چه بسیار بود، اما به خاطر وجود کنیزان مه روی، از نظر امیر افتاده بود. او به خاطر افعال شهوانی امیر و دست درازی بر آبروی دختران و عروسان خانواده‌های شریف از امیر ناراض گردیده بود.

ما زنده گی را در چنین حالات و جو حاکم در کابل، شروع کردیم. شرح این حالات برای این است تا خواننده گان ارجمند بدانند که در افغانستان آن زمانه، با چه مشکلاتی روبرو بودیم.

مردم در کابل از ما فاصله می‌گرفتند و با ما جرأت صحبت را نداشتند، زیرا سپاهی پهره دار افغانی سایه وار با ما همراه بود. هر کی اگر با ما سر سخن را باز می‌کرد، سپاهی با گفتن جملهٔ «موقوف است» او را مانع می‌شد.

زیر ضربات شدید قرار دهند و آنگاه از امیر معذرت بخواهند که سهو من سبب اذیت دستهای شاهانه گردیده است.»

در ۱۹۳۰ نگارنده روزی در برلین با شجاع الدوله خان سفیر سابق افغانی در لندن به ساحل دریا برخوردم و هنگام آب تنی در پشت و پهلوی او فرورفته گیاههای کوچک بدیدم و علتش به پرسیدم جواب داد که:

«روزی در سفر جلال اباد من «پیشخانهٔ» شاه را سهواً چند دقیقه دیرتر ازوقت معین حرکت دادم (او فراشباشی شاه بود) امیر که در پروگرام روز مره دقیقه شمار بود. مرا در بدل این سهو امر کرد تا برزمین انداختند وزیر ضربات قمچین قرار دادند. این فرورفتگیهای بدن من جای ضربت نوکهای قمچین است.» (شجاع الدوله همان مردی است که کشندهٔ امیر حبیب الله خان شناخته شد). سردار گل محمد خان زکریا از درباریان امیر که مرد سخن‌شناسی بود، سالها بعد از مرگ امیر حبیب الله خان با تأثر قصه میکرد که «روزی پنج دقیقه دیرتر از وقت معین حرکت امیر نزدیک ارگ رسیدم. موتر شاه از ارگ خارج شده بود مرا روی سرک بدید و توقف کرد و پرسید ساعت چند است. عرض کردم پنج دقیقه از وقت گذشته. امر کرد تا دستهای مراگرفته و رویم را زیر ضربات سیلی قرار دادند. آنگاه بگذاشت که با دهن خونین بخانه خود برگردم».

با چنین روش شاه بود که میرزا محمد حسین خان مستوفی الممالک در مراسم ضیافتی که بافتخار شاه در موضع «بایان - کوهستان» داده بود، همینکه شاه نزدیک خیمه خاص رسید، و پله نردبان را از اندازهٔ که مقرر کرده بود بلندتر یافت. متغیر شد و خواست سبب این فرو گذاشت را از مستوفی بپرسد. مستوفی مجال نداد، این شخص باوقار و کم سخن بعجله مثل درختی افقی بخاک افتاد و گفت: «بد کردم اعلیحضرت ببخشید». در حالیکه تمام درباریان و رقبای مستوفی دو طرفه صف کشیده و این منظره را تماشا میکردند. البته مستوفی برای وقایهٔ خود از دشنام و بی آبی بیشتر این ذلت و خواری را برخود هموار کرد.
افغانستان در مسیر تاریخ، جلد دوم صفحه ۲۶ - ۲۷

ما از جنگ و اوضاع جهانی به کلی بی اطلاع بودیم. زیرا در کابل جز «سراج الاخبار» اخبار دیگری به چاپ نمی‌رسید. در سراج الاخبار، خبرهای داخلی، تعریف امیر و شهزاده‌ها، مضمون دیگری نبود که مورد دلچسپی و علاقهٔ ما باشد.[۱] تا اینکه به مرور زمان به ما معلوم شد که در شفاخانهٔ ملکی، داکتر منیر بیگ روزانه یک یا دو اخبار می‌خواهد و ترجمهٔ آن را به کمپودران هندوستانی می‌شنواند. ما به بهانهٔ بیماری به شفاخانه رفتیم و به این ترتیب روابط خود را با داکتر منیر بیگ نزدیک ساخته، او سپاهیانی را که با ما می‌آمدند، در دروازهٔ شفاخانه توقف می‌داد و ما در داخل شفاخانه به بسیار آرامی با کمپودران شفاخانه صحبت می‌کردیم و اخبار را مطالعه می‌نمودیم و اکثراً «خوشی محمد» بعد از برگشت خلاصهٔ آن را به باقی دوستان می‌شنواند. رفتن در هفتهٔ یک یا دو بار به شفاخانه، بار سنگین نظربندی را اندکی از دل ما کم می‌کرد.

ما در کابل روزهای خود را به این امید سپری می‌کردیم تا امیر صاحب ما را به حضور خود فرا خواند و رفتن ما را به ترکیه جهت اشتراک در جهاد اجازه دهد.

در کابل بعد از اینکه چند هفته را سپری کردیم، از کوتوال شهر خواستیم تا ما را به حضور پادشاه پیش کند، اما او در عوض اینکه صریحاً جواب رد بدهد، همیشه وعدهٔ دروغ می‌داد و لیت و لعل می‌نمود. گاهگاهی مهماندار یا از طرف خود یا به اشارهٔ کوتوال برای ما می‌گفت: عنقریب دربار صورت می‌گیرد و شما را به امیر صاحب پیش خواهیم کرد. ما هم از ساده لوحی خود آن وعده‌ها را باور می‌کردیم، به این حد که هر کدام ما یک جورهٔ کالای پاک و اتو شده همیشه آماده داشت که اگر دفعتاً پادشاه ما را به حضور بخواهد، سر و صورت ما برابر باشد. اما وعدهٔ

---

۱ - با مراجعه به سراج الاخبار در خواهیم یافت که برداشت مؤلف از مضامین و اخبار سراج الاخبار سطحی بوده است، زیرا این اخبار وزین به خاطر نوشته‌های انقلابی‌اش هم در کشورهای زیر استعمار منحوس بریتانیوی ممنوع الورود بود و هم در محدودهٔ امپراطوری روسیه تزاری. مترجم

افسران کابلی مصداق این شعر اردو بود که:

«وه وعده هی کیا جو وفا هوگیا»

ما از انتظار زیاد خسته شدیم. شیخ عبدالقادر تصمیم گرفت تا قصیده‌ای در وصف سردار عنایت الله معین السلطنت بسراید و آن را به وسیلهٔ کوتوال شهر به خدمت سردار پیش کند و به این ترتیب حالت خود و دوستانش را در آن قصیده به تصویر کشد. شیخ عبدالقادر به زبان فارسی یک قصیدهٔ طویل و بسیار خوبی نوشت و آن را به کوتوال شهر داد تا او به خدمت معین السلطنت صاحب آن را پیش کند.

ما گمان داشتیم که کوتوال صاحب شخص با رسوخی است و او عرایض و قصیدهٔ ما را به حضور شهزاده پیش خواهد کرد. ما مدت دیگری هم در انتظار به سر بردیم، اما نتیجه‌ای به دست نیامد. بالاخره ما دانستیم که کوتوال صاحب آن قدر جرأت ندارد که بدون خواندن معین السلطنت، خود به خود به دربار او حاضر شود و چند کلمهٔ سفارشی در مورد ما بگوید.

مهاجر کوهاتی:

از ورود ما به کابل دو ماه سپری می‌شد که چهار متعلم در کجایی به غلط شنیده بودند که ما در کابل به بسیار عزت و خاطرداری روزگار به سر می‌بریم، داخل مرز افغانستان شدند و از آنجا به کابل انتقال یافتند. آن‌ها را هم در پهلوی کوتوالی در حویلی ای که ما بودیم در اتاقی جای دادند. در جمله عبداللطیف و عبدالحمید فارغ صنف ۱۲ بودند و فقیر شاه و پیر بخش فارغ ابتدایی. ما به خاطر سویهٔ تعلیمی و تحصیلی آن‌ها، با وجودی که در یک حویلی زنده گی می‌کردیم، کمتر نشست و برخاست داشتیم و از آن‌ها فاصله می‌گرفتیم.

در این روزها که ما در کوتوالی بودیم، بیماری هیضه در کابل شیوع یافته بود. روزانه خبر چندین مرگ و میر به ما می‌رسید. ما در خوردن و نوشیدن بسیار احتیاط می‌کردیم. با وجود آن «خوشی محمد» به هیضه مصاب گردید. بعداً معلوم شد در جویی که ما وضو می‌کردیم، آب آن

داخل معدهٔ او شده و از جراثیم آن آسیب‌پذیر گردیده است. او به قی و اسهال شدید مبتلا شد. از قی و اسهال زیاد، رفته رفته علیل و ناتوان گردید، تا این حد که توان نداشت از چهارپایی حرکت کند.

من و باقی دوستان به تیمارداری و پهلو دادن او همت می‌گماشتیم. برای او جز آب جوش داده شده، چیز دیگری نمی‌دادیم. به خاطر قی و تشنگی، حلق او خشک بود، چون آب جوش داده به او نوشانده می‌شد، به نظرش بدمزه می‌آمد و او آب سرد تقاضا می‌کرد. من برای او پوتاسیم پرمنگنات را در آب مخلوط کردم و به جهت غرغره به او دادم، اما او آب را به جای غرغره نوشید. خداوند خواست تا آن آب، عوض زیان، کمی به او فایده رساند. قی او بند شد و اسهالش نیز کم گردید و نیمه شب او را کمی خواب برد و از مرگ نجات یافت.

چند روز بعد در پلک عبدالحمید، دانه‌ای برآمد. به اساس بی احتیاطی این دانه بزرگ شد و مژه هایش همه ریختند. پردهٔ بالای چشمش در اثر زخم ،آن قدر آسیب دیده بود که در وقت خواب هم چشمانش ،کشاده معلوم می‌شد. سرانجام تکلیف او به داکتر منیر گفته شد. او از پوست ران او گرفته، بالای چشمش پیوند کرد. این پیوند تا اندازه‌ای فاصله داشت و چشمش به صورت کامل بسته نمی‌شد. به هر ترتیب عملیات به صورت کامل موفقیت‌آمیز نبود.

عبدالحمید وقتی که در شفاخانه بود یک کمپودر کابلی از او پرسیده بود :

– شما از کجا آمدید؟ او جواب گفته بود:

– ما از لاهور آمدیم. کمپودر پرسیده بود:

– شما از «لور» (لاهور) کلان آمدید، یا از «لور پندی»؟ مادریافتیم که مردم در کابل «راولپندی» را «لور پندی» و «لاهور» را «لور کلان» می‌گفتند. یعنی آن‌ها به تلفظ صحیح راولپندی هم آشنا نبودند. سپس کمپودر گفته بود:

– ما «لیر» خوب نداریم، لاکن سرک‌های خوب داریم. شما در

هندوستان سرک دارید؟

افغان‌ها و کابلی‌ها «ریل» را «لیر» می‌گویند. خواننده گان عزیز تصور فرمایند در این زمانه کمپودر که با خواندن و نوشتن آشنا بود، در بارهٔ هندوستان چه قدر معلومات کم و ناقص داشت. معلوم می‌شود که مردم این زمانه، هندوستان را از افغانستان هم عقبمانده می‌دانستند.

برای دانستن رویهٔ تاجران کابلی در این زمانه و قابلیت کاری شان، این مثال کافی است.

ما یک روز برای خریدن یک جوره بوت برای الله نواز، به بازار مشهور کابل - سر پل خشتی - رفتیم و از یک دکاندار بوت هفت نمبر خواستیم. او گفت:

- غالباً در نزد من بوت هفت نمبر نی، اما بوت هشت نمبر موجود است و من حالا آن را برای شما هفت نمبر می‌سازم و می‌دهم. ما از شنیدن این حرف در شگفت شدیم، زیرا بوت کوچک و تنگ را کمی کلان کردن امر ممکن است، اما بوت کلان را چگونه تنگ کردن و کوچک کردن امکان دارد. ما نتوانستیم این معما را درک کنیم. از همینرو انتظار کشیدیم تا هنر دکاندار را در کوچک کردن بوت کلان تماشا کنیم. او یک مقدار کاغذ و پشم را گرفت و به طرف نوک بوت داخل کرد و به بسیار فخر گفت:

- اینه صاحب هفت نمبر شد.

ماه جون به پایان رسید. فیصله صورت گرفت تا ما را از حویلی کوتوالی بیرون کنند و به جای دیگری انتقال دهند. ما اطلاع یافتیم که حویلی برای کدام کار دیگر کوتوال صاحب، ضرورت شده است و از همینرو بیرون کردن ما را ضروری پنداشته‌اند. ما را به یکی از عمارات دو منزلهٔ کوچک حکومتی که یک اتاق بزرگ و در عقب آن پیاده خانهٔ تنگ و تاریکی بود، و در کوهی که در محلهٔ خواجه رواش واقع است، انتقال دادند. در آن زمان حکومت افغانی برای ما «مهمانان شاهی!» بر خود زحمت کرایه گرفتن حویلی را نداد! بلکه ما را در حویلی هایی جا دادند که به سبب «عتاب شاهی» از مالکین شاهی گرفته شده و اینک به

عنوان «مهمان شاهی» برای رهایش ما تعیین گردیده بود.

در آن روزها معلوم می‌شد که قدر ما از نگاه‌های حکومت کاملاً افتاده است. برای ما حویلی ای داده شده بود که دیوارهای آن به جای سفیدی، با خاک، رنگ (گِل آب – م) شده بود. در کلکین‌ها، شیشۀ کوچکی نصب گردیده بود که روشنی از آن بسیار کم داخل اتاق می‌گردید. زینۀ آن کهنه و فرسوده بود. در منزل پایین آن پهره دار افغانی ما بود و ما در منزل بالایی بالای فرش استراحت می‌شدیم. بعداً معلوم شد که قدر ما کمی زیاد شده، زیرا چهار ماه بعد برای ما حویلی خوبی داده شد. و از این بر می‌آید که در کابل آن زمان، قدر و قیمت انسان با قابلیت او متناسب نیست، بلکه قدر و قیمت بستگی دارد به سفارش و یا رضامندی ارباب حکومت.

وقتی که ما از خرابی آن حویلی شکایت کردیم، برای تحقیق دو میرزا فرستاده شد. ما همه کاستی‌های آن حویلی را گفتیم، اما آن‌ها، حرف‌های ما را نپذیرفتند، اما وقتی که بعد از بررسی از پته پایه‌ها پایین می‌شدند، در پته پایه، پای منشی کلان گیر ماند و افتاد، بناءً به منشی دومی گفت:

– نوشته کن، زینه بیخی مردار است.

اگر او نمی‌افتاد، شاید این قدر هم نمی‌نوشت. اما با وجود آن ،این حویلی را تبدیل نکردند و ما چهار ماه در این حویلی تنگ و تاریک به سر بردیم.

آمدن هیات هندی، ترکی و جرمنی:

ما در ایامی که در آن حویلی زنده گی می‌کردیم، در هفت اکتوبر ۱۹۱۵ میلادی هیئت هندی، ترکی و جرمنی از راه ایران به کابل رسید. رئیس هیئت «راجه مهندرا پرتاپ» بود. وی از منطقۀ «هاتهرس» که در نزدیکی بنارس واقع است و از یک خانواده فیودال بود و در اروپا زنده گی داشت و در جنگ اول جهانی بر ضد انگلیس‌ها به جمع جرمن‌ها پیوسته بود. او با مولانا برکت الله سندی که اصلاً از بهوپال است، همراه بود. مولانا برکت الله در جاپان برای اشاعت اسلام کار می‌کرد. او بعداً در حزبی که

امریکایی‌ها تشکیل داده بودند، شامل گردید و بر خلاف انگلیس‌ها به مبارزه پرداخت. قبل از جنگ اول جهانی او هم به جرمن‌ها پیوسته بود. نمایندهٔ ترکیه یک افسر ژاندارمری (لومری ثارن) بود که کاظم بیگ نام داشت که بعدها رتبهٔ کپتانی را به دست آورد. عضو جرمنی هیئت دلگی مشر فون هنتگ [1] .Von Hentig و نمایندهٔ اطریش نیدرمایر Neider Mayer بود. فوتوی اعضای هیئت را راجه مهندر پرتاپ در سال ۱۹۲۳ میلادی برای من داد که در این کتاب درج است. راجه صاحب به تاریخ ۱۹۲۳/۷/۱۹ میلادی در عقب آن نوشته است:

«به دوستم جناب ظفر حسن خان صاحب»

هدف این هیئت برانگیختن امیر افغانستان در برابر انگلیس‌ها و آمادگی حمله بر هندوستان بود. به این ترتیب تعداد زیادی از فوج‌های انگلیسی مجبور بودند در عوض سکونت در محاذهای اروپایی به اقامت در هندوستان مجبور گردند و برای ارتش‌های ترکیه و جرمنی، زمینهٔ جنگ علیهٔ روس‌ها مهیا گردد. و اگرافغانستان با انگلیس‌ها به جنگ بپردازد، هندوستان به آزادی دست خواهد یافت. اما طوری که در آینده بیان خواهد شد، مولانا عبیدالله صاحب سندی، شاگرد رشید حضرت شیخ الهند مولانا محمود الحسن دیوبندی، به فرمان موصوف به کابل آمده بود و با راجه مهندرا پرتاپ یکجا گردید. سرانجام برایش معلوم شد که هدف راجه صاحب، عوض آزادی هندوستان، مدد گرفتن از شاه نیپال و برپایی یک حکومت هندویی در آنجاست.

* * *

۱- آقای عبدالمجید ملک در کتابش محمود بیک طرزی اسم او را طور مکمل چنین نوشته است: Dr. werner - otto - von hentig دکتور ویرنر اوتو فون هنتگ. و افزوده است که او آمر شعبه روابط سیاست خارجی وزارت خارجه دولت آن زمان آلمان بود، در سال ۱۸۸۶ میلادی تولد و در ۱۹۸۴م به عمر ۹۸ سالگی در گذشته است. برعلاوه سفر سیاسی‌اش در عهد سراج الملت والدین در دهه ۵۰ و ۶۰ هم از افغانستان بازدید به عمل آورده است. او کتابی دارد بنام «ماموریت دیپلوماسی ام به‌افغانستان» که توسط آقای عبدالمجید ملک به دری ترجمه شده است.
آقای ملک با آقای فون هینتگ در سال ۱۹۸۱م در آلمان ملاقات کرده است. مترجم

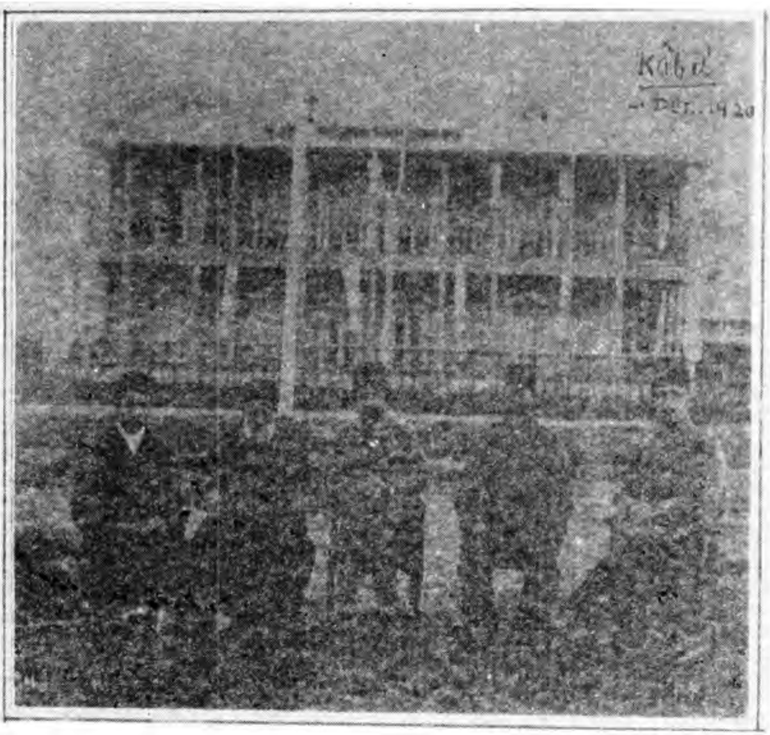
سلطان عبدالحمید ثانی

خان عبدالغفار خان و مولانا ابوالکلام آزاد

جمال پاشا وزیر نیروهای دریایی ترکیه در کابل

از راست به چپ:

بدری بیک، مولانا برکت الله بوپالی، جمال پاشا، مولانا عبیدالله سندی و داکتر نورمحمد (کابل - دسامبر ۱۹۲۰ م)

عبد الرحمن پشاوری سفیر ترکیه در کابل

هیأت ترکی، هندی و جرمنی در کابل، از راست به چپ.
مولانا برکت الله بوپالی، نیندر مایر، راجه مهندرا پرتاب، فون هنتنگ و کاظم بیک (۱۹۱۶ م - کابل)

مولانا عبیدالله سندی و تیجا سنگھ آزاد در سال ۱۹۲۴م در استانبول

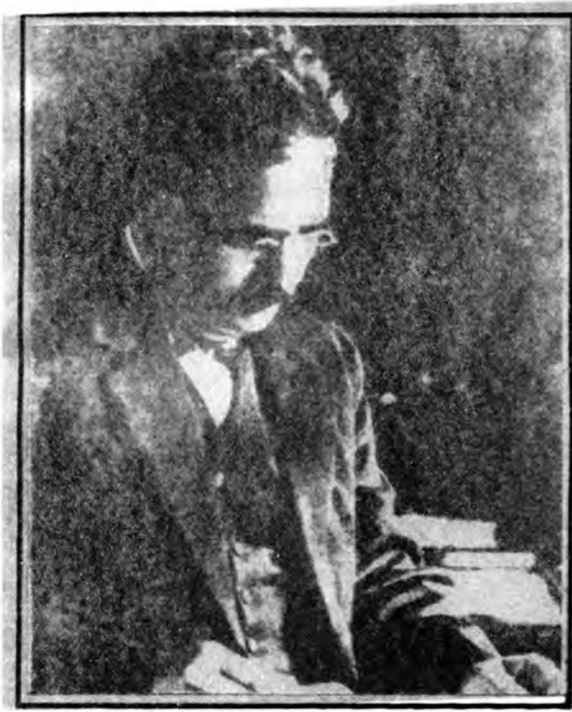
دانشمند عالیمقام هند مولانا شبلی نعمانی علیه الرحمه

سر سید احمد خان مؤسس دانشگاه علیگر در اتراپردیش هند

محمد علی جوہر

علامہ محمد اقبال شاعر اسلام

فون هنتگ

مرحوم غازی انور پاشا

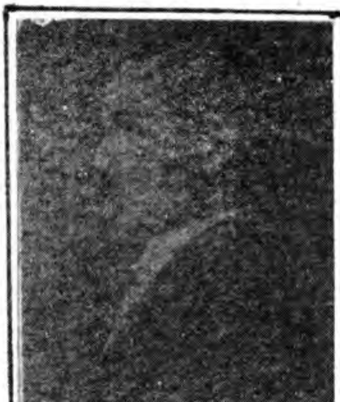
خان عبدالغفار خان

مولانا منصور انصاری

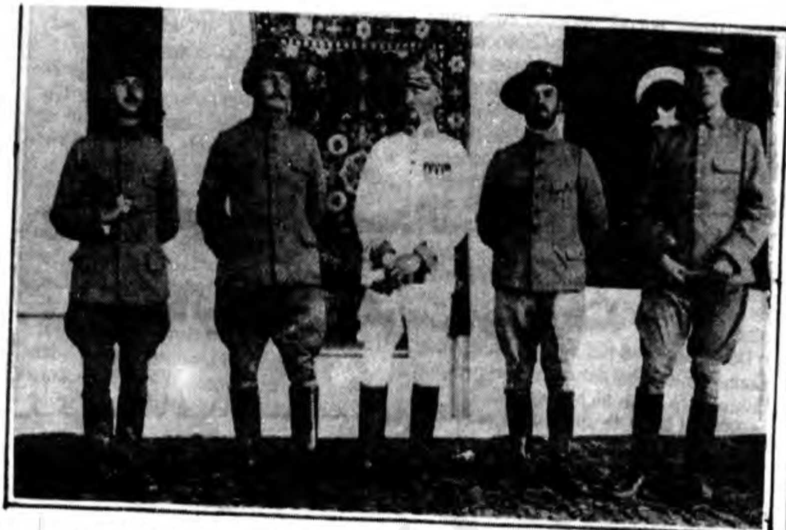
ظفر حسن

داکتر نور محمد

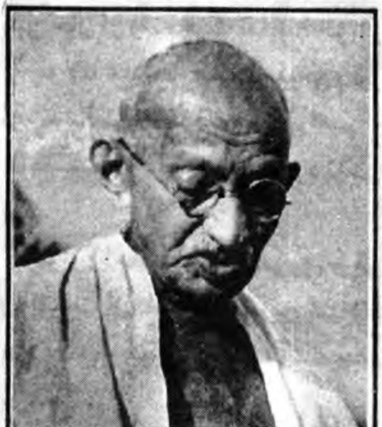
ظفر حسن

فون هنتگ شخص وسط و دست چپ او؟ سپس نیدر مایر و در طرف راست او؟ سال ۱۹۱۶ م در کابل

عبد الرحمن ریاض بابر

مهاتما گاندی

ورود مسعود مولانا عبیدالله سندی به کابل و فعالیت‌های حکومت موقت هند

مرحوم مولانا عبیدالله سندی به تاریخ ۱۵ اکتوبر ۱۹۱۵ به کابل رسید. او قبل از حرکت از هندوستان با مرحوم حکیم اجمل خان، مرحوم داکتر مختاراحمد انصاری، مرحوم مولانا محمد علی جوهر و مرحوم ابوالکلام آزاد دید و وادید کرد و به ذوات موصوف از دستور حضرت شیخ الهند (مولانا محمود الحسن دیوبندی) مبنی بر سفر سوی کابل، اطلاع داده بود. ایشان هدف سفر مولانا صاحب سندی را پسندیده، تایید کردند و در عین حال او را به حیث نمایندهٔ خویش نیز پذیرفتند.

مولانا عبیدالله صاحب مرحوم قبل از آن که به کابل بیاید، یکی از ارادتمندانش - شیخ محمد ابراهیم - را که در رشتهٔ اقتصاد ماستری (M.A) داشت، به کابل فرستاده بود تا در مکتب حبیبیه وظیفهٔ معلمی را پیش ببرد.

مولوی محمد علی قصوری و مولوی عبدالقادر قصوری که در ریاضیات از دانشگاه کمبریج شهادتنامه گرفته بودند، به اساس پیشنهاد حافظ احمد دین سرمعلم مکتب حبیبیه در آن مکتب ،معلم مقرر گردیده بودند.

عزیز احمد برادر زادهٔ مولانا عبیدالله صاحب مرحوم که اکنون در «مشن رود - ۶۲ کراچی» در یک درسگاه دینی، قرآنکریم تدریس می‌کند، شیخ ابراهیم را همراهی می‌کرد.

شیخ محمد ابراهیم قبل از آمدن مولانا عبیدالله سندی به کابل، فضا را

برای او آماده نموده بود و در کابل با اشخاص صاحب رسوخ، به خصوص به خانوادهٔ سپه سالار محمد نادر خان (اعلیحضرت نادر شاه مرحوم) راه یافته بود. مولانا صاحب سندی چند روز بعد از رسیدن بـه کـابل، در خانه‌ای سکونت‌پذیر گردید که در آن شیخ محمد ابراهیم و مولانا محمد علی زنده‌گی می‌کردند. این خانه در منطقهٔ قدیم شهر کابل که به شور بازار مشهور بود و در کوچه‌ای که به کوچهٔ حضرت صاحب شور بازار یاد می‌شد، موقعیت داشت.

مرحوم مولانا سندی معرفی نامه‌های عنوانی سردار مـحمود بـیک طرزی و سردار محمد نادر خان سپه سالار با خود آورده بود. او قبل از آمدن به کابل، سردار محمود طرزی را نیز در جریان قرار داده بود. با ورود او به کابل، عبدالهادی خان (مرحوم داوی – م)[۱] کـه در ادارهٔ سـراج

---

۱ - مرحوم عبد الهادی داوی متخلص به «پریشان» به تاریخ ۱۴ جمادی الاولی سال ۱۳۱۳ هجری قمری (۱۲۷۴ ش - ۱۸۹۵ م) در باغ علیمردان کابل تولد یافت. پدرش عبد الاحد آخند زاده، طبیب یونانی و از قوم داوی (کاکر) بود. مکتب را در حبیبیه تا درجه رشدیه پیش برد و به زبا ن فارسی و پشتو شعر می‌سرایید با زبان‌های اردو، ترکی، عربی و انگلیسی آشنایی داشت. داوی عضو فعال جنبش مشروطیت بود و با تاسیس سراج الاخبار همکار علامه محمود طرزی گردید که از مکتب او بسا چیزها آموخت. وقتی که بر امیر حبیب الله خان در روز تولدی اش از طرف عبدالرحمن لودین حمله صورت گرفت، داوی نیز به جرم دوستی با لودین زندانی شد که هشت ماه را در محبس سپری کرد.

مرحوم داوی در عهد امان الله خان نخستین سردبیر جریده امان افغان بود که نخستین شمارهٔ آن در ۲۲ حمل ۱۲۹۸ ش (اپریل ۱۹۱۹م) از چاپ برامد .

مرحوم داوی در اکثر مذاکرات سیاسی عهد امان الله خان عضو فعال هیأت مذاکره‌کننده افغانستان بود، مثل مذاکره با انگلیس‌ها به خاطر استقلال افغانستان در میسوري، مذاکرات با دابس نماینده انگلیس در سال ۱۹۲۰ م در کابل .

او در سال‌های ۱۳۰۵ ش - ۱۳۰۷ ش وزیر تجارت افغانستان بود، مدتی سفیر افغانستان در بخارا هم بود. بعد از عصر امانی از ۱۳۰۸ - ۱۳۱۰ به حیث وزیر مختار افغانی در برلین ایفای وظیفه کرده است که بعدها استعفا داد و استعفای مختصرش چنین بود :

« مرا مستعفی بدانید . عبد الهادی داوی » بعد از استعفا به کابل برگشت و عضو افتخاری انجمن ادبی کابل گردید، سپس در زندان ارگ محبوس شد و ۱۳ سال را در زندان سپری نمود و در سال ۱۳۲۵ ش از زندان رهایی یافت. به گفته مرحوم عبد الحی حبیبی، وقتی که او در زندان به سر می‌برد و به محمد هاشم خان صدر اعظم گفته بودند که داوی شخص بی‌آزاری است اگر رها شود! پاسخ صدر اعظم چنین بود که یک گپ او از یک گلوله توپ زیادتر تأثیر دارد !.

پس از رهایی از زندان سرمنشی دربار شاهی، بعدها وکیل شورا و در سال ۱۳۳۴ ش به حیث

الاخبار، دست راست طرزی شمرده می‌شد، از طرف سردار محمود بیک طرزی، به پذیرایی او شتافت. مرحوم مولانا به وسیلهٔ سردار محمود بیک طرزی با داماد او سردار عنایت الله خان معین السلطنت ملاقات کرد. روزی شهزاده سردار عنایت الله خان او را به صرف طعام دعوت کرد و به این ترتیب ،سرداران دیگر افغان از آمدن مولانا صاحب به کابل، نیز اطلاع حاصل کردند.

قاضی القضاة حاجی عبدالرزاق خان که رئیس محکمهٔ شرعیه بود (که آن را در افغانستان «میزان التحقیقات الشریعه» می‌گویند)، موصوف فارغ التحصیل دیوبند و شاگرد مولانا رشید احمد گنگوهی بود.

الحاج عبدالرزاق خان همراه با سردار نصرالله خان نائب السلطنت به صورت غیر رسمی در امور سیاسی، به ویژه در امور مربوط به قبایل سرحد کار می‌کرد [۱]. مولانا عبدالرزاق می‌خواست مولانا صاحب سندی را به حضور سردار نصرالله خان معرفی دارد، اما مولانا صاحب سندی با فراست خود درک کرده بود که رقابت‌های موجود میان سرداران

سفیر به اندونیزیا گماریده شد. در سال ۱۳۴۵ ش رئیس مجلس اعیان بود و در تسوید قانون اساسی سال ۱۳۴۳ ش (۱۹۶۴م) عضویت کمیسیون مشورتی قانون اساسی را بر عهده داشت. مرحوم داوی به سروده‌ها و افکار شاعر بزرگ شرق علامه اقبال لاهوری علاقه فراوان داشت، ازهمینرو دیوان اردوی اقبال را به نام «لآلی ریخته» به فارسی ترجمه کرد که در کابل به چاپ رسید .مرحوم داوی آثاری به زبان‌های فارسی و پشتو نیز دارد و از سروده‌های مشهور او چند بیت ذیل است که در جوانی در زمان امیر حبیب الله خان سروده است :

در وطن گر معرفت بسیار می‌شد بد نبود
چاره این ملت بیمار می‌شد بد نبود
این شب غفلت که تار و مار می‌شد بد نبود
چشم پر خوابت اگر بیدار می‌شد بد نبود
کله مستت اگر هشیار می‌شد بد نبود

سرانجام این مبارز پیشگام مشروطیت و مبارز آگاه و دانشمند به تاریخ ۲۷ اسد ۱۳۶۱ خورشیدی (۱۹۸۲ م) در کابل وفات یافت . مترجم

۱ - به گفته آقای حمید الله ناصر ضیاء پسر عطاء الله خان ناصر ضیاء و نواسه سردار نصر الله خان، در میان اهالی سرحد، اسم مستعار نایب السلطنت «نا صرخان» بود، تا انگلیس‌ها اورا نشناسند وبه فعالیت هایش پی نبرند، از همینرو برخی فرزندان و نوادگانش اسم خانوادگی خودرا «ناصر ضیاء» گذاشته‌اند .برعلاوه سردار نصرالله خان شاعر هم بود و در شعر«ناصر» تخلص می‌کرد . مترجم

در کار او خلل ایجاد می‌کند. بناءً ترجیح می‌داد که زمینهٔ این ملاقات را سردار عنایت الله خان معین السلطنت فراهم کند تا با مراعات سلسلهٔ مراتب، خود را از دام رقابت‌ها، نجات دهد.

همان بود که حاجی عبدالرزاق حرف مولانای مرحوم را پذیرفت و به ذریعهٔ معین السلطنت او را به نائب السلطنت (نصرالله خان) معرفی داشت. مولانا صاحب مرحوم طی یادداشتی طور مختصر هدف سفر خویش را نگاشت که او به حیث نمایندهٔ مسلمانان هند، به افغانستان آمده است تا پادشاه افغانستان را بر ضد انگلیس، به حمله بر هند تشویق کند.

مرحوم مولانا صاحب به وسیلهٔ معین السلطنت به حضور نائب السلطنت باریاب شد و آنان، دو ساعت در تنهایی با هم صحبت کردند. سردار نائب السلطنت ،تقاضا کرد تا این گفتگوها را خلاصه نموده به روی کاغذ بیاورد. مولانا صاحب آن را در هفت هشت صفحه نوشته و مسودهٔ آن را به شیخ محمد ابراهیم نشان داد که اخیرالذکر در آن اندک تغییرات را پیشنهاد کرد که در اثر آن این طرح به عوض «طرح مسلمانان هندوستان»، عنوان «طرح همه اهالی هندوستان» را به خود گرفت. این نوشته به وسیلهٔ سردار محمود بیک طرزی و معین السلطنت به سردار نصرالله خان رسانیده شد و اخیرالذکر به خاطر اهمیتش تصمیم گرفت، آن نوشته را به خدمت اعلیحضرت امیر حبیب الله خان سراج الملة والدین تقدیم نماید.

روزی سردار نصرالله خان، مولانای مرحوم را به قصر خود فرا خواند و در وقت عصر، امیر صاحب نیز بدانجا رفت. ایشان مولانا صاحب مرحوم را به حضور پذیرفتند. مولانای مرحوم در کتابچهٔ یادداشت‌های شخصی‌اش نوشته است که او امیدوار نبود با رسیدن به کابل و در مدت بسیار کم ،به حضور پادشاه افغانستان ،باریاب گردد.

امیر حبیب الله خان نوشتهٔ مولانای مرحوم را به دقت مطالعه نمود و با عبارات مختصر آن را تایید نمود و شفاهی تشویق به شروع فعالیت کرد و

همچنان نصیحت کرد تا همراه با هندوان ،کار مشترک نمایند.

با تاسف باید یادآور شد که امروز از آن نوشتهٔ مولانای مرحوم که به وسیلهٔ سردار نصرالله خان به امیر حبیب الله خان تقدیم گردید، نه نقلی نزد ما موجود است و نه مسودهٔ آن، تا از مندرجاتش به صورت کامل آگاه می‌شدیم.

اما آنچه که ثابت است، این است که هدف مولانای مرحوم خدمت به اسلام بود. او اراده داشت تا مسلمانان، عزت از دست رفتهٔ خود را که قبل از دوران استعمار انگلیس داشتند، باز یابند. استاد او شیخ الهند مولانا محمود الحسن نیز از تلاش هایش ،عین هدف را داشت. ایشان و سایر رهبران مسلمان، مولانای مرحوم را برای همین هدف به کابل اعزام داشتند، اما برای او کدام برنامهٔ مدونی را تسلیم ننموده بودند.

برای حصول این مقصد (آزادی هندوستان)، جنگ میان افغانستان و انگلستان ضروری پنداشته می‌شد. امیر حبیب الله خان دوست انگلیس‌ها و «وظیفه خوار = معاش خوار» آنان بود. بناءً او را به ضد انگلیس‌ها واداشتن، تقریباً ناممکن می‌نمُود. انگیزه‌ای ضروری بود تا او را حد اقل وادار به شنفتن این سخنان سازد.

سال‌ها بعد از حرف‌های مولانا صاحب مرحوم برای ما معلوم شد که موصوف برای رسیدن به اهداف خویش به امیر صاحب (امیر حبیب الله خان) پیشنهاد کرده بود که هر گاه نیروهای رزمی افغان، به هندوستان حمله کنند و در رهایی آن از زیر سلطهٔ انگلیس‌ها، کامیاب گردند، در آن صورت یک شهزادهٔ افغان، به حیث پادشاه در تخت دهلی بنشیند. امیر صاحب، شهزاده امان الله خان عین الدوله را به این منظور زیر نظر داشت و درافغانستان شاهی مشروطه برپا می‌گردید و میان‌افغانستان و هندوستان ذریعهٔ معاهده‌ای اتحاد به وجود می‌آمد.

چند روز بعد از باریابی مولانا صاحب مرحوم به حضور امیر صاحب و به اساس کوشش‌های او و الحاج عبدالرزاق، ما را نیز در کوچهٔ حضرت صاحب شوربازار در همان منزلی جای دادند که در آن مولانا صاحب

مرحوم، شیخ محمد ابراهیم و مولوی محمد علی قصوری رهایش داشتند. برای ما سراچه «حصهٔ مردانه» آن حویلی تعیین گردید. سراچـه، دارای چهار اتاق بود. این بخش حویلی از بخش زنانهٔ آن کوچکتر بود. با وجود آن بسیار آرام بخش بود و نسبت به حویلی تاریک خواجه رواش، یک حویلی مجلل شمرده می‌شد. مگر این کوچه یعنی کوچهٔ حضرت صاحب بسیار تنگ و مانند دیگر کوچه‌های کابل بسیار کثیف بود. در این حویلی برای ما بستره و لحاف گرم تهیه گردید و به خاطر موسم سرما، برای ما صندلی گذاشته شد. بالای سطح اتاق، فرش‌های پشمی که آن را در کابل «گـلیم» مـی‌گویند، هـموار گـردید. ایـن هـمه وسـایل از طـرف حکومت‌افغانستان ،خریداری و در اختیار ما قرار داده شد. معاش روزانه ما هم دو چند گردید. یعنی برای خرج فی نفر که قبلاً یک روپیهٔ افغانی پرداخته می‌شد، دو روپیهٔ افغانی مقرر گردید.

مرحوم مولانا صاحب برای ما دستور داد تا عوض مرحوم عبدالمجید خان، رئیس جدید انتخاب کنیم. ما هم به اتفاق آراء عبدالهادی صاحب را به حیث رئیس خویش انتخاب کردیم. بعد از این وقتی که برای مـولانا صاحب اجـازهٔ مـلاقات هـیأت هـندوستانی، تـرکی و جـرمنی مـیسر می‌گردید، او عبدالهادی را با خودٔ می‌برد تا حرف‌های مولانا صاحب را به زبان انگلیسی ترجمه کند و از موضوعات گفت و شنود هم واقف باشد و در پروژه‌های آینده به حیث مشاور با او همکاری کند.

طوری که در بالا ذکر شد، هدف راجا مهندرا پرتاب، به حیث رئیس هیأت هند، ترکی و جرمنی چیز دیگری بود، زیرا او می‌خواست کـه در هندوستان، بعد از آزادی یک حکومت هندویی برپا گردد.

مولانا برکت الله مرحوم به خاطر اینکه مدت‌ها از هندوستان دور بود، از اوضاع جاری و نقش مسلمانان، اطلاع نداشت. از همینرو هر حرفی که راجا صاحب می‌گفت، او بلی، بلی می‌کرد. اما بعد از اینکه مولانا صاحب عبیدالله مرحوم با هیأت اطریشی و جرمنی ملاقات کرد، معلوم شد کـه آنچه راجا صاحب در برلین، راجع به حالات روان هندوستان و آیندهٔ آن

به حکومت جرمنی گفته است از حقیقت بـه دور بـوده و غـیر عـملی می‌باشد. برای آن‌ها آهسته آهسته، پدیدار گردید که در هندوستان بدون در نظر داشت نقش و موجودیت مسلمانان، انجام هیچکاری امکان پذیر نیست. آن‌ها اعتراف کردند که مرحوم مولانا صاحب عبیدالله نسبت بـه راجا صاحب، بیشتر از اوضاع هندوستان ،با خبر و افکار و اندیشه‌های او به واقعیت نزدیکتر است و راجع به علاقه‌های مرزی افغانستان و اهمیت مسلمانان هندوستان معلومات بیشتری دارد. با در نظر داشت این عوامل میان اعضای هیأت هندی و جرمنی اختلافاتی که در آغاز بروز نـموده ود، بیشتر گردید.

با آمدن هیأت به کابل ،ما بار دیگر امیدوار شدیم. زیرا مردمی که در افغانستان مخالف انگلیس‌ها بودند، ایشان نیز با آمدن این هیأت خرسند بودند. اما در حکومت افغانی، خصوصاً در میان آنانی که انگلیس پرست بودند، اعضای هیأت، نتوانستند طرح‌های خود را بقبولانند.

امیر حبیب الله خان از یکطرف در برپا داری روابط خوب میان ایـن هیأت و از طرف دیگر با انگلیس‌ها کامیاب شد. او از یکطرف به هیأت می‌گفت اگر نیروهای رزمی ترکیه و جرمنی به سرحد افغانی بـرسند او فوراً بر ضد انگلیس‌ها جنگ را اعلان خواهد کرد و از طـرف دیگـر در مورد آنچه که با هیأت صحبت کرده بود، به حکومت انگلیس، اطلاعات می‌داد.

هیأت، به وسیلهٔ بی سیم تلاش کرد تا با حکومات خود ارتباط برقرار کنند و از تصامیم امیر حبیب الله خان آن‌ها را با خبر سازند، اما وسایل مخابراتی آن قدر پیشرفته نبود که بتوان توسط آن از کابل با برلین یا از کابل با استانبول، حرف زد.

انگلیس ،برای امیر صاحب، در برابر این خدماتش ،بسیار پول می‌داد و برای عدم بروز جنگ برای او یک مقدار زیاد پول نقد وعده داده بود. از همینرو امیر صاحب، در قبایل سرحدی که همیش بر ضـد انگـریزها چنگ و دندان می‌نمودند، این پروپاگند را به راه انداخته بود که بـرای

اعلام جهاد وجوب یک امیر یا اولی‌الامر مسلمان ضروری است، ورنه جنگی که بر ضد انگلیس‌ها صورت می‌گیرد، یک جنگ دنیایی است و جهاد شمرده نمی‌شود و نه مسلمانانی که در همچو جنگ کشته شوند، مرتبهٔ شهید را حاصل خواهند کرد. اینگونه تبلیغات امیر صاحب، بسیار موثر واقع شد و در طول جنگ اول جهانی در میان قبایل سرحدی، هیچگونه مخالفتی بر ضد انگلیس‌ها صورت نگرفت. زیرا همیشه اینطور زمزمه می‌شد که هر گاه وقت مناسب جهاد فرارسد، امیر صاحب خود اعلام جهاد خواهد کرد و رهبری آن را نیز بر دوش خواهد گرفت.

توجهٔ ارتش ترکیه و جرمنی به هندوستان، با همه کوشش‌هایی که صورت گرفته بود، چندان قرین کامیابی نبود. و به خاطر همین هدف، دسته‌ای از ارتش ترکیه از طریق ایران، روانهٔ افغانستان شد. سرکردهٔ این دسته رووف بی بود که کارنامه‌هایش در جنگ بالکان، به ویژه هجوم ایثاگرانه‌اش بر کشتی حمیدیه کروزر Hamidiya Cruiser یونانی زبانزد همه بود، مگر متاسفانه این مهم ناکام گردید و به خاطر وجود نیروهای انگریزی و روسی در ایران، این دسته نتوانست به مرزهای افغانستان برسد، از همینرو مجبور گردید تا دوباره روانهٔ ترکیه شود. با ناکامی این هیأت، همه امیدها به خاک برابر شد و اعضای وفد آلمانی در آغاز سال ۱۹۱۶ میلادی کابل را ترک گفتند.

حکومت موقت هند:

راجا صاحب حکومتی را به نام حکومت موقت هند (حکومت عبوری هند در تبعید) بنیاد نهاد که خودش رئیس مادام العمر آن بود و مولانا صاحب برکت الله صدراعظم آن. در حکومت، اعضا یی از آلمان و ترکیه اشتراک داشتند، اما محور همه کارها تنها و تنها راجا صاحب بود. او هر چه می‌خواست، دیگران با او همصدا می‌گردیدند.

زمانی که هیأت به کابل رسید، به اعضای ترکی و آلمانی اش هویدا گردید که آنچه راجا صاحب، برای حکومت‌های متبوع ایشان در برلین و استانبول گفته است، همه دور از حقیقت بوده‌اند. آن‌ها خود مشاهده

کردند که حرف‌های راجا صاحب عملی نیست و اندیشه‌های مولانا صاحب عبیدالله مرحوم نسبت به اندیشه‌های راجا صاحب مهمتر و عملی‌تر است. از همینرو راجا صاحب به مولانا صاحب عبیدالله وظیفهٔ وزارت داخله را سپرد. هدف این حکومت پدید آوردن روابط دوستانه با نظام‌های مختلف جهان بود تا اتحاد خود را علیه انگریزها، برپا دارند و به خاطر همین هدف، در مورد اعزام هیأتی به روسیه فیصله صورت گرفت.

هیات حکومت موقت در روسیه:

هیأتی بایست به روسیه می‌رفت و با حکومت تزار مذاکرات به عمل می‌آورد و راجع به کمک‌های تجارتی و سیاسی، وعده‌هایی می‌داد و تلاش می‌کرد تا روس‌ها و انگلیس‌ها را از هم جدا کند و روسیه را دوست هندوستان بگرداند.

به خاطر اجرای این کار، راجا صاحب، داکتر متهرا سنگهرا انتخاب کرد. متهرا سنگه که زمانی عضو حزب غدر در امریکا بود و به خاطر گسترش مبارزه بر ضد انگریز تحت نام «گوما گا تامارو» به وسیلهٔ هواپیما به هندوستان آمده بود. سرانجام عده‌ای از دوستانش دستگیر شد و او از دست انگریزها، نجات یافت و خویشتن را به افغانستان رساند.

مولانا صاحب عبیدالله، می‌خواست یک مسلمان را نیز همراه او بفرستد، اما راجا صاحب به این کار راضی نمی‌شد، ولی به اساس دستور سردار نصرالله خان نائب السلطنه، آن را پذیرفت. ولی از دادن سفر خرج ،به موصوف ابا ورزید.

مولانا صاحب مرحوم هم به خاطر مصرف این سفر دور و دراز، پول نداشت، زیرا او همهٔ عمر با توکل بر خدا تلاش می‌کرد و خداوند کریم هم همیش اسباب را برای او مهیا می‌ساخت.

مولانا صاحب در وقت رسیدن به کابل، آن قدر تنگدست بود که چند روز بعد از آن به خاطر مصارف خود و دوستانش، مجبور گردید تا لباس‌هایش را بفروشد. او در این وقت مهمان شیخ ابراهیم بود.

مولانا عبیدالله صاحب مسئلهٔ سفر خرج یک نفر مسلمان را که به

روسیه اعزام می‌شود، به مولوی محمد علی یادآور شد، موصوف نیز با بسیار فراخ دلی، یکصد پوند به او داد. از میان دوستان ما، اعزام شیخ خوشی محمد به نام مستعار محمد علی میرزا به روسیه فیصله شد. در راه به خاطر خدمت او یک نفر سکه به نام «هرنام سنگه» و یک نفر افغان موظف گردید و به این ترتیب متهرا سنگه و خوشی محمد (به نام مستعار محمد علی میرزا) به طرف روسیه روانه شدند. با رسیدن به ترکستان روسی، به حضور گورنر روسی در تاشکند باریاب گردیدند و نامهٔ حکومت موقت هند را که در طلایی نقر شده بود، به او تسلیم داشتند که موصوف آن را به پایتخت روسیه «سن پترزبورگ - ST. Petersburg» گسیل داشت و هیأت در انتظار پاسخ، در تاشکند اقامت گزید. وقتی که رسیدن پاسخ به طول انجامید، به وفد گفته شد که:

- شما رخصت هستید، اگر جوابی آمد برای تان اطلاع داده خواهد شد.

تزار روسیه آن نامه را به انگریزها نشان داد و با دادن این اخطار که با جرمن‌ها، به صلح جداگانه تن در خواهد داد، از آن‌ها تقاضای کمک نظامی کرد. انگلیس‌ها از این نامه در راپوری که کمپنی «کمیتهٔ رولت سدیشن» در سال ۱۹۱۸م در کلکته در مطبعهٔ حکومتی «سپرنتندنت »، نشر شده بود، تذکر داده‌اند. در صفحهٔ ۱۷۸ آن راپور آمده است که:

«حکومت موقت هند طی نامه‌ای عنوانی گورنر ترکستان روسی و تزار روس، از آنان خواسته است تا همکاری با بریتانیای کبیر را ترک کند و جهت پایان بخشیدن به استعمار بریتانیا در هند از آن‌ها مدد بخواهد. در آن نامه‌ها امضای راجا مهندرا پرتاب بود. این نامه‌ها بعداً به دست انگریزها افتاد. نامه‌ای که به تزار روس نوشته شده بود، در صفحه‌ای از طلا بود که فوتوگرافی آن برای ما نشان داده شده بود.»

خوشی محمد (محمد علی میرزا) نوجوان هوشیار و دوراندیش بود. او شرح ملاقات با گورنر ترکستان روسی را با چگونگی حالات و راه‌های تاشکند، همه را قلم بند نموده بود که این همه پس از برگشت او در ازدیاد

رسوخ خوشی محمد و مولانا صاحب مرحوم سود فراوان رساند.

هیأت وقتی که به کابل عودت کرد، متهرا سنگهرا علی الفور به حضور نائب السلطنت بردند. نائب السلطنت وقتی که از چگونگی سفر پرسید، داکتر متهرا سنگه به بسیار ساده‌لوحی جواب داد:

– صاحب به خیر رفتیم و به خیر باز آمدیم.

سردار نصرالله خان نائب السلطنت چند پرسش دیگر هم از او کرد، اما او هر بار همان یک پاسخ را تکرار می‌کرد که :

– صاحب به خیر رفتیم و به خیر باز آمدیم.

حاجی عبدالرزاق صاحب که در این ملاقات حضور داشت، بسیار مایوس گردید و فوراً به مولانا صاحب اطلاع داد تا خوشی محمد را به حضور نائب السلطنت بفرستد. خوشی محمد، به مدد یادداشت‌هایش، چگونگی راه‌ها، اوضاع آن روز شهر تاشکند را با شرح ملاقات با گورنر ترکستان ،با تفصیل و اطمینان بیان کرد. نائب السلطنت از شنیدن آن گزارش شدیداً خرسند گردید و رای مولانا صاحب را که به اعزام خوشی محمد باٌ متهرا سنگه اصرار داشت، پسندید. به این ترتیب رسوخ مولانا صاحب در حلقهٔ فرمانروایان افغانی و اعضای هیأت جرمنی و ترکی بیشتر گردید.

آموزش قرآن شریف :

وقتی که ما در کوچهٔ حضرت صاحب شوربازار، به سر می‌بردیم، ایام را به بیکاری و بدون فایده سپری می‌کردیم. مولانا صاحب تصمیم گرفت تا برای ما درس تفسیر قرآن کریم را شروع کند. در این درس همراه با من شیخ عبدالقادر و شیخ خوشی محمد نیز شریک شدند. شیخ عبدالقادر و من بعد از پایان درس، یادداشت‌هایی تهیه می‌کردیم، اما بعد از چند روز شیخ عبدالقادر به خاطر همراهی با هیأتی که تفصیل آن را بعدها ذکر خواهم کرد، کابل را ترک گفت، درس او نیمه تمام ماند. شیخ عبدالقادر از یادداشت‌های خود در کتابچه‌ای تحت عنوان «الدین و السیاسة فی القران» (دین و سیاست در قرآنکریم) مضامینی را گردآوری نموده بود،

اما با تاسف که آن یادداشت‌ها ضایع گردید. خوشی محمد چند ماه با من درس را ادامه داد، اما بعدها او نیز درس خواندن را ترک گفت. من دو سال دیگر نیز از مولانا صاحب مرحوم فیض می‌بردم. من بر یادداشت‌های خویش عنوان «المذهب و السیاسة فی القران» را گزیده بودم. در این درس‌ها، آن سوره‌هایی تدریس می‌گردید که مولانا صاحب مرحوم خود انتخاب می‌کردند. مولانا صاحب در این گزینش نیاز زمان، حالات و تقاضای نسل جدید تعلیم یافته را مدنظر داشتند. جای شکران است که این یادداشت‌ها تا کنون نزد من باقیست. خدا کند فرصتی میسر آید تا همه را به چاپ برسانم و جوانان مسلمان از آن مستفید و مستفیض گردند، آن طوری که من در جوانی از آن بهره‌ها بردم.

زیرا در آن زمان با نشر برخی کتاب‌ها، تغییرات در اطراف ما و پدید شدن آرای جدید، خطر تزلزل در ایمان محسوس بود که تفصیل این امر را نیز در آینده خواهم نگاشت.

در این روزها مولوی محمد علی قصوری ،پیشنهاد کرد تا من در مکتب حبیبیه درس ریاضی بدهم تا از یکطرف در تدریس با شاگردان افغانی همکاری کنم و از طرف دیگر خود را از مصیبت بیکاری، نجات بدهم.

نام مرا به جهتی برای این کار تجویز نموده بودند که من در کالج کورس‌های Mathimatics A & B Courses را به پایان رسانیده بودم و در صنف خویش اول نمره نیز بودم. اما اشتباهی که صورت گرفته بود این بود که این امر را نه به اطلاع حافظ احمد دین رسانده بودند و نه از او در زمینه منظوری گرفته بودند. و علت هم این بود که مولوی محمد علی قصوری، به او چندان اهمیت قایل نبود.

مولانا محمد علی تعلیم یافتهٔ کمبریج، مخالف انگریزها و مرد ملی بود. در مقابل حافظ احمد دین از جملهٔ دلداده گان انگریز، به شمار می‌رفت و تحصیلاتش را در هندوستان به پایهٔ اکمال رسانیده بود. از همینرو حافظ احمد دین به سردار معین السلطنت که مسؤول امور

تعلیمی بود، شکایت کرد که همراه با مولانا محمد علی قصوری یک هندوستانی مهاجر نیز به مکتب می‌آید و در ساعت درس ریاضی، همراه او در صنف می‌نشیند و می‌خواهد که معلم درس ریاضی مقرر شود.

حرکت هیات به سوی جاپان و ترکیه:

پس از اعزام وفد هندوستانی به روسیه (وفد متشکل از متهرا سنگه و محمد علی میرزا) راجا صاحب تصمیم گرفت تا وفدی را از راه روسیه به جاپان، اعزام دارد. مولانا صاحب مرحوم نیز تجویز به عمل آورد تا وفدی از راه ایران به ترکیه اعزام گردد. در وفد اعزامی به جاپان شیخ عبدالقادر و متهرا سنگه‌شریک بودند و در ترکیب وفد ترکیه عبدالباری و شجاع الله شامل گردیدند.

فون هنتینگ Von Henting که از ناکامی مقصدش در کابل اندوهناک بود، در آغاز سال ۱۹۱۶ میلادی کابل را ترک کرد و قبل از ترک کابل، به خاطر خرج همچو سفرها مبلغ ۳۰۰ پوند استرلینگ، به مولانا صاحب سپرده بود. از پول یاد شده، مبلغ یکصد پوند آن را راجا صاحب و مولانا صاحب برکت الله برای خرید لباس و سایر ضروریات سفر خویش اخذ کردند و ۲۰۰ پوند باقیمانده طور امانت نزد شیخ محمد ابراهیم گذاشته شده بود.

شیخ صاحب در آن روزها از منزل کوچهٔ حضرت شور بازار، نقل مکان نموده، در محلهٔ شهرآراء که از هر حیث، محل پاک و نظیف است، سکونت اختیار نموده بود. مولوی محمد علی قصوری با عزیز احمد برادرزادهٔ مولانا صاحب در منزلی که باغ هم داشت، زنده‌گی می‌کردند. چند روز بعد آن خانه دزدی شد و همه پول موجود و وسایل گرانبهای شیخ محمد ابراهیم و مولوی محمد علی قصوری به سرقت رفت. از همینرو اعزام دو وفد مورد نظر با دشواری روبرو گردید. مولانا صاحب را بیم آن فرا گرفت که مبادا راجا صاحب تصور نکند که به خاطر «هضم کردن» آن پول، بهانهٔ دزدی ساخته شده است. از همینرو با وجودی که گزارش پولیس ،همه تفاصیل دزدی را تایید و تصدیق کرد، باز هم مولانا

صاحب حکایت به سرقت رفتن پول نقد را بـا راجـا صـاحب در مـیان نگذاشت و از مولوی عبدالرحیم مشهور به مولوی محمد بشیر که در آن روزها به مثابهٔ نمایندهٔ مجاهدین به کابل آمده بود، یکصد پوند وام گرفت که این پول را سه سال بعد محمد علی میرزا پرداخت. بر علاوه یکصد پوند از نائب السلطنت صاحب نیز به دست آورد و به این ترتیب دو وفد مورد نظر، سفر خویش را در پیش گرفتند، اما متاسفانه هر دو ناکام ماندند و به منزل مقصود نرسیدند.

روس‌ها، متهرا سنگه و شیخ عبدالقـادر را دسـتگیر و بـه انگـریزها حوالت کردند.

متهرا سنگه چون قبلاً به خاطر قضیهٔ بم گذاری ،محکوم بـه اعـدام گردیده و از نزد انگریزها فرار و به کابل پناه آورده بود، با افتادن دو باره در دست آنان به جزای مرگ، محکوم گردید و شیخ عبدالقادر مرحوم، تا بعد از پایان جنگ هم تحت نظارت بود و غالباً او در زندان داعی اجل را لبیک گفت.

وفد دومـی در مشـهد، از طـرف روس‌هـا دسـتگیر شـد. روس‌هـا عبدالباری و شجاع الله را بعد از اذیت‌های فراوان، به انگـریزها تسـلیم نمودند. آن دو با آسیب‌های گوناگون، از طرف انگریزها سردچار شدند و سپس به هندوستان اعزام گـردیدند. انگـریزها، از تـلاش‌های سـیاسی مرحوم مولانا صاحب در کابل بـه ایـن وسـیله واقـف گـردیدند و بـه حکومت‌افغانستان احتجاجیه‌ای را تقدیم نمودند که در نتیجه شیخ محمد ابراهیم و مولوی محمد علی قصوری از مـلازمت در مکـتب حـبیبیه، برطرف گردیدند و پیوست آن، به ایشان دستور داده شد تا کابل را ترک گویند.

عزیز احمد برادر زادهٔ مولانا صاحب مرحوم نـیز از مکـتب حـبیبیه، اخراج گردید و به این ترتیب سلسلهٔ درس او سگلید و همهٔ عمر بـیکار ماند، در حالی که او در لیاقت و زحمتکشی از همصنفان افغان خویش به هیچ ترتیب عقب نبود. آن‌ها تعلیم خود را به پایان رسانیدند و به حـیث

جنرال قونسل، سفیر و وزیر کشور خویش داخل خدمت شدند، اما جوان جان نثار، زحمتکش و والا صفتی چون عزیزاحمد، از درس بازماند و مجبور شد به خاطر عدم تعلیم کافی همهٔ عمر در بیکاری حیات به سر ببرد.

شیخ محمد ابراهیم و مولوی محمد علی قصوری، تصمیم گرفتند به یاغستان (علاقهٔ سرحد آزاد) بروند. هر دو به یاغستان رفتند، اما مولوی قصوری نتوانست زنده گی دشوار آن ناحیه را برداشت کند، همان بود که به هندوستان رفت و شیخ ابراهیم تصمیم گرفت تا از راه قطغن و بدخشان رهسپار روسیه گردد.

حاجی ترنگزایی که مرید فضل محمود بود، شیخ ابراهیم را در این سفر همراهی می‌کرد. به گفتهٔ حاجی ترنگزایی، شیخ صاحب در نیمه راه به اثر بیماری محرقه وفات کرد، اما این شبهه نیز موجود است که افراد انگلیس‌ها، او را به قتل رسانده باشند.

در این زمانه مولوی بشیر صاحب، خواست کابل را ترک گوید. او از مولانا صاحب تقاضا کرد تا اجازه دهد از جملهٔ دوستان ما، عبدالرشید و محمد حسن یعقوب را با خود به «اسمس» ببرد که در آنجا در جماعت مجاهدین روح تازه بدمند، اما جای تاسف است با وجودی که مولانا صاحب آن دو جوان را بدان صوب اعزام داشت، اما در افکار دقیانوسی این جماعت تغییری پدیدار نگردید. عبدالرشید از منافقت‌های نعمت الله رئیس مجاهدین نهایت دلتنگ گردید و این شک به او رو آورد که نعمت‌الله، با انگلیس‌ها دستیار شده است. از همینرو شامگاه روزی، نعمت الله را به قتل رساند و محافظان نعمت الله، عبدالرشید را زخمی کردند و در حالی که او جان می‌داد، در تنورش انداختند و بسوختندش. مولوی محمد بشیر صاحب با هجرت مولوی صاحب فضل الهی به چمرکند - روستای کوچک مرزی در نزدیک علاقهٔ مهمند - دومین مرکز جماعت مجاهدین را در آنجا بنا نهاد. چندی بعد به کمک محمد حسن یعقوب توسط ماشین ابتدایی چاپ، (سایکلوستایل) نشریهٔ ماهواری را بر ضد

انگریزها به چاپ می‌رساند. در منطقهٔ وزیرستان به سرکرده‌گی محمد حسن یعقوب گروپی از مجاهدین تشکیل گردید و با تلاش‌های فراوان مردم را در برابر انگریز برانگیخت، اما این همه جد و جهد به خاطر نبودن امکانات مادی به ناکامی مواجه گردید.

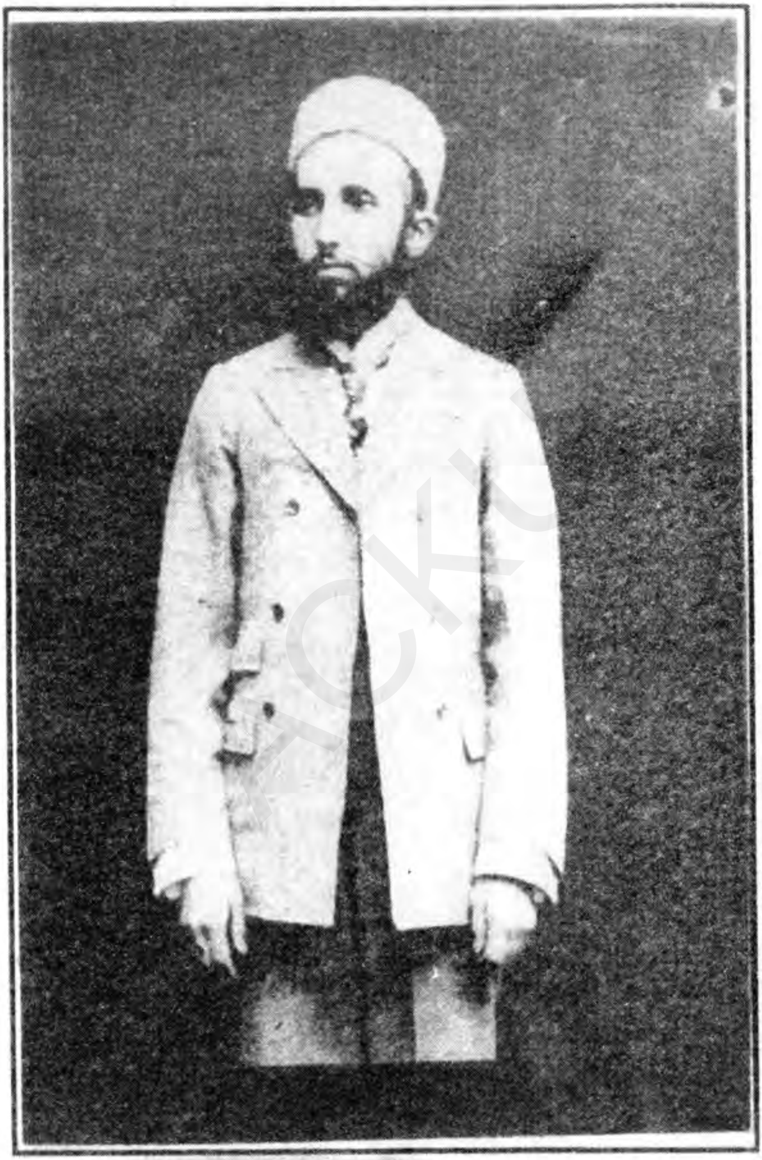
* * *

سراج الملت و الدین امیر حبیب الله خان

سراج ملت و الدین امیر حبیب‌الله خان

سردار نصرالله خان نایب السلطنت

مستوفی الممالک محمد حسین خان (وزیر مالیه)

امیر حبیب الله خان

شاه امان الله

شهزاده عنایت الله خان معین السلطنت

شهزاده محمد علی جان

شهزاده حیات الله خان

سردار اسدالله خان

شهزاده محمد کبیر

شهزاده عبیدالله

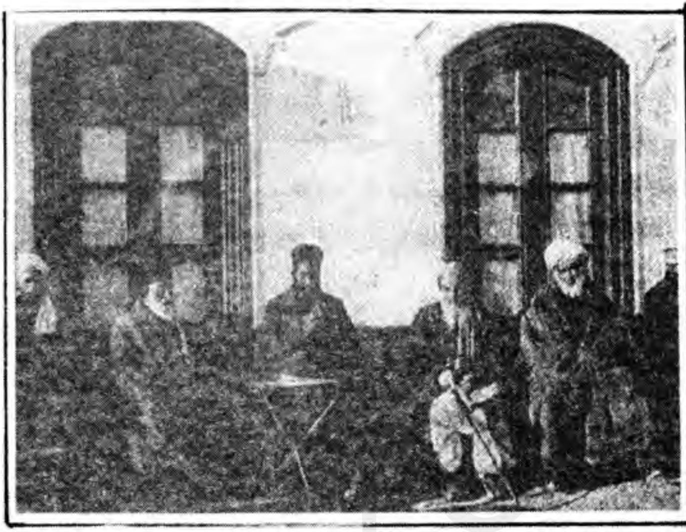

ا... حسب الله خان با عده‌ای از دربارانش در شکارگاه پغمان

ستوفی الممالک با پسر خردسالش محمد عثمان خان در عهد امیر حبیب الله خان

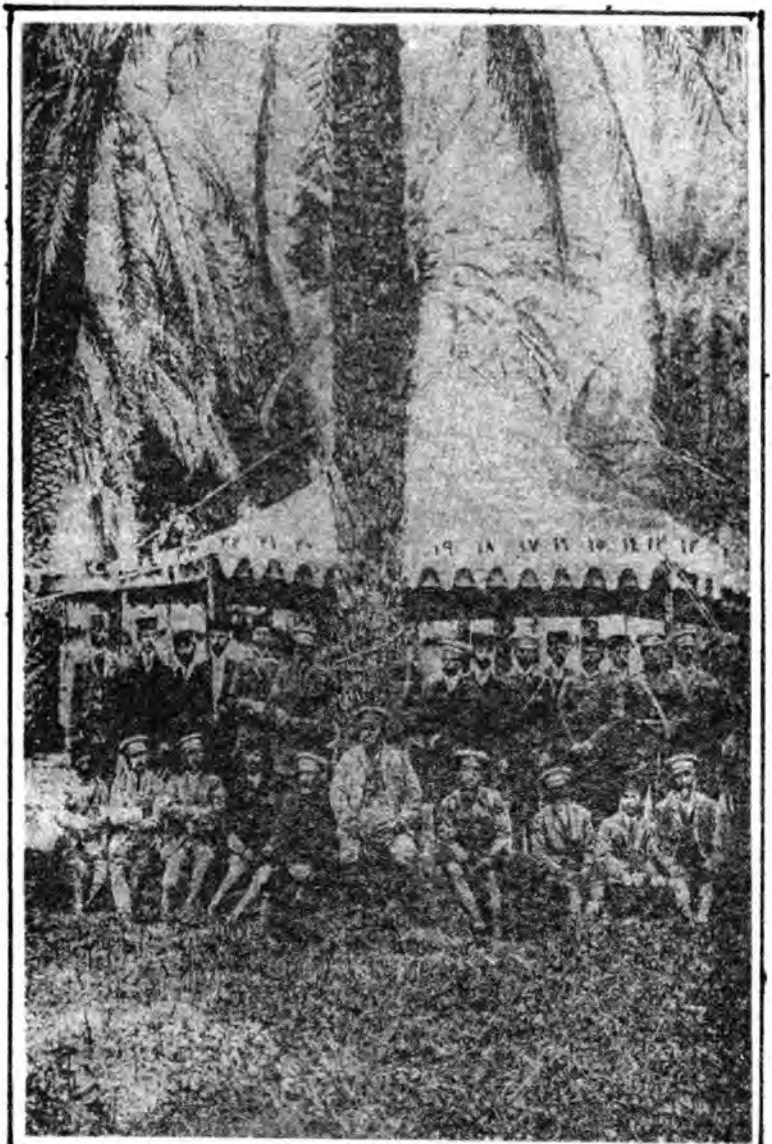
13899

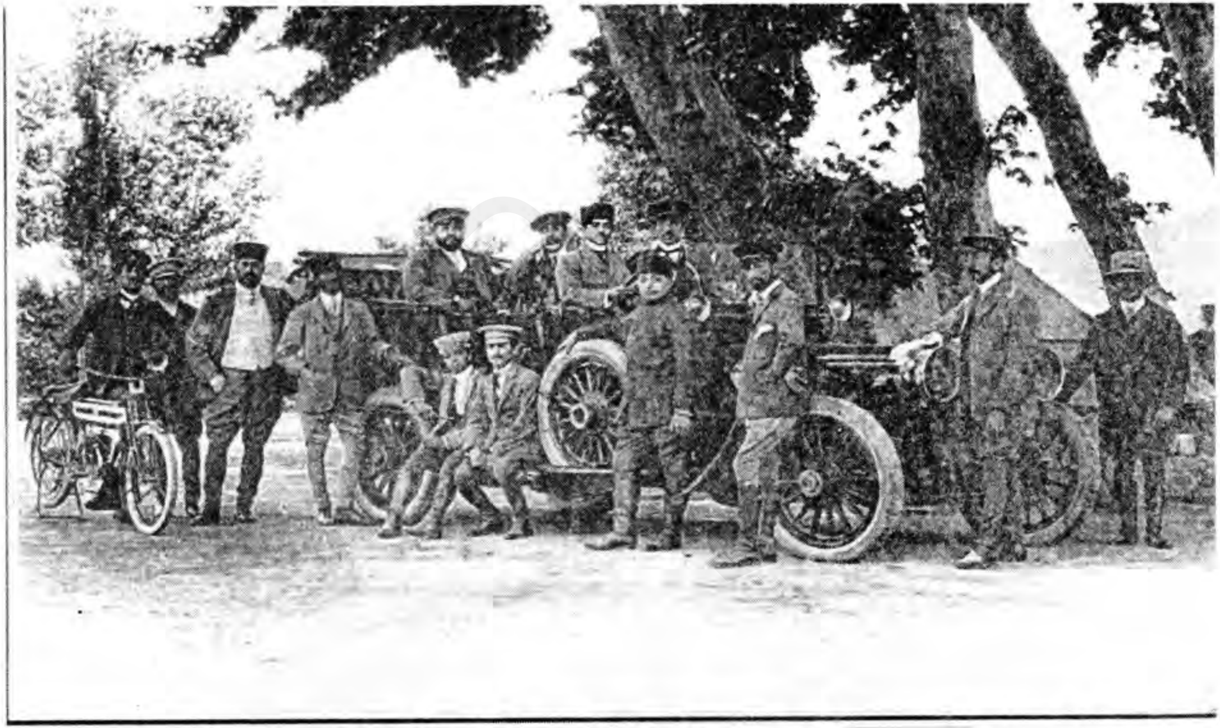
مستوفی الممالک محمد حسین خان در عقب میز، در منزلش در عهد سراجیه

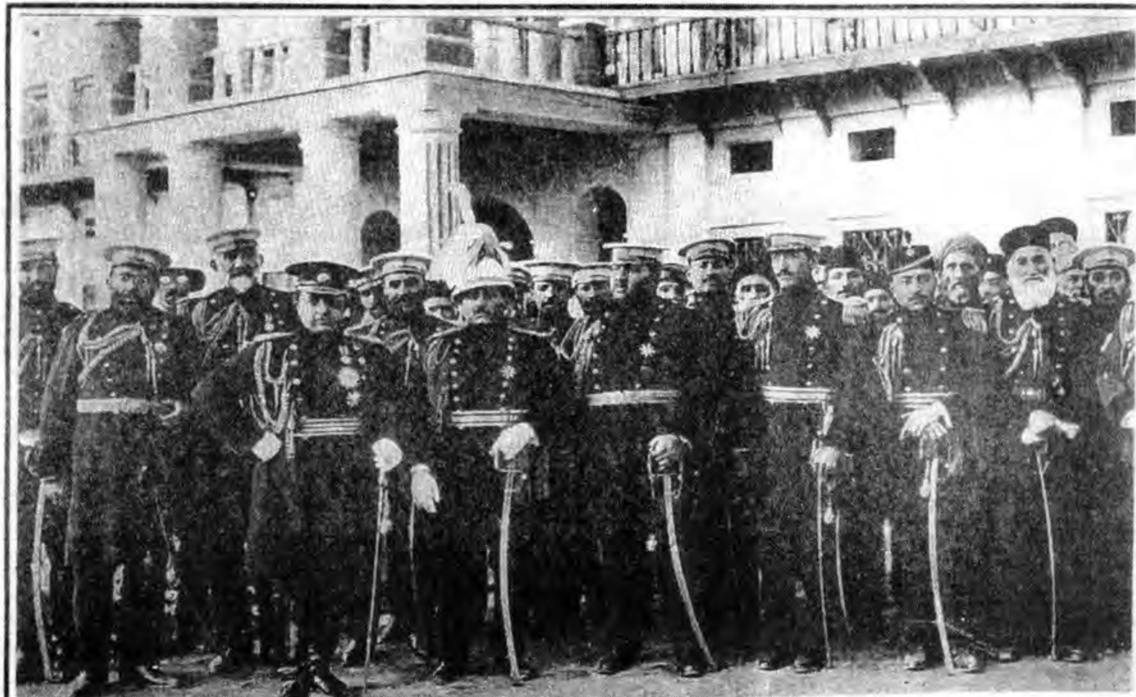
سراج الملة والدین با تعدادی از همسرانش

امیر حبیب الله خان (شخصی که بر درخت تکیه داده است) با عده‌ای از درباریانش

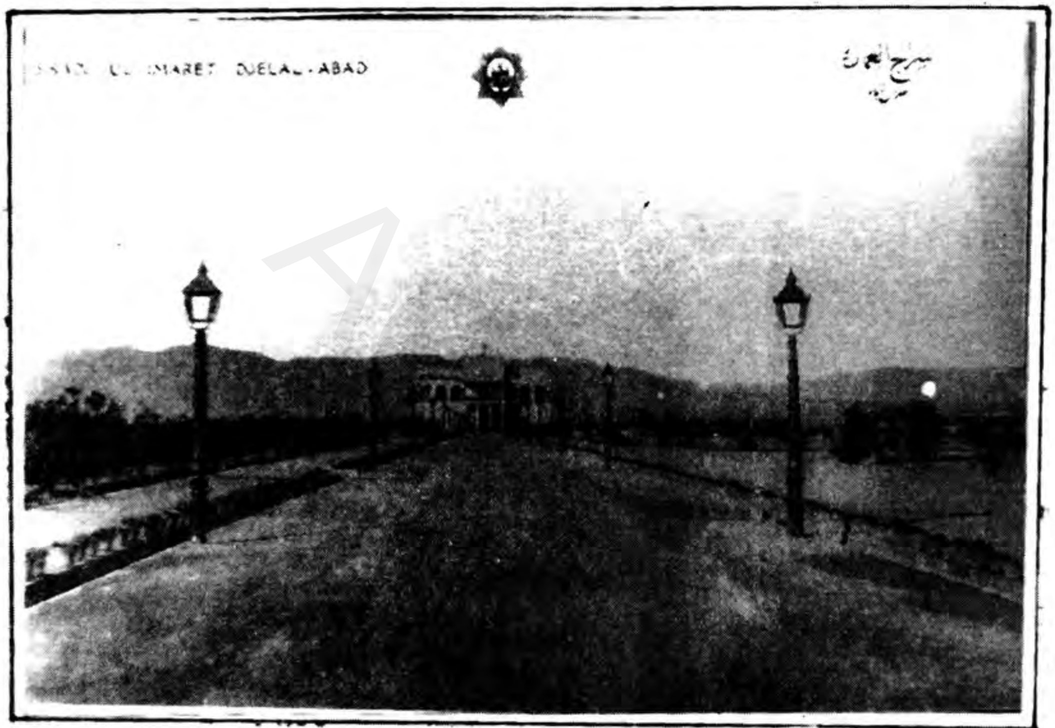
امیر حبیب الله خان با عده‌ای از درباریانش

عده‌ای از دولتمردان افغانستان در عهد سراجیه

مؤرخ مشهور فیض محمد کاتب هزاره

کاخ سراج العمارة جلال آباد

محمود طرزی در ایام مدیریت سراج الاخبار

سراج الاخبار

۱۳۲۹

افتتاح کلام

نخستین صفحه، نخستین شمارهٔ سراج الاخبار

نخستین صفحه آخرین شماره سراج الاخبار افغانیه

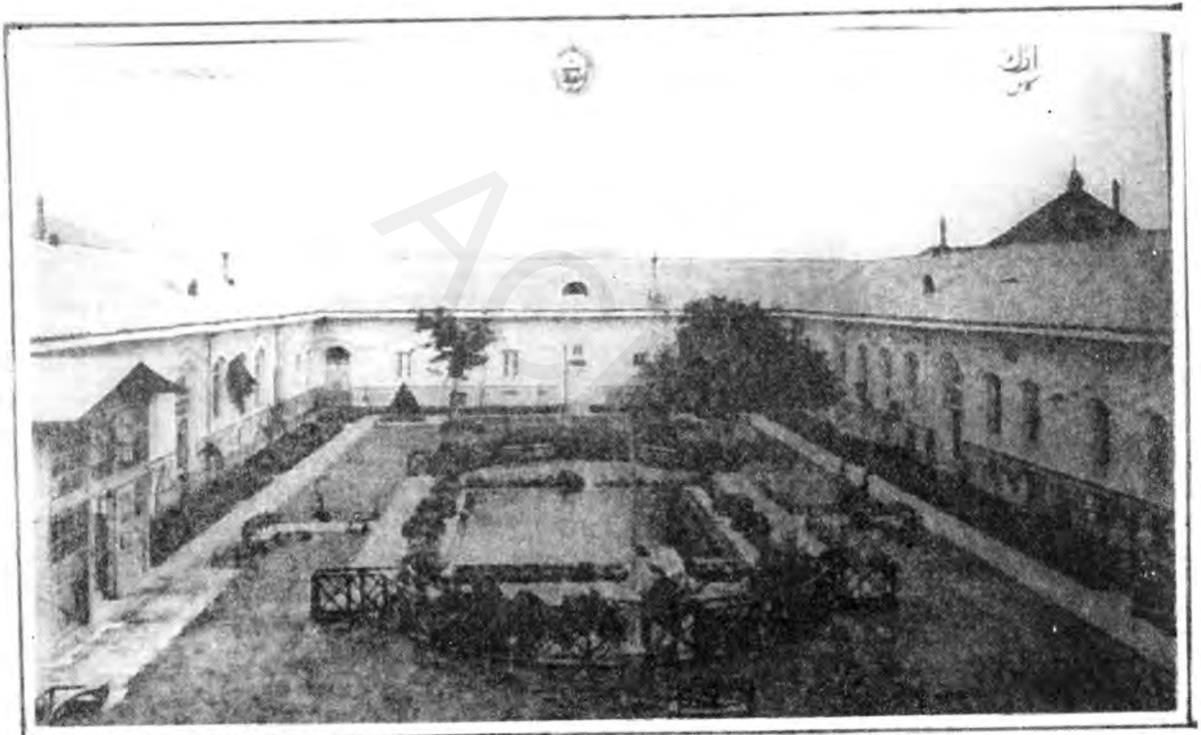
آرم جمعیت مشروطه خواهان

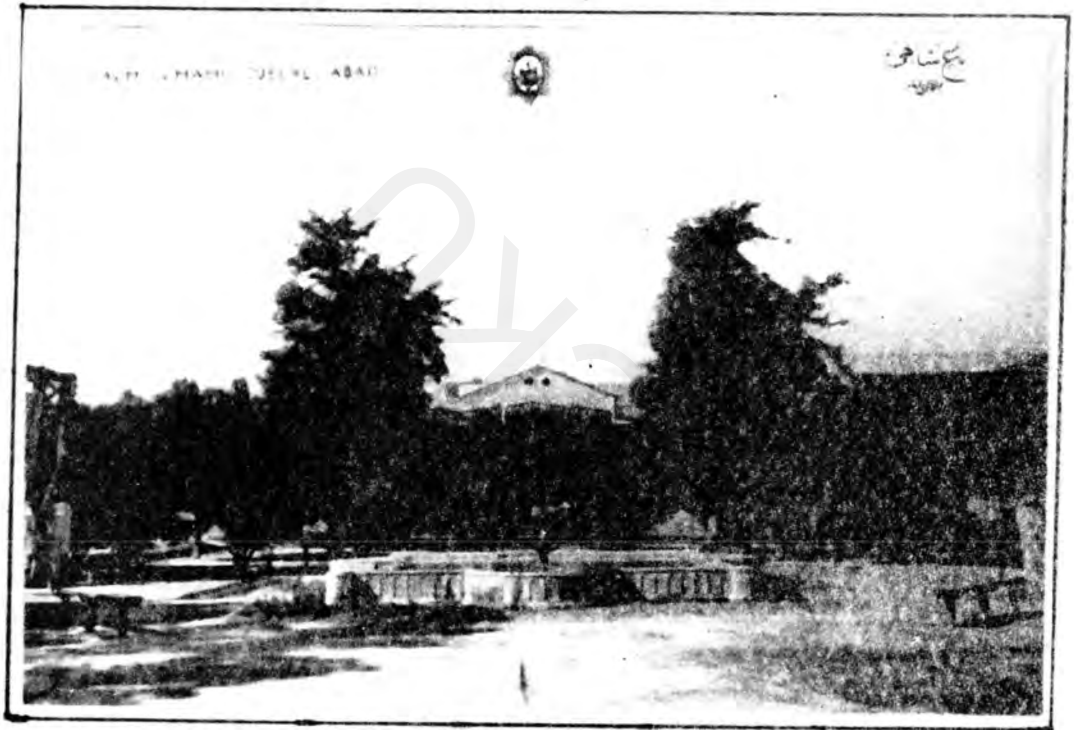
شادروان علامه عبد الحی حبیبی
مؤلف اثر گرانسنگ «جنبش مشروطیت»

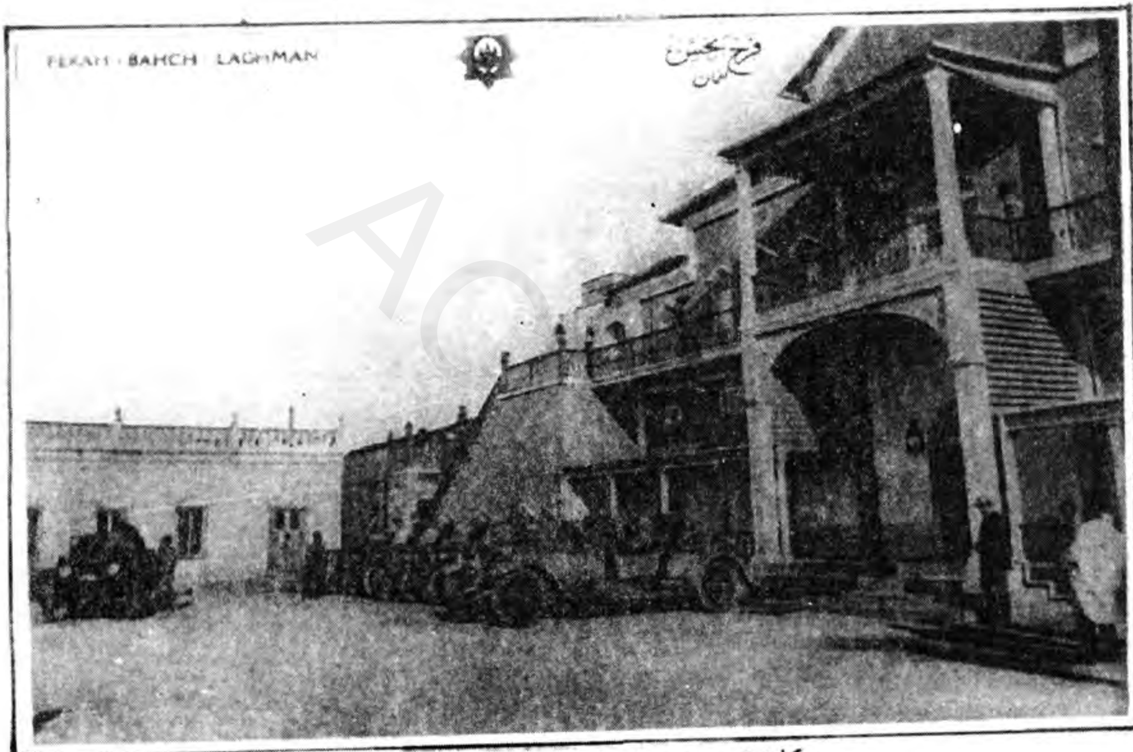
امیر حبیب الله خان در صیفیهٔ پغمان

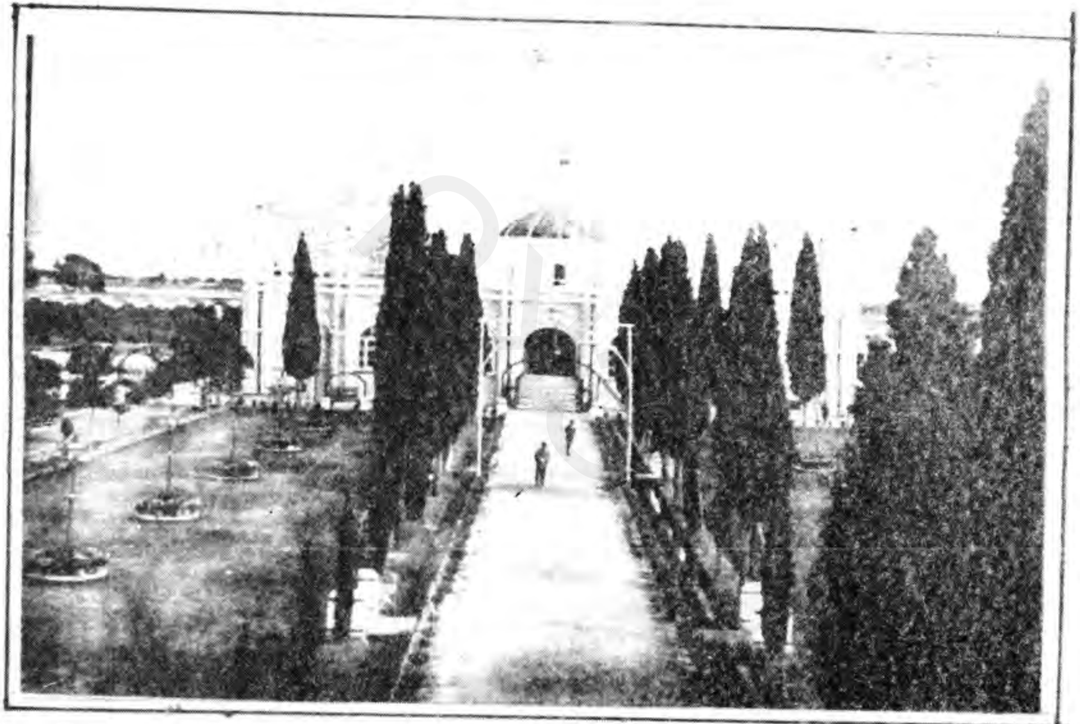
ارگ کابل در زمان امیر حبیب الله خان

باغ شاهی جلال آباد در عهد سراجیه

کاخ فرح بخش لغمان در عهد سراجیه

باغ شاهی جلال آباد در عهد سراجیه

باغ شاهی جلال آباد در عهد سراجیه

سفر شیخ الهند محمودالحسن به حجاز

نامه‌های ابریشمین:

در آن روزهایی که مولانا صاحب عبیدالله به اعزام وفدها به جاپان و ترکیه مصروف بود، مولوی محمد میا انصاری معروف به مولوی انصاری که با حضرت شیخ الهند مولانا محمود الحسن صاحب، هجرت نموده و به تاریخ ۱۸ سپتمبر ۱۹۱۵م به حجاز رفته بود، از حجاز نامه‌ای عنوانی فرماندهٔ ترکی غالب پاشا نوشت. در این نامه که اکثراً آن را «غالب نامه» می‌خواندند، به تجویز حضرت شیخ الهند، از آماده ساختن مسلمانان ،جهت قیام و جهاد، سخن رفته بود. وی از حجاز به هند و از آنجا به کابل آمد.

حضرت شیخ الهند در نهضت آزادی مسلمانان، حیثیت روح و محور را داشت. مولانا محمود الحسن در توحید مبارزهٔ رهبران تعلیم یافتهٔ مسلمانان، چون داکتر مختار احمد انصاری و مولانا محمد علی جوهر تلاش فراوان کرد که این بُعد کار او، دلیل واضحی است بر دانشمندی و دوراندیشی او.

مولانا محمود الحسن در متحد ساختن نسل جدید و تحصیلکرده در نهضت آزادی مسلمانان، همان نقشی را ایفا کرده که سر سید احمد خان مرحوم انجام داده بود.

سر سید احمد بنیاد کالج علی گره را گذاشت. میان مسلمانان هند، روش تعلیم جدید را رواج داد و اوشان را از ژرفای هولناک مذلت نجات داد که بعد از ناکامی هند در جنگ آزادی (۱۸۵۷م) پدید آمده و گلیم سلطنت اسلامی در هند برچیده شده بود.

حضرت شیخ الهند مرحوم در مکهٔ معظمه با غالب پاشا ملاقات کرد و

غالب نامه را به وسیلهٔ او نوشت و به مولوی محمد میا انصاری سپرد تا آن را به هندوستان برد. مولوی انصاری نامه را در عقب آئینه‌ای پنهان داشت و آن را به همسرش سپرد. همسرش چون زن محجوبه‌ای بود، بدون تلاشی (باز رسی) به هندوستان وارد گشت و نامه با سلامت کامل به مقصد رسید و بعد به ملاحظهٔ رهبران نهضت در هند، به کابل انتقال داده شد.

تشکیل جنود الله:

ایامی که مولانا صاحب عبید الله، در کوچهٔ حضرت شوربازار، به سر می‌برد، از پرثمرترین روزهایی است که در افغانستان سپری کرده است. مولانا صاحب در ایامی که در آن کوچه زنده گی می‌کرد، سازمانی را به نام جنود الله پایه گذاری کرد. هدف مولانا صاحب این بود تا رهبران و مبارزان مسلمان ،به سان ارتش آزادیبخش مسیحی در یک سیستم شبه نظامی، منسجم و برای بهبودی جهان اسلام، بدون مزد (تنخواه) به مثابهٔ رضاکاران، مشغول خدمت گردند.

رهبر بزرگ این سازمان شیخ الهند مولانای مرحوم محمود الحسن بود و سایر رهبران القاب (به اصطلاح لقب‌های نظامی کنونی) سترجنرال، تورنجنرال، برید جنرال، دگروال، دگرمن و جگړن و... بودند. برای دوستان تعلیم یافته و نوجوان ما وظایفی سپرده شده بود.

مولانا عبدالله مرحوم، هرکدام را به صورت جداگانه هدایت می‌نمود و اندرز می‌داد که برای پیشرفت وضع اقتصادی و مالی کشورهای اسلامی چه باید کرد و چه کارهایی را بایست انجام داد و چه راه هایی را باید برگزید.

برنامه‌ها معمولاً به ایران، ترکیه و کشورهای عربی ارتباط داشت. به گونهٔ مثال اینجانب و محمد حسن یعقوب موظف گردیده بودیم تا روانهٔ حجاز شویم و اداره‌ای را به وجود بیاوریم که پوست حیوانات ذبح شده از قبیل گاو، گوسفند، شتر در موسم حج را جمع آوری و در دستگاه چرمگری، چرم‌های مختلفی تولید نماییم و به کشورهای اسلامی صادر

کنیم.

به خاطر برآورده شدن این هدف یک شرکت بین الاسلامی بایستی در حجاز بنیاد نهاده می‌شد تا پوست‌ها را بعد از دباغی، چرم می‌ساخت. پول به دست آمده از این کار، در یک بانک بین الاسلامی ذخیره می‌گردید و از آن در امور مربوط، به حیث سرمایه استفاده به عمل می‌آمد.

شرکت آهسته آهسته آن قدر گسترده می‌شد که به تولید مصنوعات چرمی آغاز می‌کرد و برای صادرات خویش، خودش کشتی‌های تجاری در اختیار می‌داشت.

برای سر و سامان دادن این امر، باید نخست به حجاز شریف سفر می‌کردیم تا حجاج بیت الحرام را در مورد این طرح، آگاهی می‌دادیم و همکاری ایشان را جلب می‌نمودیم.

این پروژه آنقدر بزرگ بود و آنقدر همت و ایثار، نیاز داشت که ما دو نفر خود را برای انجام آن نهایت کوچک، احساس می‌کردیم. به اثر تلقینات و هدایات مکرر و پی در پی مرحوم مولانا صاحب در وجود ما این جرئت پدید آمد که اگر حکومت افغانی به ما اجازه دهد، از راه خشکه عازم حجاز، شده و برای آغاز این کار خیر، مسلمانان ثروتمند را آماده سازیم.

دوستان دیگر من هم به وظایف و پروژه‌های مختلف موظف گردیده بودند. چون کار هر یکی، برای دیگری آشکار نبود، از همینرو من از پروژه‌های دیگران آگاهی ندارم.

مگر افسوس که زمانه با ما سازگاری نکرد و بعد از چند ماه با ناکامی هیأت آلمانی و ترکی، راجه مهندرا پرتاب، افغانستان را ترک گفت و حکومت افغانی هم در برابر ما ممانعت جدی، ایجاد کرد و ما را تحت نظارت قرار داد و ما را از دیدار مردم منع نمود.

عبدالرشید و محمد حسن یعقوب طوری که در بالا ذکر شد، به یاغستان رفتند و به جماعت مجاهد پیوستند و ما در کابل تحت نظارت قرار گرفتیم.

راجه مهندرا پرتاب در ایامی که در کابل به سر می‌برد، می‌خواست با برادرش که در سویس، اقامت داشت از طریق هندوستان نامه بفرستد و نامه دریافت دارد و به خاطر برآورده شدن این هدف، از مولانا صاحب عبیدالله مدد خواست. مولانا صاحب برادرزاده‌اش محمد علی را که از هندوستان از راه قندهار به کابل آمده بود، به این کار گماشت.

محمد علی نامه‌های راجه صاحب را تسلیم و پنهانی وارد هندوستان گردید. او با هوشیاری تمام و پذیرش هر نوع خطر، نامه‌های راجه صاحب را به منزلش واقع در هاترس (بنارس) رساند و از آنجا رسید گرفت و دوباره به کابل آمد، اما در آن وقت راجه کابل را ترک گفته بود. مرحوم مولانا صاحب در نیمه راه به راجه صاحب در شهر مزارشریف، واقع در شمال افغانستان این خبر را اطلاع داد که نامه‌ها با خیریت به منزل مقصود رسید.

نامه‌های ابریشمین:

در این روزها مولانا صاحب مرحوم می‌خواست گزارش فعالیت‌های خویش در کابل را به آگاهی حضرت شیخ الهند برساند. موصوف همه اخبار و گزارش‌ها را در رخت‌های ابریشمین نگاشته و خواست آن را در ۸ رمضان (۹ جولای ۱۹۱۶م) به هندوستان به شیخ عبدالرحیم حیدرآبادی که در سند اقامت داشت، بفرستد.

برای انجام این کار شیخ عبدالحق که جدیداً مسلمان شده بود و در خانوادهٔ رب نواز خان پدر الله نواز خان بزرگ شده بود، انتخاب گردید تا نامه را به شیخ عبدالرحیم، برساند و شیخ عبدالرحیم آن گزارش را به وسیلهٔ کدام حاجی معتبر به حضرت شیخ الهند به حجاز بفرستد. و اگر برای این کار کدام حاجی قابل اعتماد پیدا نمی‌شد، بایست شیخ عبدالرحیم خود به حجاز سفر می‌کرد.

عبدالحق رهسپار سند گردید و به خاطر دیدار خانواده‌اش در ملتان از «قطار» پایین شد و با پدر الله نواز خان یعنی خان بهادر رب نواز خان ملاقات کرد. حتماً رب نواز خان علت آمدنش را پرسیده و عبدالحق آن

نامه‌ها را به او داده باشد.

رب نواز با بدست آوردن این نامه‌ها، به خاطر اینکه خوشخدمتی اش را به حکومت نمایانده باشد، آن‌ها را به مثابهٔ سند مهم تملقش، به حکومت سپرد.

حکومت هند با دست یافتن به این نامه‌ها به بازداشت تعداد زیاد مسلمانان پرداخت و این پروژه برهم خورد.

در مقابل این خوشخدمتی، عبدالحق در ادارهٔ پولیس به کار گماشته شد و خان بهادر هم از پاداش بی نصیب نماند.

این حرف تاکنون به صورت صحیح ثابت نشده است که آیا عبدالحق از همان ابتدای آمدن به کابل جاسوس انگریز بود یا اینکه رب نواز او را زیر تهدید به انجام چنان کار واداشت.

در گزارش ROWLATT ذکر توطئهٔ نامه‌های ابریشمین، در صفحهٔ ۱۷۸ آمده است. در مورد این که عبدالحق در آمدنش با ما، استخدام شدهٔ انگلیس‌ها بود، کدام دلیل قاطع نداریم، اما یک اشتباه وجود دارد که بعد از آمدن در کابل گاهگاهی با شاه نواز برادر الله نواز به سیر و تفریح می‌رفتند و پهره‌دار افغانی را رشوت می‌دادند و خود را از او دور می‌کردند و به قونسلگری انگلستان در کابل می‌رفتند و ملاقات پنهانی می‌کردند.

امکان هم دارد وقتی که عبدالحق، از کابل حرکت می‌کرد، الله نواز و شاه نواز به او گفته باشند که در حرکت به سوی سند، در ملتان پیاده شود و با پدر او دیدار کند و این ملاقات صرف به خاطر تسلی خاطر هجران دیدهٔ ما بود یا حقیقتاً هدف اصلی افتادن نامه‌های ابریشمین به دست رب نواز بود یا راه را برای آن آماده می‌ساخت. زیرا این هم امکان دارد که آن دو برادر، عبدالحق را صرف به خاطر اطلاع احوال خیر و خیریت به خانوادهٔ خویش فرستاده باشند و این یک کار طبیعی و موافق تقاضای بشری است.

عبدالحق شاید بعد از رسیدن به ملتان، احوالات کابل را مکمل گفته

باشد یا رب نواز مقصد سفر او را جستجو کرده یا او را فریب داده باشد یا تهدید نموده باشد تا این راز سر به مهر را، کشف کند.

گمان می‌رود که شاه نواز با کارمندان قونسلگری انگلستان در کابل دید و وادید داشته باشد، زیرا او وقتی که یک سال بعد از راه یاغستان دو باره به هندوستان رفت، او را انگلیس‌ها تحت نظارت نه گرفتند و جزاهم ندادند، بلکه در عوض برای او در اداره ریل (قطار) ملازمت (ماموریت) دادند.

الله نواز خان نیز در وقت پادشاهی سردار سپه سالار محمد نادر خان مرحوم از راه هند با آزادی تام به اروپا رفت. به گمان غالب در پاداش انگریز پرستی پدرش، این سهولت‌ها برای او و برادرش مهیا شده باشد.

زیر نظارت برای دومین بار:

با رفتن راجه مهندرا پرتاب از کابل، رسالت او هم پایان یافت و حکومت افغانی بر ما قیودات سختی را وضع کرد. در همین سلسله، ما را از منزل واقع در کوچهٔ حضرت شوربازار، بیرون کردند و خارج شهر نزدیک منطقهٔ باغ بالا در قلعه‌چهٔ ناظر محمد صفر والی قطغن و بدخشان نظر بند ساختند، جایی که از نزدیکی‌های آن، کسی عبور و مرور نداشت، چه رسد به آن که کسی به دیدن ما آید.

ناظر محمد صفر[۱] شخص مورد اعتماد سردار نصرالله خان نائب السلطنت بود. فرزند ناظر، محمد اختر وظیفهٔ «امین الاطلاعات» را بر دوش داشت، به اصطلاح جدید او رئیس CID سردار نائب السلطنت بود.

در برج این قلعه‌چه، بالا از همه اتاقی را برای مولانا صاحب عبیدالله داده بودند. در منزل زیرین محصلان لاهوری، به سر می‌بردند و دوست

۱- ناظر محمد صفر که قبل از مسؤولیت در قطغن و بدخشان در زمان امیر عبدالرحمن خان به حیث مهردار سلطنتی ایفای وظیفه کرد، حتی در اواخر طعام امیر عبدالرحمن خان زیر نظارت او طبخ و تهیه می‌گردید، سه پسر داشت به نام‌های: ۱- محمد اختر ۲ - محمد انور بسمل - ۳ - محمد ابراهم صفا. محمداختر به جرم اشتراک، در توطئه قتل امیر امان الله خان در سال ۱۹۲۰م در شیرپور از دهن توب برانده شد و پرادرش که قبلاً در زمان سراج الملت و الدین امیر حبیب الله خان زندانی بود، در زمان سیف الملت و الدین امیر امان الله خان نیز رهسپار زندان شد. مترجم

پشاوری و مهاجر کوهاتی را از ما علیحده نموده بودند.

به خاطر جلوگیری از فرار ما، سپاهیان افغان از هر نگاه تدبیر گرفته بودند. این خانه در محوطهٔ تاکستان‌ها بود و دیوارهای آن بلند. جهت رسیدن به دروازهٔ خانه، بایست از بالای یک تپهٔ خاکی عبور می‌کردیم، روزن‌ها نیز از زمین بسیار بلند بود. از همینرو فرار از آنجا نهایت دشوار بوْد. با وجود آن سپاهیان افغان طرف‌های مختلف خانه را به همدیگر نشان می‌دادند و می‌گفتند :

- اگر کیفیت از این سو آمد، چه کنیم.

در دوران اقامت در این خانه، مولانا صاحب کتابی را به زبان انگلیسی به من و خوشی محمد سپرد تا ترجمه نمائیم و خلاصهٔ آن را به ایشان بشنوانیم. کتاب در مورد قانون اساسی انگلستان بود.

مرحوم مولانا صاحب برای طرز حکومت آینده هندوستان، آن تصوراتی را که داشت، می‌خواست بر بنیادهای درست برپا دارد. از همینرو او خواهان اطلاع دقیق و کامل از طرز حکومت انگلستان و نظام پارلمانی آن کشور بود. او آرزو داشت که روزی حکومت موقت هند، به همکاری‌افغانستان، هند را آزاد کند و در دهلی یک شهزادهٔ افغان، به حیث شاه قانونی آن دیار حکمروایی نماید. هند، دارای قانون اساسی خواهد بود و ماورای سند، شاخه‌ای از حکومت هند خواهد بود که صوبه سرحد، سند، بلوچستان، سرحد آزاد و کوه‌های هندوکش را زیر اثر آن خواهد داشت.

آموزگاری برای بار نخست :

در دوران اقامت در آن خانه، مرحلهٔ آموزگاری من آغاز یافت. محمد اختر[۱] همراه با یک کاتب نوجوان دفترش که میرغلام محمد نام داشت و بعدها در سفارت‌افغانستان در پاریس به حیث سکرتر اجرای وظیفه می‌کرد، جهت آموختن زبان انگلیسی نزد من آمد.

۱- محمد اختر پسر ناظر محمد صفر است که آقای حیدر اختر متصدی برنامه تلویزیون رنگین و فصلنامه رنگین در آلمان نواسه او می‌باشد. مترجم

میر غلام محمد تخلص غبار[۱] را بر خود گزید، در شاعری به زبـان فارسی در افغانستان مشهور شد و مورد عتاب حکومت وقت قرار گرفت و رهسپار زندان شد.

چون قلعه چه از دفتر محمد اختر بسیار فاصله داشت، از همینرو محمد اختر برای سواری من، هفتهٔ سه روز ،اسپش را به دست بـیطار خـویش می‌فرستاد تا جهت درس نزد آن‌ها بروم.

در جریان تدریس زبان انگلیسی برای من هـویدا گـردید کـه دانش محمد اختر و کاتب او بسیار اندک است، تا به این حد که آندو از گرامر، یعنی صرف و نحو زبان فارسی هم آگاهی نداشتند. ضرب المثلی است که در شهر کوران یک چشمه پادشاه است، این مثل بر حال باشندگان و طبقهٔ حکمران آن روزی افغانستان صدق می‌کرد.

مردم بی سواد و عقب مانده بودند و کسی که اندک بـا خـوانـدن و نوشتن آشنایی می‌داشت، به وظیفهٔ رسمی گماشته می‌شد. در حکومت افراد نالایق نیز شامل بودند و کس نبود تا بپرسد که به کدام استعداد و قابلیت، مردم به وظایف عالی گماریده می‌شوند. در افغانستان آن وقت افسرانی که فارغ التحصیل بوده باشند و یا درجهٔ علمی (دِگری DĒGREE) به دست آورده باشند، بسیار اندک بود.

در موسم سرمای ۱۷ - ۱۹۱۶م ما را بار دیگر به شهر انتقال دادند. یک خانهٔ کوچک، برای رهایش ما تعیین گـردید کـه در آنـجا مـهاجر پشاوری و کوهاتی نیز با ما یکجا گردید.

در دورانی که در آن خانه زنده‌گی می‌کردیم، بر ما چنان تهمتی وارد شد که اگر فضل خداوند نمی‌بود و سردار سپه سالار محمد نـادر خـان مرحوم، با ما همکاری نمی‌کرد، ما همه در زندان افغان‌ها، سال‌ها به سر

۱- میر غلام محمد غبار مورخ نامدار کشور پسر میرزا محبوب خان در سال ۱۲۷۶ اه ش (۱۸۹۸م) در شهر کابل تولد شده است. افغانستان در مسیر تاریخ در دو جلد از آثار ماندگار اوست. غبار بر علاوه وظایف اداری و سیاسی رنج تبعید وزندان را نیز کشیده است، غبار در سال ۱۳۲۹ش (۱۹۵۰م) حزب وطن را تأسیس کرد. غبار سرانجام پس از یک عمر خدمت در ۱۶ دلو ۱۳۵۶ش (۵ فبروری ۱۹۷۸م) در برلین وفات یافت و جنازه‌اش را به کابل آوردند و در شهدای صالحین دفن کردند. مترجم

می‌بردیم و یا شاید در زندان می‌مردیم.

قبل از ما مولوی عبدالغنی و برادرش چراغ دین، مولوی محمد حسین علیک [۱] و دوست او با یک تهمت معمولی در عهد امیر حبیب الله خان، سال‌های سال در زندان به سر بردند.

حادثهٔ تهمت به این گونه بود که از جملهٔ دوستان ما عبدالرحمن برادر عبدالله که پس از ما از هندوستان، بیرون شده و خود را نزد ما رسانده بود، جوانی بود دارای طبیعت عجیب. او با محمد علی برادر زادهٔ مولانا صاحب مرحوم مشکل پیدا کرد. روزی محمد علی که مانند ما بر او پهره مقررنه بود و با آزادی به کوچه و بازار رفته می‌توانست، به محل شاهی یعنی ارگ رفته بود. در آنجا او را بیگانه دانسته و یک سپاهی او را گرفتار کرد و به کوتوالی سپرد. او در کوتوالی، توضیح داد که من برادر زادهٔ مولانا عبیدالله صاحب سندی هستم. بناءً او را رها کردند، اما مانند ما زیر زیر نظارت قرار گرفت.

عبدالرحمن، عریضه‌ای نگاشته به سردار محمد نادر خان مرحوم تقدیم کرد و در آن آمده بود که محمد علی به خاطر کشتن امیر حبیب الله خان به ارگ رفته بود و مهاجران لاهوری، شریک جرم بودند.

سردار محمد نادر خان، همه را به دربار خویش فرا خواند، در آن زمان اختیار محاکم در دست شهزاده‌ها بود، اما به سردار محمد نادر خان هم علاوه بر معاملات عسکری، اختیار شنیدن و فیصلهٔ برخی دعاوی و جرایم را داده بودند.

دو بار ما به نزد او رفتیم، اما فرصت سماعت مشکل ما فراهم نیامد. بار

۱- مولوی محمد حسین پنجابی از جالندهر پنجاب و فارغ التحصیل دانشگاه علی گهر اتراپردیش هند بود ،که در سال ۱۹۰۷ م بعد از تاسیس مدرسه حبیبیه به کابل آمده به حیث معلم تاریخ و جغرافیه مقرر شد در ۲۶ سالگی با گروه مشروطه طلبان (سال ۱۹۰۹ م) در ارگ کابل زندانی شد، در سلطنت امان الله خان به ریاست تدریسات عمومی معارف گماشته شد در ۱۹۲۷ م کتاب «افغان پادشاه» را در مدح و توصیف امان الله خان نگاشت و در ۱۹۲۸ م مسئولیت «حبیب الاسلام» جریده‌ای که در عهد بچهٔ سقاء در کابل به چاپ میرسید بر عهده او بود. سپس از کابل فرار کرد ودر ۱۹۲۹ م که نادر خان کابل را اشغال کرد او کتاب «انقلاب افغانستان» را در مدح نادرشاه و کارنامه‌های او به زبان اردو تالیف و در جالندهر پنجاب، به چاپ رساند. مترجم

سوم، فرصت خواندن عریضهٔ ما آمد. سردار محمد نادر خان هدایت داد پس از صرف غذای ظهر در مورد این دعوی غور صورت خواهد گرفت.

مولانای مرحوم هم در این پیش شدن‌ها با ما حاضر بود. آن روز سردار محمد نادر خان بعد از صرف غذا دربارش را دایر نکرد و عریضهٔ ما را به تعویق انداخت و آن را از سایر عرایض جدا کرد. ما این احسان او را همه عمر فراموش نخواهیم کرد. زیرا اگر او در مورد مسئلهٔ ما کدام کارروایی انجام می‌داد، یا موضوع را به دربار امیر صاحب می‌فرستاد، حتماً برای ما کیفر زندان ابدی داده می‌شد.

خدا را شکر که عبدالرحمن این عریضه را به دربار سردار معین السلطنت، سردار نائب السلطنت یا سردار عین الدوله تقدیم نکرده بود. اگر او چنین کاری را می‌کرد، نجات ما مشکل بود، زیرا رفتن به دربار آن‌ها به آسانی ممکن نبود. سپاهی وقتی که او را در بازار دیده، گفته بود که عریضه‌اش را به سپه سالار محمد نادر خان تسلیم کند، او به نوبهٔ خود آن را به دربار امیر صاحب حبیب الله خان می‌فرستد.

در جون ۱۹۱۷م سید علی عباس ،از پشاور هجرت کرد و موفقانه به کابل رسید. او در جملهٔ مسلمانان هندوستان به خاطر شور و احساس ملی اش در نزد همه قابل قدر و احترام بود. سید علی عباس با داکتر انصاری مرحوم و مولانا محمد علی جوهر ارتباط داشت و با مولانا صاحب عبیدالله در دهلی دیدار نموده بود.

با رسیدن او به کابل، امیر حبیب الله خان او را نظربند نمود. نظربندی او از ما هم سخت‌تر بود. او به تنهایی در یک خانه زنده گی می‌کرد و از رفتن به بازار ممنوع بود و نه کس به منزل او رفته می‌توانست تا از او دیدار کند.

از قراین بر می‌آمد که امیر افغانستان، به اشارهٔ انگلیس‌ها او را با این شدت زیر نظر گرفته بود. ما یک دو دفعه پهره‌دار خود را رشوت دادیم و مهماندار او (میرزا) را راضی ساختیم تا او را ملاقات کنیم.

حواس سید علی عباس در زندان انفرادی مختل شد. مرحوم مولانا

صاحب یکبار موفق شد تا به دیدن او برود و این دیدار باعث تسلی او گردید.

سید علی عباس مرد مومن، شیدا و دردمند اسلام بود و شخصیت حساسی داشت. از اینرو وضعیت جهان اسلام و جنگ ترکیه بر او صدمه وارد کرد.

مردی با چنین احساس قابل قدر، به شخصی بی‌کاره و مختل الحواسی مبدل شد و این گناهی است بر گردن امیر حبیب الله خان.

در خانه‌ای که راجع به آن صحبت می‌کنیم، زنده گی در موسم گرما، نهایت دشوار بود. از همینرو سپه سالار محمد نادر خان، به خاطر احترام و عقیدتی که به مولانا صاحب مرحوم داشت، برای همهٔ ما بیرون از شهر در زیر درختان باغی که از آن به حیث باغ وحش نیز استفاده می‌شد و در عقب پنجره‌های آن یک شیر و چند حیوان درنده جا داده شده بودند. هدایت داد تا خیمه‌ای نصب گردد. ما چند ماه در آنجا به سر بردیم تا اینکه عید قربان فرا رسید. سپه سالار محمد نادر خان برای تبریک عید و دیدار مولانا صاحب، به آن باغ آمد و در جریان ملاقات به طرف شیر اشاره نمود و گفت:

- در این باغ دو شیر زنده گی می‌کند.(هدف نادر خان از شیر دومی مولانا عبید الله سندی بود. مترجم)

در این باغ برای مرحوم مولانا صاحب یک پایه خیمهٔ مستقل و برای سایرین، هر دو نفر یک خیمه نصب گردید. من و خوشی محمد، هردو در یک خیمه می‌خوابیدیم.

پول خوشی محمد که ما از سرمایهٔ مشترک خود در اسمس طور مساویانه بین خود تقسیم کرده بودیم، پایان یافت. اما من پول خود را با احتیاط مصرف نموده بودم، از همینرو مقداری از آن باقی مانده بود. خوشی محمد از بی پولی کمی مایوس بود. من برای او گفتم آنچه نزد من موجود است، مال مشترک هر دوی ما بوده، آن را به اشتراک هم به مصرف می‌رسانیم. خوشی محمد از این تصمیم، نهایت خرسند گردید و

تشویش او رفع شد.

اسارت الله نواز:

در دوران رهایش ما در این محل دو حادثهٔ افسوسناکی به وقوع پیوست که به اثر آن همهٔ ما توهین گردیدیم.

حادثه چنین بود که یک روز بعد از ظهر الله نواز[1] می‌خواست به بازار برود، از همینرو از حوالدار خواست تا سپاهی ای را همرایش بفرستد. حوالدار با گستاخی جوابش داد. الله نواز بر حوالدار، مشتی حواله کرد که به اثر آن چشم او مجروح گردید. او فوراً به حکومت شکایت کرد که مهاجران هندوستانی او را لت و کوب کردند، در حالی که او یک ماموران افغانستان است. روز دیگر این دعوی به دربار سردار عنایت الله خان معین السلطنت پیش گردید و همهٔ ما به حیث مجرم به محکمه فرا خوانده شدیم. اگر در این حادثه کسی مقصر می‌بود، آن الله نواز بود. به خصوص فرا خواندن مولانا صاحب عبیدالله به محکمه، کاملاً بی معنی بود. تا بعد از ظهر ما در انتظار بررسی دعوی شدیم. سرانجام نوبت ما فرارسید و دعوی شنوانده شد. سردار محمد نادر خان سپه سالار به حیث فرماندهٔ اعلی ارتش افغانستان در وقت سماعت آن دعوی، در دربار حاضر بود، اما موصوف عوض حمایت سپاهی خویش از ما جانبداری کرد. مگر معین السلطنت او را اجازه نداد تا حرف‌هایش را تکمیل کند. ظهر فرا رسید. محکمه به خاطر صرف غذا معطل شد و ما بدون خورد و نوش مجبور به انتظار بودیم.

پس از ظهر، معین السلطنت در دربار با خشم گفت:

---

۱ - الله نواز خان پسر خان بهادر رب نواز خان ملتانی که از مقربان محمد نادر شاه بود، و در زمان او وزارت فوائد عامه را بر عهده داشت، مدتی به حیث سفیر افغانستان در برلین هم ایفای وظیفه می‌کرد. موصوف در سال ۱۸۹۳م در چترال تولد یافت و در سال ۱۹۷۵م در کابل در گذشت، و به گفته پسرش داکتر علی نواز مقیم جرمنی که مدتی معین وزارت تجارت درافغانستان بود، در سال ۱۹۲۰م با جریده «اتحاد مشرقی» در جلال آباد همکاری داشت. از ۱۹۳۵ - ۱۹۴۵ به حیث وزیر مختار افغانستان در برلین ایفای وظیفه کرده و در سال ۱۹۷۱م به کابل عودت کرد. داکتر علی نواز فرزند موصوف به نگارنده گفت که اصلا خانواده ایشان پشتون بوده و از شاخه ابراهیم خیل می‌باشند .مترجم

«- در ملک ما مهمان خر صاحب خانه می‌باشد، او هر طوری که بخواهد او را می‌راند. این مهمان‌ها سپاهی ما را زخمی کرده‌اند. زخمی که بر چشم سپاهی ماست، بر دل ماست. این آدم را بگیرید و بندی‌اش بکنید.»

در این دعوی برای هیچکدام ما اجازهٔ حرف زدن و دفاع نبود. در همه کشورهای اسلامی قدر و منزلت مهمان بسیار زیاد است، اما درافغانستان مهمان «خر صاحب خانه» خوانده می‌شود. با شنیدن این حرف‌ها و آن فیصله، ما رنجیده خاطر گردیدیم.

سپاهی، الله نواز را به زندان کابل که در آنجا قاتل، بدمعاش و دزد در اسارت به سر می‌برند، انتقال داد. دو روز بعد مولانا صاحب مرحوم به کوتوال شهر، نامه‌ای نوشت و ما همه عریضه‌ای ترتیب دادیم که طی آن برای الله نواز درخواست عفو و شفاعت نمودیم و وعده سپردیم که دیگر همچو کاری هرگز تکرار نخواهد شد.

الله نواز پس از شش روز، از زندان رهایی یافت. اگر مولانا صاحب و ما چنان عریضه‌ای نمی‌نوشتیم، شاید الله نواز سال‌ها در زندان باقی می‌ماند، زیرا در افغانستان آن زمان نه محاکم صحیح وجود داشت و نه قاضیان درست، تا حرف‌های متهمان را بشنوند و نه وکیلی وجود داشت تا از متهمان دفاع کند. در آنجا آنقدر بی نظمی حاکم بود که برای تقدیم شکایات زندانیان، نوبت میسر نمی‌شد و کلاً برای گرفتن نوبت باید پول گزافی به طور رشوت پرداخته می‌شد. به خاطر درک این بی نظمی‌ها، ذکر این حادثه کافیست که در کابل دهن به دهن می‌گردید. طبقهٔ حکمران‌افغانستان با ساکنان منطقهٔ هزاره‌جات که آن‌ها را «هزاره» می‌گویند و از نسل مغل‌اند و مذهب تشیع دارند و نسبت به سایر افغان‌ها مستمند و مردم زحمت کش هستند، برخورد بد می‌نمایند و ایشان را از حقوق شان محروم می‌سازند. آن حادثه چنین است :

روزی هفت نفر زندانی را برای بردن به حضور امیر از زندان بیرون کردند. این‌ها از کوچه‌های شهر عبور نمودند و به بازار پل خشتی آمدند.

یک تن از زندانیان از بیر و بار (از دحام) بازار پل خشتی استفاده کرد و خود را از دست سپاهی رهانید و در میان جم غفیر مردم از دیده‌ها پنهان شد و فرار کرد.

سپاهیان پس از عبور از بازار پل خشتی به شمارش زندانیان، پرداختند و دریافتند که یک زندانی کم است. از همینرو بسیار پریشان خاطر شدند و ترس و بیم ایشان را فرا گرفت، زیرا به خاطر آن زندانی فراری، باید آن‌ها زندانی می‌گردیدند. از همینرو مردم را توقف دادند و بار دیگر به شمردن زندانیان شروع کردند. «یک، دو، سه، چهار، پنج، شش» و بعد از آن فوراً از میان مردم یک نفر هزاره را گرفتند و در میان زندانیان پرتاب کردند و گفتند: «این هفت». آن بیچاره هر قدر فریاد کشید، سپاهیان نشنیدند و بر دست هایش دستبند زدند و او را به محکمه بردند.

وقتی که ما از مناطق سرحدی عبور می‌کردیم، مهمان نوازی پشتون‌های سرحدی را با چشم سر دیدیم، در حالی که حکومت کنونی‌افغانستان ادعا دارد هر دو طرف مرز جزء یک قوم می‌باشد، اما سردار عنایت الله خان ولی عهد و معین السلطنت حکومت با افتخار اعلام می‌دارد که مهمان، خر صاحب خانه است.

خواننده‌گان عزیز خود قضاوت کنند که آیا پشتون‌های سرحد و حکمرانان افغانستان، هر کدام که کرکتر جداگانه‌ای دارند، دو بخش یک قوم، قبول شده می‌توانند؟[۱]

فرار عبدالله:

در اقامتگاه ما در باغ وحش، دومین مصیبتی که بر ما وارد آمد، همانا فرار عبدالله، برادرش عبدالرحمن و شاه نواز برادر الله نواز بود. آن‌ها زبان

---

۱ - نوسنده این حرفها را زیر تاثیر تبلیغات شدید پاکستانی‌ها و به سود آنها نوشته است، اگرچه نویسنده در کرنال هندوستان تولد شده است،اما بعد از جدایی یا به اصطلاح ساکنان نیمه قاره بعد از «پارتیشن» جانب پاکستان را گرفته وزیر تاثیر تبلیغات شدید پاکستانی‌ها همچو حرفها را نگاشته است ،در حالی که تاریخ شاهد است، پس از استقلال‌افغانستان از طرف پشتون‌های سرحدی به طرفداری پیوستن به افغانستان مظاهرات گسترده‌ای در سراسر پشتونستان محکوم به وقوع پیوسته است‌واین خ.د می‌رساند که هردو طرف خط دیورند، خود را یک قوم می‌پندارند. مترجم

پشتو را فرا گرفته بودند و با پهره‌داران بسیار روابط نزدیک داشتند. عبدالله به سپاهی آنقدر اطمینان داده بود که اگر یک دو ساعتی از باغ بیرون شود و در زیر درختان بنشیند، سپاهی ممانعت نکند.

در این روزها، گروهی از مجاهدین به خاطر دریافت معاش سالانهٔ خود به کابل آمده بودند. عبدالله، عبدالرحمن و شاه نواز با آنان نیز روابط عمیق و دوستانه پیدا کردند، به حدی که آن‌ها را راضی ساختند تا عبدالله را از سرحد افغانستان به طور خفیه عبور دهند و به یاغستان بفرستند.

قبل از حرکت، عبدالله به پهره دار گفته بود که تمام روز را در بیرون از باغ، زیر درختان سپری خواهد کرد، چون سپاهیان بر او اعتماد داشتند، به جستجوی او نپرداختند. عبدالله وقت بامداد همراه با نماینده‌گان مجاهدین بیرون شد و همهٔ روز و شب بعدی آن، به حرکت ادامه داد. روز بعد چون سپاهیان او را در باغ ندیدند. او تا آن وقت نیمهٔ راه جلال آباد را طی کرده بود. وقتی که پولیس موضوع را به حاکمان جلال آباد خبر می‌داد، آن‌ها جلال آباد را طی کرده، به مرکز مجاهدین در چمرکند واقع در سرحد آزاد رسیده بودند.

به خاطر فرار عبدالله پابندی بر ما بیشتر و نظارت سخت‌تر گردید و با مشکلات زیادی ما را هماغوش ساخت. به خاطر جلوگیری از وقوع فرار، بار دیگر ما را به شهر انتقال دادند.

سرمای سال ۱۸ - ۱۹۱۷م فرا رسیده بود، زنده گی در خیمه‌ها ناممکن بود. این بار برای ما، در کوچهٔ گوگردسازی خانه‌ای دادند که حافظ احمد دین زمانی که سرمعلم مکتب حبیبیه بود، در آن سکونت می‌کرد. این خانه اگر چه خوب بود، اما کوچهٔ آن بسیار تنگ و کثیف بود. در سراچه (حصهٔ مردانهٔ آن) مرحوم مولانا صاحب عبیدالله و عزیز احمد به سر می‌بردند و در حصهٔ داخلی (حصهٔ زنانهٔ آن) ما، دوست پشاوری و مهاجر کوهاتی جاگزین بودیم. در منزل پایین، حجره‌ای بود که در آن یک پهره‌دار به سر می‌برد و سپاهی دیگر در دروازه کشیک می‌داد. در وقت بازار رفتن یا کوچه برآمدن، یک سپاهی افغان - مثل همیشه - ما را همراهی می‌کرد و

کسی را اجازه نمی‌داد با ما حرف بزند. در کوچهٔ حضرت نیز وقتی ما به بازار می‌رفتیم، سپاهی با ما همراه می‌بود، اما اینقدر سختی نمی‌کرد، بلکه در وقت ضرورت در انجام کارها، با ما مددگاری نیز می‌نمود.

در ایام اقامت در این منزل، من درس قرآن شریف را ادامه دادم و از درس‌های مولانا صاحب مرحوم یادداشت تهیه می‌کردم. جز این درس‌ها، باقی اوقات خود را در بازی شطرنج و قطعه با باقی دوستان سپری می‌نمودم.

همچنان در دوران اقامت در این جا، مرحوم سردار سپه سالار محمد نادر خان از مولانا صاحب عبیدالله خواست تا کسی را جهت تعلیم پسر ارشدش محمد طاهر جان [1]معرفی دارد. مولانا صاحب مرا به این کار موظف کرد. من هر روز از طرف شام همراه با سپاهی به سراچهٔ او می‌رفتم و در انجام کارهای خانگی مکتب او که معلم مسلمان هندوستانی برایش سپرده بود، به خصوص حل سوالات حساب ،او را یاری می‌دادم. به این ترتیب روابط من با سردار محمد نادر خان و خانوادهٔ او بسیار نزدیک شد که اثرات مهمی بر زنده گی آیندهٔ من گذاشت که در آینده به تفصیل آن خواهم پرداخت. به خاطر همین روابط تنگاتنگ بود که روزی از او وعده گرفتم که هر گاه فرصت یار شود، مرا جهت ادامهٔ تحصیلات به اروپا خواهد فرستاد.

فرار رحمت علی:

در دوران اقامت در این خانه از جملهٔ دوستان ما رحمت علی زکریا تصمیم گرفت، فرار کند. رحمت علی جوان احساساتی بود و از حوادث ،زود اثر پذیر گشته و آمادهٔ واکنش فوری در برابر رویدادهای ماحولش می‌شد. او از مراقبت و نظارت زیاد به تکلیف شده، اراده کرده بود هر طوری که ممکن است، از کابل فرار کند. رحمت علی، مولانا صاحب را از ارادهٔ خود با خبر ساخت. مولانا صاحب اگر چه او را ممانعت نکرد، اما به

۱ - شهزاده محمد طاهر پسر ارشد محمد نادر شاه بود که در ۱۸ سالگی در پاریس وفات یافت ،فرزندان دیگر محمد نادر شاه به ترتیب سال‌های تولد عبارت اند از : محمد ظاهر شاه، طاهره، زهره، زینب، سلطنت و بلقیس . مترجم

خاطر اینکه از فرار او اتهامی بر سایرین صورت نگیرد، از حکومت‌افغانستان درخواست کرد او را از ما جدا سازد و محلهٔ دیگری را برای رهایش او تعیین دارد. حکومت برای او در سراچهٔ منزل مستوفی الممالک میرزا محمد حسین خان [۱] (وزیر مالیهٔ امیر حبیب الله خان) جای داد و هر دو خواهر زادهٔ مولانا صاحب یعنی محمد علی و عزیز احمد نیز همراه او رفتند، زیرا در آنجا از آزادی نسبی برخوردار می‌شدند.

در نوامبر سال ۱۹۱۷م شبی رحمت علی از یک روزن کوچک به وسیلهٔ کمند در کوچه پایین شد و با عضوی از جماعت مجاهدین که عبدالرزاق نام داشت به توافق رسیدند که کابل را ترک گفته به مزارشریف فرار کنند. او در مزارشریف با سردار محمد یوسف خان ملاقات کرد و گفت:

– مرا الحاج عبدالرزاق رئیس محکمهٔ شرعیه به روسیه فرستاده است. من به مزارشریف آمده‌ام تا به روسیه بروم.

در این وقت انقلاب بلشویکی پیروز شده بود و کمونیست‌ها، تزار روس را سرنگون و خود قدرت حاکمه را به دست گرفته بودند. والی از رحمت علی خان تقاضای نامهٔ تعارفی را کرد، اما او در جواب گفت که به خاطر انجام وظیفهٔ پنهانی، حاجی صاحب از بیم امیر حبیب الله خان، نامه‌ای ننوشتند و صرف برای شما یک نشانی گفته‌اند و آن اینکه به خاطر اسپی که شما طور تحفه فرستاده بودید، تشکر می‌کند.

---

۱ - محمد حسین خان ملقب به مستوفی الممالک، قدرتمندترین شخص بعد از نایب السلطنت، معین السلطنت و عین الدوله در دربار امیر حبیب الله خان بود. اوپسر رحم داد خان از کوهستان شمالی است که از طرف امیر امان الله خان در ۱۴ ثور ۱۲۹۸ش (۴ - می ۱۹۱۹م) محکوم به اعدام گردید. قابل یادآوری است که استاد خلیل الله خلیلی فرزند نامور مستوفی الممالک هم در ۱۴ ثور ۱۳۶۶ ش (۴ می۱۹۸۷ م) در اسلام آباد، رحلت کرد.خوانندگان عزیز به خاطر داشته باشند که شخص دیگری هم به نام میر محمد حسین خان مستوفی الممالک افغانستان بعد از ۱۸۸۰ م در عهد سلطنت امیر عبدالرحمن خان بود که در آن زمان، محمد حسین خان پدر شادروان استاد خلیلی، سمت کوتوال کابل را داشت. میر محمد حسین خان در اواخر دههٔ اول سلطنت امیر عبد الرحمن خان ،در کابل وفات کرد. دو برادر وی نیز به نام‌های میر ابو طالب (خسر امیر عبد الرحمن خان) و میر ابو قاسم بالترتیب در کندهار و ترکستان مستوفی بودند .وی جد پروفیسور دکتور حسینی از استادان مشهور و فرهیختهٔ دانشگاه کابل می‌باشد. مترجم

والی بر حرف او اعتماد کرد، زیرا او واقعاً چندی قبل یک اسپ ترکی برای او فرستاده بود و رحمت علی از این موضوع، از خلال حرف‌های مولانا صاحب عبیدالله، اطلاع یافته بود. او از این پیش آمد با بسیار هوشمندی، حسن استفاده را برد و به این ترتیب برای خویش، راه رفتن، به روسیه را هموار کرد.

امیر حبیب الله خان به مستوفی الممالک میرزا محمد حسین که بعد از پادشاه شدن امیر امان الله خان به مرگ محکوم شد، فرمانی داد که مقصد ظاهری آن این بود تا با در نظر داشت استعداد و لیاقت هر کدام، برای ما وظیفه‌ای تعیین نماید، اما حقیقت اینست که او می‌خواست ما را توهین نماید، زیرا الفاظ مندرج در یادداشت او، آنقدر توهین‌آمیز بود که تحمل‌پذیر نبود. در آن فرمان، این عبارت درج بود :

« معلوم کرده شود که این مردم، چیزی کار کرده می‌توانند یا همهٔ ایشان کندهٔ ناتراش می‌باشند.»

این دستوری بود که امیر حبیب الله خان، در پای آن امضاء نموده بود. میرزا محمد حسین مستوفی الممالک، این فرمان را، برای مولانا صاحب، قرائت کرد و پیام آن به وسیلهٔ موصوف برای ما رسید.

مولانا صاحب عبیدالله به خاطر لهجهٔ آن نوشته، نهایت متاثر گردید و ما از کوتاه اندیشی حکام افغانی اظهار تاسف نمودیم. مگر ما در آن وقت دیگر چه کاری می‌توانستیم انجام دهیم.!

با فرار رحمت علی، پهره‌داری بر ما تشدید یافت و ما گرمی‌های سال ۱۹۱۸م را در آن خانهٔ تنگ و بدبو به سر بردیم. در این سال، جنگ جهانی پایان یافت، دولت عثمانی شکست خورد و ترکیه تجزیه گردید. وقتی که خبر متارکهٔ جنگ به کابل رسید، مستوفی الممالک، مولانا عبیدالله را به حضور خویش فرا خواند و با بسیار استهزأ گفت:

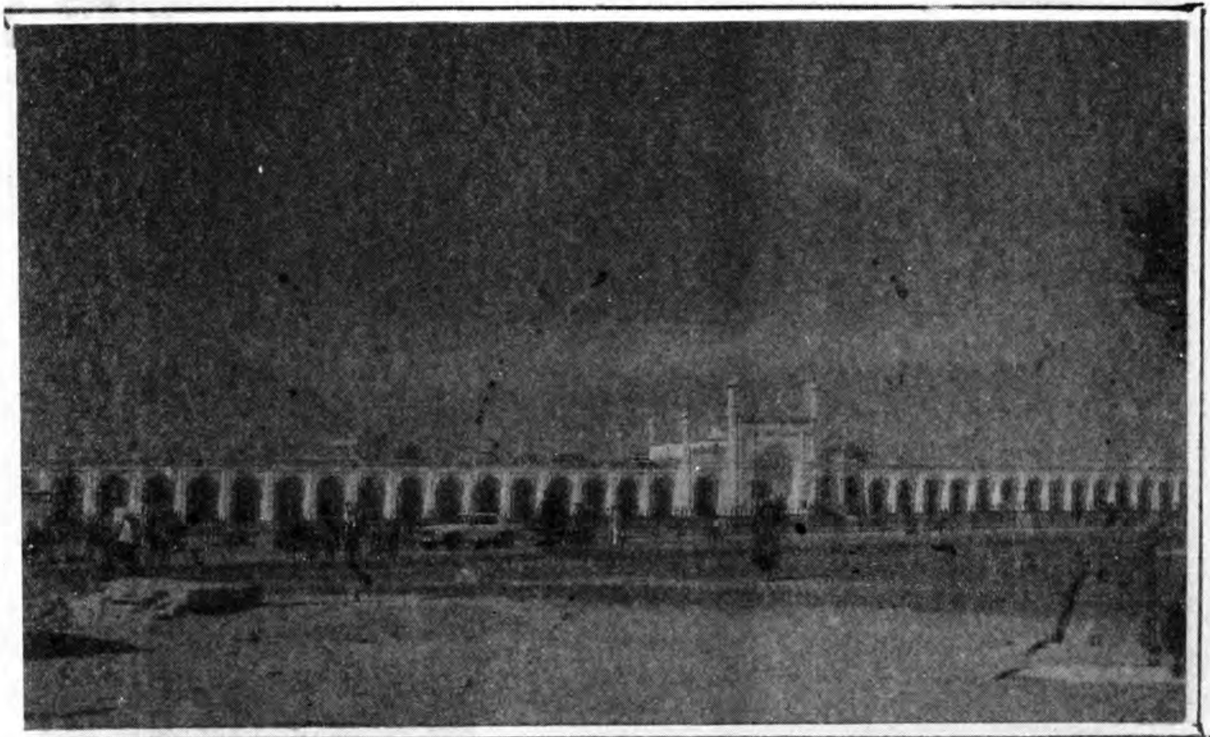
– اینه ترکیه تمام شد.

مولانا صاحب مرحوم، با شنیدن این خبر به حدی اندوهگین، گردید که بیان آن ،از توان من، خارج است.

15601

سیف الملت و الدین امیر امان الله خان

مسجد عید گاه کابل، جایی که سیف الملت و الدین (شمشیر ملت و دین)امیر امان الله خان استقلال کشور را از محراب آن، اعلان داشت

امیر امان الله خان این فوتوی خویش را به محمد ولی خان دروازی وکیل مقام سلطنت از خارج فرستاده است.
این فوتو در سال ۱۳۰۶ خورشیدی به نام هدیه انیس در کاغذ اعلی، ضمیمه جریده انیس، به چاپ رسیده است

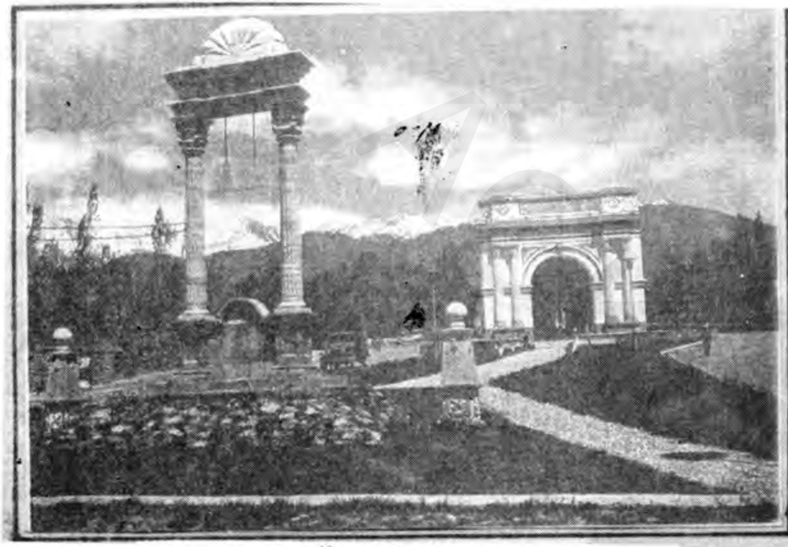
سیف الملت و الدین شاه امان الله خان

امیر امان آلله خان

سیف الملت و الدین شاه امان الله خان

طاق ظفر پغمان

امیر امان الله خان

امیر امان الله خان و برادرش شهزاده عنایت الله خان

15609

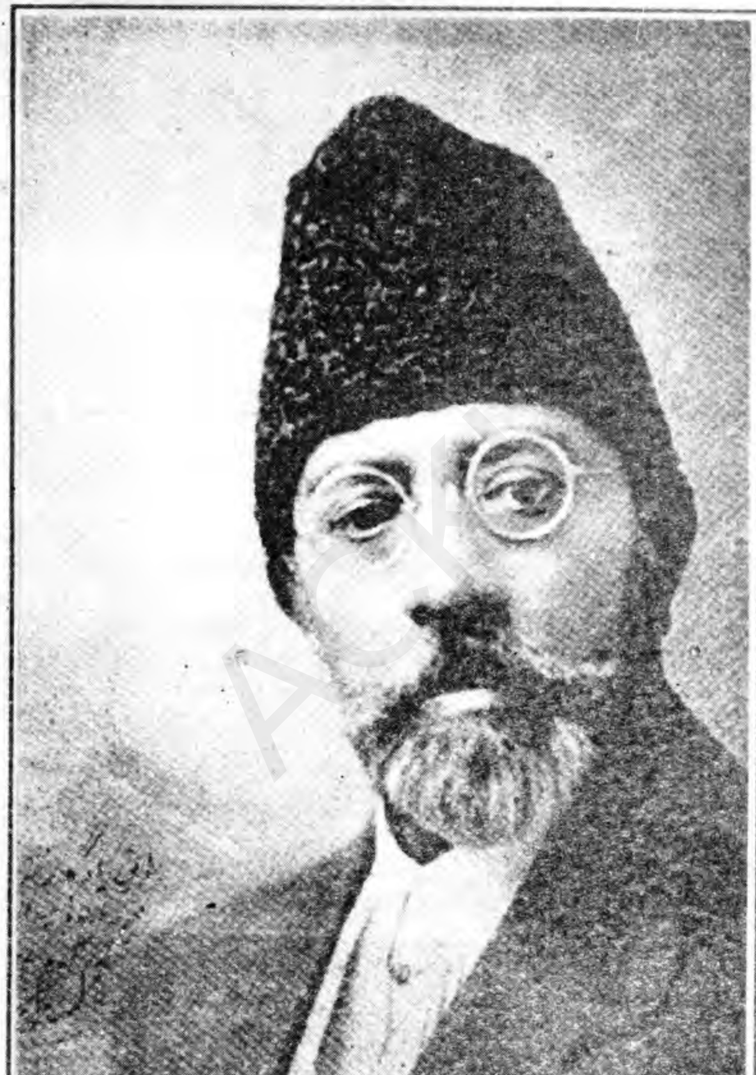

شهزاده عنایت الله خان

156910

محمد ولی خان دروازی وکیل مقام سلطنت در عهد امیر امان الله خان

محمود طرزی پدر ژورنالیزم افغانستان

شهزاده عنایت الله پادشاه سه روزه افغانستان

عبدالحبیب خان همسفر امیر امان الله خان به ایتالیا

محمود طرزی و همسرش اسماء رسمیه

شجاع الدوله مسؤول امنیت در عهد امان الله خان

کشته شدن امیر حبیب‌الله خان و سیمایی از سیاست داخلی افغانستان

امیر حبیب‌الله خان جهت سپری نمودن موسم سرمای سال ۱۹ - ۱۹۱۸ مطابق عادت خود عازم جلال آباد شد و سردار نصرالله خان نائب‌السلطنه، سردار عنایت‌الله خان، معین‌السطنت، سردار محمد نادر خان سپهسالار، پدر و کاکای موصوف (محمد یوسف خان و محمد آصف خان - مترجم) که مصاحبان خاص امیر صاحب نامیده می‌شدند، محمد حسین مستوفی‌الممالک و عده‌ای از امرای دربار، نیز او را در سفر به جلال آباد همراهی کردند. مولانا صاحب مرحوم را نیز همراه خود به جلال آباد بردند، زیرا او، زیر نظارت مستوفی‌الممالک بود.

و مطابق عادت و رواج همیشگی، سردار امان‌الله خان عین‌الدوله، وظایف والی کابل را پیش می‌برد.

در روز قبل از حرکت ایشان، به نزد سردار محمد نادر خان رفتم. وی در مورد اعزام من جهت تحصیل به اروپا که قبلاً وعده سپرده بود، خودش یاد آوری کرد و وعدهٔ قوی داد که پس از برگشت از جلال آباد، این آرزو را حتماً برآورده خواهد ساخت. اما او از من قول گرفت که این حرف را به کسی نگویم و وقتی از هم جدا می‌شدیم گفت:

- ببینیم که رضای خدا چیست؟

من همیشه با او به زبان اردو حرف می‌زدم، چون او در «دیره‌دون» به دنیا آمده بود، زیرا پدر و خانوادهٔ او در زمان امیر دوست محمد خان فرار نموده به آنجا پناه برده بودند و در دیره‌دون خانوادهٔ او زبان اردو را به

صورت خوب فرا گرفتند،[۱] من به قول خود ایستادگی نمودم حتی حرف‌های او را به مولانا صاحب مرحوم هم یادآوری نکردم، در حالی که من از همه چیز به او اطلاع می‌دادم، اما نادر خان قبل از رفتن به پنهان نگه داشتن این حرف اصرار کرد و در وقت رفتن گفت، «ببینم که رضای خدا چیست؟» در آنوقت ادای این حرف، از طرف او برای من معنی دار معلوم شد. اما آنقدر به آن اهمیت ندادم، اما چندی بعد حقیقت آن برایم عیان گردید که تفصیل آنرا ذیلاً می‌نگارم:

۱- محمد نادر خان پسر سردار محمد یوسف خان پسر سردار یحی خان (داماد وزیر محمد اکبر خان و خسر امیر محمد یعقوب خان) پسر سردار سلطان محمد خان طلایی (برادر امیر دوست محمد خان) پسر سردار پاینده محمد خان است که در ۲۱ حمل ۱۲۶۲ ش برابر با ۹ اپریل ۱۸۸۳ م در دیره دون هندوستان تولد یافت،در عهد سلطنت امیر حبیب الله خان به کابل آمدو در ۱۲۸۲ ش به منصب کندک مشری رسید، ودر ۱۲۸۷ ش در حالی که ۲۵ ساله بود به رتبه جنرالی ارتقا داده شد، در سال ۱۹۱۲ م به رتبه نایب سالاری و در ۱۹۱۴ م (۱۳۳۲ ق) به منصب سپه سالاری و وزرات حربیه دست یافت. در ۱۹۱۹ م(۱۲۹۸ ش)در جهاد استقلال به حیث فرمانده عمومی در محاذ جنوبی از طرف امیر امان الله خان تمین گردید، در ۱۳۰۰ ش به ریاست تنظیمیه قطغن وبدخشان تعیین شد. در سال ۱۳۰۳ ش به وزارت مختاری افغانی در پاریس منصوبٔ گردید، اما در ۳۰ نوامبر ۱۹۲۶ م نسبت بیماری از وظیفه استعفا داد. نادرخان در زمان حاکمیت امیر حبیب الله کلکانی به تاریخ ۵ دلو ۱۳۰۷ ش از«نیس» فرانسه حرکت نموده، از راه هند بریتانوی به تاریخ ۱۹ حوت ۱۳۰۸ ش خود را به سمت جنوبی افغانستان رساند - اگرچه امان الله خان اورا دستور داده بود به قندهار نزد موصوف برود - و جنگ را بر ضد بچه سقاء رهبری کرد. به تاریخ ۱۶ میزان ۱۳۰۸ ش کابل به دست شاه ولیخان برادرش سقوط کرد و نادرخان به تاریخ ۲۳ میزان وارد کابل گردید و اعلان پادشاهی نمود. سال ۱۳۰۸ ش برابر است با سال ۱۳۴۸ ق که در نشان دولتی نادر شاه همین تاریخ قمری درج میباشد که تااعلان جمهوریت در نشان دولتی افغانسان به چشم می‌خورد. سر انجام نادرشاه به تاریخ ۱۶عقرب ۱۳۱۲ شمسی (۱۳۵۲ق) بوسیله عبدالخالق «۱۶ساله»متعلم مکتب امانی به قتل رسید.

باید دانست که سردار محمد یوسف خان سه بار ازدواج کرده است که نادرشاه و شاه محمود خان و شاه ولیخان و محبوبه ملقب به علیا جناب از همسر اولی او یعنی شرف سلطان سدوزایی اند و محمد هاشم خان و محمد عزیز خان پدر سردار محمد داوود خان و محمد علی از همسر دومی موصوف که مستوره نام داشت و تاج سلطانه، عبد القیوم ، شاهزاده، شیرین تاج و زلیخا از همسر سومی او اند.

قابل یاد آوری است که امیر حبیب الله خان با خواهر نادر خان (محبوبه علیا جناب) ازدواج نموده که ثمره آن سردار اسد الله خان متولد ۱۳۲۸ ق(۱۹۱۰ م)است که در کابینه شاه محمود خان مامایش مدتی وزیر دفاع و وزیر داخله هم بود.

سردار اسدالله سراج در عهد سلطنت نادر خان در حالی که کمتر از ۲۰ سال داشت به رتبه فرقه مشری و قوماندانی عمومی فرقه شاهی منصوب گردید .مترجم.

آخرین هفتهٔ ماه فبروری ۱۹۱۹ م بود (۲۱ یا ۲۲ فبروری) یک روز صبح خبر آمد که امیر حبیب‌الله خان، در شکارگاه کله گوش لغمان، مربوط علاقهٔ جلال آباد که به شکار رفته بود، شب بیست فبروری ۱۹۱۹م توسط شخصی به قتل رسیده است. با کشته شدن پادشاه‌افغانستان، پدید آمدن بد امنی برای ما حرف طبیعی معلوم شد، ما به این فکر شدیم که اگر درافغانستان نزاع و خانه‌جنگی شروع شود، ما کسانی که مسافر و غریب الوطن شمرده می‌شویم و در تحت نظارت قرار داریم، شاید با دشواری‌ها و مصیبت‌های زیادتری روبرو گردیم. در وقت پدید شدن خطر ما همه جمع می‌شدیم و ختم قرآن شریف را انجام می‌دادیم و از خداوند کریم برای خویش، آرزوی رحمت می‌نمودیم.

هر شخص دو دو جزء قرآنکریم، تلاوت می‌کرد و بعد از ختم به بارگاه ذوالجلال دعا می‌کردیم تا ما را از آفات دهر محفوظ دارد: خداوند با فضل و کرم خود تا آن زمان، ما را از هر نوع مصیبتی ،بر کنار نگهداشته بود، با آمدن این خبر باز ما با هم جمع شدیم، قرآن شریف را ختم نمودیم و از خداوند خواستیم تا افغانستان را در امن و امان نگهدارد.

بعدها از اخبار رسیدهٔ، دریافتیم که ولیعهد سلطنت سردار عنایت الله خان از تاج و تخت بخاطر کاکای خود سردار نصرالله خان نائب‌السلطنت، دست برداشته و به او بیعت کرده است و بدین ترتیب خطبه بنام نصرالله خان خوانده شد و او پادشاه افغانستان گردید، مولانا صاحب عبیدالله مرحوم که در آن روزها در جلال آباد بود وقتی که به کابل آمد برای ما گفت امیر حبیب‌الله خان یک هفته قبل از مرگ در خطبهٔ نماز جمعه، خود را امیرالمومنین و خلیفةالمسلمین خواند. مولانای مرحوم، ازین حرکت بسیار اندوهگین بود، زیرا این حرکت بدان معنی بود که امیر انتظار داشت تا حکومت عثمانیه از هم بپاشد، تا او خود را خلیفه اعلان کند، ازین حرکت هویدا می‌گردید که در میان امت اسلام اختلاف و دو رنگی بیداد می‌کند.

و در همین هفته امیر برای دریافت صلهٔ حفظ بیطرفی‌اش ،به پشاور

قاطرهایی را فرستاده بود، تا صله و پاداش بیطرفی‌اش را حاصل کند. زیرا او با حفظ بیطرفی در جنگ، در حقیقت با انگریز، مدد کرد و یا به عبارت دیگر امیر حبیب‌الله خان، با عدم اعلان جهاد به نفع خلافت اسلامی در ترکیه، به جهان اسلام، آسیب رساند، اما شما قدرت خدا را مشاهده کنید نه او را لقب خلیفةالمسلمین نصیب گردید و نه برای خرج عیش و عشرتش پولی بدست آمد.

سردار امان‌الله خان عین‌الدوله که بحیث والی، حکمران کابل بود، پادشاهی کاکایش را نپذیرفت، پادشاهی خود را اعلان کرد و به لشکرکشی به جلال‌آباد آمادگی گرفت، با پدید شدن این وضع وقوع خانه جنگی یقینی بود.

امیر امان‌الله خان معاش سپاهیان خود را دفعتاً از پانزده روپیه کابلی ماهوار به بیست روپیه افزایش داد. و به این ترتیب لشکر از جلال‌آباد برخلاف نصرالله خان بغاوت نموده، او را از تخت به زیر افگند و در نتیجه امان‌الله خان بدون خونریزی، پادشاه افغانستان شد. اردوی مستقر در جلال‌آباد، سردار نصرالله خان و سردار عنایت الله خان را زیر نظارت گرفتند.

سردار محمد نادرخان سپه‌سالار و برادرش را که محافظان پادشاه بودند و حفاظت امیر حبیب‌الله خان را وظیفهٔ خویش می‌دانستند، و پدر و کاکای او مصاحبان خاص امیر صاحب محسوب می‌گردیدند،(۱) درغل و

---

۱ - آقای فضل غنی مجددی کتاب تحقیقی جالبی دارد به نام « افغانستان درر عهد اعلیحضرت امان الله خان (۱۹۱۹ - ۱۹۲۹)» که در حقیقت ترجمه رساله تحقیقی موصوف است که جهت نیل به درجه ماستری از دانشگاه قاهره آن را نگاشته است و خودش این اثر مهم تحقیقی خویش را به زبان فارسی ترجمه نموده است . موصوف در مورد قتل امیر حبیب الله خان تحت عنوان «شهادت امیر حبیب الله خان می‌نگارد :

« در ساعت سه، شب ۲۰ فبروری ۱۹۱۹ واقعهٔ مهم سیاسی در تاریخ معاصرافغانستان صورت گرفت که عبارت از قتل امیر مملکت امیر حبیب الله خان بود، قتل امیر صفحه جدیدی را برای مبارزه داخل خانوادهٔ سلطنتی باز نموده و استقراری که تقریباً سی سال را در بر گرفت برهم زد.قبل از اینکه در مورد مبارزه بین افراد خانواده سلطنتی برای گرفتن قدرت و تنایج آن بحث شود، بهتر است قدری روشنی در مورد قتل امیر و اسباب آن و مسئولیت، آن اندازیم، برای اینکه تا هنوز تفصیلات این قتل مجهول مانده و وثایق مربوط به آن یا به

زنجیر کردند، آنها می‌خواستند سپه‌سالار محمد نادرخان را با خانواده و همه افرادش به قتل برسانند، زیرا آن‌ها را قاتل امیر حبیب‌الله می‌پنداشتند. وقتی که این خبر به امان‌الله خان رسید، او به ارتش خبر داد تا همه زندانیان را طور سالم به کابل اعزام دارند تا برای شان جزای مناسب داده شود. به این ترتیب زندانیان از کشته شدن رهایی یافتند، اما همه به زنجیر کشیده شده بودند و در کابل زندانی گردیدند.

با سپه سالار محمدنادر خان که در آینده در استقلال‌افغانستان نقش بارزی داشت و پس از آن بچهٔ سقاء باغی را شکست داد و افغانستان را در قطار کشورهای متمدن جا داد، از طرف سپاهیان جاهل، آن گونه معامله گردید.

چاپ نرسیده و یا اینکه از بین رفته که ظهور وثایق جدید در آینده باعث کمک مؤرخین خواهد شد.
واقعهٔ قتل سؤالات زیادی را به وجود آورده و انداختن تهمت بالای افراد وگروپ ها ممکن است برای مدت زیادی ادامه یابد. اگرچه ما می‌دانیم - البته از خلال مطالعات تاریخی - که حادثه یا واقعه قتل یک ضربت قوی و سریع بود و شک در بارهٔ مرتکبین آن خصوصاً قوای خاص نظامی امیر موجود است، زیرا در معیت امیر قوای بزرگی که در رأس آن شخصیت‌های عالی مقام دولتی قرار داشتند و در وقت حادثهٔ قتل حاضر بودند که تقدیم معلومات از قوای دولتی و قوماندان‌های آن قدری در موضوع روشنی خواهد انداخت.
خیمهٔ امیر حبیب الله خان در وسط خیمه‌های نظامی‌اش قرار داشت که قوای نظامی امیر چهار حلقه بزرگ را می‌ساخت. حلقه اول را قوای خاص امیری به نام فرقه «سراوس» تشکیل می‌داد که تحت قیادت سردار شاه محمود خان برادر محمد نادر خان بود. حلقه دوم را فرقه «رکابی» تشکیل می‌داد که زیر قیادت سردار شاه ولی خان برادر محمد نادر خان بود. حلقه سوم تحت قیادت سردار احمد علی خان پسر کاکای محمد نادر خان بود. حلقه چهارم تحت قیادت سردار احمد شاه خان پسر کاکای محمد نادر خان بود. در پهلوی این چهار فرقه نظامی دو فرقه نظامی مهم دیگر به نام‌های «فرقه شاهی و فرقه شش اردلی» تحت قیادت جنرال محمد نادر خان قوماندان اعلی نظامی بود.
از خلال مطالعهٔ زمانی که در آن قتل صورت گرفت دانسته می‌شود که خیمهٔ امیر زیر کنترول شدید قوای نظامی قرار داشت که تعداد افراد آن به چهار هزار می‌رسید و قیادت این قوا را خانوادهٔ جنرال محمد نادر خان بدست داشت، خانواده‌ای که امیر عبد الرحمن خان، پسر خود امیر حبیب الله خان را از نزدیکی با ایشان منع نموده بود
با این قوای بزرگ و امنیت قوی شخصی مجهولی توانست در ساعت سه شب ۲۰ فبروری ۱۹۱۹ داخل خیمه امیر حبیب الله خان شود و بدون اینکه حاضرباشان داخل خیمه احساس نمایند، امیر را به قتل برساند و باز با وجود صدای فیر تفنگچه بتواند به آرامی از خیمه به سلامت خارج شده ناپدید گردد.»

رازهای سر به مهر قتل امیر حبیب‌الله خان تاکنون باز نشده است. در این مورد روایات و آرای گوناگونی موجود است.(۱)

---

۱ - دکتور سید هاشم قطره مظفری نواسه کرنیل شاه علی رضا خان در مجموعه مقالات چاپ نشده‌اش در مقاله‌ای تحت عنوان «گوشهٔ پنهانی از تاریخ» می‌نگارد: «در ساعت سه نیمهٔ شب بیست و یکم ماه حوت سال ۱۲۹۷ هش امیر حبیب الله خان در خوابگاه خودش در کله گوش لغمان، با فیر گلوله‌ای که در مغزش اصابت کرده بود به قتل رسید. صدای فیر که از خوابگاه امیر برخاسته بود، سر و صدایی را در خیمه‌های اطراف خوابگاه برپا نمود. کرنیل شاه علی رضا افسر حضور که تازه نوبت پهره‌اش را به پایان رسانیده بود و می‌خواست آمادهٔ استراحت شود و هنوز موزهٔ راست را از پا در نیاورده بود که صدای فیر اورا به وحشت انداخت و به شتاب جانب خیمهٔ امیر دوید، نرسیده به خوابگاه امیر دید شخصی از در خوابگاه خارج شده به شتاب فرار می‌کند، اما کرنیل به سرعت خود را به او رسانده و گرفتارش نمود و شخص فرار کننده در اثنای فرار فریاد می‌کرد، امیر را کشتند، امیر را کشتند. وقتی هم گرفتار شد همان صداها را ادامه داد و در این اثنا سپه‌سالار نادرخان رسید و به کرنیل حضور امر کرد رهایش کن چه خبر است؟ چرا سر و صدا می‌کنید؟امیر خوابست مزاحم نشوید. کرنیل رسم احترام بجا آورد و گفت :« صدای فیر تفنگچه از خیمهٔ امیر شنیده شد. من دیدم این شخص از خواگاه امیر خارج شده فرار می‌کند و داد می‌زند امیر را کشتند. اکنون گرفتارش کرده‌ام و تا معلوم نشود در خیمهٔ امیر چه گذشته است رهایش نمی کنم. سپه سالار دوباره امر کرد رهایش کن. کرنیل پا فشاری کرد. سپه سالار خشمگین شد و بر روی کرنیل سلی نواخت اما کرنیل از امر او سر باز زد و گفت حفظ امنیت وظیفه من است نه از شما. سپه سالار ناچار صحنه را رها کرد و رفت. شخص در حال فرار که تفنگچه هم با خود داشت شجاع الدوله یکی از نردیکان و معتمدین دربار بود. بزودی آوازهٔ قتل امیر توسط شجاع الدوله در خیمه‌ها پیچید. مداخلهٔ صریح سپه سالار برای رهایی قاتل اورا هم مورد سوءظن قرار داد. بناء به امر نصر الله خان نایب السلطنه که او نیز با امیر در شکارگاه بود، سپه سالار و برادرانش گرفتار شدند و با قاتل محبوس گردیدند. بلافاصله به موافقه اراکین دولت که همرکاب امیر بودند، نایب السلطنه نصرا لله خان به حیث جانشین امیر انتخاب گردید.

از طرفی خبر شهادت امیر وقتی به کابل رسید امان الله خان که در کابل به حیث وکیل مقام سلطنت امور دولت را اداره می‌کرد اعلان پادشاهی کرد وبه زودی از بزرگان کشوری و لشکری بیعت گرفت و از عمویش نصرالله خان خواست به او بیعت کند او هم بیعت کرد. به امر شاه جدید محبوسین تحت الحفظ بایست به کابل می‌فرستاد. لذا به کرنیل شاه علی رضا خان هدایت داد تا فوراً آنها را حرکت داده جانب کابل بشتابد تا شاه جدید در مورد تصمیم بگیرد. کرنیل مذکور به سرعت گرفتار شدگان راحرکت داده جانب کابل روانه شد.

میرزا عبد الرءوف خان یکی از منشی‌های دربار امیر حبیب الله خان که او نیز در آن زمان در جمله همرکابان امیر شهید بود قصه می‌کرد: ساعاتی بعد از آنکه شاه علی رضا خان گرفتار شدگان را به جانب کابل حرکت داد، در حضور سردار نصر الله خان بودم که تلفن زنگ زد،نایب السلطنت به من هدایت داد تلفن را جواب دهم. صدای امان الله خان را شناختم. خودم را معرفی کردم. بعد از آنکه گزارشی مختصر از چگونگی وضع دادم، پرسید گرفتار شدگان در چه حالند؟ گفتم جانب کابل حرکت داده شدند. فرمودند چه کسی آنهارا می‌آورد؟ عرض کردم کرنیل شاه علی رضا خان. امان الله خان به من هدایت دادند کسی را به

امیر امان‌الله خان، ادعا داشت که نصرالله خان، امیر حبیب‌الله خان را به قتل رسانده است تا بر تخت پادشاهی تسلط یابد، مگر برخی می‌گویند که امیر بخاطر عش و عشرت و زنبارگی اش، علیا حضرت ملکه را هتک حرمت نموده است و ملکه نیز بخاطر گرفتن انتقام، در توطئه قتل امیر حبیب‌الله خان شوهرش و پادشاه ساختن پسرش، نقش داشته است. احتمالاً این حرف نزد من به صورت کامل صحیح نیست، زیرا ملکه به تنهایی در این باره نمی‌توانست چیزی انجام دهد. برخی گمان دارند که امیر به خاطر تند مزاجی و سنگدلی‌اش به تعدادی از مردم که در آن جمله غلام بچهٔ او شجاع‌الدوله نیز شامل بود، جزا های سنگین می‌داد، بخاطر انتقام همچو توهین‌ها از جملهٔ آن اشخاص، کسی شب، هنگامی که امیر بخواب رفته است داخل خانه امیر شده او را با فیر تفنگچه، به قتل رسانده است.(۱)

عجله بفرستم تا به شاه علی رضا بگوید گرفتار شدگان را به کسی دیگر بسپارد که به کابل بیاورد و خودش به جلال آباد بر گردد. این را گفته تلفن را قطع کردند.
من امر شاه را به نصرالله خان گفتم. ایشان امر کردند نامه‌ای عنوانی شاه علی رضا خان بنویسم و امر شاه را ابلاغ کنم. بعد یکی از افسران را مؤظف ساختند که به عجله خودش را به شاه علی رضا خان برساند و نامه را به او بدهد. اما شاه علی رضا قبل از اینکه نامه برایش برسد به کابل رسیده بود. در کابل مدتی گذشت و صحنه بدل شد. گرفتار شدگان رها شدند و شاه علی رضا خودش محبوس گردید. بعد از محاکمهٔ سریع و در اثر شهادت دروغ فردی به نام غلام حیدر که در جملهٔ افراد گارد حضور امیر حبیب الله خان بود، شاه علی رضا متهم به قتل امیر گردید و حکم اعدامش صادر شد.
قبل از اجرای حکم اعدام امان الله خان شمشیر خود را از نیام کشید و دوباره به نیام کرد و روی خودر را به طرف حاضرین نمود و گفت: من از حق خود در امر قصاص این مرد می‌گذرم، محکمه در اجرای حکم مختار است. حکم اعدام توسط محکمه در مورد او در زنده‌بانان کابل اجرا گردید.
جسدش را مدت سه روز به درخت آویختند. مردم قلعهٔ «زنده‌بانان» مراجعه کردند و اجازه گرفتند و در زیر همان درخت دفنش نمودند، قبرش امروز در عقب غازی ستودیم در جنب شرقی زیارت شاه همدان، زیارتگاه ارادتمندانش است. بعد از قتل او، اموال و دارایی شخصیش را ضبط و مصادره کردند. غلام حیدر که به پول تطمیع شده بود و شهادت دروغ داده بود، پاداش خود را نقداً گرفت و باقی مانده عسکریش معاف گردید و به موطن خود جاغوری رفت. می‌گفتند در آنجا از این حرکت خود سخت پشیمان بود و دایم در عذاب وجدان گرفتار و باقی ایام زندگی خود را به نهایت بدبختی و فقر و فلاکت و در تحت شماتت مردم محل زندگی خود قرار داشت.»
۱ - در مورد قتل امیر حبیب الله خان که بدون ایما و اشاره و به صراحت از شجاع الدوله

در زمان بغاوت بچهٔ سقا و رفتن امان‌الله خان ازافغانستان، شجاع‌الدوله نیز به اروپا رفت و در جرمنی سکونت پذیر شد.

شجاع‌الدوله در جرمنی با ذکر رویدادهای گذشته برای بعضی افغان‌ها بدن خود را نمایانده و جای زخم‌هایی را نشان داده است که به اثر ضربه های تازیانه امیر حبیب‌الله خان بر بدن او نقش بسته بود.

شهزاده‌های افغانی که نشانه‌های این ضرب را دیده بودند، برای من در استانبول گفتند که بسیار امکان دارد کسی از همین قبیل اشخاص به تبعیت از حس انتقام، امیر را به قتل رسانده باشد.(۱)

یادآوری شده است، کتاب «ظهور مشروطیت و قربانیان استبداد» نوشته مرحوم سید مسعود پوهنیار - فرزند رشید مر حوم میر سید محمد قاسم خان ،از پیشگامان جنبش مشروطیت - سفیر و دپلومات مشهور افغانستان است. او می‌نگارد : «... هنگامی که امیر حبیب الله خان برای شکار ماهی به کله گوش دره الینگار لغمان رفته و شب در خرگاه شاهی استراحت کرده بود، به ساعت ۳ بجه بعد از نیمه شب پنجشنبه ۱۸ جمادی الاولی ۱۳۳۷ ق مطابق ۲۱ فبروری ۱۹۱۹م شجاع الدوله فراشباشی حضور، آهسته به خرگاه داخل شده، با کمال آرامی تفنگچه را در شقیقه طرف چپ او خالی کرده به سرعت از خیمه خارج شد. اما کرنیل شاه علی رضا خان که شخص قوی وتنومند بود، او را محکم گرفت، لکن در همین اثنا سپه سالار محمد نادر خان که پوستین غزنی‌چی ابریشمین دوزی دراز سر تا قدم بر شانه‌اش داشت رسیده، تفاق محکم بروی شاه علی رضا زده، قاتل را رهاکرد و گفت آرام باشید که اعلیحضرت خواب است، در حالی که اورا به خواب ابد فرستاده بودند.»

ظهور مشروطیت و قربانیان استبداد. صفحات ۲۱۷ ۲۱۸

۱ - مرحوم غبار مورخ برجسته کشور، رویداد کشته شدن امیر حبیب الله خان را در کتاب پر ارجش «افغانستان در مسیر تاریخ (جلد اول) چنین بیان میدارد:

«.. در زمستان ۱۹۱۹ هنگامیکه امیر حبیب الله خان بادربار خود در شتائیه جلال آباد ولغمان مشغول تفرج و سردار امان الله خان عین الدوله بحیث وکیل سلطنت در پایتخت مقیم بود، یک حادثه سیاسی در موضع «کله گوش - لغمان» واقع شد که در زندگانی اجتماعی افغانستان تاثیر عمیقی کرد. امیر حبیب‌الله خان در فروری ۱۹۱۹ (جمادی الاول ۱۳۳۷) با تمام دربار خود به قصد «شکار ماهی» از جلال آباد در لغمان رفت و در کله گوش خیمه زد. خیمه امیر یک دیر که کلان بود که در یک گوشه آن تخت خوابش باپرده‌ئی از صحن خیمه جدا میشد، در دور خیمه دهلیزی بواسطه یک دیوار تجری تشکیل شده بود که محل پاسبانی و استراحت غلام بچه‌ها و نوکریوالهای حضور امیر بود و در خارج تجیر عساکر شاهی و افسران محافظ قرار داشت. در اطراف آن خیمه‌های در باریان افراشته بود. در دهلیز خیمه امیر محمد خان غلام بچه و خارج دهلیز شاه علیرضا خان کند کمشر افسر نوکریوال بودند. شب پنجشنبه بود و ۱۸ جمادی الاول ۱۳۳۷ (مطابق شب ۲۱ فروری ۱۹۱۹) در ساعت ۳ بعد از نصف شب مردی مسلح - شاید با معاونی - یک گوشه از دامن

خیمه را بالازده بسرعت داخل خیمه بزرگ گردید، در حالیکه شاه آرام و بیصدا خفته بود. مرد دهن تفنگچه خود را در نهایت خو نسردی در بن گوش چپ امیر گذاشته آتش کرد و بسرعت از راهیکه آمده بود بدر رفت. گلوله تفنگچه طرف راست پیشانی امیر را متورم ساخته بود و اما خارج نشد. بصدای تفنگچه محمد خان غلام بچه توکریوال از دهلیز تجری با احتیاط داخل دروازه خیمه شده و از دور دید که شاه همچنان خفته است، مطمئن شد و برگشت، در صورتیکه شاه از جهان گذشته بود و در خارج خیمه فریادی بلند بود که میگفت، در نزدیک خیمه امیر صاحب شلیک اسلحه شده است. بعدها گفته میشد که این فریاد از خود ضارب بوده است و همچنین گفته شد: همینکه ضارب از خیمه شاه خارج گردید فورا از طرف شاه علیرضا خان کندکمشر گرفتار گردید ولی دفعتا افسر عالی رتبه‌تری پیدا شد و بورخ عسکر محافظ سیلی سختی کشیده ضارب را رهاکرد و به کندکمشر گفت: آرام باشید، اعلیحضرت خوابند. در هر حال امیر حبیب الله خان به این صورت از بین برده شد و یکنفر سردار شاعر (سردار عبدالرسول خان متخلص به رسول) منظومهٔ در مرثیه امیر نوشت که یک بیت آن این است.

«گلوله بسر فخر ایشیا زده اند تپانچه بسر سایه خدازده‌اند»(!)

بعد از صدای کشته شدن امیر نایب‌السلطنه آمد و خارج خیمه امیر نشست، مامورین جمع شدند و کشته امیر را بدیدند، اما نایب السلطنه از دیدن برادر متاثرا امتناع نمود و بدرباریان گفت: در جهان از این قبیل امور بسیار واقع میشود نباید مضطرب بود بلکه باحواس جمع بایستی متوجه مطلب اصلی شد و آن حفظ وطن و سلطنت اسلامی است. آنگاه معین السلطنه را که مبهوت مانده بود تسلی داد و گفت:

وقت آنست که شما طوری با من پیش آئید که من هنگام فوت ضیاء الملة والدین با پدر شما پیش آمدم و صمیمانه خدمت نمودم. نایب السلطنه امر به اجتماع عسکر و عمله در بار داد و در ضمن نطقی مرگ امیر را افشا کرد. سپهسالار محمد نادر خان موظف شد که قبلاً بجلال آباد رفته تشون را آماده موافقت باوضع جدید نماید، محمد ولی خان سَر جماعه مامور گردید که میت امیر را بجلال اباد منتقل سازد و تیلفون لغمان و جلال اباد زیر سانسر قرار گرفت.

روز پنجشنبه ۱۸ جمادی الاول مساوی اول حوت ۱۲۹۷ (۲۱ فروری ۱۹۱۹) آغاز شده بود که از بین جمعیت ملکی و نظامی لغمان علی احمد خان شاه آغاسی ملکی پیش شد و گفت: تا وقتیکه پادشاه جدید انتخاب نشود، پادشاه سابق شرعا تدفین شده نمیتواند، چون شما در خاندان شاهی مرد عالم و فاضل و کامل هستید، لهذا من به شما بیعت میکنم. معین السلطنه دست او را عقب زد و خود پیش شد و گفت: بیعت کردن نخست حق من است. پس دست در از کرد و بیعت نمود. بیعت شروع و نایب‌السلطنه پادشاه افغانستان شناخته شد.

در همین روز نایب السلطنه وارد جلال آباد گردید، سپاه بقومانده معین السلطنه در قشله نظامی، شاه جدید را استقبال و سلام کرد. مامورین ملکی و عدهٔ از روشناسان در بار شاهی دست بیعت دادند و بیرق سرخ شاهی افراشته گردید. امیر حبیب الله خان در میدان گلف جلال آباد دفن شد. شاه جدید نامه‌ئی به وایسرای هند بفرستاد و گفت: به ساعت ۳ شب پنجشنبه اعلیحضرت سراج الملة والدین در کله گوش دره لغمان از طرف شخص مجهولی بضرت تفنگچه شهید شد، همه گی مرا به سلطنت انتخاب نمودند، تعلقات

حکومتین را مانند سابق انشاء الله دوستانه قایم خواهم داشت.

روز دیگر (جمعه) فرامین شاه جدید در ولایات افغانستان ارسال و از کشته شدن شاه سابق و نصب شاه جدید اعلام نمود و بیعت طلب کرد، در حالیکه در همین روز سردار امان الله خان عین الدوله در شهر کابل سلطنت خود را اعلام کرده بود. امیر نصرالله خان یک فرمان رسمی و یک مکتوب خصوصی توسط شجاع الدوله خان فراشباشی بعنوان عین الدوله فرستاده و در فرمان رسمی حادثه کشته شدن امیر حبیب الله خان و انتخاب خودش به پادشاهی، و در نامه خصوصی تعیین یک هیئت مشاور را برای عین الدوله و فرستادن بیعت مردم در جلال آباد تذکر داده بود. هیئت مشاور اینها بودند: سردار عبدالقدوس خان اعتماد الدوله، سردار عبدالوهاب خان، محمد سرور خان نایب الحکومه سابق هرات، صالح محمد خان نایب سالار، مرزا محمود خان امین نظام و سردار محمد علی خان سرکردهٔ تعمیرات.

شجاع الدوله خان به ساعت ده صبح جمعه بکابل رسید و باعین الدوله ملاقات کرد. این همان شخص است که گفته میشد عضو جمعیت سری در بار و همکار عین الدوله و کشنده امیر حبیب الله خان است. چون تاسه روز خبری از شجاع الدوله و کابل به جلال آباد نرسید، امیر نصرالله خان نامه دیگری باسردار محمد یونس خان بعنوان عین الدوله بکابل فرستاد زیرا تلفون کابل جواب نمیداد.اما سردار یونس خان همینکه بکابل رسید و اوضاع تازه را بدید فورا به امیر امان الله خان بیعت کرد.

در ۲۴ جمادی الاول شجاع الدوله خان و غلام محمد خان پنچات باشی از کابل با دو کاغذ،یکی نقل بیعت نامه مردم و مامورین ملکی و نظامی کابل بنام امیر امان الله خان و دیگر مکتوبی از افسر و مامور و نمایندگان اهالی کابل بعنوان نایب السلطنه، بجلال آباد فرستاده شد. اینها در عرض راه خطوط تلفون را قطع میکردند و سواران جلال آباد راکه به حفاظت راه‌ها گماشته شده بودند، برفتن کابل و بیعت به امیر امان الله خان تشویق میکردند، در حالیکه در همین روز در جلال اباد مراسم تاج پوشی امیر نصرالله خان با آتش توپها بعمل آمده بود. نماز شام شجاع الدوله و غلام محمد خان وارد جلال آباد و بعد از تفتیش و تلاشی بنزد امیر پیش شدند. امیر نامهٔ عنوانی خود را بخواند که نوشته بود:

جناب نایب السلطنه صاحب، معین السلطنه صاحب عضدالدوله صاحب، سردار صاحب صنایع، سردار صاحب مدافع، سردار غلام علی خان صاحب، سردار سپهسالار صاحب و جمله عمله ملکی و نظامی پادشاه شهید بیموجب! السلام علیکم ان کانو اعلی سبیل الهدی. بعد از آن از انصراف تحقیق در مورد کشته شدن امیر حبیب الله خان و اغماض نایب السلطنه از حق سلطنت موروثی پسرانش و قبول بیعت برای خود حرف زده شده و در آخر گفته شده بود که: ماهمه دست بیعت به امیرالمومنین امیر امان الله خان داده‌ایم، شماهم ازاندیشه امارت گذشته در بیعت عمومی امضا نمائید والامسئولیت و ذمه واری خون ریزی بگردن شما خواهد بود. این تنها نبود، شجاع الدوله خان در حین تفصیل شفاهی اوضاع کابل بحضور نایب السلطنه، ضمنا از اعلان استقلال امان الله خان و جوش و هیجان مردم و غلیان سپاه کابل سخن‌ها راند.

اما نایب السلطنه مایل به خون ریزی نبود، گرچه طرفداران او نقشه جنگ را چنین طرح نموده بودند: از جنوب دوست محمد خان ناظم با افسر و عسکر گردیز بالای کابل در افتد، از شمال معین السلطنه بامردم تگاو و مستوفی الممالک از راه کوهدامن کابل را مورد حمله

قرار دهد، خود سردار باقشون شرق بصفت قلب سیاه پایتخت را استهداف نماید. شیخ پاشاه کنری هم متعهد شد که از عقب باده هزار نفر مهمندی مسلح بکابل بتازد و عین الدوله را گرفتار کند. سردار نصراله خان نپذیرفت و گفت اگر من برای گرفتن تاج و تخت بجنبم تمام سرحدات شرق کشور در زیر پرچم من جمع خواهند شد ولی ریختن خون در افغانستان بنفع اسلام نیست لهذا من از بادشاهی که بالای خون بنا گردد گذشتم. آنگاه او بمنشی خود مرزا محمد عمر خان امر کرد که بیعت نامه او را به عنوان امیر امان الله خان بنویسد. در ۲۵ جمادی الاول بیعت نامه ذیل به امضای نایب السلطنه بعنوان امیر امان الله خان فرستاده شد:

«حضرت الهی جل جلاله وجود عزیز فرزند ارجمند کامگار و نور دیدهٔ بر خوردار امیر امانی الله خان را از حوادث روزگار بر کنار داشته بمقاصد دارین کامیاب گرداند. چون بموجب التجا و بیعت ارجمندان سعادتمندان معین السلطنه و عضد الدوله و باقی ارجمندان عزیز و خدام حضور و صاحب منصبان نظامی و ملکی، امارت افغانستان راقبول کرده و مشروحا بحضور آن ارجمند عزیز الوجود اطلاع داده بودم. درثانی اطلاعدهی آن فرزند ارجمند برای من رسید و معلوم شد که مردمان دارالسلطنه کابل بحضور شما بیعت نموده و شما قبول امارت دولت افغانستان را برای خود کرده‌اید، لهذا چون خود من خواهش امارت را نداشتم و محض برای سر پرستی شمایان و لحاظ حفظ دین و ملت افغانستان آن بارگران بردوش خود قبول نموده بودم و هرگز بنفاق و آزرده‌گی شما روادار نبوده و نیستم و شما را فرزند ارجمند دلبند بقراریکه میدانستم میدانم و امارت و دولت و حشمت آن فرزند ارجمند را از خود میشمارم، بنابران خود من برضا ورغبت خود از امارت افغانستان استعفا نموده از درگاه حضرت الهی جل جلاله امارت و امامت آن فرزند ارجمند رانیک و پاینده و باقی میخواهم. انشاء الله تعالی خود من هم عازم دارالسلطنه کابل شده و بدیده بوسی فرزند ارجمند خود کامیاب گردیده دست بیعت برای آن فرزند ارجمند خود خواهم داد. باقی ایام بکام باد. نصرالله.»

یکروز بعد سردار عنایت الله خان و سردار حیات الله خان هم بیعت نامه‌ای به خط میرزا محمد حسین خان مستوفی الممالک به عنوان امیر امان الله خان امضاء کرده فرستادند. در خاتمه بیعت نامه این مصرع قیدشده بود: ای غایب از نظر بخدا میسپارمت.

تا اینوقت اعلامیه‌های امیر امان الله خان در سرتاسر کشور تاثیر عمیق خود را دربین مردم و سپاه بخشیده بود. او گفته بود که من تاج سلطنت را باشرط استقلال و آزادی داخلی و خارجی‌افغانستان‌پذیرفته‌ام و هم اشاره به لزوم توجه در زندگی سپاه کشور نموده بود، لهذا در هر جائی که مخالفت با امیر احساس شده عسکر محل بطرفداری از شاه جدید مداخلت کرد. مثلا در قطغن ناظر محمد صفر خان والی که مربوط بدسته نایب السلطنه بوده و بیعت نامه بنام او ترتیب کرده بود، از طرف عسکر معزول و محبوس و بکابل تحت الحفظ فرستاده شد. در میمنه همچنین جنرال عبدالغفار خان گرفتار طرفداران دولت جدید گردید، بعدها در هرات نیز این واقعه تکرار شد. در جلال آباد هم چنین شد، سپاه از بین خود یکنفر عسکر هراتی بنام غلام رسول خان را وکیل و قوماندان خویش قرار دادند. این قوماندان جدید عسکر محافظ بالای خزانه و گدام و جبا خانه و تمام ادارات دولتی بگماشت و خطبه بنام امیر امان الله خان بخواند، بیرق شاهی نایب السلطنه را از بام عمارت فرود آورد و نایب السلطنه را با احترام تحت نظر و حفاظت نگهداشت، سردار

وقتی که به ترکیه آمدم روایت دیگری را نیز در این مورد شنیدم و آن اینکه جاسوس مشهور انگلیسی بنام مصطفی صغیر یا کوچک که انگلیسها او را در لباس نمایندهٔ جمعیت خلافت هند، برای قتل غازی مصطفی کمال پاشا اتاترک، به ترکیه فرستاده بودند و در ترکیه دستگیر گردید، در دوران تحقیقات خود توضیح داد که او قبلاً از طرف انگلیس‌ها وظیفه یافته بود تا به‌افغانستان رفته امیر حبیب‌الله خان را به قتل برساند، زیرا او در دوران جنگ جهانی در برابر معاوضهٔ موقف بی‌طرفی‌اش، پول زیادی تقاضا داشت.

این ادعای مصطفی صغیر، آنقدر بی‌معنی است که نیازی به رد هم ندارد، زیرا برای یک نفر خارجی، حصول اینقدر رسوخ در دربارافغانستان که او بتواند در شب و بدون اطلاع پهره‌دارها، داخل خوابگاه امیر شود و او را به قتل برساند، امر ناممکن است. اگر کدام نفر خارجی در دربار امیر موجود می‌بود، حتماً نام او در این سلسله بیان می‌شد و من از آن حتماً آگاهی حاصل می‌کردم. و اگر همچو شخصی به دربار آمده بود. بصورت درست یا نادرست افغانها، اتهام کشتن را به او وارد می‌کردند.(۱)

محمد نادر خان سپهسالار و خاندانش را بامرزا محمد حسین خان مستوفی الممالک محبوس و توسط قشون محافظ بزیر قوماندہ شاه علیر ضاخان کند کمشر بکابل فرستاد و هم بیعت سپاه را توسط نماینده خود بدر بار کابل روانه کرد. این فعالیت سپاه نمونه بارز نظم و دسپلین اردوی افغانستان بود، در حالیکه هیچ خونی ریخته نشد و تخریباتی بعمل نیامد.» افغانستان در مسیر تاریخ - جلد اول صفحه ۷۴۱ - ۷۴۴

۱ - میرزا سید مهدی خان فرخ که در عهد امیر امان الله خان مدتی به حیث وزیر مختار کشور شاهنشاهی ایران در کابل ایفای وظیفه نموده است کتابی نوشته است بنام «تاریخ سیاسی‌افغانستان» که از عهد احمد شاه بابا ابدالی تا آغاز سلطنت محمد ظاهر شاه را احتوامی کند، این کتاب اگرچه بادیده تعصب و دشمنی با ملت کبیر افغانستان نگاشته شده و اتهام‌های ناروایی به همه ملت رواداشته و خوی و خصلت فرد یا افرادی را به همه جامعه افغانی تعمیم بخشیده است، با در نظرداشت این امر در مورد قتل امیر حبیب الله خان، آنچه او نگاشته است، به خواندگان عزیز تقدیم می‌گردد.مترجم

توطئه قتل امیر حبیب‌الله خان وعلل آن:

قتل مرحوم امیر حبیب الله خان مربوط به سیاست خارجی یا سیاست داخلی و یا سیاست

حزب و احساسات وطن پرستی و غیره نبوده است فقط در اثر عیاشی این قضیه واقع گردید و اساس این توطئه این بوده است:

امیر حبیب الله خان شبی در چهلستون واقع در دو فرسخی شهر کابل (عمارت قشنگ و میله‌ای در آنجا برای عیاشی امیر بناشده است) مجلس عیشی فراهم و خانم اخت السراج همشیرهٔ مشارالیه، عده‌ای از نسوان را در آنجا حاضر و در نیمه شب که مجلس گرم و شاهدان بزم را با جلوه‌ای بهشتی آراسته و امیر در لذایذ غوطه‌ور بود علیا حضرت سرور سلطان خانم مادر امیر امان الله خان وارد و با اخت السراج گلاویز می‌شود ضرب وشتم از طرفین شروع و امیر حبیب الله خان نیز بی نصب نمانده، سایر حضار و سیمین عذاران هریک به طرفی فرار نموده و خود را از ضرب چماق علیا حضرت خلاص نمودند. مجلس عیاشی به محفل فحاشی تبدیل گردیدو. فردای آن روز امیر حبیب الله خان علیاحضرت را مطلقه نموده طلاق نامه را برای مشارالیه فرستاد نظر به اینکه علیاحضر دختر لوی ناب ایشک آقاسی شیردل خان بارک زایی و از مهمترین خانواده‌های افغانستان می‌باشد. پیرمردهای قوم و مهمین افغانستان به و سیلهٔ میر محمد حسین خان ناظم حرم شاهی مطلع شده، سردار محمد آصف خان و سردار محمد یوسف خان و سردار محمد عظیم خان پسران سردار یحیی خان، پسران امیر دوست محمد خان از ریش سفیدان و معمرین بودند. به در حرم حاضر شده، با اظهارات عاقلانه و نصایح طلاق نامه را به دست آورده، پاره نمودند. ولی در اثر این اقدام سرور سلطان خانم از مخالطت و مضاجعت امیر محروم گردید و به این واسطه و بی احترامی که به مشارالیه (الیها- م) شده بود در پی هلاک شوهر خود افتاد.

برای اجرای این کینه ورزی بدواً فرزند خود امان الله خان را علیه پدر برانگیخت و رفتار امان الله خان موجب شد که امیر حبیب الله خان او را عاق و از خود دور و مردود نمود. علیاحضرت با تدابیر لازمه و وعده و وعید محمد ولی خان غلام بچه باشی را با خود متفق کرده و دختر خالهٔ خود را که صبیهٔ فقیر محمد خان بود به زنی به محمد ولی خان داد و شجاع الدوله خان فراشباشی و احمد شاه خان سرمیر اسپور و شاه ولی خان رکاب باشی و شاه محمود خان سرخان اسپور پسر عمو و دو برادر محمد نادر خان را با خود متفق و صبایای خود را وعده داد که به حبالهٔ نکاح آنها در آورد و آنها را با امان الله خان پسرش متحد و هم قسم نمود و بعد محمد یعقوب جان که از غلام بچه‌ها بود نیزبه این دسته ملحق گردیده و برای قتل امیر حبیب الله خان متحد و هم قسم شدند. در ماه صفر ۱۳۳۷ هجری امیر حبیب الله خان به عادت همه ساله به عزم شکار آهو به کوه چناری به شکارگاه کله گوش لمقان (لغمان) رفت، در آنجا به واسطهٔ اعوجاع دیرک چادر، شجاع الدوله فراشباشی را زیادی زده دهان و دندانهایش را شکسته و به سختی تنبیهش نمود. کمیتهٔ قتل موقع را مغتنم شمرده و یکدیگر را به اجرای مقصود ترغیب می‌نمودند تا اینکه در شب پنج شنبه ۱۸ جمادی الاول ۱۳۳۷ موفق شده شبانه وارد خوابگاه امیر حبیب الله خان شدند و چون قراولان و مستحفظین از این اشخاص جلوگیری نمی‌نمودند واردین به مقصود نایل و در لمقان شجاع الدوله خان یا احمد شاه خان با هفت تیر به پشت گوش چپش زده و در خواب امیر حبیب الله خان مقتول گردید و کمیتهٔ متشکله، با عملیات علیاحضرت، مقصود را حاصل و امر را به موقع اجرا گذاردند. در این قسمت این نکته را نیز ذکر می‌نماییم که نسبت به واقعهٔ قتل امیر حبیب الله خان دو قول است: یکی احمد شاه خان که نگارنده سند کتبی نیز در این خصوص، در کتابخانهٔ خود دارم، دیگری شجاع

روایت دیگری هم وجود دارد که رهبران افغانهای ملی، آزادیخواه و استقلال پسند افغان یعنی سردار محمود طرزی و سردار محمد نادر خان با توافق امان‌الله خان توطئه چیده و برای همرکاب ساختن افغانستان با قافله تمدن و استرداد آزادی از انگلیسها، مناسب دیدند تا امیر حبیب‌الله خان را به قتل رسانند.

به نظر من، افغان‌های ملی گرا، حتماً در این قتل دست داشتند، آن‌ها قبل ازین هم دو بار، از طرف شب در دو محل مختلف، وقتی که امیر از سرک عبور می‌کرد بر او فیر کردند، اما در قتل او کامیاب نگردیدند.

برای اثبات این رأی اگر چه نزد من دلیل جرح ناپذیری که مسأله را ثابت کند موجود نیست، اما دلایل کوچکی در این باره وجود دارد که مرا وا می‌دارد همچو نظر داشته باشم، که اینجا دلیلی را به ارتباط این رویداد می‌آورم (در بالا به آن نیز اشاره اندکی صورت گرفته است):

در روزهایی که من به خانهٔ سردار محمد نادر خان سپه سالار می‌رفتم تا سردار محمد طاهر جان را درس بدهیم، اکثراً با او روبرو می‌شدم. در ملاقات‌ها، من همیشه از او درخواست می‌کردم تا مرا جهت ادامهٔ تحصیل به اروپا بفرستد. او همیشه می‌گفت که حلالا وقت آن نیست. در موسم سرمای ۱۹ - ۱۹۱۸م وقتی که همراه امیر حبیب الله روانهٔ جلال آباد شد، من باز هم درخواست خود را تکرار کردم. ایشان جواب دادند که! «از جلال آباد که برگشتم حتماً تو را به اروپا می‌فرستم، اما این حرف را به کسی نگویی» وقتی که از هم جدا شدیم، گفت:

- «ببینم که خدا چه می‌خواهد». من به خاطر وعده‌ای که داده بودم،

الدوله که مطلعین و اشخاص منفذ که وارد دربار مرحوم امیر حبیب الله خان بودند نقل نمودند و قول ثانی اقوا(اقوی یعنی قویتر - م) است و شجاع الدوله خان قاتل حقیقی است و پس از قتل بلافاصله اول کسی که وارد خوابگاه شد، محمد نادر خان بوده است و به طوری که ذکر شد، اساس این قتل به توطئه امان الله خان و مادر او تهیه شده و به دست شجاع الدوله خان عملی گردیده است، والله اعلم بحقایق الامور.

تاریخ سیاسی افغانستان، تألیف سید مهدی فرخ صفحات ۴۳۰ - ۴۳۱ چاپ دوم: حوت ۱۳۷۱ه‍ ش. ناشر: احمد حسین احسانی بغلانی با همکاری کمیسون فرهنگی حزب وحدت اسلامی افغانستان.

این حرف‌ها را به مولانا صاحب عبیدالله ذکر نکردم، در حالی که من از همه افعال و حرکات خود آو را آگاه می‌ساختم.

پس از واقعهٔ قتل امیر، به ذهن من این اندیشه خطور کرد که آیا سردار سپه سالار محمد نادر خان از این توطئه آگاهی داشت یا خودش در این کار شریک بود. من قبلاً بارها از او خواسته بودم تا مرا به اروپا بفرستد. او در گذشته، هیچگاهی چنین به یقین جواب نمی‌داد و تاحد امکان از من خواست تا حرف‌های او را به کسی نگویم. این هم دلیلی است که شاید این وعده با کدام راز مهمی ارتباط داشت که نادر خان می‌خواست به هر ترتیبی که می‌شود باید او را مخفی نگهدارد.

تصور من اینست که نادر خان، از دادن این وعده، یقین کامل داشت که در آینده حالاتی پدید خواهد آمد که اعزام من به اروپا آسان خواهد شد.

اما به نظر من آن کسی که با تفنگچه برا امیر فیر کرده است، از جمله آن ملی‌گرایان نبود، بلکه آن‌ها شخصی را که از طرف امیر در انظار عامه توهین شده بود و او با کینه‌ای که از امیر داشت، در تلاش آن بود تا انتقام از امیر بستاند، پیدا کرده و به این کار بگماشتند. ممکن است افغان‌های ملیگرا از احساس انتقام خواهی او استفاده برده باشند و او را به قتل امیر راضی ساخته باشند.

شجاع‌الدوله در زمان سلطنت امیر امان‌الله خان نخست کوتوال کابل و سپس وزیر امنیت مقرر گشت، که برای یک غلام بچه، توظیف در چنین پُست بزرگ، عمل معنی داری به شمار می‌رود. و شاید هم به خاطر قتل امیر و پاداش خدماتی که به افغان‌های ملی‌گرا انجام داده بود، به وظیفهٔ فوق الذکر گماشته شده باشد.

دلیل دومی این است که بعد از کشته شدن امیر، محمد ولی (دروازی – م) غلام بچه دیگر دربار که بعد از تخت نشینی امان‌الله خان در راس وفدی جهت شناساندن استقلال افغانستان به کشورهای اروپایی و روسیه رفت و بعد از محمود طرزی، وزیر خارجه‌افغانستان مقرر شد و در وقت سیاحت امان‌الله خان در اروپا، وظیفهٔ وکیل مقام سلطنت را به عهده

داشت، فوراً خود را به جلال‌آباد رسانده و در آنجا یک فرسخ به کابل نزدیک شده در محل بادلی، قتل امیر حبیب‌الله خان را اطلاع داده گفت :

- کار بخیر خلاص شد.

از این هم بر می‌آید که با عناصر ملی افغان، امان‌الله خان نیز شریک بود و علیا حضرت مادر امان‌الله خان نیز با دعای خیر، آنان را یاری می‌داد. باقی والله اعلم بالصواب!

با وجود اینکه سردار سپه‌سالار محمد نادر خان و بقیه اعضای خانواده‌اش به خاطر اتهام قتل امیر حبیب‌الله خان، در اسارت بودند، من جهت درس دادن محمد طاهر جان به خانهٔ او می‌رفتم، در حالی که بسا از افراد نعمت پرور قدیمی وی در دوران سابقه اش، منزل نادر خان را بدون حفاظت گذاشته و از ترس حکومت، فرار کردند.

برخی مردم مرا از رفتن به خانه نادر خان باز داشتند، لیکن من همیشه برایشان اینگونه جواب می‌دادم که:

«هر قدر بالای من مصیبت بیاید، چون من به خاطر ذات والا صفاتی که به ما احسان فراوان نموده و در زمان سلطنت امیر حبیب الله خان، در برابر تهمت انسان احمق و مفسدی که باعث می‌گردید تا مادام العمر در زندان باشیم و همیشه در غل و زنجیر بمانیم، ما را نجات داده است، من هیچگاه در عهد اِدبار او، نمی‌توانم او را رها کنم!»

دوست آن باشد که گیرد دست دوست در پریشان حالی و درماندگی

وقتی که از این وفاداری من سردار نادر خان، اطلاع حاصل کرد، در دل او تأثیر ژرفی بجا گذاشت و زمانی که او از زندان به خانه آمد، از جرأت من تعریف و ستایش نمود و پس از آن روابط ما بیشتر انکشاف کرد.

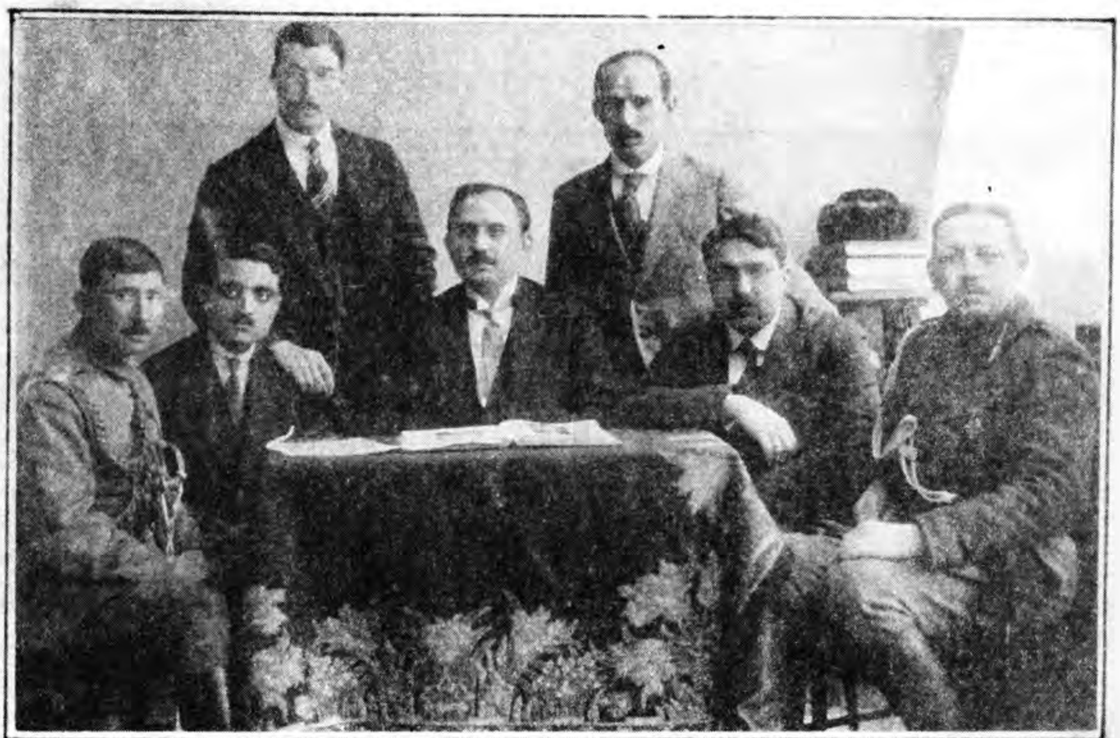
* * *

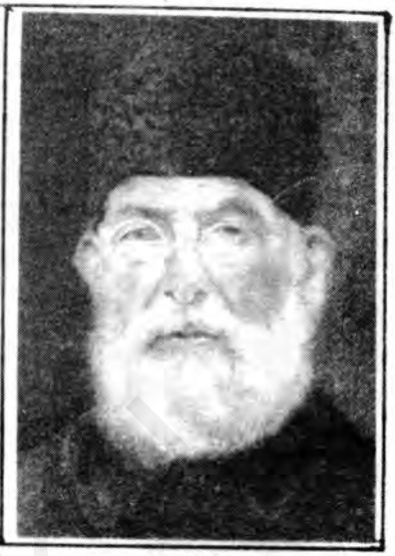
منار استقلال در کابل

محمد ولی خان دروازی بدخشانی

فیض محمد زکریا، ولی محمد خان دروازی بدخشانی و میرزا محمد خان یفتلی

سردار محمد زمان خان طرزی
(مشهور به خازن الکتب) برادر بزرگ محمود طرزی

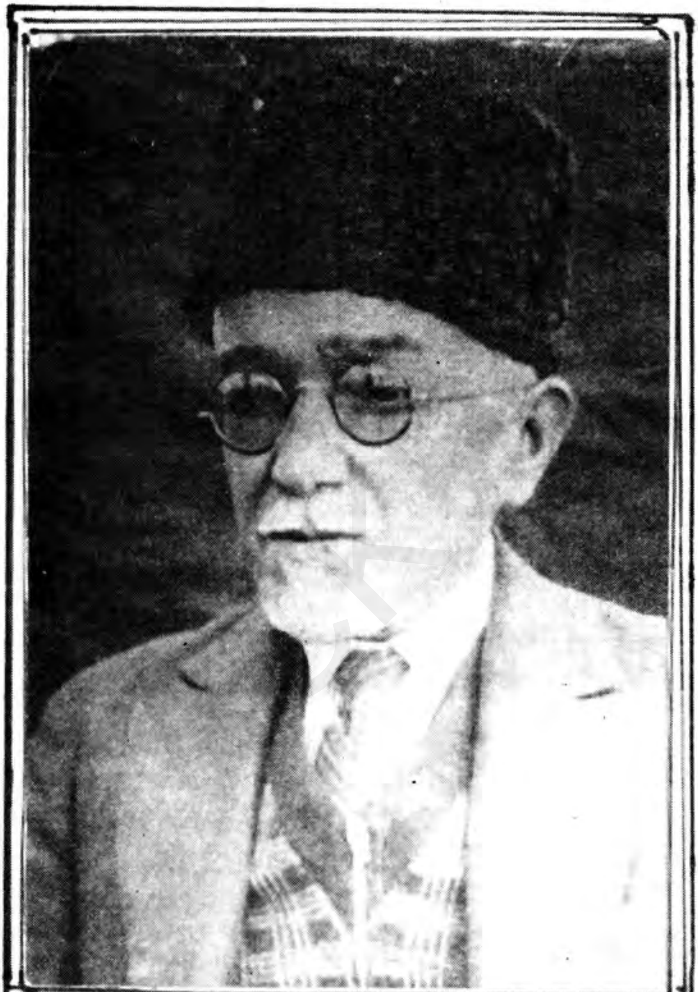
مبارز پیشگام مشروطیت مرحوم میر سید محمد قاسم -

عبدالهادی داوی

عبدالهادی داوی

پروفیسور غلام محمد میمنگی رسام مشهور کشور

17296

میر غلام محمد غبار در ایام جوانی

نایب سالار عبدالرحیم خان کوهستانی

172018

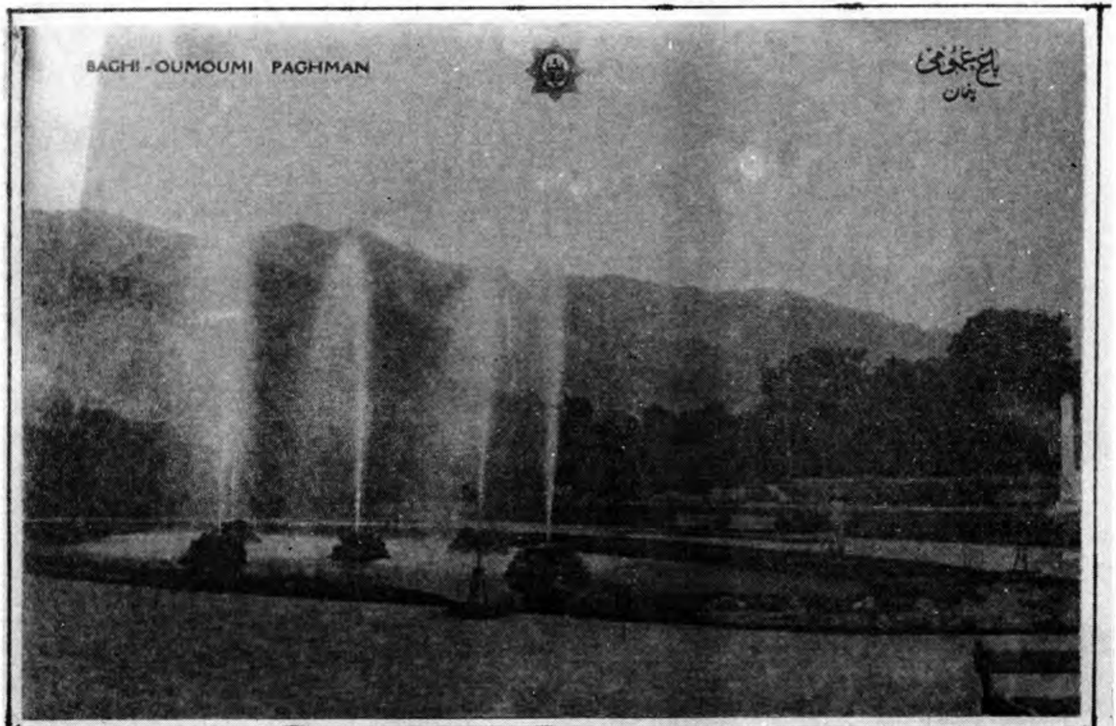
محمود طرزی در ایامی که وزیر خارجه افغانستان بود

غلام نبی خان چرخی

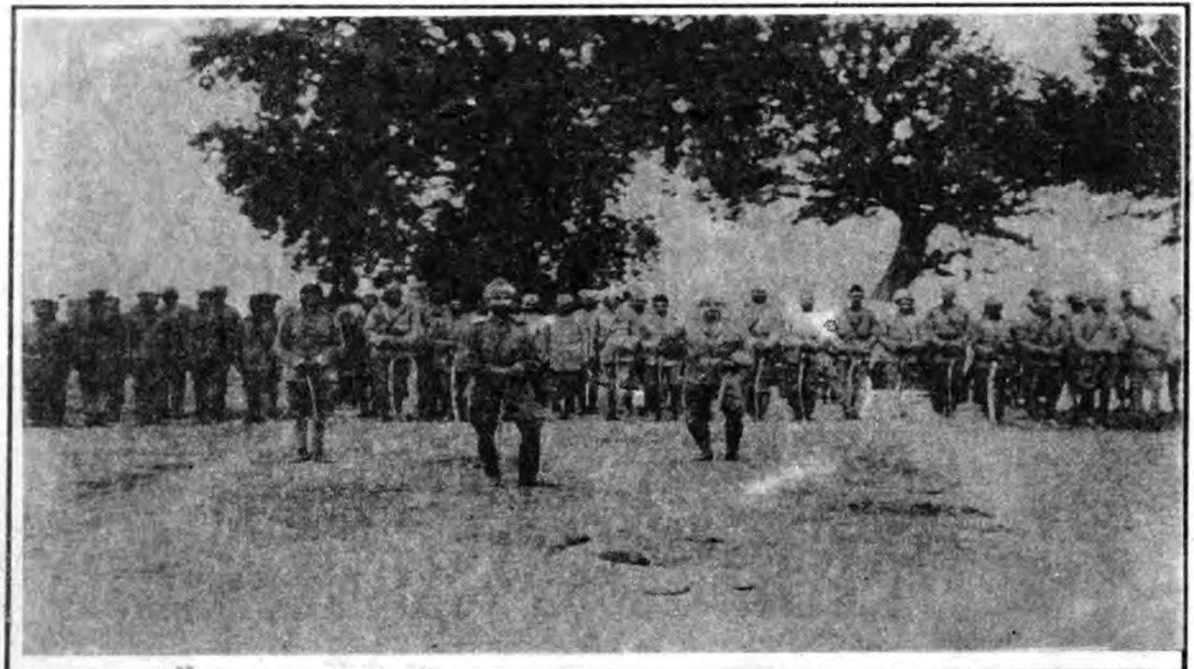
غلام جیلانی خان چرخی

باغ عمومی پغمان

محمود سامي باشا

نادر خان و سپاهیانش در محاذ جنوبی

عبدالقدوس خان اعتماد الدوله فرمانده محاذ قندهار

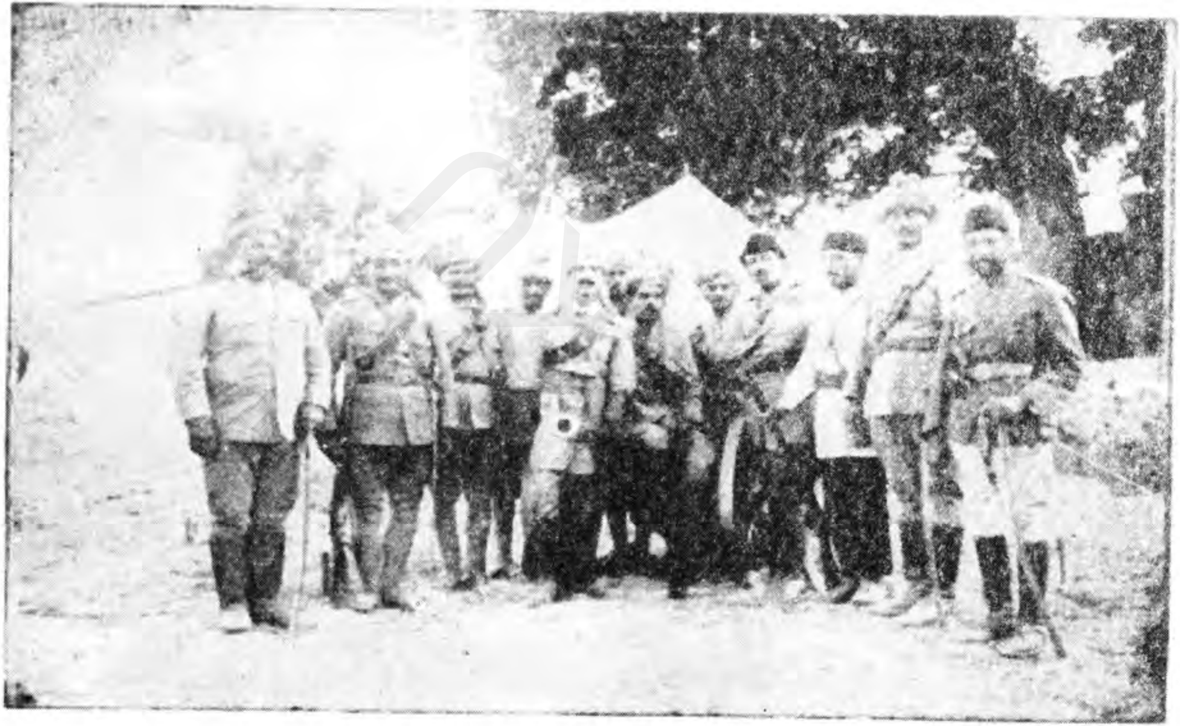
سپه سالار صالح محمد خان

صالح محمد خان بامیزایی در اواخر عمر

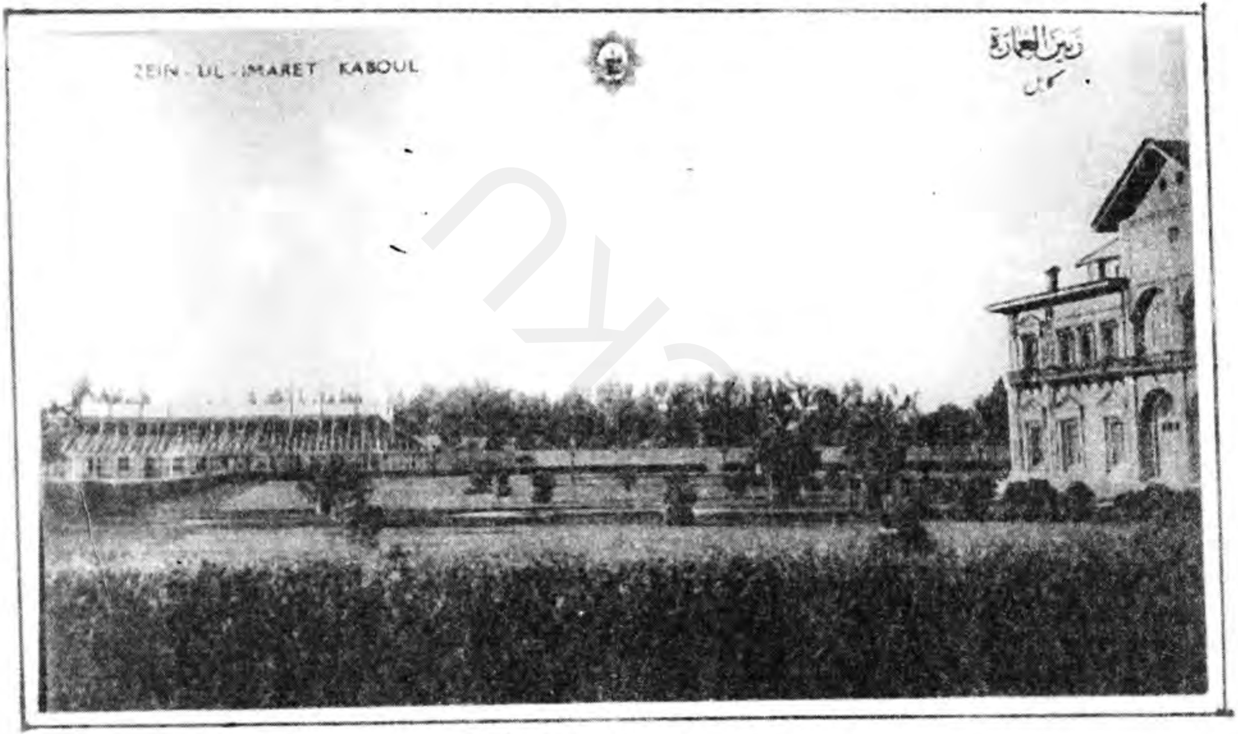
سید شریف سر یاور نادر شاه

شاه ولی خان و همراهانش در محاذ جنوبی

شاه ولیخان قبل از حرکت، از کابل به سوی جنوبی

زین العماره منزل سردار نصر الله خان در کابل

محمود طرزی

شهزاده محسن خان

شهزاده حسین خان

باغ عمومی پغمان

محمود خان، یاور امان الله خان

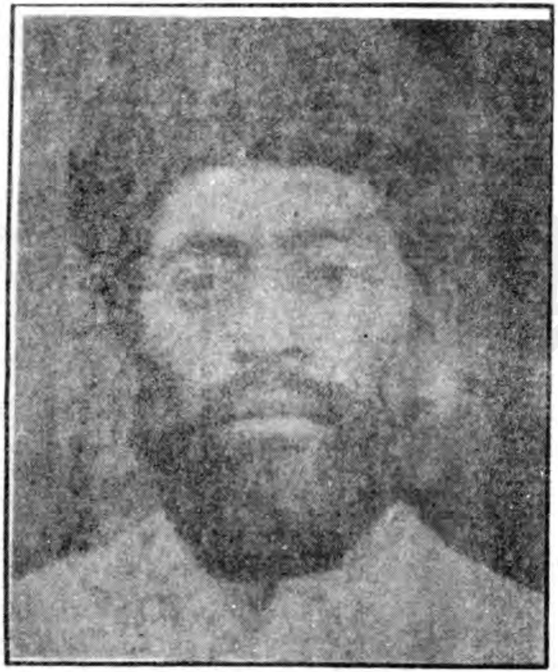
میرزا محمد خان یفتلی سفیر دوره امانی در مسکو

شهزاده عنایت الله خان با داکتر منیر بیک ترکی

غلام صدیق خان چرخی

جنرال خواجه محمد خان، شاغاسی نایب السلطنت نصرالله خان

سردار محمد سلیمان خان

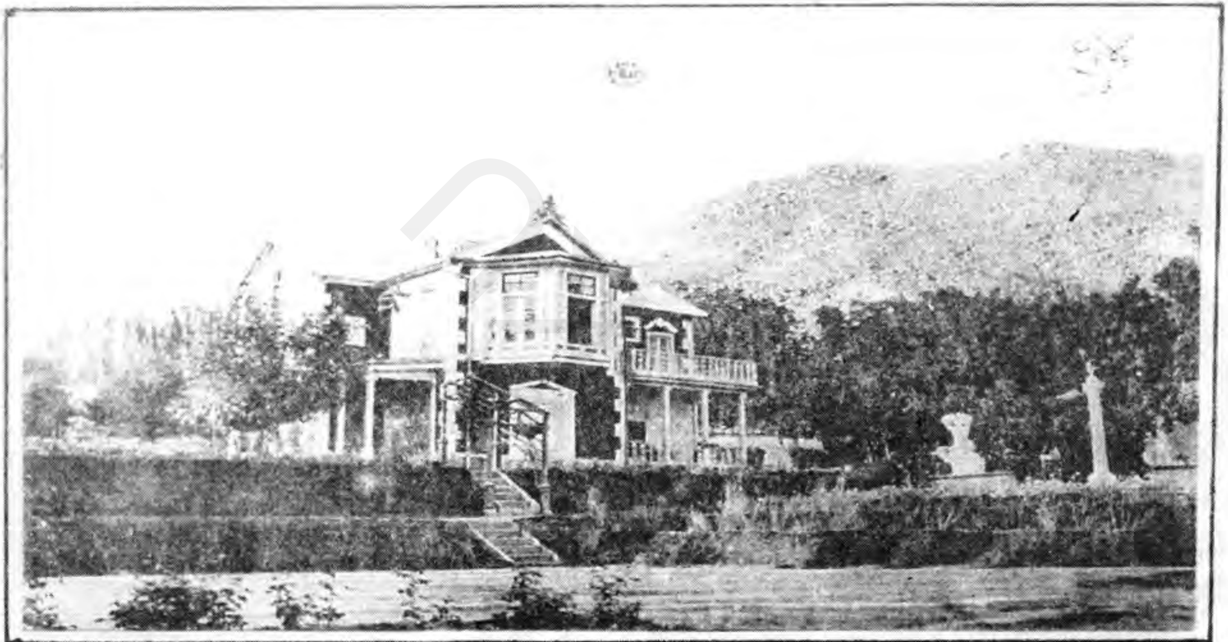
سردار احمد شاه خان (خسر ظاهر شاه)

علی احمد خان والی کابل

علی احمد خان والی کابل

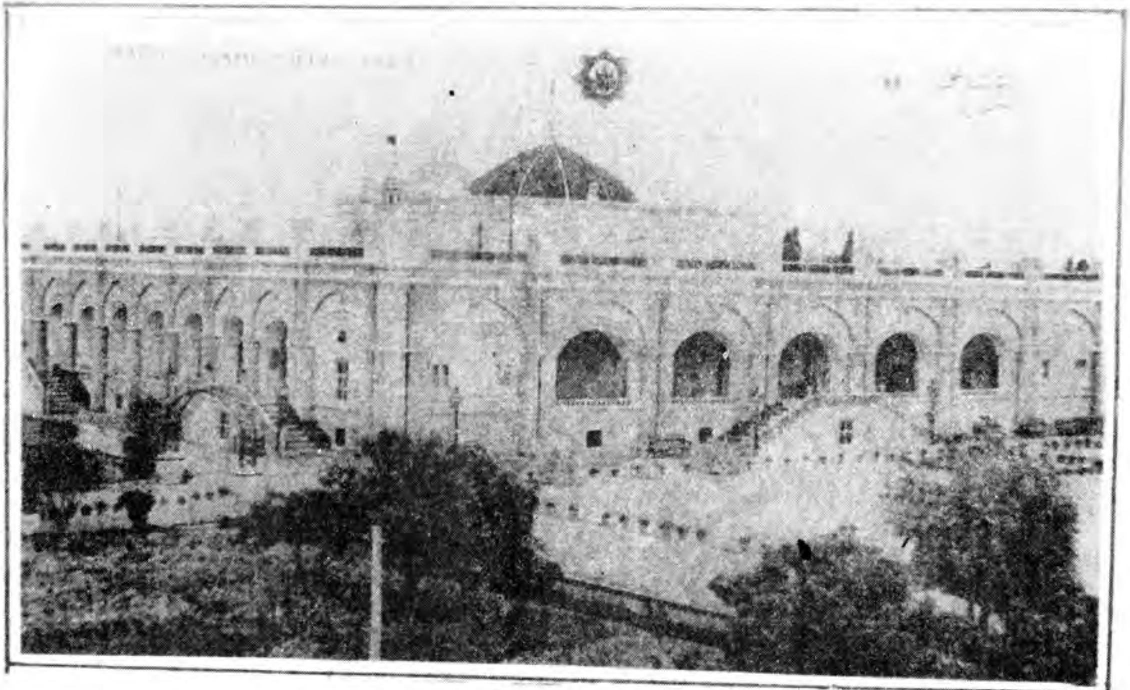

بالا باغ پغمان

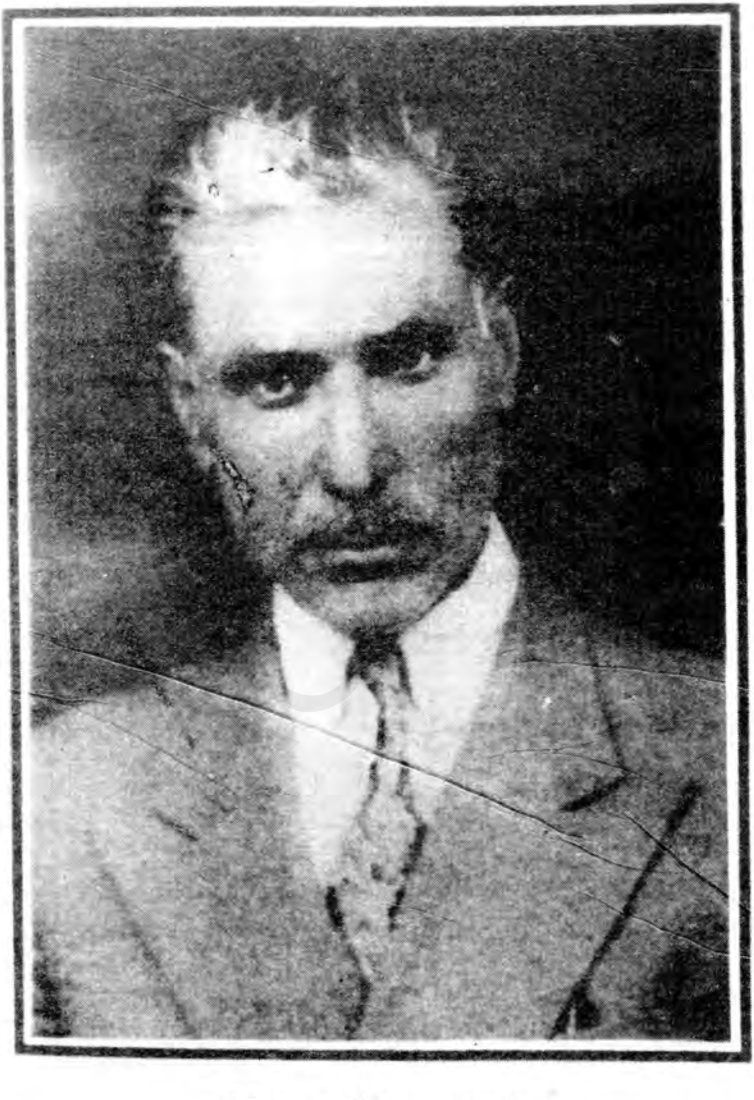
عده‌ای از نظامیان افغان به لباس رسمی

172927

باغ شاهی جلال آباد در عهد سراجیه

172928

مورخ مشهور میر غلام محمد غبار

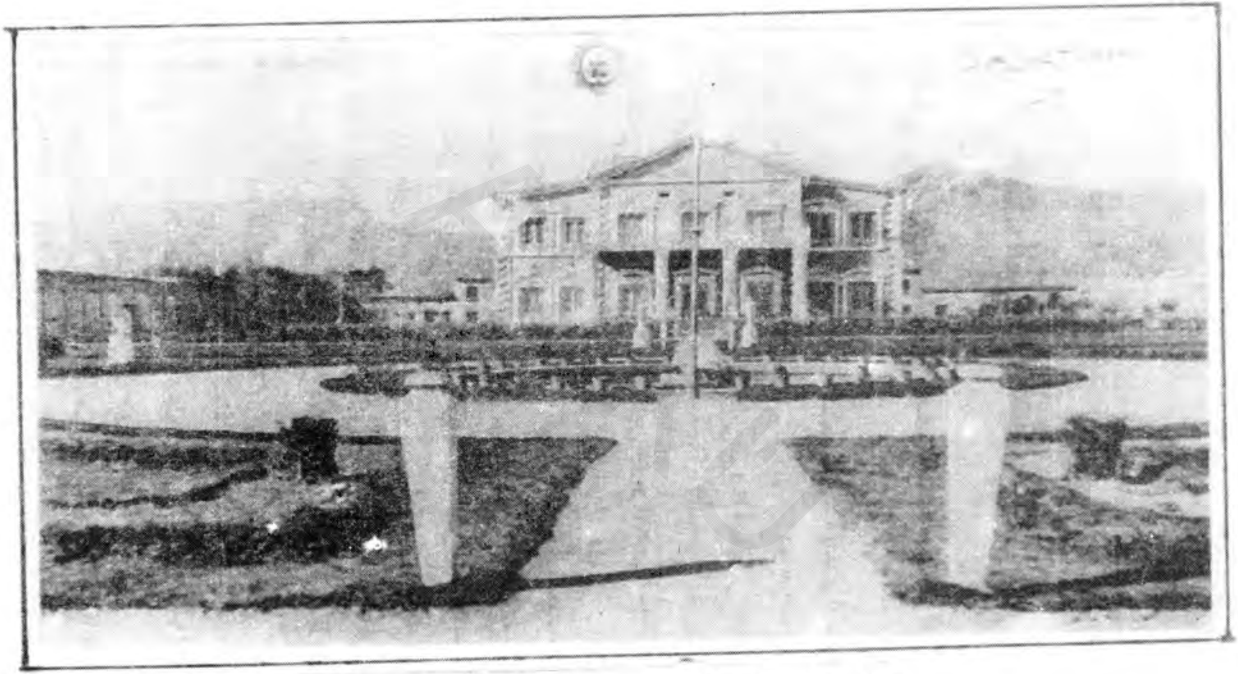
اقطاب سه گانه جهاد استقلال پس از برگشت از محاذ جنوبی،(نادرشاه، شاه ولی خان و شاه محمود خان)

امیر امان الله خان در سفر رسمی اش به آلمان (سال ۱۹۲۷ م)

شاه محمود خان، نادر شاه و شاه ولی خان پس ار ز برگشت از محاذ جنوبی به کابل (۱۹۱۹م)

حرمسرای عین العماره مربوط امان الله خان در کابل

جنگ استقلال افغانستان

آمادگی برای جنگ، محاذهای مختلف جنگ، حمله بر تل

امیر امان‌الله خان با نشستن بر تخت سلطنت، به ملت و ارتش وعده کرد تا دو حرف را به منصهٔ عمل بنشاند، یکی از آن دو حرف تشخیص قاتل پدرش و اعدام او و حرف دومی‌اش این بود تا استقلال افغانستان را از انگلیس‌ها استرداد نماید.

امان‌الله خان در همه سخنرانی‌هایش، این دو وعده را همیشه تـذکر می‌داد.

چنانچه در نتیجهٔ تحقیقاتی که صورت گرفت، دگروال سید علی رضا شاه که در شب قتل شاه، افسر پهره‌داران بود، مسوول شناخته شده و به کیفر اعدام محکوم گردید، کیفر یافتن قاتل بدین معنی بود که سردار سپه سالار محمد نادر خان و اعضای خانواده او بی‌گناه‌اند و بایست رها شوند که چنان شد و این‌ها همه از زندان رهایی یافتند. اما سپاهیانی که نادر خان را به اتهام قتل امیرحبیب‌الله خان، گرفتار نموده بودند، از رهایی او خرسند نشدند، آنان و افسران شان بیم داشتند که با دو باره به سراقتدار آمدن نادر خان، موصوف از ایشان انـتقام خـواهـد گـرفت، از دلایـل ناخرسندی آنان، حادثه قلعه گردیز است که در جریان جنگ استقلال به وقوع پیوست و ما در آینده به ذکر آن خواهیم پرداخت.

امان‌الله خان جهت اجرای وعدهٔ دومینش، علیه انگلیس اعلان جنگ داد و برای جنگ، آمادگی گرفت از جملهٔ این آمادگی‌ها (طوری که بعداً

یاد آوری خواهیم کرد) یکی هم تلاشهای مرّحوم مولانا صاحب بود. مولانای مرحوم بنابه دعوت سردار نصرالله خان از جلال آباد به کابل آمد، و با امیر صاحب ملاقات کرد، امیر صاحب برای او گفت: «من همو هستم». از این جمله به خوبی معلوم می‌شود آنچه که مولانا صاحب عبیدالله در ارتباط اتحاد افغانستان و هندوستان، از طرف مسلمانان هندوستان برای پدرش امیر حبیب‌الله خان گفته بود، آگاهی داشت و به این ترتیب مولانای مرحوم، به حیث وزیر داخله حکومت موقت هند با امیر امان‌الله خان همان معاهده را تجدید کرد که با پدر او عقد کرده بود.

در آن ایامی که بدامنی به خاطر رویداد باغ جلیانوالی پنجاب در هندوستان بیداد می‌کرد و تعداد افواج انگلیس به خاطر اشتغال در جنگ اروپا در هندوستان اندک بود، اگر چه جنگ پایان یافته بود، اما نیروهای انگلیسی هنوز هم در محاذهای مختلف، مصروف بودند، بناءً برای استرداد استقلال از این شرایط بهتر و مناسب بدست نمی‌آمد.

امان‌الله خان از یک طرف آماده گی‌های رزمی را آغاز کرد و از طرف دیگر مولانا صاحب مرحوم را اجازت داد تا اهالی هندوستان را از حمله ارتش افغانی خبر بدهد و آنانرا برای خیر مقدم گفتن رزمجویان افغان آماده سازد.

مرحوم مولانا عبیدالله ،شبی به مطبعه ماشین خانه کابل رفت و خطاب به هندوستانیان یادداشت ذیل را به اردو و انگلیسی چاپ کرد. که متن اردوی آن در جملهٔ اسناد این کتاب به چاپ رسیده است و من آنرا عیناً تقدیم می‌دارم.

حکومت مؤقت هند

نظارت داخله

شما خبر تأسیس حکومت مؤقت هند را در راپور کمیته رولت سدیشن مطالعه کردید. این حکومت بخاطری تأسیس شده است تا به جای حکومت ظالم، غدار و غاصب موجود در هند، بهترین حکومت را برپا دارد.

حکومت مؤقت شما از چهار سال بدینسو مسلسل جد و جهد می‌نماید، آن زمانی که شما اراده کردید تا قانون ظالمانه را نپذیرید، در عین وقت حکومت مؤقت هم در بدست آوردن کمک کامیاب گردید.

نیروهای حمله آور، با حکومت مؤقت هند پیمان داشته است تا در برابر آن صف آرایی کند و فواید حقیقی‌اش را از دست ندهد.

انگلیس‌ها را به هر ذریعهٔ ممکن به قتل برسانید، آنان را با پول و نفر، همکاری نکنید. خط ریل و لین‌های تلگراف را خراب کنید.

به اثر ارتش حمله آور، آرامش بدست آورید و به آنان غله و وسایل کمک کنید و سند افتخاری را نصیب شوید.

ارتش حمله آور به هر هندوستانی بدون در نظر داشت نژاد و آئین، آرامش را به ارمغان می‌آورد، جان، مال و عزت هر هندوستانی محفوظ است، تنها کسی به قتل خواهد رسید که بی‌غیرت باشند و به مقابله برخیرد. خداوند همه برادران ما را به سیر در صراط مستقیم توفیق نصیب کناد؟

عبیدالله — ظفرحسن

وزیر حکومت مؤقت هند. — سکرتر حکومت مؤقت هند

در اعلان اردو و انگلیسی نام افغانستان نوشته نه شده بود، زیرا تا آن زمان حکومت افغانی، طور رسمی برخلاف انگریز، اعلان جنگ نداده بود. وی خواست تا انگریز ها را از ارادداش بی‌خبر نگهدارد. زیرا حکومت افغانستان نمی‌خواست با اطلاع این خبر، همه تدابیراولی‌اش را ناکام کند.

حکومت افغانی و مرحوم مولانا صاحب به این نتیجه رسیدند که ارتش افغانی، به طرف سرحدات بروند و در آنجاها ،به سنگربندی آغاز نمایند.

در بحبوحه این حالت، مولانا صاحب مرحوم آن اعلانات رابه رهبران مسلمانان هندوستان فرستادو آنان را از اراده و نیت ارتش افغانی با خبر ساخت تا هیچ شخص هندوستانی با این لشکر ها مقابله نکند. همچنان آن

افواج تا زمانی که خبر کامل رسیدن پیغام یاد شده، به مسلمانان هندوستان مواصلت نه ورزد، بر انگریز ها حمله نکنند. برای رساندن پنهانی آن اعلانات به اشخاص مختلف. محمد علی برادر زادهٔ مولانا صاحب عبیدالله و الله نواز به هندوستان حرکت کردند، آن دو وظایف خود را به صورت موفقانه انجام دادند و تقریباً یکماه بعد مع‌الخیر به کابل مواصلت ورزیدند (اماطوری که در آینده برملا خواهد شد بخاطر اشتباه فرمانده افغانی در جلال آباد، جنگ آغاز گردید)

محمد علی اعلانات را تا حیدر آباد هم رساند و الله نواز خان، اعلان را به دوستان مولانا صاحب که در پنجاب سکونت داشتند رساند. صداقت الله نواز خان در انجام این وظیفه و عودت به افغانستان دلیل بارزی است که او در غداری شیخ عبدالحق، دستی نداشته است.

اگر او نیز مانند عبدالحق، از راه منحرف می‌بود، او حتماً اعلان را به مقامات انگلیسی می‌رساند و آنان راز آماده گی رزمی افغانها اطلاع میداد و در نتیجه انگلیس‌ها در حمله پیشدستی می‌کردند و قبل از حرکت ارتش افغانستان به مرزهای کشور انگلیس، مقامات مهم نظامی افغانستان را اشغال می‌نمودند.

در ارتباط آماده گی برای جنگ، ضروری میدانم تا یادآور شوم که بیان فراهم آوری جنگ افزار، مرمی، باروت، توپ، تفنگ، جلب سپاهیان و سایر آماده گی های که هر کشور قبل از آغاز جنگ، به آن نیازمند است به گمان من ذکر همه در اینجا حرف اضافی است. بناءً من به بیان شرایط و حالاتی خواهم پرداخت که موقف بهتر افغانستان آنروزی را احتوا می‌کند. این شرایط ،بخاطر فضای بدامنی حاکم در هندوستان، پیدا شده بود، مردم هندوستان، باوجود خلع سلاح بودن، در برابر انگریز های مسلح، سینه خود را سپر نموده بودند، بخصوص فعالیت هایی در پنجاب، حرکت سپاهیان انگریز را از یک محل به محل دیگر به مشکل روبرو ساخته بود، افغانستان از آن شرایط سود وافر برد و به توافقاتی همراه با حکومت مؤقت هند، دست یافت که بخاطر آماده گی جنگ زیاده سودمند

بود. اگرهمچو شرایط مناسب در برابر انگریز در هندوستان وجود نمی‌داشت، استرداد استقلال برای نیروهای افغانی محال بود که تفصیل آنرا در واقعات بعدی جنگ استقلال، خواهم نگاشت، اما افغانستان با بدست آوردن استقلال خویش، با مسایل هندوستان به خصوص با مسلمانان هند که قربانی و ایثار فراوانی نموده بودند، با بی‌اعتنائی برخورد کرد.

در این زمانه، افغانستان با کشور های خارجی روابط سیاسی نداشت، ازینرو در سلسلهٔ همین آماده گی‌ها، در عهدی که سردار محمود بیک طرزی نخستین وزیر خارجه حکومت امیر امان‌الله خان بود، بخاطر ارتباطات سیاسی با روسیه بلشویک و سایر کشورهای اروپایی وفدی را که ریاست آنرا محمد ولی خان غلام بچه به عهده داشت فرستاده شد. محمد ولی خان همان کسی است که خبر کشته شدن امیر حبیب‌الله خان را بوسیله تیلیفون به امان‌الله خان اطلاع داده بود.

درین وقت عزیز احمد برادر زادهٔ مولانا صاحب عبیدالله به روسیه رفت و به مسکو قدم گذاشت و در مدت اندکی زبان روسی را فراگرفت و در دانشگاه زحمت کشان آسیا University of Asiatic Toilers شامل گردید و بعد از مدتی همراه با سایر اعضای وفد دوباره به کابل آمد. وفد دومی از مولانا محمدمیا (منصور) انصاری و یک جوان افغانی بنام محمد گل خان (مهمند - م) که بعدها رئیس تنظمیه ایالت ترکستان افغانی مقرر شد، متشکل بود.

در پهلوی این فعالیت های سیاسی و در سلسلهٔ آماده گی برای جنگ، سپهسالار اردو نیز باید مقرر می‌شد، زیرا سردار سپهسالار محمد نادر خان بخاطر زندانی شدن، ازین وظیفه سبکدوش گردیده بود. دراین وقت صالح محمد خان نائب سالار معاون سپهسالار نادرخان بود، به این وظیفه گماشته شده بود، صالح محمد خان اگرچه از استعداد جنگی و تعلیم بصورت کل بی‌بهره بود، باوجود آن، این وظیفه مهم را به او سپردند.

محاذ های مختلف جنگ استقلال:

در افغانستان آن روز ترتیب و نظم مسایل لوژستیکی آنقدر کاستی داشت که برای انتقالات نیرو های رزمی و ساز و برگ نظامی از یکجا به جای دیگر ناممکن بود. مرز های سرحدی که با هندوستان مشترک بود، بسیار طویل و از محلات دشوار گذار کوهستانی عبور می‌کرد، بناءً تشکیل محاذ واحد، کنترول و رهبری جنگ از یک نقطه ناممکن بود، از همینرو بر تشکیل سه مرکز علیحده که از یکدیگر به صورت عموم مستقل، عمل می‌کردند، فیصله صورت گرفت. این مراکز نه‌تنها از یکدیگر جدا شدند بلکه از فعالیت همدیگر نیز بی‌خبر بودند. در حالی که اصول جنگ تقاضا دارد تا جنگ با درنظرداشت استراتیژی و تاکتیک، سر و سامان یابد و همه امور جنگی از فرماندهی مرکزی جنگ از طرف رئیس ستاد ارتش رهبری گردد. و زیر هدایت او افسران دیگر کارها را به پیش ببرند.

این محاذهای سه گانه به صورت علیحده در محلات ذیل برپا شده بود.

محاذ شرقی که فرماندهی آنرا سپه‌سالار صالح محمد خان[1] بر عهده داشت، این محاذ در شرق کابل دور تراز جلال آباد در برابر دره خیبر بنیاد نهاده شده بود، که از آنجا بر دژهای افواج انگریزی در لندی کوتل و جمرود حمله می‌کرد و هجوم بر چاونی پشاور نیز بر عهدهٔ او بود. دسته‌های مهم رزمی که مسلح با تفنگ های جدید و با توپ های که دارای آتش سریع بود در این محاذ، گماریده شد.

فرمانده محاذ جنوبی سپهسالار سردار محمد نادر خان بود که ساحهٔ وظیفوی‌اش را کوتل پیوار و قلعهٔ وانه وزیرستان در بر میگرفت. این محاذ به سه حصه تقسیم شده بود. فرمانده بخش راست یعنی وزیرستان را شاه ولی خان به عهده داشت و سمت چپ یعنی شمال علاقه کرم را سردار

---

۱ - سپه سالار صالح محمد خان پسر داد محمد خان بامی‌زایی از اولاد شاه ولی خان وزیر تیمورشاه سدوزایی است که بعد از شکست، از طرف امان الله خان مدتی خانه نشین شد، سپس به حیث حاکم میمنه مقرر گردید و در عهد نادر شاه، مصاحب حضور بود. مترجم

شاه محمود خان و حصهٔ مرکزی یعنی خوست را شخص سپه سالار محمد نادر خان به عهده داشت. این محاذ در جنوب کابل جهت مقابله با افواج انگریزی در وزیرستان، کوهات و کرم برپا شده بود.

محاذ سمت غربی در باختر کابل، قندهار تعیین شده بود تا با نیروهای انگلیسی مستقر درکویته مقابله کند. فرمانده‌این محاذ عبد القدوس خان[1] صدراعظم بود.

آن همه فرماندهان دستور یافته بودند تا زمانی که آن هر سه محاذ نیروهای خویش را جابجا ننمایند و از کابل فرمان حمله مواصلت نورزد، به عملیات رزمی خویش آغاز ننمایند.

در این احوال ما به آزادی کامل، دست یافته بودیم و بدون پهره‌دار از خانه‌های خویش بیرون شده می‌توانستیم. قصرعین‌العماره که امیر امان‌الله خان در دوران شهزاده گی خویش در آن اقامت داشت، در سراچهٔ آن که قبلاً سردار محمود بیک خان طرزی رهایش داشت، محل سکونت مرحوم مولانا صاحب تعیین گردیده بود. این خانه، بسیار راحت و فراخ بود و در محل باز در کنارهٔ سرک واقع بود. ما اگرچه تاکنون در کوچهٔ گوگرد سازی به سر می‌بردیم، اما برخی از دوستان از آن جدا شده بودند و در جاهای دیگر مستقلانه زندگی می‌کردند. علت هم این بود که در این مورد کدام مانعی وجود نداشت.

مولانا صاحب و خوشی محمد از جمله دوستان ما، از طرف امیر امان‌الله خان، دستور یافتند تا به حیث مشاور صالح محمد خان، فرمانده ارتش خدمت کنند و صالح محمد خان هم دستور یافته بود تا به اساس

---

۱ - عبدالقدوس خان اعتماد الدوله (برادر سردار یحیی خان) پسر سردار سلطان محمد خان طلایی (برادر امیر دوست محمد خان) است که ده بار ازدواج کرده است که ثمره آن ۲۴ پسر و دختر است که از جمله پسران مشهور او محمد حیدر خان که معاون وزارت تجارت در عهد امان الله خان و در ضمن شوهر خواهر نادر خان نیز بود .این شخص در زمره درباریان امیر حبیب الله خان کلکانی نیز عضویت داشت .پسر مشهور دیگرش غلام احمد خان کارمند وزارت امور خارجه و محرر جریده«امان افغان» است، اخیرالذکر پدر نور احمد خان اعتمادی صدراعظم افغانستان در عهد ظاهر شاه است.از جمله پسران مشهور دیگرش جنرال علی احمد، خداداد و جنرال محمد جعفر بودند و از دختران مشهور او بختاور است که در حبالهٔ نکاح سید شریف یاور نادرشاه بود. مترجم

مشورت مولانا صاحب عبیدالله کارکند.

سردار محمد نادر خان حینیکه به طرف محاذ جنوبی حرکت می‌کرد، از من خواست تا او را همراهی کنم، اما من در جواب گفتم: این کار تنها بعد از اجازت مولانا صاحب ممکن است. من وقتی که این خواهش سپهسالار نادر خان را به مولانا صاحب یاد آور شدم، برایم گفت: «تو عوض جواب دادن بایست فوراً خواستهٔ او را انجام میدادی.»

سردار محمد نادر خان همراه با سه غند (هنگ) پیاده regiment Infantry چهار عراده توپ کوچکی که بر بالای قاطر بار می‌گردید، دو توپ Howitzer جرمنی و یک دسته از نیروهای ارگ شاهی، کابل را ترک گفت و به شهر گردیز که مرکز ایالت جنوبی است رهسپار گردید.

روز بعدی من برای اخذ تفنگ و مرمی، درخواستی تقدیم داشته و سه روز بعد سوار بر اسپ حکومتی عازم گردیز گردیدم و در آنجا با سردار محمد نادر خان ملاقی شدم، او از دیدن ناگهانی من زیاد خرسند گردید.

قبل از من سردسته مهاجران کوهاتی عبداللطیف و یک تن از خوانین سرحدی باجور که محمد ایوب خان نام داشت و مهاجر مخلصی بود به خدمت سردار سپهسالار محمدنادر خان رسیده بودند. چند روز بعد از رسیدن غند های کابلی به گردیز، تقسیمات شروع شد، اعزام یک غند به وزیرستان و اعزام دو غند دیگر به پیوار فیصله گردید، اما آنها بخاطر تحریک برخی از افسران شریر در برابر سپهسالار نادر خان و برادرانش عَلَم مخالفت برافراشتند و سپهسالار را قاتل امیر حبیب‌الله خواندند و بغاوت در برابر آنان، بار دیگر چنگ و دندان نمود. اما سپهسالار مرحوم با بسیار هوشیاری و دوراندیشی، فتنه را خاموش ساخت زیرا اگر او چنین نمی‌کرد، بار دیگر آن سپاهیان او را در اسارت می‌آوردند و شاید هم او را به قتل می‌رساندند.

در این وقت، سرداران قبایل افغانی به گردیز آمدند و به خدمت مرحوم سپهسالار، مشرف شدند و آمادگی خویش را برای جنگ ابراز داشتند. به این ترتیب در پهلوی نیروهای منظم افغانی، رضاکاران افغانی

و عده‌ای از مهاجران گرد آمدند. از طرف حکومت افغانی اسلحه، مرمی، باروت و مواد خوراکی و پول نقد تهیه و جهت ارسال به گردیز آماده گردید.

افراد یادشده به قبایل جنگجو منسوب و تعداد ایشان از سپاهیان نیروهای حکومتی بیشتر بود، اما طوری که در آینده، میدان عمل ثابت کرد، این مردم به دسپلین عسکری، باور نداشتند از همینرو در میدان جنگ از ایشان سودی عاید نگردید. و آنها قابلیت جنگهای منظم را نیز نداشتند، تنها می‌شد از آنها در حملات بی‌ثمر بهره برداری صورت گیرد.

قبایل منگل و جدران از جمله آن قبایل مشهور افغانی بودند، سردار قبیله جدران، ببرک خان نام داشت که همراه با فدائیان خویش به گردیز آمد و در قلعه گردیز، مهمان سپهسالار محمد نادرخان بودند. (از بخت بد اکبر خان نواسه ببرک خان پس از تشکیل پاکستان، قاتل نوابزاده لیاقت علی خان صدراعظم پاکستان گردید) - مؤلف

یک روز بعد از صرف طعام چاشت، سپهسالار نادر خان در یکی از اتاقهای قلعه، با سران قبایل مختلف در باره جنگ گفتگو کرد، من و برادر سپهسالار، شاه محمود خان و ببرک خان در اتاق دیگر نشسته باهم حرف میزدیم.

سردار شاه ولی خان برای من گفت: روز رفتن به میدان جنگ نزدیک شده است،بیا که برای تو تفنگچه پر کردن و فیر کردن را تعلیم بدهم.

او تفنگچه‌اش را برون کرد و برای من طریقهٔ مرمی انداختن و خالی کردن را تعلیم داد، اما برایم گوشزد کرد که در وقت مرمی انداختن یا برون کردن آن، سیله تفنگچه را به طرف زمین یا دیوار بگیرم و هیچگاه میله تفنگچه را، طرف کسی نشانه نگیرم.

او پس ازین توضیحات برایم گفت تفنگچه را بگیر و تو خود آنرا پر و خالی کن و وقتی که مرمی ها را از تفنگچه بیرون کردی میله آنرا به طرف پائین بگیر و ماشه را فشار بده! من تفنگچه را گرفتم و مطابق هدایت او آنرا پر کردم و سپس آن را خالی نمودم و میله آنرا طرف زمین گرفتم، در

این وقت یکدم تفنگچه فیر شد و مرمی به زمین اصابت کرد، ازین کار، همهٔ ما حواس خود را باختیم که این مرمی از کجا آمد و از تفنگچه چرا فیر صورت گرفت، سپهسالار محمد نادر خان به سرعت به اتاق ما آمد ،او یقین داشت که کسی در اتاق کشته شده است، زیرا در آن زمانه در گردیز در میان سرداران قبایل، بخاطر وجود رقابت های دزدان و راه گیران همچو حوادث به وقوع می‌پیوست، وقتی او همه کیفیت را شیند گفت، «بلایی بود و لی به خیر گذشت» بعداً معلوم شد که اشتباهاً تفنگچه را من کاملاً خالی نکرده بوده‌ام و نه سردار شاه ولی خان و نه ببرک خان متوجه شدند که در میله تفنگچه، مرمی باقی مانده است وقتی که من میله آن را به طرف زمین گرفتم و ماشه را فشار دادم، فیر صورت گرفت.

اگر خداناخواسته من مطابق هدایات او عمل نمیکردم و میله تفنگچه را عوض زمین به سوی کسی دیگری نشانه می‌گرفتم، طوری که اکثراً مردم تفنگچه را بدست می‌گیرند و به قصد اذیت و یا شوخی با دوستان خویش، میله آنرا جانب مقابل متوجه میسازند در آنصورت کسی یا زخمی می‌گردد یا کشته می‌شود. در این حالت گفته می‌شد «ظفر» قصداً فیر کرده است. او جاسوس انگلیس ها بود و به خاطر همین به گردیز آمده بود تا کدام فرمانده فوج یا سردسته قبیله‌ای را به قتل برساند. اما خداوند کریم بر من احسان کرد و مرا ازین اشتباه رهانید و مرا و مولانا صاحب مرحوم و باقی دوستان ما را شرمنده نکرد. ورنه اگر من هر قدر دعوای اخلاص می‌کردم، کسی نه حرفهایم را باور می‌کرد و نه کسی حاضر به شنیدن آن بود، بلکه فوراً مرا پارچه پارچه می‌ساختند.

سردار محمد نادر خان تقریباً ۲۰ روز در گردیز اقامت کرد، هدف ازین اقامت آمادگی رزمی و گفتگو با سران مختلف قبایل بود تا معلوم کند که به چه تعداد افراد رضاکار را می‌تواند، فراهم کند و به چه تعداد را می‌تواند به میدان جنگ، اعزام دارد و بایست چقدر کمک مالی با ایشان کرد برعلاوه باید او این مدت را در گردیز سپری، نمود تا سردار عبدالقدوس خان به قندهار مواصلت می‌ورزید، آمادگی رزمی

می‌گرفت.

صالح محمد خان قبل از همه به محاذ خویش رسیده بود، آمادگی‌های او به آسانی سر و صورت یافته بود، زیرا فاصله میان کابل و جلال‌آباد کوتاه بود و وسایل جنگی هم به آسانی و بزودی به او می‌رسید.

من از ایام اقامت در گردیز، استفاده کردم و در تلاش افرادی افتادم که عازم «کوهات» و «بنو» بودند .من دریافتم که برخی هندوها و سکهای صراف و دکاندار به کوهات میروند. من یکتن از آنان راکه هوشیار و قابل اعتماد بود به دستور سپهسالار نادر خان، به قلعه گردیز فرا خواندم، و اعلاناتی را که بوسیله مرحوم مولانا صاحب چاپ شده بود و قبلاً متن آنرا درج کردم در عقب آئینه‌ای جابجا نمودم و به او سپردم و گفتم با رسیدن به هندوستان این اعلانات را از عقب آئینه بگیرد و در میان مردم تقسیم کند.

گمان من این است که آن اعلانات در میان مردم «تل» اثرات مثبتی بجا گذاشته بود، زیرا در حوادثی که بعداً بیان خواهد شد، آنان با گرمجوشی و اخلاص و جوش و خروش، نیرو های رزمی افغانی را استقبال کردند. بعداً برای من معلوم شد که آن اعلانات بدست انگریزها افتاده است ،زیرا عبدالوهاب و محمود طرزی آن اعلانات را در آرشیف هندوستان مشاهده کرده بودند.

در آغاز مادمی ۱۹۱۹ م سپه سالار محمد نادر خان قبل از ترک گردیز، برادرش سردار شاه‌ولی خان[۱] را به فرماندهی شهر «ارگون» منصوب و

---

۱ - سردار شاه ولیخان در سال ۱۲۶۴ ش(۱۸۸۵ م) در هند بریتانوی تولد شده و در سال ۱۳۲۴ ق (۱۹۰۶ م) رکاب باشی امیر حبیب الله خان بود و در ایام جهاد استقلال به رتبه جنرالی رسید و مدتی به حیث وکیل وزارت حربیه اجرای وظیفه نموده است. از ۱۲۹۶ ش - ۱۳۰۳ ش به رتبه نایب سالار، قوماندانی قول اردوی مرکزی را عهده دار بود. با اشغال کابل از دست امیر حبیب الله کلکانی لقب «فاتح کابل» را یافت و در اوایل سلطنت نادر شاه وکیل مقام سلطنت بود ،سپس به حیث وزیر مختار افغانستان در لندن انتساب یافت، و مدتها به حیث سفیر در کشورهای خارجی از جمله فرانسه و پاکستان بود، و در اردوی افغانستان بنام مارشال شاه ولیخان غازی فاتح کابل مشهور بود، سرانجام در سال ۱۳۵۵ ش در ایتالیا وفات یافت و جنازه‌اش به کابل انتقال داده شد. وی با خواهر امان الله

او را بدانصوب اعزام داشت. همزمان با آن، برای انگیزه آفرینی جهت اشتراک در جهاد برادر کوچک حضرت صاحب شور بازار، از طرف امیر امان‌الله خان فرستاده شد تا مردم را به جهاد فرا خواند اما بعد ها معلوم شد که او جز به شکم پروری خودش، کار دیگری در میان مردم و مریدانش انجام نداد.(۱)

سردار شاه‌ولی خان همیشه بعد از جنگ از او شکایت داشت. اما از ایوب خان مهاجر که در این قافله شریک گردیده بود، سردار شاه‌ولی خان همیشه او را ستایش میکرد و وصف کارهای او، ورد زبانش بود.

سپه‌سالار محمد نادر خان، همچنان برادرش سردار شاه‌محمود خان را به فرماندهی محاذ «پیوار» مقرر داشت و عبداللطیف مهاجر را به معیت او فرستاد.

منظرهٔ جدائی سپه‌سالار محمد نادر خان از دو برادرش نهایت رقت انگیز بود، این سه برادر یکدیگر را با چشمان اشک آلود در آغوش گرفته و برای یکدیگر دعای فتح و نصرت نمودند و برای انجام وظیفه، عازم سنگرگاه های خود شدند. آنان را یک دسته کوچک از اردوی شاهی همراه با یک یک غند پیاده همراهی میکرد و همچنان دو پایه توپی که بوسیله قاطر حمل می‌گردید، برایشان سپرده شد. آنها از قلعه گردیز حرکت کردند. روز دیگر سپه‌سالار محمد نادر خان، همراه با نیروهای رزمی‌اش گردیز را ترک گفت و به سوی سرحد رهسپار گردید، بقیه اردوی شاهی و اندکی پیش از سپاهیان، یک غند، دو توپ هوتزر جرمنی

خان صفیه ثمر السراج ازدواج نموده که ثمره آن سردار عبدالولی، احمد ولی و ولی شاه و یک دختر به نام وصفیه است که در جوانی وفات یافته است. مترجم

۱ - نویسنده دراینجا به مقام شامخ حضرت صاحب که از سلاله پاک حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی رحمة‌الله‌علیه است، اسائه ادب می‌نماید، در حالی که این خاندان پاکیزه گوهر، خدمات فراموش ناشدنی‌ای به دین و میهن انجام داده و بسا افراد این خانوادهٔ جلیل و نبیل در راه اعلای کلمة الله تامرز شهادت هم گام گذاشته‌اند. و اگر مراعات امانت ترجمه و آگاه ساختن مردم از قضاوت و نیات شوم بیگانگان در مورد تاریخ و افتخارات دینی و ملی مان نمی‌بود، به ترجمه آن مبادرت نمی‌ورزیدم. ان شاء الله اخلاف این اسره طیبه با در نظرداشت، دلیل یاد شده، مترجم را عفو می‌فرمایند. ف - فاضل

که افغان‌ها آنرا توپهای هژده پنی، می‌خوانند، زیرا آن توپ‌ها هژده پوند وزن داشت و چهار پایه توپ قدیمی که بر قاطر حمل می‌گردید این لشکر را همراهی میکرد، سپه‌سالار مرحوم سوار براسپ سفید در طلایه ستون لشکر قرار داشت، حضرت صاحب شوربازار که به فرمان امیر امان الله خان جهت تشویق مردم برای جهاد، به خوست آمده بود، معیت سپه‌سالار را داشت و من سوار بر اسپ بر عقب آنها روان شدم، از گردیز ما دوصد گز فاصله نگرفته بودیم که اسپ مرحوم سپه‌سالار«رم» کرد و دو دست آن در زمین فرو رفت، اگرچه مرحوم سپه‌سالار با تکلیف خود را از افتادن نجات داد، اما عمامه‌اش از سرش افتاد، من این حادثه را به فال نیک نگرفته و در من این اندیشه پیدا شد که حمله او بر هندوستان، قرین پیروزی نخواهد گردید،چنانچه چنین شد که تفصیل آنرا در آینده بیان خواهم کرد.

لشکر پس از طی گردیز، جهت سپری کردن شب، خیمه‌های خویش را نصب کردند، خیمهٔ مرحوم سپه‌سالار بسیار بزرگ و از سه حصه تشکیل یافته بود، او خود در حصهٔ که به طرف راست ورودگاه خیمه قرار داشت استراحت میکرد، از حصهٔ میانی آن محافظش پهره‌داری میکرد و حصه طرف چپ آن برای استراحت من تعیین گردیده بود، تا قبل از رسیدن به نبردگاه تل، در طول راه همین رسم معمول بود.

سردار مرحوم بر من اعتماد کرد و مرا در خیمهٔ خویش جای داد، من ممنون او هستم و به اساس مهربانی او بود که افسران افغانی بر من اعتماد شان حاصل گردید و من اعتبار بیشتر کسب نمودم. بعدها اگر از جملهٔ آن افسران می‌خواست تقاضایی از سپه‌سالار مرحوم نماید، از طریق من، عریضهٔ شان را به آن مرحوم تقدیم میداشتند.

در این حرکت لشکر، من مشاهده کردم که بعد از ترک گردیز تا بعد از ظهر، سپاهیان بدون کدام وقفه به سیر خویش ادامه دادند، بعداز ظهر یک ساعت جهت صرف غذا توقف کردند، سپس حرکت لشکر آغاز شد. اما وقتی که من به ترکیه آمدم و درس خودرا در کالج نظامی شروع کردم،

دریافتم که بایست برای سپاهیان بعد از هر ساعت، ده دقیقه برای رفع خستگی، آب نوشیدن یا انجام سایر ضروریات موقع داد که به اثر آن سپاهی تازه‌دم شده و وقتی که ایجاب حمله بر دشمن شود، هرجای را قبل از دشمن تصرف نماید و سپس به سیر خود ادامه دهد.

در این مرحله، من جهت گزارش از حالات جنگ در هر هفته دو سه مقاله می‌نگاشتم و جهت چاپ به سراج‌الاخبار مــی‌فرستادم و بــه ایــن وسیله مردم در کابل از حالات سنگرگاه‌ها اطلاع می‌یافتند. در حقیقت من به حیث خبرنگار افتخاری نیز انجام وظیفه می‌نمودم، اما نوشتهٔ من از زیر نظر سپه‌سالار محمد نادر خان می‌گذشت یا به عبارت دیگر نوشته‌های مرا «سانسور» می‌کرد. مقالات من طور منظم در سراج‌الاخبار به چاپ می‌رسید و در حقیقت ابلاغیه رسمی دولت بود.

برای لشکر عوض اینکه از آشپزخانهٔ مرکزی، مثل سـایر کشـورها، برای سپاهیان طعام تهیه گردد، بـرای هـر دسـته ار سـپاهیان افـغانی، غذای‌شان به صورت خام تسلیم داده می‌شد و آنها خود غذای خویش را تهیه می‌کردند.

لشکر همه روزه به سیر خود ادامه میداد تا اینکه شش روز بـعد بـه متون که مرکز ولسوالی خوست است رسید، پس از سپری کردن یک شب در «متون» به ما خبر رسید که جنرال صالح محمد خان بدون استشاره با مولانا صاحب که از طرف حکومت افغانی به آن حکم داده شده بود، در تورخم بالای چشمه متنازع فیه که در مرز افغانی در ابتدای دره خیبر، قرار دارد حمله کرده است و مجاهدین همراه او بر لندی کوتل تسلط یـافته، پشاور را محاصره کرده‌اند، اگرچه شنیدن این خبر از یک طرف، موجب مسرت ما گردید اما از طرف دیگر به ما این اندیشه پیدا شد که جنگ در محاذ جلال‌آباد، وقتی آغاز شده که هنوز لشکر محاذ جنوبی در فاصله سه چهار روز آن قرار دارد و در عین حال فرمانده محاذ سمت باختر تـا کنون به قندهار نرسیده است این عمل پلان رزمی طرح شده را سراسر برهم میزند و انگلیس بصورت جدا جدا بر همه محاذها حمله برده، لشکر

افغانی را شکست میدهد، همراه با این اندیشه، این حرف نیز موجب قلق محمد نادر خان سپهسالار شد که قبل از حمله او به هندوستان، صالح محمد خان، که زمانی معاون او بود، بر او سبقت جسته است.

بخاطر اظهار شادمانی ازین خبر، و تقویت همت مردم از توپ های هژده پنی جرمنی (Howitzer) دو فایر صورت گرفت، چونکه فیر توپها از موضع مستور صورت می‌گرفت و مسیر گلوله آن قوسی بود گلوله از بالای کوه عبور کرده در آنطرف کوه به هدف اصابت کرد، در روحیه مردم اثرات مثبتی بجا گذاشت. سپس سردار سپهسالار محمد نادر خان، بیانه‌ای ایراد کرد و مردم را به جهاد تشویق نمود و بهادری و شجاعت لشکر و ملت افغان را ستود.

این بیانیه بر من تأثیر خوبی نداشت، زیرا سردار سپه‌سالار مرحوم، هر وقتی که با افسران و سران قبایل در مورد جنگ گفتگو میکرد، او همیش بهادری و شجاعت افغانها را می‌ستود و هیچگاه او یاد آور نمیشد که در این جنگ مسلمانان هندوستان نیز با ما همراه هستند و ما نیازمند همکاری ایشان هستیم و اگر آنها برای ما مدد نرسانند، انجام این کار مشکل خواهد شد. از همینرو تعاون با هندوستانی ها به خصوص مسلمانان آن دیار و نگریستن به نظر احترام و عزت به ایشان و حفظ مال و جان آنها ضروری است.

پس از پایان بیانیه مرحوم سپه‌سالار، من این نظر خویش را به ایشان اظهار داشتم و توجه ایشان را به این نقطه معطوف داشتم که اگر مسلمانان هندوستانی لشکر او را یاری نرسانند، فعالیت های رزمی او با دشواری همآغوش خواهد گردید،با وجودی که حرفهای من مورد پسند سپه‌سالار مرحوم قرار نگرفت اما او بعدها هیچوقت از شجاعت افغانها توصیف نکرد. اگر او دراین رابطه مطابق رأی من کار میکرد، حوادث اسفناکی که در «تل» رونما شد و من در آینده در بحث حمله بر «تل» آنرا یاد آور خواهم شد، هرگز پدید نمی‌گردید.

اخباری که بعدها از کابل رسید، مبرهن شد که تسلط به لندی کوتل و

محاصره پشاور، سراسر غلط و مبالغه آمیز بوده است، بلکه حادثه چنین بود که افراد قبایل سرحدی به اساس درخواست افغانها برخلاف انگریز ها اسلحه بدست گرفتند و بر لندی کوتل، چند فیر کردند و بدین ترتیب در میان مردم مشهور شد که افغانها، لندی کوتل را متصرف شدند و پشاور تحت محاصره قرار دارد.

روز دیگر که به «متون» مرکز «خوست» رسیدیم، سپه‌سالار مرحوم تصمیم گرفت تا ده روز در آن سپری کند و در آن ده روز به تهیهٔ حیوانات بارکش که جهت رسیدن به محاذ، ضروری بود، پرداخت. در وقتی که ما در متون بودیم خریطه‌ای که مبین موقعیت لشکر انگلیسی بود بـدست سپه‌سالار رسیده بود، خریطه مربوط تل بزرگتر بود، بخش این خـریطه نظامی که به تل ارتباط داشت «enlarge» شده بود که تفصیلات مواقع کوچک آنهم، به خوبی به نظر می‌رسید و در آیندهٔ جنگ، این خریطه به لشکر های افغانی بسیار کار آمد ثابت شد.

سردار سپه‌سالار محمد نادر خان در تنظیم وسـایل و ارسـال آن بـه نبردگاه بامشکلات زیادی روبرو گردید، زیرا کمشنر خوست که افغانها او را حاکم می‌گویند باوجود اطلاع قبلی، نه غله جمع آوری کرده بود و نه، به فرمانده نظامی ارتش در آماده گی های رزمی، کمکی انجام داد. بـرای لشکر چند ماه معاش نرسیده بود و علت هم این بود که در خزانه پولی وجود نداشت.

سردار سپه‌سالار مرحوم، از پول‌های که همراهش بود، معاشات قبلی سپاهیانش را پرداخت و اعتماد و اطمینان لشکریانش را تـا انـدازه‌یـی کسب کرد. در متون روز دیگر برای ما اطلاع رسید که قبایل وزیـری و مسعود بر «وانه» و سایر حصار های انگریزی حمله کرده است، ملیشیای سرحدی مقیم در وانه دژ را خالی کـرده ، بـرخـی بـه خـانه‌های خـود برگشته‌اند و تعدادی هم به نزد سردار شاه ولی خان رفته و برای او اسلحه خویش را تسلیم داده‌اند.

قبایل وزیری و مسعود همچنان لین های تیلیفون و پـایه هـای آنـرا

ویران نموده و به این ترتیب وسیله ارتباط انگـریزها را درهـم و بـرهم ساخته‌اند و سبب هراس و بیم آنان شده‌اند، سپاهیان ملیشیا و مجاهدین سرحدی پس از این درهمی و برهمی، جهت اخذ انـعام بـه افـغانستان آمدند.

در متون از آمدن ما سه روز سپری می‌شد که از طریق کابل از اوضاع دگرگون محاذ جلال‌آباد به صورت رسمی اطلاع آمده برای ما آشکـار گردید که صالح محمد خان، قبل از اینکه از طرف کابل اعـلان جـنگ صورت گیرد در تورخم، بر یک چشمه متنازع فیه، به تاریخ ۲ می ۱۹۱۹ م با انگریزها به جنگ آغاز کرده‌است. انگریز ها هواپیمایی را فرستاده بر لشکر او دو بم ریخته‌اند که به این ترتیب پاهای او زخمی گردیده است. و صالح محمد خان «پای ما شهید شد» گفته سنگر را ترک و بـه قسـمت «دکه» عقب نشینی کرده است.

لشکر، خود را بدون سر و سردار یافته، میدان را ترک گفتند. نیروهای پیشقراول انگلیسی آنها را تعقیب کرده و دکه را متصرف شـدند. مـردم جلال‌آباد ازین شکست گمان کردند که حکومت سرنگون خواهد شد، از همینرو آنها به شهر جلال‌آباد، آمده به چور و چپاول پرداخـتند. ازیـن حرکت ناروا، خوانندگان می‌تواند اندازه حب‌الوطـنی آنـها را تـخمین نمایند، همراه با این خبر رسمی، امیر صاحب، سردار سپه‌سالار محمد نادر خان را نیز فرمان داده بود که فوراً حرکت کرده به هندوستان حمله نماید تا نیروهای انگلیسی از دکه، پیشروی نکرده به جلال‌آباد تسلط نیابند.

با اطلاع ازین خبر، سپه‌سالار و افراد همراز او که من نیز در جمله بودم نهایت متأثر گردیدند. زیرا ازین قضیه برمی‌آمد که هـمه بـرنامه هـای جنگ با خاک یکسان شده است، اما این خبر از سایر لشکریان، افسران و کارمندان ملکی به صورت کامل پنهان نگهداشته شد و روز دیگـر بـه لشکر فرمان داد تا به سوی مرز حرکت نمایند.

قراین می‌رساند که انگلیس ها در آن روزگار، کـاملاً حـواس بـاخته بودند، آنها نه اطلاعات مقدماتی از نقل و حرکت لشکر افغانی داشتند و

نه بوسیله جاسوسان خود از حالات اصلی افغانستان می‌توانستند معلومات بدست آورند و بخاطر شورش و بدامنی در پنجاب، دست و پای خود را گم کرده بودند، ورنه اگر اندک از جرأت کار می‌گرفتند می‌توانستند بعد از تسلط دکه، جلال‌آباد را به آسانی متصرف گردند و در وقتی که سپه‌سالار مرحوم، سوی محاذ سمت جنوبی به حرکت شروع کرد، می‌توانستند بر او نیز حمله کنند و لشکر او را شکست دهند، زیرا لشکر افغانی نه کدام تجربه جنگی داشت و نه از دسپلین و نظم و نسق نظامی در میان شان نام و نشانی بود.

قرارگاه‌های ملیشیای سرحدی که با افغانها همکاری خود را اعلان کردند باعث هراس بیشتر انگریزها گردید.

حملهٔ سپه‌سالار محمد نادر خان بر تل:

سردار سپه‌سالار محمد نادر خان در مَتون (نام محلی در خوست ـ م) خریطهٔ جنگی‌ای را که من آماده کرده بودم، مطالعه و بررسی کرد و بر اساس آن، برنامهٔ رزمی خویش را بنا نهاد، ولی موضوع را به کسی یادآور نشد. بعد از اقامت چهار روزه در «متون» همراه با یک غند پیاده و دو پایه توپ‌های قدیمی که بر قاطر حمل می‌شوند، حرکت کرد و از جمله دو توپ Howtizer جرمنی، یک پایه آن را در متون گذاشت، مرمی و باروت آن را با سایر مرمی‌ها و مقادیری باروت اخذ و به طرف سرحد حرکت کرد. ولی باروت آن دو پایه توپ ساخت جرمنی ،به حدی اندک بود که کفاف هردو توپ را نمی‌کرد، از همینرو هر دو توپ را حمل کردن به نبردگاه، کاری بود بیهوده.

روز بعد لشکر افغانی، به روستای کوچک مرزی رسید که فاصلهٔ آن با پایگاه‌های انگریزهای مستقر در تل و میرام شاه فقط یک روز پیاده راه بود. در آن منطقه، آب اندک بود و درخت هم وجود نداشت تا از سایه‌اش استفاده می‌کردند. شامگاهان سپه سالار به خیمهٔ خود که نسبت به خیمه‌های گذشته کوچک بود و من نمی‌توانستم در آن استراحت نمایم، مرا و حضرت صاحب شوربازار را فراخواند و در مورد برنامه رزمی‌ای

که آماده نموده بود، رأی ما را خواستار شد. ازین حادثه می‌توان عدم کارآیی افسران نظامی افغانی و سیستم رزمی شان را درک کرد. سپه سالار مرحوم در عوض این که با افسران رزمی خویش مشوره و برنامهٔ جنگی خویش را آماده کند، خودش به تنهایی برنامهٔ جنگ را ریخت و در مورد خوبی و خرابی آن، از من که با هنر رزمی هرگز آشنا نبودم، خواهان مشوره و رأی شد و افسران خویش را به صورت کل بی‌خبر نگهداشت. شاید هدف سپه سالار مرحوم، از پوشیده نگهداشتن برنامه جنگی خود از افسرانش، این بوده باشد که بر انگلیس‌ها حملهٔ غافلگیرانه نماید و کسی برنامه‌هایش را به دشمن اطلاع ندهد. اگر هدفش چنین بود، معلوم می‌گردد که او بر افسران خویش اعتماد نداشت، بناءً برنامه‌اش را از آنان پوشیده نگهداشت و بر رازداری مَن و حضرت صاحب شوربازار نسبت به افسرانش اعتماد بیشتر کرد.

سپه سالار در توضیح برنامهٔ جنگی‌اش گفت: حملهٔ بنیادی را یا بر تل باید انجام داد و یا بر میرام شاه. اگر بر میرام شاه هجوم صورت گیرد، در آن صورت یاری وزیری‌ها را همراه خواهیم داشت، و با تصرف میرام شاه، راه برای لشکر افغانی تا متون کشاده خواهد شد و از آنجا داخل شدن به پنجاب آسان خواهد بود. اما نقص کار در این بود که لشکر انگریز در کوهات می‌توانست، پادگان مربوط تل را انتقال داهد و از راه کُرم به کوتل پیوار حمله کند و در صورت تصرف پیوار می‌توانستند از راه جاجی داخل لوگر گردند و در مدت سه روز بر کابل حمله نمایند و بدین ترتیب امکان پیروزی در جنگ به نفع انگلیس بیشتر می‌نمود. بر علاوه نیروهای رزمی افغانی در کابل نیز اندک بود. اما اگر با تمام نیرو بر تل حمله صورت گیرد، در میان لشکریان انگریزی مستقر در کوهات و پیوار، شق پدیدار می‌گردد و امکان حملهٔ انگریز بر کابل کاملاً مرفوع می‌شود. بعد از آن نیروهای افغانی به طرف کوهات پیشروی می‌کنند و لشکر انگریزی مستقر در پشاور زیر تهدید قرار می‌گیرد. در این صورت تنها این بیم وجود دارد که انگلیس‌ها با جرأت از راه میرام شاه و متون حمله

کنند و نیروهای افغانی در میان تل و متون محاصره گردند.

سپه سالار مرحوم برنامهٔ جنگی‌اش را به صورتی که در بالا ذکر شد، توضیح داده و حرف‌هایش را چنین ادامه داد:

من شخصاً پیشقدمی انگریزها را از میرام شاه و تلاش حمله به متون را چندان ممکن نمی‌دانم، زیرا در هندوستان وضع امنیتی نهایت خراب است و در همچو حالت، انگریز نمی‌تواند به سرزمین افغان‌ها قدم بگذارد، از همینرو من تصمیم حمله بر تل را گرفته‌ام. اما با وجود آن ضروری است تا انگریزها را از نگاه نظامی فریفت و از خدعه در جنگ کار گرفت. یعنی طوری باید رفتار کرد که انگریزها گمان برند بخش بزرگ لشکر افغانی بر میرام شاه حمله خواهد کرد. از همینرو من امشب یک دسته کوچک پیاده را همراه با دو توپ به فرماندهی دگروال عبدالقیوم به سوی میرام شاه اعزام می‌دارم. آن‌ها وظیفه دارند تا دمیدن صبح بر قرارگاه «سپین دام» که بین میرام شاه و تل موقعیت دارد، گلوله باری نمایند و انگریزها گمان برند که طلایه سپاه افغانی، شبیخون خود را انجام داد و نیروهای رزمی اصلی آن‌ها، بر میرام شاه حمله خواهند کرد. این دسته همچنان وظیفه دارد بعد از ادای رسالت خویش، به طرف تل پیش‌روی نماید. شام روز دیگر یک غند پیاده همراه با دو توپ که بر قاطر حمل می‌گردد، به فرماندهی دگروال عبداللطیف خان به سوی تل اعزام خواهد گردید. آن‌ها با انگریزها جنگ نمی‌کنند، بلکه کوه‌های کنارهٔ دریای کُرم را متصرف شده و تا روز دیگر به انتظار لشکر بزرگ افغانی و آمدن من خواهند نشست و زمانی که همه لشکر به محاذ تل رسید، حمله یکدم آغاز خواهد یافت.

ما این برنامهٔ جنگی را شنیدیم و به تطبیق آن فیصله نمودیم و در این وقت جز ما سه نفر، دیگر کسی از آن اطلاع نداشت. بالاخره سپه سالار مرحوم، دگروال عبدالقیوم خان را فراخواند و هدایات لازمه را به او داد و درتاریکی شب او را به طرف میرام شاه اعزام کرد. او بامداد روز بر قرارگاه میرام شاه حمله کرد و به اثر گلوله باری او، سپاهیان قرارگاه را

ترک کرده، فرار نمودند و به قلعه میرام شاه پناه بردند. و به این ترتیب عبدالقیوم خان در انجام وظیفهٔ خویش کامیاب گردید. موصوف این خبر را بعد از ظهر برای ما فرستاد و خودش سوی تل، رهسپار شد.

شامگاهان عبداللطیف خان دستور یافت که همراه با دستهٔ رزمی خویش و دو پایه توپ در حالی که مجاهدین قبیلهٔ منگل او را همراهی می‌کردند، به طرف تل رهسپار گردد و در کناره کوه‌های دریای کرم، برای توپ‌های خویش موضع حفر نماید و در انتظار رسیدن سپاه اصلی باشد.

روز دیگر (۲۷ می) سپه سالار مرحوم، صبحگاهان همراه با تعداد زیاد لشکریانش به طرف تل حرکت کرد. با وجود چهار ساعت سفر، هنوز هم ما از تل فاصله داشتیم. صدای فیر توپ به گوش های ما رسیدن گرفت، ما علت را نفهمیدیم، زیرا عبداللطیف دستور داشت تا وقتی که حصهٔ زیاد لشکر به تل نرسد، او حمله را آغاز ننماید. از همینرو سپه‌سالار مرحوم، بر اسپش مهمیز زد و به طرف سنگر تاخت. من و غلام بچه وزیری امیر عبدالرحمن خان (پادشاه میر خان)، محمد یوسف خان لوگری و سپاهی اردوی شاهی، همراه او رهسپار شدیم.

من، پادشاه میرخان و محمد یوسف خان بخاطر این در خدمت سپه سالار مرحوم حاضر می‌بودیم که هرگاه انجام کدام کار مهمی ضرورت افتد که افسران نظامی او، آن را نتوانند انجام دهند، یکی از ما را به انجام آن توظیف نماید. ما گویا به شکل مشاور خاص او و در وقت ضرورت، دست و بازوی او بودیم.

هنوز فاصله‌ای را طی نکرده بودیم که با یک سپاهی برخوردیم که حامل پیام عبداللطیف خان، برای سپه سالار مرحوم بود. سپاهی برای ما گفت: مجاهدین منگل بدون اجازت به شهر تل حمله کردند و شهروندان تل، از آنان با گرمجوشی استقبال نمودند. باوجود آن در شهر به خاطر چور و چپاول، انگریزها، بالای مجاهدین آتش گشودند، بناءً عبداللطیف خان به خاطر حفاظت مجاهدین، دستور داد تا گلوله باری توپ‌ها بر مواضع توپ‌های انگریزی آغاز گردد، چون توپها از نوع قدیمی بودند و

نمی‌شد از موضع مستور و به دور از دید دشمن آن را فیر کرد، گلوله توپ‌های انگریزی بر یک پایه توپ ما به آسانی اصابت کرد، توپ از کار افتاد و توپچی افغانی نیز زخمی گردید. چون مرهم و بنداژ در دسترس نبود، سپاهی زخمی در حالت زاری قرار دارد، لشکر نیز شکست خورده و به عقب‌نشینی از سنگرهای خود آمادگی می‌گیرد.

سپه سالار مرحوم از جملهٔ محافظان خود دو سپاهی سوارهٔ اردوی شاهی را دستور داد تا به نزد لشکر رفته آن‌ها را بگویند که بدون توقف به راه پیمایی ادامه دهند و هر قدر ممکن است به عجله خود را به محاذ جنگ رسانند، اما آن سواره‌های نمک حرام، از تعمیل این دستور ابا ورزیده و بهانه کردند که ما بخاطر حفاظت شخصی شما وظیفه گرفته‌ایم، ما تو را ترک کرده به کار دیگری نمی‌پردازیم. اما حقیقت این بود که آن‌ها بیم داشتند که در راه با نیروهای انگریزی(۱) روبرو شوند.

سپه سالار مرحوم از سرکشی آن‌ها، بسیار پریشان شد، من پریشانی او رادیده، قدم پیش گذاشتم و گفتم که: من خودم تنها رفته، دستور شما را به لشکر می‌رسانم و لشکر را بزودی به محاذ جنگ می‌برم.

سپه‌سالار مرحوم بسیار خرسند شده، جرأت مرا ستود و گفت:

من ترا به کدام وظیفهٔ بهتری خواهم گماشت، و مرا به این کار اعزام نداشت. و نوکر خویش را فرستاد که او به نوبه خود، دستور سپه‌سالار را به فرماندهٔ لشکر پیاده رساند.

لشکر پس از سه ساعت یعنی بعد از ظهر به محاذ رسید. گرمی آنقدر

---

۱ - راجع به تعلل سپاهیان بی مناسبت نیست اگر خاطره ذیل را نیز یاد آور شوم و آن اینکه: در زمستان سال ۱۳۷۱ ش که شهر کابل از هر طرف به ویژه از چهار آسیاب، مرکز مهم انجنیر گلب الدین حکمتیار امیر حزب اسلامی افغانستان،مورد حملات راکتی قرار داشت عده‌ای از مجاهدین بدخشان به کابل آورده شده بودند و از ایشان تقاضا گردید تا به سنگر بروند، ایشان گفتند که قوماندان ما عبدالبصیر خالد است و ما تا از طرف قوماندان صاحب عبدالبصیر خالد قومانده داده نشویم به «خط» نمی‌رویم و با این تعلل از رفتن به سنگر خود داری ورزیدند و روزها در قرارگاه نزدیک قصر نمبر یک عاطل و باطل ماندند، مسؤولین امور متوجه شده و هر باری که می خواستند نیروهای جدید از بدخشان بیاورند اکثراً ایشان را مستقیماً به خط محاربه می‌برند و این حرکت مؤثر افتاده بود. مترجم.

شدید و سوزان بود که دست بر میل تفنگ رساندن و مرمی انداختن هم دشوار می‌نمود، اجزای آهنی تفنگ ،مثل آتش دست را می‌سوزانـد، در راه نه درختی بود و نه سایه‌ای، تا اندکی از شدت گرمی آفتاب به آن پناه میبردیم. ما در روز، پهلوی پاهای اسپان خویش به زمین می‌نشستیم تا اندکی بدن خویش را از گرمی آفتاب، سایه کنیم.

در این لحظات خبر آمد که نیروهای انگریزی، از دریای کرم عـبور کرده به طرف مواضع توپهای عبداللطیف خان، پیشقدمی دارند، و آمدن شان به سوی ما نیز احتمال دارد.

سپه سالار مرحوم دستور داد که سپاهیان اردوی شاهی به کوه‌ها بالا شده، هرگاه نیروهای انگلیسی را دیدند بر آن‌ها آتش بکشایند.

این بار هم سواران اردوی شاهی همان بهانه‌های، را پیش کردند کـه قبلاً آورده‌بوداند، آن‌ها با سرکشی خویش از تعمیل فـرمان سـپه‌سالار انکار ورزیدند. در همچو لحظات حساس که سپاهیان فرمانده اندک باشد و سپاهی دستور او را نپذیرد، پریشانی و مأیوسی او را نمی‌توان پیمانه کرد، سپه سالار مرحوم، در آن لحظات با همچو حالات دشوار و خطرناک دست و گریبان بود.

من، پادشاه میر خان و محمد یوسف پیش شده به مرحوم سپه سالار گفتیم: ما این وظیفه را قبول می‌کنیم و هر کدام ما علیحده علیحده بر یکی از کوه‌ها بالا شده دشمن را ترصد مینماییم. اگر ضرورت ایجاب می‌کرد، بر آنان فیر خواهیم کرد و به آنان خواهیم نمایاند که میدان جنگ کلاً خالی نیست و بدین ترتیب ما از پیشروی آن‌ها جلوگیری نموده و تا آخـرین نفس، مقاومت خواهیم کرد و خواهیم جنگید.

سپه سالار مرحوم در آن لحظات حساس، ازین احساس ما خـرسند شده، همتش بیشتر شد و ما مطابق دستور او به طرف کوه‌ها روانه شدیم.

فضل خدا بود که نیروهای انگلیسی در کناره‌های دریای کرم تـوقف کرد و به طرف ما پیشروی ننمود، اگر پیشروی می‌کرد، ما سه نفر چگونه می‌توانستیم آن‌ها را توقف بدهیم.

در آن اثنا، این خطر چنگ و دندان می‌نمود که اگر سپاهیان انگریز کمی جرأت می‌کردند و به پیشروی ادامه می‌دادند، حتماً سپه سالار مرحوم را با جمله سپاهیانش، به اسارت می‌گرفتند.

در هنگامی که اطمینان بر دل‌های ما حاکم شده بود، از کوه‌های دور دست، جم غفیری را دیدیم که از دریای کرم به طرف سرحد افغانی می‌آیند، به سوی ایشان سواری فرستاده شد تا احوال آن‌ها را بیاورد، سوار برگشت و خبر آورد که مجاهدان قبیله‌های منگل و جدران‌اند که همراه با مقادیری از رخت، سوی منازل خود رهسپاراند، سپه سالار مرحوم می‌خواست آن‌ها را واپس دَور بدهد، گویا به نظر ایشان جهاد آن‌ها پایان یافته بود، و آنانی که دستگیر شده بودند، معلوم شد که تکه و رخت‌ها را در چور و چپاول بازار تل ،بدست آورده‌اند، از همینرو آن تکه و رخت را از نزد شان اخذ و در پیش چشم شان به آتش کشیده شد و دو باره آن افراد به طرف سنگر فرستاده شدند.

پس از تحقیق، واضح شد که وقتی که قبیله‌های جدران و منگل به طرف شهر پیشقدمی کردند، افسران انگلیسی از گرد و نواحی پایگاه‌های شان برآمده، به قلعهٔ تل پناه بردند و بدین ترتیب راه شهر به روی مجاهدین باز گردید. وقتی که مجاهدین، وارد شهر گردیدند، اهالی تل با گرمجوشی از آن‌ها استقبال نمودند و برای شان شربت و ماست تقدیم داشتند.

قبایل که به خاطر گرمی و شدت تشنگی هراسان بودند، از رویه شهروندان نهایت خرسند شدند و بعد از رفع تشنگی به چور و چپاول شهر شروع کردند و دکان‌های بزازان را به یغما بردند، رخت ها را بر شانه‌ها انداخته به صوب خانه‌های شان حرکت کردند، جهادی که هدف آن بدست آوردن چند گز رخت بود، به این ترتیب پایان یافت و به خاطر این حرکت ناپاک آن‌ها، اهالی شهر از لشکر افغانی دلزده شدند و همه، دکان‌های خود را بستند. و به این ترتیب پیدا کردن نان و خوراکه باب برای مجاهدین دشوار گردید، زیرا در افغانستان، صرف برای لشکریان

حکومتی مواد غذایی می‌رسید و برای سایر مجاهدین پول نقد داده می‌شد و ایشان به وسیلهٔ آن غذای خود را تهیه می‌کردند.

جلوگیری از این چور و چپاول و یغماگری، ممکن می‌بود در صورتی که سپه سالار مرحوم زمانی که مجاهدین را وقتاً فوقتاً به جهاد و پیکار تشویق می‌کرد، توجهٔ ایشان را به این نکته نیز جلب می‌داشت که چور و چپاول ننمایند، شاید این اندرز در آن‌ها اثر می‌کرد و ایشان، دست به یغماگری نمی‌یازیدند.

اما سپه سالار مرحوم گاهی ایشان را اینگونه اندرز نداد و باری من این مورد را به سپه سالار مرحوم تذکر دادم، اما حرف من اندکی بر ایشان ناگوار تمام شد.

از این حرکت مذبوحانهٔ آن مردم، این مسأله به خوبی پدیدار می‌گردد که مجاهدین لشکری‌اند بی سر و پا که نشانه‌ای از نظم و دسپلین در ایشان نیست، و از همچو اشخاص در جنگهای منظم سودی حاصل نمی‌گردد.

من در سال ۱۹۴۹م که ۳۴ سال بعد به لاهور رفتم، شنیدم که در جهاد کشمیر هم شبیه همچو واقعات پیش آمده‌است و مجاهدین در آنجا بین خود و بیگانه تمییزی قایل نشدند. بناءً به این نتیجه می‌رسیم که در عملیات نظامی منظم، تکیه بر مجاهدین و رضاکاران سراسر غلط و اشتباه است و نتیجهٔ آن جز شکست، ارمغان دیگری نخواهد بود.

در این روز، نزدیک عصر بخش اعظم لشکر افغانی به میدان جنگ رسید، تا شامگاهان سپاهیان خیمه‌های خویش را نصب کردند و به پختن نان و طعام مبادرت ورزیدند.

سپه‌سالار مرحوم ،عوض نصب خیمهٔ بزرگ، مانند سپاهیان خیمهٔ کوچکی برپا داشت. من نمی‌توانستم در خیمه او استراحت شوم، برای من نزدیک دروازهٔ خیمهٔ او بستری هموار کردند. در حالی که نصب خیمه‌ها جریان داشت، سپه‌سالار مرحوم در تلاش جاهای مناسب برای سنگرگاه‌ها و به خصوص جهت نصب توپ‌های Howitzer جرمنی، به

کوه‌های اطراف کناره‌های دریای کُرم رهسپار گردید. مزاج سپه سالار در آن روز خوب نبود. در برخی جاها ضرورت افتاد تا از اسپ فرود آمده، پیاده راه پیمایی کند. خرابی مزاجش سبب شد آنقدر افسرده گردد که توان رفتن دوباره را به خیمه نیابد. او گفت : من امشب را در همین کوه‌ها سپری خواهم کرد، ما چند تن از جوانان مخلص که او را همراهی می‌کردیم، از این تصمیم نارضایی خویش را ابراز نموده، گفتیم اگر به لشکر این اطلاع برسد که سپه سالار در اردوگاه حضور ندارد، سبب کمدلی آن‌ها و شایعات ناروایی پخش می‌گردد، و شاید هم برخی از بد خواهان شایع سازند که سپه سالار صاحب در اسارت انگریزها افتاده است.

سپه‌سالار، این پیشنهاد را پذیرفت و در تاریکی شب ،با دشواری فراوان خود را به اردوگاه رساند، از گرسنگی همهٔ ما بیتاب بودیم، وقتی که دسترخوان گسترده شد، سپه سالار مرحوم پلو، گوشت و رنگینی دسترخوان را مشاهده کرد، دستور داد که در میدان جنگ برای او همان نوع غذایی را آماده سازند که یک سپاهی معمولی به آن دسترسی دارد، چنانچه شش شبی که ما در نبردگاه تل سپری کردیم، همهٔ ما، همان نان و غذایی را صرف کردیم که سپاهیان دیگر به مصرف می‌رسانیدند. این طعام هم صرف از طرف شب برای ما می‌رسید و در روز گذاره همهٔ ما با آب و نان خشک بود.

روز دیگر توپ‌های «هوتزر» جرمنی بر بالای پیل ها بار شده به سنگر رسانیده شد، سپه‌سالار مرحوم، برای من گفت به اساس همان خریطه‌ای که در متون آماده شده‌است، فاصله میان این سنگر و قلعهٔ تل را محاسبه نمایم، من با رجوع به خریطه، فاصله آن را به مایل و گز گفتم، سپه سالار گفت آن را به متر تبدیل نمایم، زیرا که فاصلهٔ انداخت (برد) (Range) این توپ به اساس متر محاسبه شده است، و توپچی ها از عملیهٔ تحویل به صورت کل بی خبر بودند و نمی‌توانستند به اساس خریطه فاصله میان دو محل را تعیین نمایند.

توپ در عقب یک کوه و دور از دید دشمن در موضعی جای داده شده

بود. از همینرو قلعه تل که هدف گلوله باری بود به نظر نمی آمد و بایست میل توپ از موضع مستور به سوی قلعه دَور داده می‌شد. توپچی این مسأله را هم نمی‌دانست. از این نافهمی افسران، من در یافتم که سپاهیان افغان در وقت آرامی، تعلیم رزمی ندیده‌اند، به خصوص در مورد تعلیم توپ، کاری صورت نگرفته است، حتی افسران نیز وظیفه رزمی خویش را نمی‌دانستند. از همینرو سپه‌سالار مرحوم، شخصاً توپ را به قلعه تل نشانه گرفت و آتش کرد. مرمی توپ درست بر قلعه اصابت کرد و چون فاصله دقیقاً اندازه گیری شده بود، اولین گلوله بر گدام قلعه اصابت کرد، باروت و توده‌های کاه ذخیره شده همه آتش گرفت و از قلعه ستونی از دود سیاه به آسمان بلند شد.[1] مجاهدین با دیدن این وضع به قرارگاه‌های گرد و نواحی شهر که هنوز هم در تصرف انگریزها بود حمله کردند، لشکر از دیدن این منظره از خوشی در جامه نمی‌گنجید. چند گلوله دیگر نیز به سوی قلعه آتش شد. چون باروت و گلوله آن اندک بود، و امید آمدن مهمات نیز از کابل نبود، از همینرو فیر آن توقف داده شد.

فرمانده انگریز، پس ازین گلوله باری، هواپیمایش را دستور داد تا سنگر توپ را دریابد، هواپیما به سوی محاذ ما حرکت و از بالای ما گذشت، اما نه موضع توپ را دریافت و نه سنگرهای لشکر ما را سراغ کرد، بناءً بر ما بم فرونه ریخت و به طرف سرحد افغانی پیش رفت. چند دقیقه بعد ما صدای افتادن بم‌ها را شنیدیم. شامگاه‌هان وقتی که ما، به اردوگاه آمدیم، برای ما معلوم شد که آن هواپیما، با دیدن خیمه‌های ما، چند بم برآن افگنده است که به اثر آن چند سایس (مهتر) و چند آشپز اردوگاه زخمی گردیدند. ما به جستجوی داکتر و کمپودر افتادیم، اما نام و نشانی از آن‌ها نبود، زخمی ها بدون مرهم افتاده بودند. در تاریکی شب، داکتر به خیمه خود آمد، سپاهی او را گرفته و به خیمه سپه سالار حاضر

---

۱ - این همان موردی است که شادروان سید قاسم رشتیا در پاورقی صفحهٔ (۴۴۹) کتاب ارزشمندش (خاطرات سیاسی سید قاسم رشتیا) پیرامون اینکه نادرشاه فاتح «تل» است، شاهد می‌آورد. مترجم

کرد. این داکتر از ضلع حصار هندوستان بود و عبدالحکیم نام داشت. سپه سالار مرحوم از دیدن سپاهیان زخمی خویش سرخ و زرد می‌گردید. وقتی که داکتر را مشاهده کرد که در این مرحله حساس وظیفه خویش را انجام نداده و همه روز را در غاری سپری کرده و به فکر جان خود بوده و توجهی به حال زار زخمیان ننموده بود، خشمگین شده مرا به حضور فرا خواند و به او نشان داد و گفت :

«این هم یکنفر هندوستانی است که از نگاه عمر از تو کوچکتر است، اما همراه با برادران افغانی خویش، جان نثارانه در جنگ اشتراک می‌ورزد، او نه از هواپیما می‌ترسد، نه از گلوله توپ. تو باید کمی شرم و حیا کنی که همه روز را در مخفیگاه به سر برده، بر زخم‌های سپاهیان مجروح من، مرهم و بنداژ هم نگذاشته‌ای».

داکتر دم نزد و از آنجا سر راست به طرف مجروحین رفته به تداوی آنها مصروف شد.

روز دیگر چند گلوله به استقامت قلعه، از توپهای جرمنی هوتزر آتش شد و لشکر به محاصره قلعه دست یازید، اما این کارها، قرین موفقیت نگشت و امیدی هم به تسلیم شدن افرادی که در داخل قلعه بودند، محسوس نبود و تمام روز تبادل آتش میان دو طرف جریان داشت. هواپیماهای انگریزی بار دیگر بر اردوگاه ما بم انداخت و بر کوه‌های اطراف قلعه که گروپ های مجاهدین در آنجا دیده می‌شدند، بمباری صورت گرفت. اگر چه ازین بمباردمان ها خساره جانی عاید نگشت، اما مجاهدین خودباخته گردیدند و وقتی که هواپیمایی بالای سر آن‌ها پرواز می‌کرد، همه کار و بار خویش را رها کرده می‌گفتند :

- «جهاز راغی» یعنی هواپیما آمد و از هم پراگنده می‌شدند.

روز سوم جنگ، سپه سالار مرحوم مرا جهت راضی ساختن لشکریان انگلیسی به تسلیم شدن، جانب تل اعزام داشت. من باخود پرچم سفیدی را حمل کرده به طرف قلعه بردم تا با فرمانده انگلیسی، مذاکره و او را در امر حوالت قلعه «تل» به لشکر افغانی، راضی سازم.

من داخل شهر شدم، همه دکان‌ها مسدود بودند. در شهر نه تنها لشکریان، بلکه اهالی شهر نیز به خاطر نبودن مواد اولیهٔ زندگی، در مضیقه قرار داشتند.

من بوسیله رهنمای خویش، تاجران و صاحب رسوخان شهر را فرا خوانده، به آن‌ها اطمینان دادم که به جان و مال ایشان هیچ زیانی نخواهد رسید، آن‌ها می‌توانند با خاطر جمعی، دکان‌های خود را باز نمایند و چون گذشته به آرامی به کار و بار خود مشغول باشند، به این ترتیب، نخست دکان‌های خوراکه فروشی، سپس همه دکان‌های بازار، باز گردید و زنده گی، روال عادی‌اش را آغاز کرد.

از یکطرف در میان شهر و قلعه و از طرف دیگر در میان محاذ ما و شهر، با برخی از پاسگاه‌ها و دژبان‌ها، زد و خورد جریان داشت. سپاهیان داخل قلعه به مقابله ادامه می‌دادند و بر عابرین آتش می‌گشودند. از همینرو آمد و رفت میان محاذ ما و شهر با امن و اطمینان صورت نمی‌گرفت. من به سپاهیان آن پاسگاه‌ها اطلاع فرستادم که اگر آن‌ها خویشتن را تسلیم ما نمایند، مورد عفو قرار خواهند گرفت و اسلحهٔ شان به خودشان واگذار خواهد شد و مورد توبیخ قرار نخواهند گرفت. سپاهیان برخی از پاسگاه‌ها با اسلحهٔ خویش نزد ما آمدند و من آن‌ها را به خدمت مرحوم سپه‌سالار اعزام داشتم. اما سپاهیان سایر پاسگاه ها که به قلعه تل نزدیکتر بودند، پاسگاه‌های خویش را ترک گفتند و به داخل قلعه پناه بردند.

من شبهنگام در شهر اعلان منع آمد و رفت نمودم و مردم را بدون اجازت از برون شدن از خانه‌های شان منع کردم تا در تاریکی شب کدام فتنه و فساد رونما نگردد و بار دیگر چور و چپاول صورت نگیرد. در حصص مختلف شهر پهره مقرر داشتم تا شب در شهر گزمه نمایند. همچنان Password که در افغانستان آن را «نام شب» می‌گویند تعیین نمودم و با وجود امنیت، شبها قیود بر آمد و شد وضع گردید. اگر کسی به خاطر ضرورتی در شب از خانه بیرون می‌شود، باید نام شب را یاد داشته

باشد تا با امنیت از خانه برون گردد و به این ترتیب، من در نخستین شهر آزاد هندوستان، نخستین اداره‌چی ملکی آن مقرر گردیدم. به خاطر همین نظم و انضباط، در آن شب ،کدام حادثه‌ای رخ نداد.

روز دیگر پرچم سفیدی را گرفتم و همراه با چند تن از اهالی که رهنمایم نیز با من بود، به طرف قلعه روان شدم، اما از قلعه به سوی ما مرمی شلیک گردید. ما دریافتیم که ارتشیان داخل قلعه به گفت و شنود و تسلیمی اسلحهٔ خویش حاضر نیستند. ما به این نتیجه رسیدیم که ایشان امیدواراند تا مددی برای شان برسد. وقتی که من مشاهده کردم ساکنان قلعه آمادهٔ تسلیمی نیستند، موضوع رابه سپه سالار مرحوم گزارش داده و خواستم تا با قوت هرچه تمام و با تمام توپ‌های دست داشته، بر قلعه گلوله باری نماید تا دیوارهای قلعه شگاف بردارد و مجاهدان حمله نمایند و از آن شگاف‌ها داخل قلعه گردند.

من شب آینده را هم در تل سپری کردم و مانند گذشته کوشیدم تا در شهر امن و امان حاکم باشد. من در این کار خود موفق شدم. مردم با اطمینان به کار و بار خویش مصروف بودند و برای مجاهدین نیز غذا و سایر ضروریات شان را فرستادند.

بامداد روز دیگر، پیغام شفاهی سپه‌سالار برایم رسید که ایشان مرا دستور داده بودند تا به اردوگاه بروم، من نظم و ترتیب شهر را به یک افسر نظامی افغانی سپردم و خودم به طرف اردوگاه روان شدم، در اردوگاه، از زبان سردار محمد یعقوب خان سرمنشی شخصی سپه‌سالار مرحوم دانسته شدم که فراخوانی من از طرف سپه سالار به این علت بوده است که برخی بدخواهان به سپه‌سالار مرحوم از من غیبت نموده و گفته‌اند که «ظفر» به انگریزها پیوسته است و او دیگر هرگز نخواهد آمد، و سپه سالار مرحوم مرا طور امتحان فرا خوانده بود. سرمنشی گفت به خاطر آمدن تو، صداقتت آشکار گردید و کسانی که از تو غیبت کردند همه شرمنده و رسوا شدند.

روز دیگر، سپه سالار مرحوم از همه سنگر ها بازدید به عمل آورد و

دستور داد که با مشاهدهٔ اشارهٔ مخصوص، همه یکدم به قلعه گلوله باری نمایند. بعد از ظهر گلوله باری انجام یافت و پس از یک وقفه، بار دیگر شروع شد، اما نتیجهٔ مطلوبی از آن بدست نیامد و مجاهدین نتوانستند داخل قلعه گردند. بعد از ظهر، سرک میان کوهات و تل، به وسیلهٔ هواپیماهای انگلیسی، بمباردمان گردید. در آغاز هدف آن را ندانستیم، اما بعدها ما از کوه‌های اطراف توسط دوربین دریافتیم که از این سرک یک تعداد سواران به سوی قلعه روان هستند. برای ما معلوم شد که به لشکر انگریز مستقر در قلعه همان کمکی رسید که انتظار آن را می‌کشیدند و به امید آن به پرچم سفید صلح ما، کدام اهمیتی ندادند و از تسلیمی اسلحه خود امتناع ورزیدند.

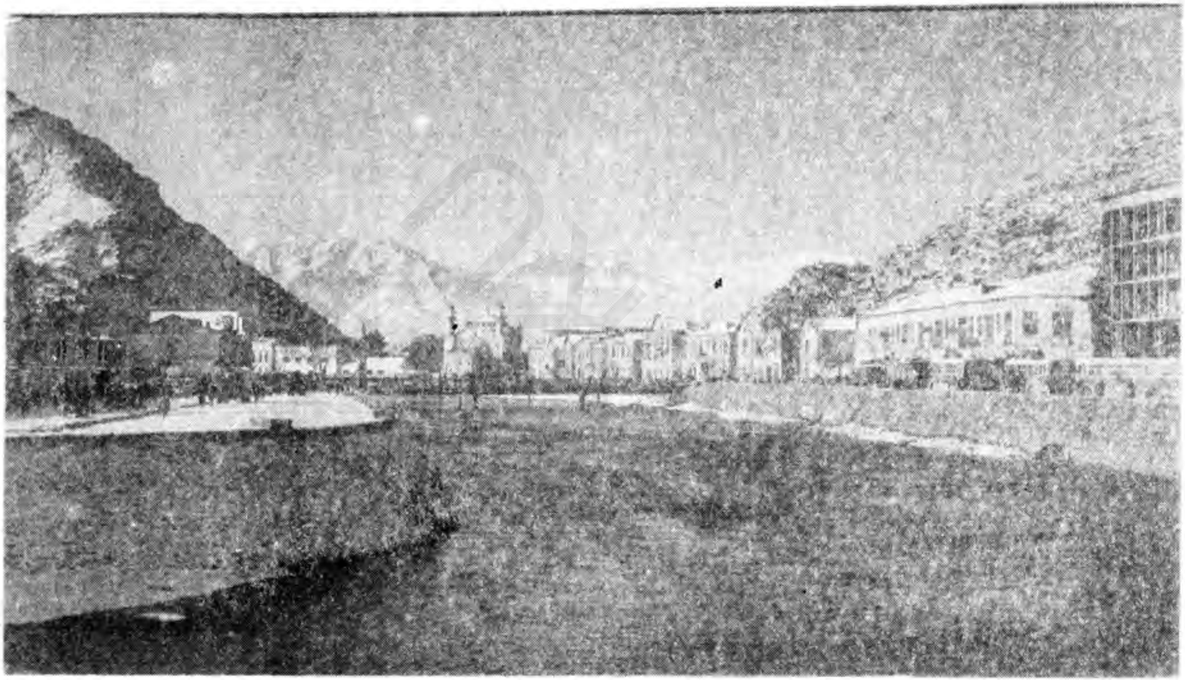
[پس از پایان جنگ از مطالعه روزنامه‌های هندوستانی که به دست ما رسید، دریافتیم که فرماندهٔ این نیروهای کمکی انگریزی همان افسر بد نام «باغ جلیناوالی» و قاتل اهالی غیرمسلح آن دیار جنرال دابر است و سرک به خاطر این بمبارد شده بود تا راه صاف شده و مجاهدان را بترسانند تا از آن محل فرار نمایند - نویسنده].

قبل از شام آن روز، من مشاهده کردم، ماشیندارهایی که به خاطر گلوله باری بر پاسگاه‌های قلعه به سوی دریای کرم فرستاده شده بود، بر قاطرها بار شده، از راه دره‌های کوهستانی بار دیگر می‌آیند. من آن سپاهیان را توقف دادم و کوشیدم ایشان را به حرکت دوباره به صوب محاذ اعزام دارم، اما وضع آن سپاهیان به اندازهٔ تغییر یافته بود که اگر من اندکی بیشتر اصرار می‌کردم، شاید ایشان بر من شلیک می‌نمودند. من مشاهده کردم که عقب‌نشینی سپاهیان، از سنگر پایان یافت. به خاطر رساندن این خبر در جستجوی سپه‌سالار مرحوم شدم، سرانجام در نماز شام نزد او رسیدم و از ایشان دریافتم که همه سپاهیان پیادهٔ انتهای دریای کرم و سپاهیان مسلح، ماشیندارها و توپ‌ها را در سنگرهای خود گذاشته و از دستور افسران خویش سرکشی نموده، به طرف اردوگاه حرکت کرده‌اند. باقی لشکر با دیدن این وضع، مورال خود را از دست داده و هر

کس خودسرانه جهت عقب‌نشینی به طرف مرزافغانستان آمادگی گرفته است. حتی عده‌ای از سپاهیان بالای قاطران که برای حمل و نقل اسلحه تخصیص یافته بودند سوار شده، راه‌افغانستان را در پیش گرفتند و وسایل جنگی را با سایر ابزار که بایست بر قاطرها حمل می‌شد، در عقب خود به جا گذاشته‌اند.

ما علت رویهٔ بد ، سرکشی و فرار آنان را درنیافتیم . از جملهٔ آن‌ها نه کسی شهید شده بود و نه کسی جراحت برداشته بود. برای من هویدا گردید که همه بزدل بودند و آن‌ها صرف با رسیدن نیروی تازه دم کمکی انگلیسی به قلعه، عقب‌نشینی را اختیار نمودند و یا شاید هم احساس خطر کردند که روز آینده لشکر انگلیس از قلعه برخواهدآمد و بر آنان حمله خواهد کرد.

* * *

نمایی از دریای کابل و مسجد شاه دو شمشیره

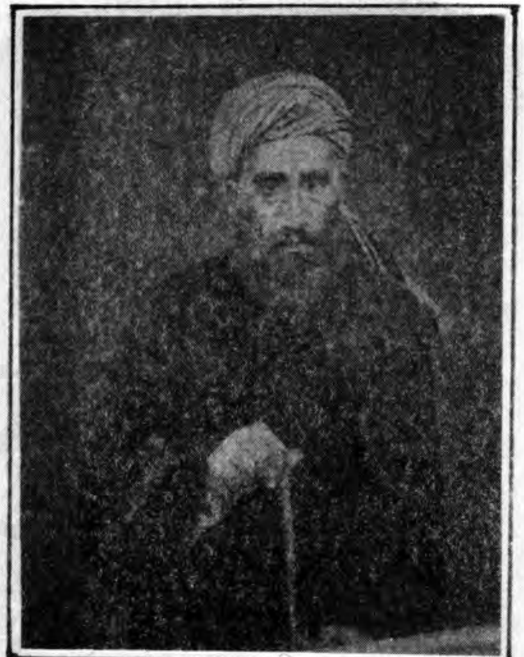
سيف الملت و الدين شاه امان الله خان

حدود ٦٠ سالگی : محمود طرزی وزیر امورر خارجه افغانستان درلباس رسمی .

هیأت افغانی و بریتانیوی در مذاکرات صلح میسوری

مرحوم مفتی سراج الدین خان سلجوقی پدر دانشمند مرحوم استاد صلاح الدین سلجوقی
که در ۱۱۵ سالگی در سال ۱۳۳۷ خورشیدی در هرات وفات یافت

مرحوم شیر محمد خان خروتی، پدر مرحوم ناشر که شیر خان بندر کندز
از یادگارهای او است .وی در سال ۱۳۱۷ خورشیدی وفات یافت

رجال مهم دربار امیر حبیب الله خان : نشسته‌ها از راست به چپ : محمد نادر خان، سلیمان خان، سردار محمد آصف خان، سردار محمد یوسف خان سردار عزیز خان.و ایستادگان از راست به چپ : محمد علی ،شاه ولیخان، احمد شاه خان (خسر ظاهرشاه) محمد هاشم خان و شاه محموه خان .

AFGHANISTAN REPUDIATES WESTERN IDEALS.

«مبارزهٔ افغان‌ها با ایده‌آل‌های غربی» کارتونی که در جنوری ۱۹۲۹ م در مطبوعات انگلیسی به چاپ ..

معاهدهٔ صلح امیر امان الله خان با انگلیس ها

رضای الهی، همین بود که شام ۲۷ می از کابل فرمان امیر صاحب (امیر امان‌الله خان) مبنی بر متارکه جنگ با انگریزها برسد. در فرمان آمده بود که انگریزها، آزادی‌افغانستان را پذیرفته‌اند، اما در عوض، روی عقب نشینی لشکر افغانی تا فاصلهٔ دورتر از بیست مایل از مرز، به توافق رسیده‌اند، بناءً نیروهای رزمی افغانی که زیر فرمان شما قرار دارند، فوراً سرزمین هندوستان را ترک بگویند و به طرف مرز حرکت کنند و بیست مایل دورتر از سرحد بیایند.

با آمدن این فرمان بر فرار و عقب‌نشینی و شکست سربازان ما که خودسرانه به آن دست یازیده بودند، پرده افتاد. سپه‌سالار، به اساس حکم امیر صاحب از یک طرف به لشکر، دستور داد تا به طرف مرز حرکت کند و از طرف دیگر مرا دستور داد تا به فرمانده انگریزها در تل، نامه‌ای به زبان انگلیسی بنویسم و آنرا بدست معتمد خویش که تصادفی به تل آمده بود، گسیل داشت.

در نامه عنوانی فرمانده انگریزها آمده بود که میان حکومت های افغانی و انگلیس متارکه صورت گرفته است و امروز (اول جون) نیز از دوازده بجهٔ شب در این محاذ، آتش بس نافذ می‌گردد...

نامه به وسیلهٔ معتمد در تاریکی شب به تل، گسیل گردید و اما برای ما معلوم نشد که فرمانده انگلیسی نامه را چه وقت دریافت کرد. از واکنش بعدی، ما به این نتیجه رسیدیم که نامه حتماً به او رسیده است، زیرا دو روز بعد از آن هواپیماهای انگلیسی، بر فضای خوست پرواز کردند و اما بالای ما بم فرو نریختند، تنها به مشاهدهٔ لشکر و اردوگاه بسنده کرده‌شد

و واپس رفتند. بعدها ما، در یافتیم که بامداد روز دیگر، نیروهای انگریزی از دریای کُرم عبور کردند، بر اردوگاه قبلی ما آمدند و اردوگاه ما را خالی یافتند، سپس آنرا ترک گفتند و ما را تعقیب نکردند.

به اساس حکم سپه‌سالار مرحوم در آن شب، خیمه ها را بـر قـاطرها حمل کردیم و بر آن تعداد حیوانات بارکشی که موجود بود، جنگ افزارها ، مرمی و باروت را انتقال دادیم. چون برخی سپاهیان، قاطرها را سـوار شده فرار نموده بودند، مجبور شدیم یکتعداد از وسایل جنگی را در میدان جنگ رها کنیم.

مردم خوست، ازین وضع درهم و برهم ،آگاهی نیافتند و نه موضوع در حلقات رسمی کابل نفوذ کرد. همه گمان میکردند که لشکر در تـل بـه پیروزی دست یافته و صرف به اساس فرمان امیر صاحب، عقب‌نشینی صورت گرفته است.

از خوش قسمتی سپه‌سالار صاحب و کرم و عنایت خداوندی که شامل حال او گردید، این شکست در انظار مردم، رنگ فتح و پیروزی را به خود گرفت و بر عزت او افزود. اگر فرمانده سپاه انگلیسی ،اندکی از جرأت کار می‌گرفت، و یک قطعه عسکری را به تعقیب ما می‌گماشت، نه تـنهابه آسانی به مرز افغانی می‌رسید، بلکه پیشروی هم می‌توانست . زیرا لشکر افغانی از تل، عقب‌نشینی کرده و به پناه گاهی آمده بود که هفت روز قبل به عزم حمله بر تل ،از آن روانه شده بود، بناءً شاید تا گردیز، هیچ مقاومتی در برابر شان صورت نمی‌گرفت.

بعد از ظهر روزی که ما داخل شهر شدیم، یک هواپیمای انگلیسی بر فراز اردوگاه ما پرواز کرد و هیچ بمی فرونیفگند و ما به این نتیجه رسیدیم که فرماندهٔ انگلیسها، متارکه را منظور کرده است. اما جهت ردیابی لشکر و اطمینان از آیندهٔ جنگ، هواپیما فرستاده است.

لشکر افغانی، با دیدن هواپیما بالای سر شان، آنقدر هراسان شدند که شامگاهان آماده رفتن بطرف خوست گردیدند. سپه‌سالار مرحوم مجبور شد بامداد فردا دستور حرکت به خوست را بدهد و ما روز دیگر به اردوگاه

خوست رسیدیم.

در فوتوی که در همین روز برداشته شده است، سپه‌سالار مرحـوم و دگروال عبدالقیوم خان و مجاهدان زیر فرمانش دیـده مـی‌شوند، مـن، پادشاه میرخان و محمد یوسف پهلوی هم در قطار دوم ایستاده شده‌ایم. (در بخش آخر کتاب)

این روز هم هواپیما، بالای سر ما پرواز کرد، اما بدون بمباردمان بار دیگر رفت، این بخاطری بود تا اطمینان حاصل کند که نیروهای افغانی مطابق شرایط متارکه، بیست مایل دورتر آنطرف مرز رفته‌اند یاخیر؟

چند روز بعد دومین فرمان امیرصاحب از کابل مواصلت کرد، که در آن نوشته بود. نیروهای رزمی افغانی بایست مطابق شرایط متارکه، بیست مایل از مرز عقب‌نشینی کنند، ورنه متارکه برهم خواهد خورد و جنگ بار دیگر آغاز خواهد گردید. از طرز نگارش این فرمان برمی‌آمد که ارباب حکومت در کابل به عجله خواهان صلح با انگریز و خاتمه جنگ بودند.

اگر چه شرایط ذکر شدهٔ در فرمان بخاطر جلوگیری از بروز واقعاتی در محاذ، قبلاً تکمیل شده بود و طوری که یادآور شدیم نیروهای افغانی از تل عقب‌نشینی نموده و خود را به متون رسانده بودند و در حقیقت بیست مایل از مرز فاصله داشتند و پایگاه افغانی که بنام «پتان» یاد میگردد و در میان خوست و پیوار واقع است، بـوسیلهٔ انگـریزها در آتش سـوخته و سپاهیان افغانی از آن به داخل کشور، عقب‌نشینی نموده بودند، اما کوتل پیوار که در میان جاجی مربوط افغانستان و پـاره چـنار کـه نـیروهای انگلیسی در آن مستقر است به مثابهٔ یک نقطه حاکم تاکنون هم در دست نیروهای افغانی بود و برادر کوچک سپه‌سالار صاحب یعنی سردار شاه محمود خان بر آن فرمان میراند.

نیروهای افغانی در آن کوتل، سنگرهای مستحکم بنا نهاده بودند، چه بخاطر غلوی درختان موجود در جنگل، از هواپیما هم قابل دیـد نـبود. انگریزها چندین بار بر آن سنگر، حمله کردند، امـا در هـر بـار شکست یافتند.

بخاطر حمله سپه‌سالار مرحوم بر تل، افواج انگریزی مستقر در پاره چنار، جرأت نمی‌کردند دوباره بر کوتل پیوار، یورش برند. آنچه که سپه‌سالار مرحوم می‌خواست تا بخش بزرگ ارتش بر تل حمله کند، اکنون از نگاه فن نظامی، درستی و صایب بودنش ثابت گردید. اگر او بر تل حمله می‌کرد و راه حمل و نقل را میان کوهات و پاره‌چنار قطع نمی‌نمود، حتماً انگریزها کوتل پیوار را تصرف نموده و به آسانی، از آن بطرف کابل پیشروی می‌کردند.

هر گاه به اساس فرمان امیر صاحب نیروهای افغانی بیست مایل از این محاذ عقب‌نشینی می‌کردند، لابد انگریزها کوه‌های بلند و کوچک پیوار را متصرف می‌شدند و کابل را که در سه منزلی آن قرار دارد، زیر تهدید قرار میدادند.

در جنگ‌هایی که میان افغان‌ها و انگریزها در گذشته رخ داده، در همهٔ آنها انگریزها، کوتل پیوار را متصرف شده و از آنجا سوی کابل پیشروی و آن شهر را به آسانی اشغال نموده‌اند.

پس از رسیدن به متون، ما دریافتیم که در آغاز جنگ، صالح محمد خان در محاذ جلال‌آباد شکست خورده و هواپیمای انگریزها چند بم بر کابل فرو ریخته بود. ارباب حکومت و اهالی کابل آنقدر هراسان شده بودند که برای ترک کابل و انتقال مرکز حکومت به دره «پنجشیر» آماده گی می‌گرفتند.

سپه‌سالار مرحوم با در نظر داشت اهمیت پیوار و حالت روانی اهالی کابل، قبل از تعمیل فرمان امیر صاحب مرا همراه با پادشاه میر خان و محمد یوسف خان فراخواند و در این باره جلسه محرم جنگی را منعقد کرد و موضوع را از سایر افسران خویش پنهان نگهداشت. پس از گفت و شنید، او با ما همنظر شد و به این فیصله رسید که نیروهای افغانی در سنگرهای خویش در پیوار باقی بمانند و از آن جا حرکت ننمایند.

پس ازین مشوره، سپه‌سالار به امیر صاحب نامه‌ای فرستاد که در آن نوشته بود به استثنای پیوار، نیروهای افغانی از همه محاذها به

بیست مایل، از مرز عقب‌نشینی کردند، اما از پیوار، یک قدم هم عقب نخواهند نشست. اگر با وجود آن امیرصاحب و کابینه وی به عقب‌نشینی نیروهای رزمی از پیوار اصرار دارند. او این حکم را نمی‌پذیرد و نتیجهٔ ننگین این عقب‌نشینی را نمی‌تواند بر ذمت خود گیرد، بناءً ترجیح میدهد از عهده‌اش استعفا دهد تا فرمانده دیگری بیاید و جای او را بگیرد و این حکم را عملی سازد.

نامه به عجله بوسیلهٔ سوارکاران به کابل فرستاده شد، معلوم شد که انگریزها نیز از پافشاری روی این شرط صرف نظر کرده‌اند. زیرا آن‌ها نیز بخاطر عدم امنیت هندوستان، طرفدار آغاز دوبارهٔ جنگ نبودند. از همینرو امیرصاحب نیز به نامه سپه‌سالار مرحوم پاسخی نداد و حالات محاذ به شکل قبلی خود باقی ماند.

حرکت هیات ما به کابل:

سپه‌سالار مرحوم از حالت ذهنی، اندیشه و تذبذب ارباب حکومت در کابل و اطلاعاتی که به کابل رسیده بود، بیم آن داشت که مبادا حکومت افغانی در برابر انگریزها تنازل کند، و در مورد استقلال افغانستان کدام شروط دشواری را نسبت به آنچه که انگریزها در متارکه پذیرفته بودند، بر عهده گیرد. همان بود که تصمیم گرفت تا مرا همراه با پادشاه میر خان و محمد یوسف خان به حیث نمایندگان خویش نزد امیر صاحب اعزام دارد. و ما به کابل برویم و امیرصاحب، ارباب حکومت و اهل دربار را از چگونگی حالات محاذ جنوبی به تفصیل معلومات بدهیم و به آن‌ها یادآور شویم که ما در این محاذ، بر انگریزها تفوق و برتری داریم. و اگر ما اندکی قوت می‌داشتیم، می‌توانستیم از پیوار هم پیشروی و بر پاره‌چنار هم حمله کنیم و انگریزها را از وادی دریای کرم هم برانیم. به این ترتیب سپه‌سالار مرحوم امیدوار بود تا ما ترس و بیم دولتمردان کابل را دور کنیم و مورال ایشان را تقویت بخشیم.

سپه‌سالار، ما سه نفر را به این کار گماشت و دستور داد تا از مناطق سرحدی عبور و در مورد وجود نیروهای انگلیسی نیز اطلاع حاصل کنیم

و معنویات مردم را تقویت نمائیم.

سپه‌سالار برای من این وظیفه را نیز سپرد تا خریطهٔ (نقشهٔ جنگی) محاذهای گوناگون را آماده سازم و همراه خود به کابل ببرم و موقعیت سنگرهای انگلیس‌ها و نیروهای افغانی را به امیر صاحب نشان دهم و اهمیت هر کدام را باهم مقابله و مقایسه کنم.

ما از متون، سوار بر اسپ‌ها،از پهلوی پاسگاه سوختانده شدهٔ پتان عبور کردیم و با طی کردن کوه‌ها، سه روز بعد به جاجی که کوتل پیوار در آن موقعیت دارد، وارد شدیم. با داخل شدن در جاجی ما طعام چاشت را در کوهی که در آن چشمهٔ طبیعی در فوران بود صرف کردیم. این طعام چه بود؟ نانی بود که از تهیه آن، سه روز سپری گردیده و خشک شده بود، ولی ما بخاطر سد جوع، مجبور بودیم آن را تناول کنیم. نان آنقدر سخت بود که با سنگ هم نمی‌توانستیم آنرا بشکنیم، در چهار اطرف ما آبادانی‌ای هم نبود تا خوراکی بدست می‌آوردیم. ما این نان خشک را در آب داخل ساخته و بعد از اینکه کمی نرم می‌شد، با لذت فراوان، صرف می‌کردیم.

پادشاه میرخان در این حین، حادثه خنده آوری را که در محاذ قبلی با آن روبرو شده بود، برای ما حکایت میکرد، و ما را می‌خنداند. وقتی که مرا خنده گرفت، یک لقمه از آن نان خشک، در حلق من بند شد و نفس کشیدنم مشکل گردید، چشمانم بیرون برآمد، نفسم به شماره افتاد. دوستانم ترسیدند که مبادا بخاطر بند شدن نفس، بمیرم. آن‌ها در دهن من آب انداختند، اما فایده نکرد. پادشاه میر خان که شخص موقع شناس و با هوشی بود، در میان هر دو شانه‌هایم، مشت سختی حواله کرد که به اثر آن نان خشک از حلقم بیرون افتاد، و من راحت نفس کشیدم. اگر خدا ناخواسته در آنجا میمردم، دوستان من به خصوص دوستان مهاجر با شنیدن خبر مرگم می‌گفتند که پادشاه میرخان و محمد یوسف خان بخاطر کدام آزردگی، اورا خفه نمودند و به هلاکت رساندند.

نزدیک شام ما به پیوار رسیدیم و روز دیگر سردار شاه محمود خان

محاذش را برای ما نشان داد. ما در اینجا سنگرهای لشکر افغانی را بسیار مستحکم یافتیم، در اینجا، درختان جنگل آنقدر انبوه بود که در روشنی روز انسان نمی‌توانست ده پانزده قدم پیشرویش را ببیند و مورال لشکر هم عالی بود. من از سنگرها و کوه‌های این محاذ نیز خریطه‌ای آماده کردم و از آنجا بسوی کابل رهسپار شدیم.

روز سوم ما به کابل رسیدیم و در همان روز به حضور امیر صاحب باریاب گردیدیم. امیرصاحب حالات محاذ را با دقت شنید، و همت و جرأت لشکر افغانی و اهالی جاجی را ستود. استحکام سنگرهای پیوار را برای امیرصاحب بیان کردیم، و به کمک خریطه و میز ریگی، اهمیت آن منطقه را واضح نمودم و عرض کردیم تا وقتی که کوتل پیوار در دست ما باشد، انگریز هیچگاه از راه خشکه نمی‌تواند بر کابل حمله کند و از حملات هواپیماها نباید بیم داشت. اما اگر از پایگاه پیوار، نیروی های ما عقب‌نشینی کنند، این کار یک اشتباه بزرگ نظامی خواهد بود، بنا بر این، پیشنهاد انگریزها در این ارتباط بایست رد گردد، انگریزها در این شرایط آنقدر توانایی ندارند تا برافغانستان حمله نمایند. اگر انگریزها به چنین اقدامی دست یازند، ما بر تل حمله می‌کنیم و ارتباطات و راه های آمد و رفت شان را قطع خواهیم کرد و ارتش شان را به عقب نشینی وا خواهیم داشت. از همینرو انگریزها هیچگاهی جرأت حمله را از طریق پیوار، به کابل نخواهند داشت.

بر امیر صاحب از حرفهای ما، اطمینان راه یافت، درباریانش نیز به طور جداگانه از ما جویای احوال شدند، که باعث بلند همتی ایشان گردید. من با سردار محمود بیک طرزی ملاقات کردم، او در آن وقت متصدی وزارت امور خارجه افغانستان بود، و همه مذاکرات با انگلیس ها بوسیلهٔ او انجام می‌یافت. من برای موصوف حالات سنگرها را یادآور شدم او آنقدر خوشحال شد که گفت: افواج محاذ سمت جنوبی، عزت ما را حفظ کردند.

با اغتنام از فرصت دست داده من به سردار محمود بیک طرزی از

مولانا صاحب عبیدالله مرحوم که بعد از شکست صالح محمد خان در جلال آباد همراه با خوشی محمد به چمرکند رفته بود، و منتظر هدایت امیر صاحب بود تا به کابل بیاید، یاد آور شدم و از او درخواست کردم تا مرحوم مولانا صاحب عبیدالله را به کابل بخواهد و از مشوره‌های او فایده برد. چنانچه او چنین کرد و به اجازهٔ امیر صاحب، فرمان فرستاد تا حضرت مولانا صاحب و همراهانش به صفت مهمانان دولتی از یاغستان از طریق جلال‌آباد به کابل اعزام گردند.

در وقتی که ما در کابل به سر می‌بردیم در دربار شاهی با شخصی روبرو شدم که کابلی یا افغان نبود، بلکه به پشاوری‌ها شباهت داشت. او را لوی حان صاحب (خان بزرگ) می‌خواندند. پس از پرسش برایم معلوم شد که آن جناب از پشاور به کابل هجرت نموده است، اسمش در پشاور قاضی محمد ولی خان است، او نیز در کابل زنده‌گی می‌کرد و به دور از گروه ما جایی برای خود آماده نموده بود و وظیفه خوار (معاش گیر) دولت‌افغانستان بود. او پس از تحریک هجرت که تفصیلش را بعدها بیان خواهم کرد، رهسپار ترکیه شد و از آنجا عازم مصر گردید و اغلب گمان این است که او در مصر وفات یافت.

در دورانی که در کابل به سر می‌بردم، برای ما اطلاع رسید که حکومت افغانستان، برای شناسایی استقلالش از طرف کشورهای اروپایی و برپا داری روابط سیاسی، خواهان اعزام هیأت هایی است، از جمله هیأت‌هایی که به خارج رفت یکی هم هیأت برای روسیه و اروپا بود که ریاست آنرا غلام بچه محمد ولی خان[1] به عهده داشت، این همان

---

۱ - محمد ولی خان دروازی بدخشانی پسر ابوالفیض خان بدخشانی در زمان امیر عبدالرحمن خان به دربار کابل راه یافت، او به گفته استاد عبدالحی حبیبی از اشراف زادگان بدخشان بود. او در نزد امیر حبیب الله خان از منزلت و مقام خاصی برخوردار بود، طوری که امیر حبیب الله خان او را«اکه» خطاب می‌کرد.«اکه» در اصطلاح مردم بدخشان زمین، برادر بزرگ را می‌گویند.برعلاوه دخترخاله سرور سلطان سراج الخواتین همسر امیر حبیب الله خان(مادر امان الله خان،) در حباله نکاح موصوف بود .

محمد ولی خان در ۱۲۹۸ ش از طرف امان الله خان رتبه جنرالی یافت و ریاست هیأت افغانی را به روسیه و کشورهای اروپایی بر عهده داشت و با لنین و سران انقلاب اکتوبر ملاقات

شخصی است که خبر قتل امیرحبیب‌الله خان را از طریق تیلفون به امان‌الله

کرد، و لنین بعد از ملاقات با او گفته بود: افغانستان این چنین شخصیت‌های فهیم و کاردان دارد که توانستند استقلال خودرا از برطانیهٔ عظمی حاصل نمایند.

محمد ولیخان بدخشانی به سلسله سفارت سیارش وقتی که به لندن رفت، وزیر مستعمرات انگلستان می‌خواست جهت معرفی او به «کرزن» وزیر خارجه، اورا همراهی کند. اما محمد ولیخان این پیشنهاد را نپذیرفته گفت او حاضر است با یک کاتب وزارت خارجه نزد وزیر خارجه انگلستان برود، نه با وزیر مستعمرات. والا بدون آن ملاقات از انگلستان خارج می‌شود. با لاخره بعد از چند روز تعلل اورا توسط رئیس تشریفات وزارت خارجه به نزد«کرزن» بردند.او مدتی به حیث وزیر خارجه و وزیر حربیه نیز در عهد امان الله خان خدمت کرده است، و فرماندهی فرونشانی اغتشاش قبایل پکتیا را در سال ۱۳۰۳ هـ ش بر دوش داشت و در سفر امان الله خان به اروپا، وظیفه مهم وکیل مقام سلطنت به او تعلق گرفت.

مرحوم سید مسعود پوهنیار در کتاب ارزشنمدش «ظهور مشروطیت و قربانیان استبداد در افغانستان» می‌نگارد:چون در سنه ۱۳۰۶ ش(۱۹۲۷)امان الله خان عزم سفر اروپا کرد وی(محمد ولیخان دروازی) به حیث کفیل وزارت خارجه و وکیل مقام سلطنت باقی ماند که متهم به مخالفت رژیم و تهیه مقدمات یک جمهوریت بوده است .میرصاحب (میر سیدقاسم از رهبران مشروطیت وپدر محترم سید مسعود پوهنیار) که در آن وقت به حیث کفیل سرمنشی در دارالتحریر شاهی ایفای وظیفه می‌کرد تقریباً شب و روز با محمد ولی خان محشور بود نامبرده چون شخص خردمند بود، مقام علمی میر صاحب را به نظر احترام دیده اکثر مسایل را با او مشوره می‌کرد. میر صاحب آن افواه را تردید کرده علاوه نمود که او در ماه سنبله ۱۳۰۸ ش (۱۹۲۹م) بعد از رهایی از محبس ارگ (در وقت بچه سقاو) یک روز برای دیدن محمد ولی خان به منزلش رفت. در ضمن صحبت در باره آن افواه ازو جویا شد. محمد ولیخان گفت میر صاحب شما می‌دانید که غیر از یک نفر پشتون با پشتوانه بسیار قوی خاندانی یا قومی دیگر کس در افغانستان پادشاهی کرده نمی تواند. شما خواهید دید که بچه سقاو امروز یا فردا ازین صحنه برداشته خواهد شد.لذا یک شخص بدخشانی مثل من بدون یک پشت و پناه چگونه میتواند برای احراز سلطنت تشبث ورزد. وی افزود افواهی که در باره من پیدا شد گمان می‌کنم از این رهگذر بوده است که ناظر من در قلعه مراد بیک یک روز نزد من آمده گفت چون اوضاع مغشوش است و در کوهدامن یک اندازه دزدی و راهزنی زیاد شده برای دفاع و حفاظت به تفنگ ضرورت دارم. لذا یک میل تفنگ که در خانه بود به او دادم. دراین اواخر شنیدم که ناظرم از ترس و خوف یا بنا بر دوستی و رفاقت تفنگ مذکور را در (۱۳۰۷ ش) به بچه سقاو داده بود ،لذا این قصه شایع شده در آن باره توجیهات سوء به عمل آمد.»

محمد ولی خان دروازی سرانجام در سال ۱۹۳۳ م از طرف نادر شاه به اعدام محکوم گردید.اگر چه استاد عبدالحی حبیبی در کتاب ارزشمندش «جنبش مشروطیت» می‌نویسد که محمدولی‌خان در اواخر ۱۳۰۸ ش اعدام گردید، اما تاریخ دقیق آن سنبله ۱۳۱۲ ش (سپتمبر ۱۹۳۳م) است.به این شرح که بعد از رویداد حمله محمد عظیم منشی زاده بر سفارت انگلستان در کابل ،محمد ولیخان دروازی را با غلام جیلانی خان چرخی، شیر محمد خان چرخی، میرزا فقیر احمد خان، خواجه هدایت الله خان، میرزا مهدی خان افشار چنداولی در ماه سنبله ۱۳۱۲ ش به دار آویختند. مترجم

خان رسانده بود. هیأتی هم عازم ترکیه بود که مولوی محمد انصاری عضو آن هیأت بود. مرحوم مولانا صاحب پس از عودت به کابل، برادرزاده‌اش عزیزاحمد را هم شامل هیأت روسیه ساخت.

ما سه روز را در کابل سپری کردیم و بار دیگر عازم محاذ شدیم، در این وقت هیأتی تحت ریاست سردار علی احمد خان ایشک آقاسی جهت مذاکره صلح با انگلیس‌ها رهسپار راولپندی بود. از وقتی که از کابل سفر می‌کردیم، هیأت آمادگی سفر داشت، هیأت به تاریخ ۱۸ اگست ۱۹۱۹ معاهده مؤقت صلح را با انگلیس‌ها، در راولپندی امضاء کرد،[۱] در این

---

۱ - عهد نامه صلح راولپندی که به تاریخ ۸ اگست ۱۹۱۹ میلادی (۱۱ ذوالقعده ۱۳۳۷ ه ق) میان افغانستان و انگلستان منعقد گردید، شامل پنج ماده است،که متن آن عبارت است از: «عهدنامه صلح فی مابین دولت بهیه برتانیه و دولت مستقله افغانستان منعقده راولپندی بتاریخ ۸ اگست ۱۹۱۹ مطابق ۱۱ ذیقده ۱۳۳۷ ،مواد مندرجه ذیل را دولت بهیه برتانیه ودولت افغانستان به جهت تجدید صلح قبول نموده‌اند.

ماده اول - از روز امضا شدن این معاهده فیمابین دولت بهیه برتانیه بر یکطرف و دولت افغانستان بطرف دیگر مصالحت خواهد بود.

ماده دوم - نظر بحالتی که باعث جنگ حالیه فیمابین دولتین علیتین برتانیه و افغانستان گردیده است، دولت برتانیه محض اظهار رنجش خود آن رعایتی را که نسبت به امرای سابق افغانستان در باب آوردن اسلحه و قور خانه یا دیگر اسباب حرب بداخله افغانستان از راه هندوستان مرعی داشتند سلب مینمایند.

ماده سوم - علاه برآن بقایای وجه عطیه امیر مرحوم ضبط نموده شد و به امیر حالیه هیچ وجه عطیه داده نخواهد شد.

ماده چهارم - درآن واحد دولت بهیه برتانیه مایل میباشند که دوستی قدیم را که تا این همه مدت طولانی فیمابین افغانستان و برتانیه عظمی وجود داشته است مجدداً برقرار نمایند، مشروط براینکه دولت افغانستان این امر را از کردار و رفتار خود شان ثابت نمایند، دولت بهیه برتانیه آماده خواهند بود که بعد از ششماه سفارت دیگری را از جانب افغانستان برای مذاکره وقرار دادی که رافع منافع مشترکه دولتین علیتین باشد و نیز برای برقراری مجدد دوستی قدیم بر اساس خاطرخواه پذیرا نمایند.

ماده پنجم - دولت افغانیان سرحد بین هندوستان و افغانستان را که امیر مرحوم قبول نموده بودند ،قبول مینمایند و نیز متعهد میشوند که قسمت تحدید نشده خط سرحد طرف مغرب خیبر در جائی که حمله آوری از جانب افغانستان دراین زمان واقع شد، بواسطه کمیشن دولت بهیه برتانیه بزودی تحدید شود و حدی راکه کمیشن دولت بهیه برتانیه تعیین نمایند قبول بکنند. عساکر دولت بهیه برتانیه براینست در مقامات حالیه خود خواهند ماند تا وقتی که تحدید حدود مذکور بعمل بیاید.»

(علی احمد ناظر داخلیه و رئیس هیئت صلاحیه دولت علیه افغانستان. سر هملتن گرنت، فارن سکرتری دولت هند ورئیس هیئت مصالحت دولت برتانیه)

ریاست هیأت افغانی را در این مذاکره، علی احمد خان وزیر داخله (پسر خوشدل خان لوی

مذاکرات، انگلیس‌ها بار دیگر استقلال افغانستان را به رسمیت شناختند و آنچه را که در متارکه ۲۷ می ۱۹۱۹ پذیرفته بودند، یکبار دیگر تصدیق کردند. اگر چه افغان‌ها مطابق پیشنهادات مرحوم مولانا صاحب عمل نکردند، اما باز هم به اثر تدبیر حضرت مولانا صاحب و جان نثاری های مردم جنوب هندوستان و قربانی‌های مردم پنجاب در شمال، افغانستان آزاد گردید.(۱)

اما افسوس که هندوستان چون گذشته، غلام باقی ماند. و افغانستان، هم پیمان جنگی خود یعنی مسلمانان هندوستان را بر اساس عادات دیرینه‌اش به تقدیر حواله کرد. ظلم و ستمی را که انگریزها بعد از آزادی‌افغانستان، بر مردم هندوستان روا داشتند، به همه دنیا آشکار است، اما امیر امان‌الله خان پادشاه مستقل افغانستان گردید، و از کامیابی خود به همینقدر کفایت نمود.

آخرین روزهای اقامت ما در خوست:

پس از برگشت از متون ما دریافتیم که محل اقامت ما از چَونی (قرارگاه) فاصله داشته و در میان درختان، در کنارهٔ دریاچه‌ای انتخاب شده است، در اینجا برای من خیمهٔ جداگانه‌ای را بر پا داشته بودند که به خیمه مرحوم سپه‌سالار نزدیک بود. در اینجا من کدام وظیفه مشخصی نداشتم تا به ایفای آن احساس مسئولیت نمایم.

گاه گاهی با منشی خاص سپه‌سالار صاحب یعنی میرزا محمد یعقوب

ناب) و سرهملتین گرانت سکرتر خارجه هند از جانب انگلستان بر عهده داشت.
قابل یاد آوری است که هیأت افغانی به تاریخ ۲۵ جولای ۱۹۱۹ م عازم راولپندی گردید و به تاریخ ۸ اگست ۱۹۱۹م معاهده پنج ماده‌ای یادشده را امضا نمود و داکتر عبدالغنی هندوستانی ترجمانی هیأت افغانی را بدوش داشت.
علی احمد خان همان کسی است که با خواهر امان الله خان (سراج البنات) ازدواج نموده بود و در ایامی که امان الله خان کابل را ترک نموده، در قندهار بسر می‌برد، او در ننگرهار اعلان پادشاهی کرد. او پس از فرار امان الله خان مجدداً در قندهار اعلان پادشاهی نمود، اما بوسیلهٔ طرفداران بچه سقاء اسیر و در کابل کشته شد. - مترجم.
۱- نویسنده از مبارزه، دلاوری و شجاعت افغان‌ها که سبب برچیده شدن استعمار انگلیس ازافغانستان، نیم قارهٔ هند و سایر مستعمرات انگلیس شد، چیزی بیان نمی‌کند - مترجم.

در کارهای رسمی همکاری می‌نمودم. بعد از صرف طعام چاشت اکثر اوقات با مرحوم سپه‌سالار صاحب شطرنج بازی می‌کردم که اکثراً برد با من بود.

طوری که در صفحات قبلی یاد آور شدم، درافغانستان آنوقت کارهای اجرایی و قضایی از همدیگر جدا نبودند. یعنی والی و ولسوال، وظیفهٔ قاضی را نیز انجام میدادند و دعوای طرفین را می‌شنیدند و فیصله صادر میکردند. در این سلسله دوسیه‌های زد و خورد، دزدی و سایر قضایا به حضور آنان پیشکش می‌گردید.

در ولایات، قضات هم حضور داشتند که مطابق شریعت محمدی (ص) دعاوی قضایای میراث و قتل را می‌شنیدند و در مسایل قتل، حکم به قصاص می‌نمودند.

چنانچه در میان مردم «متون» نزاع و جنگی پیش آمد که جهت شنیدن حرفهای طرفین دعوی، دگروال عبدالقیوم مؤظف گردید. روزی به نزد او محبوسی را آوردند که مال شخص دیگری را تصرف ناحق نموده بود. در دستهای محبوس دستبند و در پاهایش زنجیر بود و اطرافش را سپاهیان احاطه نموده بودند. مدعی و مدعی علیه پهلو به پهلو در برابر عبدالقیوم خان که در خیمه‌اش بدون لباس نظامی، دعوای آنها را استماع می‌نمود، ایستاده بودند.

در این وقت ناگاه مدعی علیه بر مدعی حمله نموده و خنجرش را از کمر بیرون کرد و در سینهٔ او فرو برده، زخم کاری بر او وارد نمود. سپس عبدالقیوم خان و سپاهیان موجود بر او حمله کردند.

اندکی بعد عبدالقیوم خان داخل خیمه‌اش گردید و از دروازهٔ عقبی خیمه فرار نمود. قاتل موفق شد تا یک دو شخص دیگر را نیز زخمی سازد. پهره‌داران به آتش کردن شروع کردند، مردم با شنیدن صدای گلوله ترسیدند و به هر طرف فرار کردند. من با شنیدن صدای فایر از خیمه بیرون شدم و فضای درهم و برهمی را مشاهده کردم، در میدان تنها قاتل حضور داشت و با وجودی که پاهایش در زنجیر بود، این‌طرف و آنطرف

حمله می‌کرد. سپاهیان به هر طرف و بی‌هدف «فایر» میکردند و مردم بخاطر ایمن شدن از اصابت مرمی در عقب پشته‌ها و خانه‌های خود پنهان می‌شدند. سرانجام مرمی یک سپاهی، بر پای قاتل اصابت کرد و او به زمین افتاد. سپاهیان از گرد و نواحی بر او هجوم بردند و او را بار دیگر اسیر نمودند.

روز دیگر قاضی بخاطر جرم قتل، فتوای مرگ مدعی را صادر کرد، و سپه‌سالار مرحوم او را در برابر همه سنگر داران و باشندگان شهر تیرباران نمود تا باعث عبرت دیگران گردد.

در ولایات مشرقی و جنوبی افغانستان بخاطر نبود امنیت و آرامش اوضاع، مردم اکثراً مسلح بودند، اگر تفنگچه یا تفنگ نمی‌داشتند، حتماً در کمر خود خنجری آماده داشتند و اگر دولتمردان حکم ممنوعیت حمل سلاح (جارحه یا ناریه) را فیصله می‌کردند، شاید حادثه یاد شده به وقوع نمی‌پیوست. و مدعی علیه، مدعی را به وسیله خنجر به قتل نمی‌رسانید.

آتش گشودن بی‌هدف سپاهیان، این حقیقت را آفتابی می‌کند که اگر به صورت ناگهانی در برابر مرد مسلحی روبرو شوند، کنترول خویش را از دست می‌دهند و توان فایر دقیق را نیز ندارند. در همچو حالات استثنایی بایست فوراً به زمین «پروت» نمایند و قاتل را هدف قرار دهند. در همین واقعه مشخص، جوان قاتل در میدان ایستاده بود، امکان داشت که با یک فایر زخمی می‌شد و گرفتار می‌گردید.

در زمان اقامت ما در متون، در پهلوی این حادثه، رویداد دیگری هم به وقوع پیوست که بر قلب من اثرات ژرفی بجا گذاشت. این واقعه به اساس حکم قصاص توسط قاضی خوست بود، که تفصیلش را اینک بیان میدارم.

در متون، نوجوانی در مزرعه‌اش مشغول کار بود، میان او و همسایه‌اش جنگ صورت گرفت. همسایه‌اش خنجر خود را برون کرد، بر دل او فرو برد و او را به قتل رسانید. مقتول یگانه فرزند مادر بیوه و کهنسالش بود. آنچه بر سر مادر آمد، تصورش دشوار است. موضوع به

قاضی گزارش داده شد. قاضی حکم به قصاص قاتل کرد. مادرغم رسیده، اظهار داشت قصاص فرزند را، خود او خواهد گرفت.

قاتل را در حلقهٔ پهره داران به قصاص‌گاه فرستادند، این محل از قرارگاه ما، نیم مایل فاصله داشت، من همراه با سپاهیان و باقی لشکریان به قصاصگاه روان شدم. محل قصاص منطقهٔ بیم‌زا و ترس آفرینی بود. خاموشی بر چهار طرف حاکم بود، محل در پهلوی کشتزاری قرار داشت که جویباری جهت آبیاری مزارع از میان آن می‌گذشت. سپاهی قاتل را که بر دستهایش زنجیر بود به این محل آورد. سپاهی از قاتل، آرزویش را پرسید، در جواب شنید که ادای دو رکعت نماز.

سپاهیان بدون اینکه زنجیر از دستهایش بردارند او را وضو دادند و او اجازه یافت تا دو رکعت نماز گزارد. بعد از ادای نماز، سپاهیان هر دو دستش را به عقب بستند و او را به زمین خوابانیدند. مادر مقتول با کارد بزرگی قدم پیش نهاد. اگر به چشمانش می‌نگریستی گمان می‌بردی از آن خون فوران خواهد کرد. احساسات انتقام در او آنقدر به غلیان آمده بود که پنداشتی اگر توان می‌داشت قاتل را خام می‌خورد. او بدون ترس و بیم به بریدن گلوی قاتل به وسیلهٔ کارد آغاز کرد. اما با دیدن جریان خون بازوانش سستی کرد، هرچه باشد باز هم زن بود، احساسات انتقام جویی‌اش اگرچه بسیار زیاد بود، اما اراده بالفعلش با احساسات انتقام جویانه‌اش همکاری نکرد. مادر، کارد را به برادرش داد که او با وارد کردن دو ضربه، بر زندگی قاتل خاتمه داد. چون دستهای قاتل از عقب بسته بود، هر قدر تپید، کاری از دستش بر نیامد و بعد از چند لحظه تپش و تقلا، جان داد.

دیدن این منظره خونین، اگرچه در اول بر من تأثیری وارد نکرد، اما وقتی که به طرف قرارگاه خویش رهسپار شدم ،در راه برایم تهوع و سرچرخی دست داد. ترسیدم که قی کنم و یا در راه بیفتم. اما از همت کار گرفتم و پیاده خود را به خیمهٔ خویش رساندم و به این ترتیب اعتبار خویش را از دست ندادم. ورنه افغان‌ها مرا انسان بزدل می‌خواندند. اما

حقیقت این است که دیدن آن منظرهٔ خونین بر من تأثیر ژرفی نمود و من از ترس نیشخند افغان‌ها خویش را کنترول کردم. اگر خدا ناخواسته بر من قی غلبه می‌کرد و یا به وسیلهٔ سرچرخی بر زمین می‌افتادم، تا آخر عمر با طعن و نیشخند افغان‌ها روبرو بودم.

توپهای جرمنی Howitzer از کابل به میدان جنگ و از آنجا تا متون بوسیله فیل‌ها انتقال داده می‌شد، انتقال آن توپ‌های سنگین از فراز کوه‌های صعب‌العبور به وسیله دیگری ممکن نبود. پشت فیل بخاطر بار کردن توپ‌ها هر روز جراحت می‌برداشت، اما با وجود آن، این حیوان زحمتکش به سرعت وظیفهٔ خویش را اداء می‌کرد و هیچگاه از انجام آن سرکشی نمی‌نمود. بعد از برگشت از متون، بر زخم‌هایش مرهم گذاشته می‌شد. فقیر محمد نام مهاجر کوهاتی به این وظیفه (بیطاری) گماشته شده بود، زخم آهسته آهسته رو به بهبودی رفت و علتش این بود که داروی صحیح دستیاب نبود.

روزی فقیر محمد مرا جهت مشاهده فیل زخمی فراخواند و از من خواست تا دستم را در جراحت فیل داخل نمایم، دستم را تا توانستم داخل زخم ساختم و در این حرف من هیچ مبالغه نمی‌کنم، اما فیل هیچ پریشانی نشان نداد، زخم فیل اگر چه بهبود نیافت، اما به همان حال، بار دیگر توپ Howitzer را به کابل آورد.

عودت سپه سالار محمد نادر خان:

مدت اقامت ما در متون در حال اختتام بود. با پایان یافتن ماه اکتوبر ۱۹۱۹ م فرمان امیر صاحب (امیر امان‌الله خان) مواصلت ورزید که چون حالا در تمام سنگرها امنیت و آرامش حاکم است بناءً لشکر محاذ جنوبی هرگاه سرحد را ترک نموده به کابل عودت کند، خطری پدیدار نخواهد گردید. بنا بر این سردار سپه سالار محمد نادر خان و برادرانش، سردار شاه ولی خان و سردار شاه محمود خان که همراه با افراد تحت فرمان شان در ارگون و پیوار قرار دارند، به طرف کابل حرکت نمایند.

سپه سالار محمد نادر خان آمادگی برگشت سوی کابل را گرفت و

برادرانش را نیز دستور داد که از مراکز خود حرکت و با او در گردیز ملاقات کنند. هر سه فرمانده در تاریخ تعیین شده به گردیز رسیدند. آن‌ها روزی اموال غنیمتی، جنگ افزارها و سایر وسایل را که از انگریز به غنیمت گرفته بودند، (در جمله وسایلی هم شامل بود که سپاهیان ملیشه و مجاهد در وقت فرار به نام انعام از «وانه» با خود آورده بودند) همه را در میدانی جمع نمودند و از آن‌ها فوتو برداشتند. در فوتو افرادی هم که از قرارگاه‌های وزیرستان فرار نموده، به لشکر افغانی پیوسته بودند، نیز شامل است. در تصویر برداشته شده دو پایه توپی که گلوله‌های ۹ پوندی را آتش می‌کند، میله‌های توپ، دو ماشیندار، حصه‌هایی از یک هواپیما، سیم‌های تیلفون و یک پایه تیلفون صحرایی دیده می‌شود. این فوتو در این کتاب درج گردیده است.

سردار شاه ولی خان و سردار شاه محمود خان به خاطر اینکه سرحد از نیروهای افغانی خالی نشود، بار دیگر به سنگرگاه‌های خود رهسپار شدند. سپه سالار محمد نادر خان بعد از اقامت چند روزه در گردیز همراه با لشکر خود به طرف کابل حرکت کرد. این هم رضای خداست که نادر خان، پنج یا شش ماه قبل به تهمت قتل امیر حبیب الله خان، با فضیحت سوی کابل اعزام گردید و از فرماندهی لشکر محروم شد و بعدها در گردیز، لشکر، عَلَم بغاوت در برابرش افراشت، امروز همان شخص به صفت سر لشکر پیروز و به مثابهٔ یک فاتح به طرف پایتخت کشورش رهسپار می‌گردد.

در کابل برای استقبال از سردار، آمادگی پرشکوهی سر و سامان یافته بود و اهالی شهر کابل از دل و جان، جوقه جوقه برای خیرمقدم گفتن او، از خانه‌های خود بیرون شده در چمن حضوری گرد آمده بودند.

ما وقتی که در رکاب سپه سالار صاحب به نزدیکی چمن حضوری رسیدیم، مشاهده کردیم که همه شهر با بیرق‌ها آذین بسته شده و نیروهای ارتش کابل، جهت استقبال از غازیان گردیز، صف بسته‌اند. اعلیحضرت امان الله خان و درباریانش به چمن حضوری قدم رنجه فرموده بودند تا به

سپه سالار که عزت افغانستان را حفظ کرده و کشور را استقلال بخشیده بود، خیر مقدم گویند. اعلیحضرت و سپه سالار سوار بر اسپان خود به طرف یکدیگر روان بودند. لشکریان کابل و جنوبی مراسم سلام نظامی را به جا آوردند. سپه سالار مرحوم از اسپ خود پیاده شده و به طرف اسپ اعلیحضرت روان شد. اعلیحضرت امان الله خان از اسپ خویش پیاده شده و سپه سالار را با محبت فراوان در آغوش گرفت. این منظره بسیار مسرت‌انگیز بود. مراسم در همینجا پایان یافت و لشکریان به قرارگاه‌های خود رهسپار شدند. روز دیگر دربار شاهی منعقد گردید. دفاتر رسمی آن روز مسدود بود. در دربار سپه سالار، افسران نظامی، سرداران قبایل و آنانی را که در جنگ استقلال کارنامه‌های درخشانی انجام داده بودند، به حضور اعلیحضرت معرفی کرد. به سرداران قبایل، خلعت و انعام نقدی اعطا شد.

سپه سالار مرا به خدمت اعلیحضرت به این عبارت معرفی داشت:

«این نوجوان اگر چه سن و سالش کم است، اما از خود شجاعت و بهادری ای بروز داد که افسران عالیرتبه و با تجربهٔ ما را حیران ساخت. او یک مسلمان هندوستانی و مهاجر است، اما او چنان تپ و تلاش کرد که افغان‌ها را شرماند.»

صله‌ای که در برابر خدماتم برای من اعطا شد، در آینده آن را یادآور خواهم شد.

برای سپه سالار مرحوم و برادرانش سردار شاه ولی خان و سردار شاه محمود خان و برای سردار محمود بیک طرزی عالی‌ترین نشان که در افغانستان آن را «نشان اعلی» می‌گویند، تقدیم گردید. همراه با نشان یک مقدار زمین هم برای شان داده شد. چنانچه در این سلسله برای سپه سالار مرحوم قلعهٔ علی آباد و زمین‌های اطراف آن به طور عطیه داده شد. اما سپه سالار طوری که در آینده بیان خواهم کرد، همه آن جایداد را برای مکتب علی آباد وقف کرد.

برای باقی افسران و سپاهیان سمت جنوبی مدالی به نام «نشان

استقلال» داده شد و اعلیحضرت امیر امان الله خان در برابر این خدمت ملی، صلهٔ دیگری هم به سپه سالار داد که آن عبارت از بنای مناری (منار استقلال)[1] در شهر کابل بود. این یادگار از سنگ مرمر و به شکل استوانه آباد شده بود. این منار در سرکی موقعیت دارد که از دروازهٔ ارگ می‌گذرد. در این منار کتیبه‌ای، کنده کاری شده است که در آن به خدمات ملی سردار نادر خان اشاره رفته است و از او به صفت قهرمانی که در حصول استقلال سهم گرفته، یاد شده است. این طرز اعتراف و تشویق از یک پادشاه مطلق العنان در برابر یک تن از فرماندهانش که مناری را به نام او برپا دارد و دستور دهد تا کتیبه‌ای در وصف او کنده کاری شود، ظرفیت عالی او را ثابت می‌کند که شاید از طرف هیچ پادشاه مطلق العنان دیگر در سایر کشورهای اسلامی که پادشاه را «ظل الله علی الارض» می‌گویند، به وقوع نپیوسته است. زیرا در عهد استبداد هر کار بزرگ و خوب تنها به پادشاه منسوب می‌گردید، اگر چه که صدراعظم و یا فرمانده عمومی لشکر کدام خدمت شایان قابل ذکری را هم انجام می‌داد، ذکری از او صورت نمی‌گرفت.

بعد از این رویداد، سردار محمد نادر خان به حیث وزیر حربیه و فرمانده کل قوای افغانستان تعیین گردید و موصوف سر از نو به تنظیم ارتش شروع به کار کرد.

اعلیحضرت امیر امان‌الله خان مرا در وزارت خارجه مقرر نمود و به اساس سفارش سپه‌سالار محمد نادر خان، برایم ماهوار سی پوند

---

۱ - در منار استقلال کتیبه‌ای به این عبارت درج شده بود:
«به یادگار ورود کامیابی یگانه مجاهد وطن دوست ملت خواه جناب محمد نادر خان سپهسالار که عموم ملت افغانستان حقوق آزادی خود را به قوه شمشیر این مرد دلیر از انگلیس در سال ۱۲۹۸ شمسی حاصل نمودند، بنا نهاده شد» داکتر محمد حلیم تنویر ژورنالیست و نویسنده صاحب نظر افغان در کتاب قطور و خواندنی اش «تاریخ و روزنامه نگاری افغانستان،» می‌نگارد که: محمد نادر بعد از تصاحب قدرت ،کتیبهٔ استقلال را نیز بنام خود حک نمود..» اما حرف دقیق، حرف صاحب خاطرات ظفر حسن آیبک است که خود شاهد این دیدار بوده است. کتیبه استقلال در زمان حکومت نه ماهه بچه سقاه(امیر حبیب الله خان کلکانی)کنده شده بود که باردیگر توسط مار شال شاه ولی خان نصب گردید. مترجم

انگلیسی معاش مقرر گردید. اما چند روز بعد سپه‌سالار از حضور اعلیحضرت تقاضا کرد تا مرا به وزارت جنگ (حربیه) تبدیل کند. او چنین کرد و مرا در ریاست ارکان حربیه به حیث سکرتر خاص وظیفه داد و من از روزنامه‌های اردو و انگلیسی اخبار را ترجمه می‌کردم و در حقیقت کار من در شعبهٔ استخبارات نظامی (Military Intelligence) بود.

هیات تنظیمیهٔ سمت مشرقی:

پس ازین تقرری، من چند ماه را در کابل سپری نمودم و درین مدت از روزنامه‌های اردو زبان و انگلیسی زبان که از هندوستان می‌آمد، خبرهای مورد دلچسپی حکومت افغانستان و آنچه به اوضاع سیاسی جهان ارتباط داشت، برای امیر صاحب، و وزارت حربیه ترجمه می‌کردم. چندی بعد امیر صاحب، سپه‌سالار مرحوم را به حیث رئیس تنظیمیهٔ سمت مشرقی تعیین نمود و به جلال‌آباد اعزام داشت. من هم همراه او به جلال‌آباد رفتم.

در دوران جنگ افغان و انگلیس بخاطر شکست نیروهای افغانی، قبیله‌های اطراف، شهر جلال‌آباد را چور و چپاول نموده بودند و احترامی به قوانین حکومت نداشتند. حتی مردم از ارتش هم بیمی نداشتند. تنظیم و آرام کردن اوضاع برای افراد حکومت، کار غیر ممکن گردیده بود. برای سربراه کردن امور و حفظ مال و جان مردم و برحال ساختن مجدد اثر و نفوذ حکومت، به مردی نیاز بود تا برین همه نابسامانی‌ها پایان دهد و صاحب صلاحیت و اختیار باشد. امیر صاحب به همین منظور در آغاز سال ۱۹۲۰ م سردار سپه‌سالار محمد نادر خان را بر این وظیفهٔ دشوار گماشت. سپه‌سالار رهسپار جلال‌آباد شد و به زودی اوضاع را تحت کنترول آورد و امنیت و آرامش در منطقه حاکم گردید.

سردار محمود بیک طرزی:

حکومت افغانستان درین ایام برای مذاکرات نهایی صلح با انگریز اعزام هیأتی را تحت غور داشت. خبرهایی که از دربار به سپه‌سالار مرحوم به جلال آباد می‌رسید، حاکی از آن بود که برای اعزام هیأت

آماده گی گرفته می‌شود. سپه‌سالار امیدوار بود که او را به حیث رئیس این هیأت تعیین کنند تا به هندوستان برود و با انگلیس‌ها مذاکره نماید.

انگلیس اگر چه استقلال افغانستان را به رسمیت شناخته بود، اما آرزوی افغان‌ها، بویژه سپه‌سالار محمد نادر خان مرحوم این بود که الی علاقهٔ دریای سند به‌افغانستان سپرده شود و اگر این امر ممکن نباشد علاقهٔ قبایلی Non - Adminestrative Area که شامل بونیر، سوات، دیرهٔ مومند، افریدی و گزالی و علاقه‌های مسعود و وزیری بود، از انگریزها استرداد و به‌افغانستان الحاق گردد و قرارگاه‌ها و پاسگاه‌های انگریزها از آن مناطق دور شود تا همهٔ آن مردم به آزادی دست یابند.

انگلیس‌ها این خواهش افغان‌ها را هرگز نمی‌پذیرفتند، اما سپه‌سالار مرحوم که به مثابهٔ یک فرمانده فاتح پذیرفته شده بود و انگریزها را در نبرد تل (حداقل به زعم خود - نویسنده) شکست داده بود و استقلال‌افغانستان را بدست آورده بود، گمان می‌برد که انگریز در هندوستان بسیار ناتوان شده است و اگر او به صفت رئیس هیأت افغانی به هندوستان اعزام گردد، حتماً درین مورد کامیاب خواهد شد.

سپردن مناطق یاد شده از طرف انگلیس‌ها به‌افغانستان غیر ممکن بنظر می‌آمد و سپه‌سالار مرحوم هم این واقعیت را میدانست، اما او امیدوار بود که با طرح این مطالب، شاید اینقدر سود عاید گردد که علاقه‌های قبایلی به افغانستان الحاق شود، مگر آن‌ها هیچوقت فکر نکردند که اقوام پشتون سرحد با وجودی که افغان هم خوانده می‌شوند، زندگی در زیر سلطهٔ حکمرانان افغانستان را نمی‌پسندند و کنترول بر آن‌ها برای حکومت افغانی ناممکن می‌باشد.

با دیدن همچو حالت ،این احتمال هم موجود بود که قبیله‌های منگل و جدران با دیدن وضع مردم آنطرف سرحد، سر از فرمان حکومت افغانی بپیچند و از طرف سوم انتقال پاسگاه‌ها و قرارگاه‌های ارتش انگریز از مناطق قبایلی، از نقطه نظر اقتصادی کار دشواری بود. زیرا مردم در علاقه‌های قبایلی زمین کافی نداشتند. ایشان یا در ارتش انگلیس خدمت

می‌کردند و یا با اخذ معاش از حکومت افـغانی، روزگـار خـودرا بسـر می‌بردند.

سرانجام از کابل خبر آمد که رئیس هیأت افغانی برای مذاکرات صلح محمود بیک طرزی انتخاب گردیده است. از همین رو سپه‌سالار مرحوم بسیار مأیوس شد. نظر او این بود که این هیأت در برابر انگریزها با جرأت و همت نمی‌تواند گفت و شنود نماید و شاید در بسا موارد تنازل نماید. چنانچه همین طور شد و هیأت در کنفرانس صلح منصوری جز تـصدیق استقلال افغانستان دیگر کدام دستاورد خاصی نداشت.

ما امیدوار بودیم که شاید هیأت در بدست آوردن اختیاراتـی بـرای هندوستان و یا برپا داشتن یک حکومت خود گردان در آن دیار کمکی نماید و به این ترتیب پـاداش هـمکاری هـندوستان را ادا نـماید. زیـرا انگلیس‌ها از بیم رونما نشـدن بـدامـنی در هـندوستان بـا هـمه نـیرو برافغانستان یورش نبرده و همه نیروهای خود را در جنگ با افغان‌ها بکار نبردند و به توقف در «دکه» مجبور شدند و به پیشروی سوی جلال‌آباد جرأت ننمودند.

با وجود اینکه از طرف هیأت افغانی برای برپایی یک حکومت خود گردان در هندوستان مددی نرسید، بلکه برعلاوه در دوران اقامت هیأت در هندوستان، یعنی در آغاز سـال ۱۹۲۱ مـیلادی، بـازداشت رهـبران مسلمان هند در هر طرف آغاز شد و این کار سبب رنج و اندوه من گردید، اما در آن حین من علت اصلی را درک نکردم. هیأت افغانی د هندوستان به زعم خود پیروزی بی‌نظیری را با خود به ارمغان آورده بود.

یکسال بعد از اینکه من همراه با سپه‌سالار مرحوم از جلال‌آباد به کابل آمدم، مولانا صاحب عبیدالله مرحوم علت این بازداشت‌ها را برایم بیان کردند، ایشان فرمودند:

سردار محمود بیک طرزی قبل از حرکت به سوی منصوری از مـن تقاضا کرد تا نامه‌ای برای دوستان خویش که در جمله مولانا محمد علی جوهر و داکتر مختار احمد انصاری، نیز شامل بودند بنویسم، تا اگر انگریز

به تقاضای هیأت افغانی پاسخ مثبت نگوید یا در پذیرش استقلال افغانستان لیت و لعل نماید، من این نامه‌ها را به رهبران مسلمان هندوستان تسلیم نمایم و بوسیله ایشان شورشی را برضد انگریزها سامان دهم.

هیأت بعد از اینکه به کابل آمد برایم نگفت که آنها آن نامه را به دوستانم رساندند و اگر نرساندند آنرا دوباره برایم مسترد نمایند. من این مسئلهٔ حساس را از سردار محمود بیک طرزی هرگز نپرسیدم، اما از شاگرد او عبدالهادی خان (داوی ـ م) که عضو هیأت بود، استفسار کردم. او هم جواب سردرگمی ارایه کرد و در من این اشتباه قوت گرفت که هیأت افغانی برای حصول امتیازی از حکومت انگریز، آن نامه را به ایشان سپرده باشد که به اساس آن، بازداشت‌های دوستان من، رهبران مسلمان هندوستان به پیمانهٔ وسیعی آغاز شد و الزام حکومت انگریز بر ضد ایشان این بود که آنها به حکومت خیانت می‌نمایند و با حکومت‌های بیگانه یکجا می‌شوند، بر ضد انگلیس توطئه می‌چینند.

در این که این شبههٔ مولانا صاحب مرحوم تا چه حد درست و او درین گمان خویش چقدر حق بجانب بود، من چیزی گفته نمیتوانم، اما این حقیقت است که در آن زمان تعداد زیادی از رهبران مسلمان هندوستانی بازداشت گردیدند و یا زیر نظارت قرار گرفتند. و این واقعیت داشت که هیأت افغانی نامهٔ مولانا صاحب را دوباره به ایشان مسترد نکرد.

آیا هیأت افغانی این نامه را بدست خود به حکومت انگریزی سپرد یا نامه از طرف هیأت افغانی بوسیلهٔ شخصی به مرسل الیهم فرستاده شد که آن قاصد نامه را به انگریزها تسلیم کرد؟ درین مورد نگاشتن حرف قطعی برای من ناممکن است.

اما اگر قاصد این نامه را به انگریزها می‌سپرد، حتماً حکومت انگلیس هیأت افغانی را مورد مواخذه قرار میداد که آیا به هندوستان برای مذاکرهٔ صلح آمده است و یا برای ایجاد شورش و بغاوت؟

اگر قاصد نامه را به انگریزها میداد، شاید وضع انگریزها آنقدر درهم

و برهم می‌گردید که بدون درنگ مذاکرات صلح را توقف میدادند.

اما انگلیس‌ها درین باره نه از هیأت افغانی پرسشی انجام دادند و نه هم در روزنامه‌ها، اشاره‌ای در مورد رفت و نه عدم رضایت شان مشاهده گردید.

همچنان اگر قاصد نامه را به انگریزها می‌سپرد، انگریزها به مدح و تعریف شبکهٔ جاسوسی خود می‌پرداختند و در روزنامه‌های خویش اعلان می‌کردند که به نامه‌ای دست یافته‌اند که هدفش ایجاد شورش و بغاوت در کشور بود. طوری که ایشان این عمل را بعد از بدست آوردن نامه مولانا صاحب عبیدالله از شیخ عبدالحق و خان بهادر رینواز انجام دادند.

از همینرو گمان غالب این است که هیأت افغانی خودش این نامه را به انگریزها تسلیم داده باشد که به اساس آن رهبران مسلمان هندوستان، به پیمانهٔ گسترده‌ای بازداشت شدند.

* * *

ظفر حسن و همسرش امینه مکرم آیبک

عزیز احمد، ظفر حسن و تیجا سنگھ - استانبول ۱۹۲۵م

الله نواز خان هندوستانی، سفیر افغانستان در عهد ظاهر شاه در برلین

ظفر حسن در مسکو - ۱۹۲۴م

ظفر حسن، داکتر نور محمد و خوشی محمد در مسکو (۱۹۲۳)

شاه خانم ملکه ثریا (باکلاه) در منزل ظفر حسن (باکرتی سفید) استانبول سال ۱۹۴۸ م

ظفر حسن

یاسمین دختر خوشی محمد

خوشی محمد و همسر یوگوسلاوی‌اش

ایم - ان - رای، انقلابی هندوستانی

اوضاع بعد از معاهدهٔ صلح با انگلستان

بعد از معاهدهٔ صلح حکومت افغانستان با انگریزها، ما از رویدادها، این درس را فراگرفتیم که در جنگ آزادی و مبارزه برای استقلال کشور خویش به عوض اعتماد بر کشورهای همسایه، بایست بر تلاش‌ها و مبارزات خویش اتکا نماییم. زیرا هیچ ملت مسلمان دیگر به خاطر ما، منافع خود را قربان نمی‌کند. و تا زمانی که ما خویشتن را از زنجیر غلامی رهایی نه بخشیم و کشور خود را آزاد و قدرتمند نسازیم، جهانیان به ما ارزشی قایل نمی‌گردند، ما در خارج وقتی صاحب عزت می‌گردیم که در داخل کشور خود با عزت، مستقل و نیرومند باشیم.

سفر خوشی محمد به روسیه:

در سال ۱۹۱۷ م در روسیه انقلاب بلشویکی به پیروزی رسید، گر چه خانه‌جنگی‌های که در روسیه آغاز یافته بود، پایان پذیرفت، اما خشکسالی هنوز باقی بود. روس‌ها از پیروزی انقلاب (اکتوبر - م) اتحاد خود را با انگریزها درهم شکستند. رژیم حاکم در روسیه و به عبارت دیگر اداره بلشویکی، دشمن انگریزها بود. از همین‌رو، مولانا عبیدالله می‌خواست برای آزادی هندوستان، با حکومت بلشویکی رابطه بگیرد و از آن خواستار همکاری گردد.

بناءً بعد از رفتن من در سال ۱۹۲۰ م به جلال آباد، خوشی محمد را به تاشکند اعزام داشت. بلشویک‌ها دانشگاه شرقی را در تاشکند بنیاد نهاده بودند که هدف و برنامه اصلی آن تعلیم و تربیت و تبلیغ نوجوانان آسیایی بر ضد امپریالیست‌ها و نشر و پخش افکار بلشویکی بوسیلهٔ ایشان بود.

مهندرا ناتهرای M.N. Roy هندوی بنگالی جهت تبلیغ این برنامه

برای هندوستانی‌ها وظیفه یافته بود. خوشی محمد در تاشکند با او ملاقات کرد، سپس عازم مسکو گردید و در مسکو با رهبران کمینترن (Comintern)[1] ملاقات کرد.

خوشی محمد در ماسکو ادبیات کمونیستی را مطالعه و به طرز تفکر و اندیشه کمونیزم میلان پیدا کرد و سرانجام ایدیولوژی کمونیزم را پذیرفت و عضو حزب کمونیست هندوستان گردید.

خوشی محمد از ماسکو به کابل آمد. در ماسکو برای او گفته شده بود که در کابل با سفارت روسیه در ارتباط باشد و مولانا عبیدالله هر مقدار پولی که برای کارهای ملی نیاز داشته باشد، از سفارت روسیه در کابل بگیرد. از این که این نقطه عطف جدید، تا چه اندازه سود و یا زیان عاید کرد، در مباحث آینده با تفصیل بیان خواهد گردید.

تبلیغات من بر ضد انگریزها:

سال ۱۹۱۹م بود که انگلیس‌ها مرتکب قتل عام هندوستانی‌ها در جلیانوالی باغ گردیدند و به خاطر تنفیذ قانون «رولت» اغتشاش و آشوب هندوستان را فرا گرفته بود. و از طرف دیگر به جهت معاهده صلح Severes[2] که منجر به تجزیهٔ ترکیه گردیده بود ،در میان مسلمانان یک حالت نا آرامی و بیقراری در حال گسترش بود. همزمان با این حالات تبلیغات شدید برای حفظ خلافت در جریان بود و جمعیت خلافت هند نیز اساس گذاری شده بود. من که در جلال‌آباد به سر می‌بردم یکی دو بار کوشیدم تا جزوه‌هایی که مردم را به شورش و بغاوت وا دارد به داخل هند بفرستم، اما در هر بار، این جزوه‌ها یا به دست انگریزها می‌افتاد و یا اینکه افرادی که آن‌ها را با خود حمل می‌کردند، برای دستیابی به مقداری پول آنها را به انگریزها تسلیم می‌داشتند، یا گاهی هم اتفاق می‌افتاد که بعد از

۱- کمینترن (Comintern) ادارهٔ کمونیستی بین‌المللی - سازمانی که مرکز تبلیغات و واسطهٔ ارتباط احزاب کمونیستی جهان با حزب کمونیست روسیه بود و پس از جنگ اول جهانی در مسکو تشکیل و در جنگ دوم جهانی منحل اعلان گردید. - مترجم

۲- Severes (سِوِر) محلی است در جنوب غرب پاریس و محل امضای متارکهٔ جنگ میان متفقین و ترکیه در سال ۱۹۲۰م - مترجم.

توزیع، آن جزوه‌ها بدست انگریزها می‌افتاد. به هر ترتیب انگریزها به حکومت‌افغانستان در این ارتباط احتجاج نامه‌ای فرستادند که به اساس آن، من مورد توجه و توبیخ وزارت خارجهٔ افغانستان قرار گرفتم.

هجرت داکتر نور محمد:

در این ایام، داکتر شیخ نورمحمد از باشندگان حیدرآباد سند همراه با دو تن از دوستانش، بوسیلهٔ جماعت مجاهدین از هندوستان به جلال‌آباد رسید. او از جلال‌آباد به کابل اعزام گردید، چندی بعد هر دو دوست موصوف با دیدن اوضاع کابل مأیوس گردیدند و دوباره به هندوستان رفتند، اما داکتر نورمحمد در کابل اقامت گزید. داکتر نورمحمد جدیداً اسلام آورده بود و از دانشگاه بمبئی شهادتنامه طبابت (M.S.C) را دریافت داشته بود.

داکتر نورمحمد یک وقت شهردار حیدرآباد سند و منشی کمیتهٔ کانگرس آن ایالت بود. او بر اثر کوشش‌های مرحوم شیخ عبدالرحیم سندی همراه با مادرش مسلمان شده بود، سپس مادرش با مرحوم شیخ عبدالرحیم سندی ازدواج نموده بودند. شیخ عبدالرحیم و مولانا عبیدالله سندی هر دو با هم دوست بودند، از همین رو کابل برای محل اقامت داکتر نور محمد آسان بود. بعدها او رکن مهم گروه ما گردید.

داکتر نورمحمد به خاطر خدمات طبی‌اش به زودی در کابل از شهرت خاصی برخوردار گردید و عوام و خواص را طور رایگان تداوی می‌کرد که این عمل او باعث سربلندی و نام نیکی همه مهاجران هندوستانی گردید و به این طریق به خانواده‌های سپهسالار نادر خان و سردار محمود بیک طرزی راه یافت و از رسوخ خاصی برخوردار شد.

اخبار اتحاد مشرقی:

سپهسالار مرحوم در جلال آباد قصد کرد تا نشریه‌ای را بنام «اتحاد مشرقی» بدست نشر بسپارد، از همین رو مرا به حیث مدیر (ادیتور) آن مقرر داشت، اما من در پایان سرمقاله‌ها نام خود را نمی‌نوشتم، زیرا وزارت خارجه افغانستان با اجازه نشر اخبار، این موضوع را شرط

گذاشته بود. مسوول اخبار یک ملای افغانی که برهان‌الدین کشککی نام داشت مقرر گردید. موصوف تعالیم دینی خود را در هندوستان فرا گرفته و کم کم اردو هم می‌دانست، ولی با دنیای اخبار و نشرات هیچ آشنایی نداشت، در پهلوی آن معلومات آفاقی او به درجه‌ای نبود که از عـهده اداره یک اخبار برآید. از همین رو همه تکلیف بر عهده من بود.(۱)

اتحاد مشرقی در آغاز هفته وار بود، بعدها هفته دوبار به نشر می‌رسید. محتوای سرمقاله‌های که من در آن اخبار می‌نوشتم، بیشتر تشویق مردم سمت مشرقی به اتحاد و فراخوانی شان به تلاش در برپاداری امنیت و آرامش در کشور را در بر می‌گرفت.

ما به جبیرهٔ زیان‌های که در اثر جنگ افغان و انگلیس در مشرقی پدید آمده بود، همت می‌گماشتیم.

بخش خبرهای خارجی اکثراً به اوضاع هندوستان و شورش‌های مردم، و نهضت ملی‌ای که در ترکیه بعد از جنگ اول جهانی سر بر آورده بود، ارتباط می‌گرفت.

از نشر «اتحاد مشرقی» چند هفته سپری شده بود کـه خـبر اشـغال استانبول در ۱۶ مارچ ۱۹۲۰م به وسـیله مـتفقین، بـدست مـا رسـید. اطلاعات واصله می‌رساند که کشتی‌های متفقین نـیروهای خـود را در خشکه پیاده نموده، می‌خواهند نقاط مهم شهر را تصرف کنند و در همین

---

۱ - مولانا برهان الدین کشککی (۱۸۹۲ - ۱۹۵۴ م) از دانشمندان نام آور افغانستان، پدر شادروان استاد صباح الدین کشککی است که پدر و پسر هردو خدمات ماندگاری به فرهنگ و تاریخ کشور انجام داده‌اند، اما حرفهای مؤلف از عوامل شناخته و نا شناخته دیگرمایه می‌گیرد و هرگز از مقام مولانای مرحوم نمی‌کاهد، زیرا مولانا کشککی برعلاوه مسؤولیت اتحاد مشرقی مدتها مسؤولیت نشریه‌هایی از جمله حبیب الاسلام، انیس، اصلاح ،اخبارحقیقت و عرفان را نیز برعهده داشت ویکی از آثار ماندگار او «رهنمای قطغن و بدخشان» است که آن را به امر نادر شاه نگاشت و در کابل به چاپ رسید.
در سالنامه کابل که شماره اول آن در آخرین سال سلطنت محمد نادر شاه به چاپ رسیده، آمده است:«مؤسس این جریده اعلیحضرت همایونی محمد نادر شاه غازی است که در آن زمان رتبهٔ سپه سالاری (وزیر حربیه) داشتند و شماره اول آن به تاریخ ۱۳۳۸ ق مطابق ۱۲۹۸ شمسی در جلال آباد به مدیریت آقای برهان الدین کشککی نشر گردیده و بعد از آن محمد بشیر خان و عبد الجبار خان و محمد امین خان خوگیانی یکی بعد دیگر این جریده را نشر کرده اند، نگارنده فعلی آن (۱۳۱۲ ش) شمس الدین خان قلعتگی است.»مترجم

سلسله شب هنگام بر یک قرارگاه ارتش ترکیه حمله ناگهانی نموده و سپاهیان ترکی را که خواب بودند، به شهادت رسانده‌اند. این خبر به خاطر تفصیلات مبالغه آمیزش برای ما نهایت هول آفرین شده بود، همچنان شایع شد که انگریزها دارالخلافت ترکیه را متصرف شده، اهالی شهر را قتل عام و شهر را غارت کرده‌اند و «خلیفة المسلمین» را به اسارت آوردند. در شهر جویبارهای خون جاری گردیده است.

من این خبر را با همین محتوی و آرایش اضافی دیگر درج کرده و به خاطر اشتعال روحیه مبارزه، در میان قبایل سرحدی فرستادم. در میان اهالی سرحد، نفرت و دشمنی ژرفی در برابر انگریزها گسترش یافت، احتمال داشت که قبایل وزیری و افریدی بغاوت کنند. همان بود که انگریزها احتجاج نمودند و از وزارت خارجه افغانستان خواستند تا «اتحاد مشرقی» مصادره شود. سپهسالار مرحوم اگر چه نشریه را مصادره نکرد، اما مرا از مدیریت آن سبکدوش نمود.

تحریک هجرت مسلمانان شبه قاهره هند:

طوری که در بالا یاد آور شدیم در این دوران نهضت خلافت هندوستان با قوت خود در حال گسترش بود، اعانه جهت مدد به ترکیه جمع آوری می‌گردید و پول حاصل شده به حکومت ملی ترکیه فرستاده می‌شد. از همین پول‌های جمع شده برای حفظ حقوق ترک‌ها، هیأتی تحت ریاست مولانا محمد علی جوهر و داکتر انصاری به لندن و پاریس اعزام گردید. تا در پیمان Severes که طی آن دولت‌های شامل ائتلاف ضد ترکیه (متفقین)، می‌خواستند ترکیه را تجزیه نمایند، تغییر رونما گردد. از کمک‌ها و فعالیت‌های یاد شده ترکیه بهره برد، اما راه هندوستان به سوی آزادی گشوده نگشت، تنها انگریزها در هندوستان با مشکلات و پریشانی دست و گریبان شدند، اما با خسارات قابل ذکری روبرو نه گردیدند.

مولانا عبدالباری مرحوم از اهالی اتراپرادیش (UP) همچون علمای دیوبند، هندوستان را دارالحرب خواند و فتوا صادر کرد که بر مسلمانان

هجرب از آنجا فرض است و بایست به کدام دارالاسلام هجرت نمایند. از همین رو مسلمانان ایالت‌های پنجاب و سرحد برای هجرت آمادگی می‌گرفتند، اما هجرت به کجا؟ و پناه گزینی در کدام کشور؟ در این مورد مسلمانان هند، دودل و متردد بودند. در همین رابطه یک سخنرانی امیر افغانستان اعلیحضرت امیر امان الله خان قابل یاد آوری است که او گفته بود :

«افغانستان به همه وسعت خود آماده است که مهاجرین هندی را پناه بدهد»

این نوع سخنرانی‌ها را اگر چه مولانا صاحب عبیدالله نمی‌پسندید، اما بر آن اعتراض هم نه نمود، هدف امیر صاحب از آن بیانات، صرف همین بود تا با مسلمانان هند، همدردی زبانی کند و انگریزها را بترساند و برای افغانستان امتیازاتی را بدست آورد، ورنه طوری که یاد آوری خواهد شد، نه برای آن مهاجرین بیچاره کدام جایی آماده شده‌بود و نه امدادی برای ایشان در نظر بود و نه هم در مورد شان کدام برنامه‌ای استوار بر اندیشه و تفکر قبلی، موجود بود. بلکه آن بیانات ،صرف بر اساس احساسات ارایه شده بود.

در مورد مهاجران افغانستان کوتاه اندیشی زیادی صورت گرفت و در هندوستان بی‌امنیتی ظهور کرد. حتی کسی هم نیندیشید که بعد از سخنرانی امیر صاحب، فرمانی صادر شود و یا اشخاصی جهت پذیرایی آن مهاجرین توظیف و جهت رهایش شان انتظاماتی صورت گیرد. حتی به فکر کسی هم خطور نکرد که آن مهاجرین بایست در قافله‌های کوچک کوچک و در فاصله چند چند روز، اعزام گردند تا بعد از اسکان یک قافله، قافلهٔ دیگر برسد.

با صدور فتوای هجرت، مسلمانان ساده لوح، خانه و مزرعه خویش را به نصف قیمت به فروش رساندند و بدون عاقبت اندیشی، و تفکر از نتیجهٔ آن بطرف افغانستان رهسپار گردیدند.

در این جوش و خروش آن بیچاره‌ها، نه تنها دین دوستی نقش داشت،

بلکه مستمندی و حالت دردناک مالی شان نیز بی تاثیر نبود. آنها گمان می‌کردند که دهن خزانه دولتی در افغانستان برای آن‌ها باز شده است، هرگاه به افغانستان بروند، ثروتمند خواهند گردید. در حالی کـه چـنین امری امکان‌پذیر نبود، زیرا افغانستان کشوریست کوچک و عقب مانده که اسکان هزاران مهاجر در آن به سرعت و به آسانی ناممکن است.

در افغانستان، زمین قابل کشت آنقدر اندک است، که حتی قادر نیستند زمین‌های آن تعداد از نزدیکان شان را که در موسم سرما به شبهٔ قارهٔ هند می‌روند، زراعی سازند. جم غفیری از مهاجرین در یک حالت بی سر و سامانی تام، رهسپار افغانستان گردیدند. اشخاص با سواد در این جـمع بسیار اندک بود، چند نفر فارغ‌التحصیل لیسه و شاید چهار یا پـنج نـفر لیسانس در جملهٔ ایشان حضور داشت که از آن جمله اقبال شیدایـی از لاهور، اکبر خان و احمد شاه خان از پشاور، آقای عثمانی از بهوپال شامل بودند.

انگریزها که از ناتوانی مالی افغانستان وبی سر و سـامانی نـهضت هجرت هندوستان، آگاهی کامل داشتند، برای ناکام ساختن این نهضت از هیچ عملی فرو گذاشت نکردند. مامورین انگلیسی برای مردم هندوستان باغ‌های سبز و سرخ را نشان می‌دادند و به آنها می‌گفتند به مجردی که به کابل برسند، ثروتمند خواهند شد.

برخی ایجنت‌های حکومتی از احساسات مذهبی مردم سوء استفاده می‌بردند و ایشان را به هجرت تشویق می‌کردند، و به این ترتیب نهضت هجرت برای مسلمانان افغانستان، پنجاب و سرحد عوض اینکه رحمت شود، آفت گردید.

امیر صاحب امان‌الله خان امیدوار بود که در اثر تحریک هجرت، مردم با سواد هند مانند گروپ ما به‌افغانستان خواهند آمد، اما نتیجه این بود که کشاورزان بی‌سوادی کـه از مـطالبات سـود خـواران، فـیودالان و حکومت هندوستان به تنگ آمده بودند، در قافله نهضت هجرت، شریک شدند.

آن‌ها اکثراً پیاده آمده بودند، آنانی که خانواده و فرزندان خود را همراه داشتند، وسایل و اثاثیه خود را بر کراچی‌هایی که توسط گاوها حرکت داده می‌شد، بار و اعضای خانواده شان را بالای آن سوار کردند، یا موتر هایی را به کرایه گرفتند. برخی از آنجمله امیدوار بودند که به مجرد ورود به افغانستان، وسیلهٔ سواری برای شان مهیا می‌گردد. در حالی که درافغانستان نه موتر زیاد بود و نه هم گادی. تنها در جلال آباد چند عراده گادی کرایی وجود داشت.

مهاجرین به بسیار بی‌سر و سامانی به جلال آباد رسیدند و برخی از آن شهر وسایلی را برای سواری و حمل اثاثیه خود تهیه دیدند، اما آن گادی‌ها هم نمی‌توانست ایشان را از مناطق دشوار گذر کوهستانی به کابل برساند. برای قافله بعدی وسیله حمل و نقل هرگز پیدا نشد کراچی‌های که با خود آورده بودند، توان انتقال آن‌ها و اموال شان را به کابل نداشت. تهیهٔ خوار و بار برای مهاجران بسیار دشوار بود، در جلال‌آباد نه هوتلی بود و نه رستورانی. چند دکان خوراکه فروشی جلال‌آباد، خود با قلت مواد غذایی روبرو بود و برای خوراک به حد کافی موادی وجود نداشت، از همین رو مهاجرین بی‌چاره در بدل پول هم نمی‌توانستند غذا بدست بیاورند.

سپه‌سالار محمد نادر خان در جلال آباد از حکومت منظوری گرفت تا برای مهاجرین نان تهیه کند، اما مشکل این بود که پول کافی در اختیار نداشت و نه ذرایعی موجود بود که نیازهای هزاران نفر را یکدم پوره کند.

من در جلال‌آباد، حالت زار آن مهاجرین را مشاهده کردم که ناگفته به!

ایشان با وجود همکاری حکومت، سخت پریشان بودند. این وضع درهم و برهم بر من تأثیر ژرفی بجا گذاشت، من نامه‌ای به مولانا صاحب عبدالباری نگاشتم و از او خواستم تا این سیلاب را توقف دهد و تنها مردم باسوادی را که به افغانستان مفید ثابت می‌گردند، اعزام دارد. اما در هندوستان محشری برپا بود و برای حرف‌های من و دیگران گوش شنوایی وجود نداشت.

قافله‌های مهاجران پی در پی به جلال آباد می‌رسید. در آغاز ایشان در خیمه‌هایی که در چمن حضوری نصب شده بود، جای داده شدند. اما برای آن تعداد زیاد، سر و سامان دادن ناممکن بود. زنان پرده پوش بی‌چاره با مشکلات سختی روبرو بودند. برخی کابلی‌های بد اخلاق، به ایشان دهن کجی نیز می‌کردند.

برخی مهاجران برای خریدن نان و طعام به فروختن اثاثیه خانه خود شروع کردند، که کابلی‌ها آنرا در برابر نصف قیمت هم نگرفتند. بی‌بهره بودن از فهم زبان فارسی، بی‌پولی، غربت، مسافرت و فقدان دوستان وفادار، مصیبت‌هایی بود که اثرات آن را تنها کسی می‌دانست که حالات شبیه به آن را دیده و با آن دست و گریبان بود.

وقتی که تعداد مهاجرین زیاد شد، ایشان به مناطق دیگر چون پنجشیر، قطغن، بدخشان و ترکستان اعزام گردیدند. راه‌های کوهستانی، بی سر و سامانی ایشان، نبود مواد غذائی مشکلاتی بود که حل آن امکان‌ناپذیر بود.

از جمله مهاجران صرف چند نوجوان به ترکستان رسیدند و از آنجا به تاشکند رهسپار شدند، تعدادی در قطغن و بدخشان توطن گزیدند. اما آن‌ها هم بخاطر وجود مشکلات مالی، با ناتوانی دست و گریبان شدند. متباقی بار دیگر به کابل عودت کردند و در آنجا جهت حرکت دوباره به هندوستان آمادگی گرفتند. مهاجرینی که در کابل اقامت گزیده بودند، به طرف پشاور حرکت کردند، این سیلاب انسانی بار دیگر، رخ به طرف هندوستان کرد و نتیجه این شد که هزاران مسلمان ساده‌لوح از خانه و کاشانه محروم گردید، مشکلات مالی بر افغانستان تحمیل شد، مسلمانان هندوستانی آزرده خاطر گردیدند و اگر کسی ازین موج سود برد، تنها انگلیس بود.

نهضت هجرت به ذات خود نهضت مفید و سودمندی بود، اما لجام‌گسیختگی، بی‌سر و سامانی و وقت بدون فکر و اندیشه، عوض اینکه سودمند واقع گردد، بسیار زیانبار ثابت شد. اگر مسلمانان از

هجرت از مکه مکرمه درس می‌گرفتند، برای شان بهتر بود.

در سلسلهٔ هجرت به کابل، اشخاصی که به کابل مهاجر شدند تعدادی از ایشان قابل یادآوریست.

در جمله مهاجران یکی هم مرحوم مولوی احمد علی بود که موصوف برادرزادهٔ مولانا صاحب عبیدالله مرحوم بود، و در لاهور در دروازهٔ شیرانواله تفسیر قرآن کریم درس می‌داد، او شخصیت بزرگ و صمیمی بود، اما در کابل برای استعداد علمی او کاری نبود. او با زبان فارسی آشنایی نداشت تا در کابل درس تفسیر قرآن کریم بدهد، برای او در کابل حتی جای رهایش هم پیدا نشد و همراه با خانواده‌اش در منزل مرحوم مولانا صاحب عبیدالله اقامت کرد. برای او شکستن نیت هجرت و مانند سایر مهاجرین عودت دوباره به هندوستان هم ممکن نبود. از همین رو مولانا صاحب او را به کار و فعالیت در هندوستان وظیفه داد و به این ترتیب او به عودت دوباره به هندوستان راضی گردید و وجدان او اندک آرامش یافت که او به نیت شکستن قصد هجرت نه، بلکه برای انجام وظیفه‌ای که از طرف مولانا صاحب عبیدالله به او سپرده شده است، عازم هندوستان می‌گردد.

شخص مهم دیگر خان عبدالغفار خان[۱] ساکن اتمان زیی پشاور بود

---

۱ - خان عبدالغفار خان فرزند بهرام خان در اتمان زیی هشتنغری در سال ۱۸۹۰م تولد یافت قرآن کریم و علوم دینی را در مدرسه آموخت، سپس شامل مکتب لیلیه در شهر پشاور گردید. خان عبدالغفار خان در سال ۱۹۱۲م ازدواج کرد که نخستین فرزندش عبدالغنی خان در سال ۱۹۱۳م و دومین آن خان عبدالولی خان در سال ۱۹۱۵م تولد یافت.

خان عبدالغفار خان در سال ۱۹۲۶م به سفر حج رفت و در ۱۹۲۸ م نشریه «پشتون» را بنیاد نهاد که به زودی از طرف استعمار گران انگلیسی مصادره گردید.او در ۱۹۲۹م نهضت «خدایی خدمتگاران» را اساس نهاد. خان عبدالغفار خان مدتی هم در دانشگاه علیگره درس خوانده است که نام او را در جمله شخصیت های مشهور تحصیل یافته علیگره آذین بسته‌اند. داکتر خانصاحب ، برادر کوچک خان عبدالغفار خان نخستین حکومت کانگرس را در ایالت سرحد (پشتونخوا) تشکیل داد و خان عبدالغفار خان از دوستان نزدیک مهماتماگاندی و نهرو بود و اعلان پالیسی عدم تشدد، او را بنام گاندی سرحد مشهور کرد. خان عبدالغفار خان سالها در زندان انگریزها و بعد از تشکیل پاکستان در زندانهای آن کشور نو تاسیس در اسارت به سربرد.

خان عبدالغفار خان سفرهای زیادی به افغانستان نموده است که مترجم سفر مشهورش را به

(که بعدها به لقب گاندی سرحد مشهور شد و تحریک سرخ پوشان Red Shirts را بنا نهاد و بعد از تشکیل پاکستان، قصد داشت ایالت سرحد را جدا کرده و کشوری را بنام پشتونستان بنا نهد - مولف). او وقتی که به کابل آمد، مولانا صاحب عبیدالله او را بسیار عزت و احترام کرد و از فعالیت‌های حکومت موقت هند او را در جریان قرار داد، و یاد آور شد که او نظر دارد که بعد از آزادی هندوستان، ایالت سرحد به‌افغانستان ملحق گردد. و او در همین راه تلاش می‌کند، خان صاحب از شنیدن این حرف عصبانی گردید که مولانا صاحب چگونه خواهان الحاق ایالت سرحد که پیشرفته است، به کشور عقب‌مانده‌ای مثل افغانستان می‌باشد (اما تقدیر چنین بود که خان عبدالغفار خان بعد از تشکیل پاکستان، پیشنهاداتی در مورد ایالت سرحد تقدیم کرد، که نتایج آن از پیشنهاد مولانا صاحب عبیدالله هم زیان بارتر بود - مؤلف).

شخص سومی ،ارباب صاحب از معززین پشاور بود، اما هرگز درس نخوانده بود و در پهلوی آن از دید وسیع نیز برخوردار نبود، او هم سرانجام مثل خان عبدالغفار خان دو باره رهسپار پشاور گردید.

چهارمی، یکتن از سرداران بلوچستان بنام محمد اسلم خان بود که همراه با چند تن از افراد خویش، خود را به کابل رسانیده بود و درافغانستان اقامت اختیار کرد. او نیز با شرایط دشوار مالی روبرو شد و

افغانستان در سال ۱۳۴۶ ش به یاد دارد که از لیسه شاه محمود غازی (کوکچه فعلی) هم دیدن کرد و من در آن زمان در صنف دوم مکتب درس می‌خواندم.

از بزرگترین اشتباهات سیاسی خان عبدالغفارخان همنوایی با رژیم کودتا در افغانستان و سپس با رژیم آورده شده به وسیله روسها در افغانستان بود. او بر علاوه‌ای که اشغال افغانستان را بوسیله روسها تایید کرد، مجاهدان و مبارزان افغان را ناسزا گفت و راهی را که افغانها برای آزادی وطن شان گزیده بودند اشتباه خواند .

خان عبدالغفار خان پس از یک عمر مبارزه و تلاش در سال ۱۹۸۸م در پشاور وفات یافت و طبق وصیتش جنازه‌اش را به اساس مقوله «لر او بر یو افغان» به جلال آباد انتقال دادند و در آنجا به خاک سپردند. در مراسم جنازه‌اش سران رژیم کابل، اشتراک ورزیدند و دو بم هم انفجار کرد که در پیامد آن مهاجران افغان مقیم در پشاور تحت آزار و اذیت قرار گرفتند و از سازمان‌های مجاهدین مقیم در پشاور، جمعیت اسلامی افغانستان، تنها سازمانی بود که انفجار بم در مراسم تشییع جنازه خان عبد الغفار خان در جلال آباد را محکوم کرد و اعلامیه هایی هم به زبان‌های اردو و پشتو به نشر رساند و در شهر پشاور پخش کرد.مترجم

مجبور گردید تا وظیفه خوار (معاش بگیر) حکومت افغانی گردد.

شخص پنجم جناب آقای عزیز از اهالی امرتسر بود، اما در افغانستان خود را عزیز هندی می‌خواند.

بقیه طوری که در بالا یادآور شدیم چند تن لیسانسه بود که از آنجمله تنها اقبال شیدایی در کابل اقامت اختیار کرد و همراه ما یکجا شد و تحت ریاست مولانا عبیدالله ،به کار و فعالیت آمادگی‌اش را اعلان داشت.

احمد شاه خان در ترکستان سکونت پذیر گردید و در اداره معارف آنجا وظیفه گرفت، اما چند سال بعد به کابل آمد و من که در سال ۱۹۳۳ میلادی از ترکیه به حیث معلم نظامی به کابل آمدم، مشاهده کردم که در کابل به کار تجارت پرداخته و صاحب نام و نشان شده است. احمد شاه خان بعد از تشکیل پاکستان به کراچی رفت و در سال ۱۹۴۹ میلادی یعنی ۳۶ سال بعد به وطن مالوفش رهسپار گردید، من او را در کراچی دیدم که مشغول تجارت و کار و بار بود.

عثمانی بهوپالی به تاشکند رفت و در آنجا به مطالعه ادبیات بلشویکی آغاز کرد، بعدها من شنیدم که او بار دیگر به هندوستان رفته است.

اکبر خان ساکن پشاور برای مدت اندکی در ترکستان سکونت اختیار و از آنجا به تاشکند رفت، سپس به هندوستان عودت کرد.

جاسوسان انگلیسی در قافله مهاجران نیز به کابل رسیدند و وجود شان یک امر طبیعی بود. در جمله آن جاسوسان شخصی بود بنام عبدالحق که خویشتن را بسیار متقی و پرهیزگار نشان میداد، به این حد که سردار نادر خان هم از زهد و تقوای او فریب خورد. او نیز تصمیم گرفت از طریق قندهار دوباره به هندوستان عزیمت کند، اما او قبل از حرکت از کابل برای افسر انگلیسی مقیم کویته طی نامه‌ای از برگشت خویش اطلاع داد. نامه بدست افغان‌ها افتاد، من آن نامه را در دفتر سپه‌سالار محمد نادر خان دیدم که با دیدن آن، بسیار احساس شرم و خجالت کردم، پس از تحقیق او زندانی شد و بعدها به مرگ محکوم گردید.

همچنان عبدالرحمن که در گروپ ما شامل شده بود، همراه با برادرش عبدالله از باغ وحش کابل فرار کرده به یاغستان (سرحد آزاد) رفته بود و از آنجا به هندوستان خود را رسانیده بود، دوباره به افغانستان آمد، اما او این بار از طرف انگریزها در سلسله خنثی سازی اهداف نهضت هجرت وظیفه یافته بود. او در خوست بدست افغان‌ها افتاد و زندانی شد و سرانجام در زندان بدرود زندگی گفت.

عودت من به کابل:

پس از پیمان صلح با انگریزها در منصوری و برپایی امن و امان در سمت مشرقی، وظیفه سپه‌سالار مرحوم نادر خان در مشرقی پایان یافت. بناءً هدایت امیر صاحب به او رسید تا به کابل بیاید، سپه‌سالار بعد از تقریباً انجام یکسال وظیفه از جلال‌آباد، دوباره به کابل رفت، و به جایش برادر اندرش سردار محمد هاشم خان[۱] مقرر گردید. سردار محمد هاشم خان در زمان قتل امیر حبیب‌الله خان فرمانده هرات بود و به اتهام قتل امیر حبیب الله خان که سپه سالار محمد نادر خان و خویشاوندانش بوسیلهٔ سپاهیان در جلال‌آباد اسیر گردیدند و به همین سلسله او نیز در هرات همراه با پسر کاکایش سلیمان خان والی هرات از طرف ارتش هرات اسیر و به کابل اعزام گردید. اما وقتی که سپه‌سالار و برادرانش در مسأله قتل امیر حبیب‌الله خان بری‌الذمه گردیدند، همه رها شدند. مولانا صاحب عبیدالله طوری که مرا به حیث منشی به نزد سپه‌سالار فرستادند، الله نواز خان را که نیز از گروه ما بود به نزد محمد هاشم خان فرستاد. سردار هاشم خان در جلال‌آباد از کارهای الله نواز خان بسیار خوشحال

- محمد هاشم خان برادر محمد نادر شاه در سال ۱۲۶۲ ش در دیره‌دون هندوستان تولد شد و همراه با خانواده‌اش در عصر امیر حبیب الله خان به افغانستان آمد. در ۱۲۸۲ ش به منصب سرسراوسی ودر ۱۲۹۶ ش به حیث قوماندان عمومی هرات تعیین گردید، در ۱۲۹۸ ش در حالی به او رتبه نظامی نایب سالاری را داده شده بود به حیث حاکم اعلای مشرقی تعیین شد. در ۱۳۰۰ ش به حیث سفیر افغانستان در مسکو مقررگردید. پس از رسیدن محمد نادر شاه به سلطنت صدراعظم افغانستان تعیین شد ودر سال ۱۳۲۵ ش (۱۹۴۶م) از صدارت استعفا داد و شاه محمود خان برادرش عوض او به این مقام دست یافت. مترجم

بود و هیچگاهی او را از خود دور نکرد.

پس از عودت به کابل، من بار دیگر در اداره عمومی ارکان حرب وزارت حربیه مقرر گردیدم. و به اثر هدایت سپه‌سالار محمد نادر خان به تهیه دوسیه‌ای در مورد قبایل سرحدی پرداختم. در دوسیه یاد شده سرداران و خوانین هر قبیله، تعداد نیروی تقریبی نظامی، تعداد تقریبی اسلحه، حالت مالی، میلان‌های سیاسی و معلومات در سایر موارد را جمع آوری کردم.

در دوسیه همچنان نظر داده بودم که جهت انگیختن آن قبایل در برابر انگلیس و همکاری شان با حکومت افغانی، از چه روش‌های باید کار گرفت و برایشان چقدر معاش باید پرداخت. برعلاوه این مسأله را نیز درج نموده بودم که از رقابت‌ها و دشمنی‌های موجوده میان قبایل چگونه استفاده برد.

من در همین سلسله کتابی را که Black Mountains to Wiziristan نام داشت و بوسیله H.C.willy نگارش یافته بود، به ترجمه آن به زبان زبان فارسی شروع کردم که چاپ آن آغاز یافت. من از مضامین کتاب یاد شده در تهیهٔ آن دوسیه معلوماتی، بسیار بهره بردم هدف عمده آن دوسیه این بود که افغانستان در دوران صلح در برپایی روابط دوستانه با قبایل سرحدی از آن کمک گیرد و اگر بار دیگر جنگ با انگریزها شروع شود، مشکلاتی که فرماندهان افغانی با آن روبرو شدند، یا ناکامیهایی به ایشان چنگ و دندان نمایاند، بار دیگر با آن روبرو نگردند. اما در ایامی که در افغانستان بودم به آن دوسیه ضرورتی پیش نیفتاد و من نمی‌دانم که بعدها با چه سرنوشتی روبرو شد. وزارت حربیه افغانستان از آن چقدر بهره برد و کتاب آقای H.C.willy را که در ارتباط قبایل سرحدی ترجمه نموده بودم آیا بصورت کامل به چاپ رسید و یا خیر؟

در این مورد بعد از آن که افغانستان را ترک گفتم دیگر اطلاعی بدست نیاوردم، وقتی از کسانی که از افغانستان می‌آمدند در مورد استفسار می‌کردم، اینقدر معلومات بدست آوردم که چاپ کتاب ناتمام ماند و

دوسیه هم به صورت کل در تاق نسیان گذاشته شد.

در این دوران در افغانستان کدام نقشهٔ منظمی که در مکاتب و دفاتر از آن کار گرفته شود موجود نبود، سردار صاحب محمد نادر خان می‌خواست اگر نقشه نظامی نباشد، حداقل یک نقشهٔ بزرگ عمومی که در دیوارهای مکاتب آویزان گردد و در آن، کوه‌ها، دریاها، دریاچه‌ها، راه‌ها، شهرها و دهات به رنگ‌های جداگانه نشانی شده باشد، تهیه شود. برای تنفیذ این حکم من نقشه‌هایی از افغانستان را که در هندوستان به چاپ رسیده بود خواستم تا در ساختن نقشهٔ بزرگی مرا مدد رساند. اما اندازه (Scale) آن نقشه‌ها کوچک بود و بایست بزرگ می‌شد. برای رسیدن به این مامول از هندوستان Pantograph خواستم و روش به کارگیری آنرا به میرزا عبدالرسول نقشه نویس وزارت حربیه تعلیم دادم و همچنان اصولی را که مولانا صاحب عبیدالله مرحوم در چاپ نقشه‌های رنگین برایم گفته بود به او آموختم.

چاپ نقشه در مطبعه وزارت حربیه که سپه‌سالار، جدا از مطبعه دولتی و زیر نگرانی خودش بنیاد نهاده بود شروع شد.

میرزا عبدالرسول آن نقشه‌های کوچک را بزرگ نمود و استوار بر اصول لیتوگرافی، چاپ آن به صورت سنگی آغاز گردید. در آن زمانه چاپ نقشه بزرگ و رنگین کار بسیار مهم و با ارزشی تلقی می‌گردید، اما قبل از اینکه چاپ نقشه به پایان برسد، من به ترک افغانستان مجبور شدم و کار چاپ نقشه نیمه تمام باقی ماند و بعد از من کسی آن را تکمیل ننمود.

آمدن جمال پاشا به کابل:

در خزان سال ۱۹۲۰ میلادی احمد جمال پاشا سابق وزیر نیروهای دریایی ترکیه‌به کابل آمد. آمدن او به حیات سیاسی کابل رنگ جدیدی بخشید.

جمال پاشا، همراه با طلعت پاشا، انور پاشا و نیازی بک در ترکیه اروپایی بنیاد سازمانی را بنام «جمعیت اتحاد و ترقی» نهاده بودند که

نوجوانان ترک عضویت آن را داشتند.

جمعیت اتحاد و ترقی در سال ۱۹۰۸ میلادی شاه مطلق‌العنان سلطان عبدالحمید خان را از تخت فرو افگند و در ترکیه، نظام پارلمانی را اساس گذاشت . سپس با جرمن اتحاد نمود و ترکیه را در جنگ بزرگ اول جهانی شریک ساخت. جمال پاشای مرحوم در آن زمان وزیر نیروهای دریایی ترکیه بود. او به حیث فرمانده محاذ فلسطین، قوماندانی ارتش ترکیه را به عهده داشت تا سلطهٔ انگریزها را بر مصر پایان دهد.

جمال پاشا با وجود قلت وسایل جنگی از صحرای سینا عبور نمود و به نهر سویس رسید و بر عبور از کانال سویس نیز موفق گردید، اما به علت کمبود نیروی نظامی، نتوانست داخل سرزمین مصر گردد.

با ناکامی سلطنت عثمانیه در این جنگ، جمال پاشا با سایر اعضای پیشگام «جمعیت اتحاد و ترقی» رهسپار اروپا گردید.

وقتی که شورش‌ها به حمایت ترکیه از طرف مسلمانان هندوستان آغاز گردید و در این سلسله هیأت نهضت خلافت تحت رهبری مولانا محمد علی جوهر و داکتر انصاری به اروپا اعزام شد، داکتر انصاری به رهبران اتحاد و ترقی احوال فرستاد که اگر از جمله سه تن از بینانگذاران موجود جمعیت اتحاد ترقی یعنی طلعت پاشا، انور پاشا و جمال پاشا کدام یک به کابل بروند، برای نهضت مسلمانان هندوستان بسیار مفید و سودمند ثابت خواهد گردید، و از آنجا می‌توانند به آسانی شورش را بر ضد انگریزها سازمان دهند.

جمال پاشا وقتی که به کابل آمد، این همه حرف‌ها را در نخستین ملاقات به مولانا صاحب عبیدالله گزارش داد، سپس مولانا صاحب عبیدالله موضوع را به دوستان ما که در جمله داکتر نورمحمد هم شامل بود، بیان کرد.

در این سفر، بدری بیک سابق افسر پولیس استانبول، جمال پاشا را همراهی می‌کرد. همزمان با این رویداد، مولانا برکت الله مرحوم هم به کابل آمده بود که مولانا صاحب عبیدالله را به جمال پاشا معرفی داشت.

جمال پاشا در قصر عین‌العماره که امیر امان‌الله خان در دوران شهزادگی‌اش در آن اقامت می‌کرد، مسکن گزین گردید که امروز از آن به حیث سفارتخانه ترکیه، استفاده صورت می‌گیرد.

مولانا عبیدالله در خانه‌ای که قبلاً (در زمان امیر حبیب‌الله خان) سردار محمود بیک طرزی زندگی میکرد، رهایش داشت.

چند روز بعد از آمدن جمال پاشا، مولانا صاحب عبیدالله مرا به او معرفی داشت و گفت که او در وزارت حربیه افغانستان مشغول خدمت است، و فرد نهایت معتمد سردار محمد نادر خان می‌باشد، بعد ازین اکثراً من به خدمت او حاضر می‌شدم، اما باید گفت که آمدن جمال پاشا به کابل در نهضت آزادی هندوستان، کدام تأثیر خاص بجا نگذاشت. اما ایشان با در نظرداشت آینده، انتظامات تعلیم و تربیه ارتش افغانی را بر اصول جدید با تلاش فراوان آغاز کرد و در انجام این کار از آن عده افسران ترکی که در دوران جنگ جهانی اول در اسارت روس‌ها به سر می‌بردند و در سایبریا در بازداشت بودند، استفاده کرد. آن افسران پنهانی از سایبریا فرار کرده و خود را به افغانستان رسانده بودند. با مدد از افسران یاد شده در کابل یک دسته رزمی را بنام قطعهٔ نمونه Model Military Contingent تشکیل داد، این قطعه بعدها در سال ۱۹۲۴ میلادی یا ۱۹۲۶ میلادی بغاوت‌هایی را که بر ضد امیر افغانستان صورت گرفت، فرو نشاند.(۱)

جمال پاشا از یک طرف مشغول تعلیم و تربیت قطعه نمونه بود و از طرف دیگر به اصلاح طرز حکومت افغانستان و تنظیم محکمه‌ها به شکل وزارتخانه‌ها و سازماندهی وزارت حربیه بر اصول مدرن را بر عهده گرفته بود. با وجود این فعالیت‌ها، در دربار پادشاه افغانستان رقابت‌ها و سرگوشی‌هایی در جریان بود، اما در پهلوی این همه تلاش اشتباهاتی را نیز مرتکب گردید. یک سلسله کارهایی که او در وزارت حربیه روی دست گرفت، سپه‌سالار محمد نادر خان گمان کرد که جمال پاشا

۱- فرار افسران ترکی از سایبریا و آمدن شان به افغانستان، معمایی است سوال برانگیز که بایست اهل تحقیق ،علل آن را در یابند و شاید هم برنامه‌های طویل المدت شبکه استخبارات روسها با این امر بی‌ارتباط نباشد . مترجم

می‌خواهد به کرسی وزارت حربیه افغانستان تکیه زند، در ایجاد این گمان برخی انسان‌های بدخواه و سیه طینت نیز نقش داشتند که بر ضد جمال پاشا، در گوش‌های سپه‌سالار، نغمه سر میدادند.

جمال پاشا نیز در برخی کارهای مربوط به اردو، بدون اینکه با سپه‌سالار مشوره کند، مستقیماً آنرا به امیر امان الله خان تقدیم می‌داشت و اجرای آنرا منظوری می‌گرفت و این کارها بر سپه‌سالار ناگوار تمام می‌شد.

شناخت جمال پاشای موحوم از مردم ضعیف بود و حادثه‌هایی در دوران اقامت او در کابل به وقوع پیوست که این ضعف او را به طور ویژه‌ای نمایان کرد، که از جمله طور مثال صرف به دو واقعه آن اشاره می‌کنم و در آینده در جاهای مناسب ناتوانی‌های موصوف را یاد آور خواهم شد.

یک واقعه این است که جمال پاشا با دیدن محبت امیر صاحب نسبت به شجاع الدوله (کوتوال کابل)، امور امنیتی را به او سپرده بود، در حالی که او از این نوع کارها، آگاهی نداشت و نه این استعداد در او بود. او غلام بچه‌ای بود که در دربار شاهی به صفت نوکر، تعلیم و تربیت دیده بود.

واقعهٔ دوم این است: باری جمال پاشا افسران و مدیران وزارت حربیه را جمع کرد تا در مورد تشکیلات جدید وزارت حربیه، جلسه‌ای را برگزار نماید. در آن جلسه وقتی که چشمانش به من افتاد، به سپه‌سالار مرحوم گفت این شخص از یک کشور بیگانه و هندوستانی است، نباید در این گونه جلسات اشتراک ورزد، همین بود که برای من اجازه نشست در جلسه یاد شده را نداد. در حالی که قبلاً مولانا صاحب عبیدالله مرا به او معرفی داشته بود که شخص مورد اعتماد سپه‌سالار نادر خان هستم.

سپه‌سالار هم خواهش جمال پاشا را به این خاطر رد نکرد که مبادا او بهانه گرفته، برخلافش نزد امیر صاحب چیزی بگوید. و اگر جمال پاشا مرا قبلاً نمی‌شناخت او به اشتراک من در آن جلسه اعتراض نمی‌نمود. مولانا صاحب عبیدالله از این رویه جمال پاشا، بسیار اندوهناک گردید.

جمال پاشا بخاطر اطلاع کامل از نهضت آزدی هندوستان، دفتری را زیر اداره اقبال شیدایی برپا داشت تا روزنامه‌های هندوستانی را به زبان فارسی ترجمه کند، جمال پاشای مرحوم در اندک زمان، زبان فارسی را فرا گرفت و به این ترتیب به وسیله اخبار ترجمه شده این دفتر، به آسانی از اوضاع سیاسی هندوستان آگاهی می‌یافت.

چندی بعدی عصمت بیک یاور Aid-de-camp یا مصاحب قبلی جمال پاشا که با زبان انگلیسی به صورت کامل آشنایی داشت، از راه روسیه به کابل آمد و در فعالیت‌های جمال پاشا آسانی پدید آمد.

اگر چه جمال پاشا مهمان حکومت افغانی بود و همه مصارفش بوسیله آن پرداخته می‌شد، اما برای فعالیت‌های سیاسی از جمله مصارف دفتر ترجمه، از سفیر روسیه Suritz استمداد می‌جست.

انگریزها در همین دوران ،جهت فیصله مسایل متنازع فیه با افغانستان هیأتی را تحت ریاست دابس Dobbs به کابل اعزام داشتند. حکومت افغانی با این هیأت، بطور بسیار خفیه مذاکراتی را انجام داد. تقاضای عمده هیأت این بود که افغانستان از روسیه جدا شده و توافقنامه دوستی را با انگریزها امضا کند، سفیر روسیه بوسیله جمال پاشا با امضای این موافقتنامه مخالفت خود را اظهار می‌داشت و وعده سپرد که هر گاه‌افغانستان همچمو معاهده‌ای را با انگلیس‌ها امضا نکند، روسیه جنگ‌افزار و سایر وسایل را به افغانستان امداد خواهد کرد. در جمله این کمک‌ها، روسها ساختن یک کارخانه باروت سازی را در کابل نیز وعده کرده بودند.

در این دوران (۱۹۲۱-۱۹۲۰) غازی مصطفی کمال (اتا ترک) فرماندهی جنگ را در ترکیه بر ضد یونانی‌ها و متحدین اروپایی شان بر عهده داشت.

جمال پاشا با غازی مصطفی کمال پاشا با ارسال مکاتیب و نامه‌ها ارتباط داشت و او در کابل به هدف گسترش شورش‌ها در هندوستان بر ضد انگلیس ،اقامت داشت تا انگریزها را بترساند که هندوستان از دست

آن‌ها خواهد رفت و هم چنان او نباید علیه مجاهدین ترکی به یونانی‌ها امداد نظامی نماید.

در سلسله همین کوشش‌ها جمال پاشا بادابس Dobbs ملاقات کرد و او را تهدید نمود که اگر انگریزها با ترکیه از در صلح پیش نیایند، او از راه پامیر بر هندوستان حمله می‌کند و هندوستان را از تـصرف انگـلیس‌ها خارج خواهد ساخت. انگریزها به مثابه «گرگ باران دیده» این تهدیدات را جدی گرفتند. دابس در برابر حرف‌های جمال پاشا به طور عادی پاسخ ارائه کرد، اما بعدها معلوم شد که جمال پاشا، شکار همان ضعف شناختش از مردم گردیده است.

وقتی که او از کابل جهت استمداد از روس‌ها، بطرف روسیه رهسپار شد، از طرف یک نفر ارمنی همراه با یاورش ثریابیک در شـهر تـفلیس قفقاز به شهادت رسید.

در کشته شدن جمال پاشا، اگر چه دشمنی‌های نژادی کهن ترک‌ها و ارمنی‌ها نقش داشت، اما ممکن است که انگریزها بعد از شنیدن تهدید او به دابس ،مبنی بر حمله بر هندوستان از راه پامیر، توطئه قتل او را ریخته باشند.

مولانا صاحب عبیدالله در آغاز مخالف ملاقات جمال پاشا بـا دابس بود، اما جمال پاشا این رأی را نپذیرفته بود. جمال پاشا با مولانا صاحب عبیدالله روابط عمیق نگرفت، دیدارهای شان با هم بسیار اندک بود، اگر مولانا صاحب نظری می‌داشت، آن را بوسیله من به موصوف می‌رساند.

طوری که در بالا یاد آور شدم، ملکه مردم‌شناسی جمال پاشا ضعیف بود. او غالباً مولانا عبیدالله صاحب را یک انسان عادی گمان می‌کرد و خویشتن را تاکنون هم وزیر نیروهای دریایی خلیفةالمسلمین و سلطنت عثمانیه می‌پنداشت. با وجود آن، مولانا صاحب عبیدالله چندین بار بـه خدمت او حاضر شد، اما او یکبار هم بـه نـزد مـولانا صـاحب نـیامد، باوجودی که رهایشگاه مولانا صاحب در جوار قصر عین‌العماره - محل بود و باش جمال پاشا، قرار داشت، اما روزی سفیر روسیه آقای «سورتز»

که به وسیله خوشی محمد (محمد علی) روابط دوستانه‌ای با مولانا صاحب برپا داشته بود، و از مقام و اهمیت مولانا صاحب به صورت کامل آگاهی داشت، جهت ملاقات و گفتگو پیرامون مسایل هندوستان به منزل او آمد و بیش از یک ساعت با او گفت وشنود داشت. روز دیگر جمال پاشا به خدمت مولانا صاحب عبیدالله رسید، گویا آمدن سفیر روسیه، راه را برای او هموار ساخته بود.

آمدن او به نزد مولانا صاحب باعث سرفرازی ما بود، اما این آمدن او در عوض اینکه در انظار ما به قدر و عزت او بیفزاید، اثر وارونه بجا گذاشت. اگر او قبل از آمدن سفیر روسیه، به نزد مولانا صاحب می آمد، قدر و منزلتش در نزد ما بسیار زیاد می‌بود. این حرکت او برای ما داناند که او استعداد شناخت و درک موقف و مقام مولانا صاحب مرحوم را خود به تنهایی نداشت.

جمال پاشا در ایام اقامت در کابل با مشکلات عدیده روبرو بود. توطئه‌های انگلیس بر ضد او، رقابت‌های ارباب سلطنت افغانی با موصوف، غمازی از او در نزد امیر صاحب، ناتوانی اقتصادی که او را واداشت تا جهت مصارف خویش به حکومت افغانی و سفارت روسیه دست دراز کند، همه عواملی بود که در فعالیت‌های جمال پاشا بر ضد انگلیس خلل ایجاد می‌کرد.

در ایام اقامت جمال پاشا در کابل به تاریخ ۱۵ مارچ ۱۹۲۱ احوال آمد که طلعت پاشا، بدست یکنفر ارمنی در برلین به شهادت رسید. با این کار کمر جمال پاشا شکست، زیرا بعد از آن اندیشه کم رنگ شدن رسوخ جمعیت اتحاد و ترقی در کابل پیدا شد. حالا جمال پاشا به این یقین رسیده بود که اگر روسیه به پیمانهٔ وسیعی به حکومت افغانستان، وسایل رزمی و پول نقد امداد نکند، مانع شدن عقد معاهده میان دو دولت انگلیس وافغانستان ناممکن می‌شود.

روس‌ها برپا ساختن یک کارخانه باروت سازی را در کابل به این شرط وعده کرده بودند که افغانستان با انگلستان معاهده‌ای را به امضا نرساند.

جمال پاشا جهت سرپرستی این کار خانه، داکتر عبدالحفیظ را که در دوران جنگ جهانی در این ساحه کار می‌کرد از اروپا به افغانستان فراخواند و خودش برای آوردن این کارخانه به سرعت ممکنه از روسیه، آماده رفتن به آنجا گردید. در جولای ۱۹۲۱ م قبل از ترک کابل، فوتوی را در حالی که ملبس به لباس افغانی بود برداشت و آن را طور یادگار به مولانا صاحب عبیدالله ، اقبال شیدایی و من داد. اما جای افسوس و تأثر است که موصوف در عقب فوتوی که به مولانا صاحب عبیدالله داده بود، همان عبارتی را نوشته بود که در فوتوی مربوط به من و مربوط اقبال شیدایی. حالانکه:چه نسبت خاک را به عالم پاک.

مولانا صاحب عبیدالله استاد، مرشد و تاج سر همه و نمایندهٔ همه مسلمانان هندوستان بود، این حرکت جمال پاشا، از همان مردم ناشناسی او مایه میگرفت و دلیل عمده‌ای در همین سلسله بود.

آمدن داکتر عبدالحفیظ به کابل :

بعد از عودت من از جلال آباد به کابل، دو ماه سپری نشده بود که داکتر عبدالحفیظ از اروپا به افغانستان آمد. او فارغ‌التحصیل علیگرە بوده در سال ۱۹۰۶ م جهت تحصیل در رشته Mining Enqineering قصد انگلستان نمود و در امتحان آن دیار، مدال طلا را از آن خود نموده بود. در سال ۱۹۱۰م رهسپار جرمنی گردید و در سال ۱۹۱۲م PHDاش را در رشته کیمیا بدست آورد و در سال‌های ۱۴ - ۱۹۱۳م جهت تحقیقات به صفت کیمیادان عازم امریکا گردید.

او که در جرمنی با انور پاشای مرحوم که به حیث آتشه نظامی انجام خدمت می‌کرد، ملاقات کرده بود، در ۱۹۱۴ م بنا به دعوت او به ترکیه آمد و یک سال بعد انور پاشا او را جهت آموختن باروت سازی و مواد انفلاقی Explosive به جرمنی و اتریش اعزام داشت. وی تا سال ۱۹۱۸ م در ترکیه و بعد از جنگ در سال ۱۹۲۰ م در ویانا در فابریکه‌های مواد کیمیاوی مشغول کار بود.

داکتر عبدالحفیظ در ویانا با یک زن اتریشی ازدواج کرد و طوری که

یادآور شدیم در نیمه سال ۱۹۲۰ م بنا به دعوت جمال پاشا به کابل آمد. در کابل برای او کدام وظیفه‌ای پیدا نشد، زیرا در آنوقت در کابل کدام کارخانهٔ باروت سازی وجود نداشت. با تأخیر در پیدا شدن وظیفه، آنچه داکتر عبدالحفیظ پول نقد با خود داشت به مصرف رسید و او مجبور گردید تا با سایر مهاجران در محله ده افغانان اقامت کند.

مولانا صاحب عُبیدالله مرحوم که در تمام عمر، پروای ثروت و دولت را نداشت، آن مقدار معاشی که حکومت افغانی برای او می‌داد همراه با دو بر سه حصهٔ معاش مرا در امور مهاجرین به مصرف می‌رساند و از همین پول مقداری را جهت امرار زندگی به داکتر عبدالحفیظ می‌پرداخت، سرانجام حکومت افغانی در سلسله پروژه ساختن کارخانه باروت سازی به او وظیفه‌ای سپرد. و برایش یکهزار و پنجصد افغانی معاش مقرر کرد و چند ماه معاش قبلی او را هم یکدم پرداخت که او به این ترتیب به حد کافی متمول گردید. پس از تجزیه نیم قاره هند او به پاکستان رفت، اما افسوس که حکومت پاکستان از استعداد و تجربه گستردهٔ او سودی نبرد، او سرانجام در جولای ۱۹۶۴ میلادی در لاهور وفات یافت «انا لله و انا الیه راجعون.».

جمال پاشا در مارچ ۱۹۲۱ م به روسیه رفت تا انتقال کارخانه باروت سازی را به کابل سر و سامان دهد، در غیاب او افغان‌ها با دابس مذاکرات صلح را انجام دادند که در مقابل روسها، از دادن کارخانه باروت سازی به‌افغانستان امتناع ورزیدند. بناءً حکومت افغانستان داکتر عبدالحفیظ را برای بنای یک لابراتوار تحقیقاتی مواد شیمیایی جهت خرید وسایل به اروپا اعزام داشت. داکتر عبدالحفیظ در جون ۱۹۲۱ برای انجام این کار عازم جرمنی گردید، اما بعدها معلوم شد که حکومت افغانی که حالا با انگلیس صلح نموده بود، داکتر عبدالحفیظ را به این بهانه از کابل خارج کرد تا در حقیقت یکتن از مخالفین انگریزها را از کابل دور کرده باشد.

در ایامی که داکتر عبدالحفیظ در کابل اقامت داشت بخاطر روش افراطی‌اش در برابر برنامه‌های دابس، میان او و برخی هندوستانی‌ها

حوادث ناگواری پیش آمد.

شاید انگریزها با افغان‌ها بهٔ موافقه‌ای رسیده بودند که استوار بر آن حکومت افغانستان اخراج تدریجی مخالفان انگلیس را از کابل به عهده گرفته بود. اگرچه در این مورد کدام موافقه تحریری صورت نپذیرفته بود، اما به گمان من در گفتگوهای صلح انگریزها ازین که کابل به مرکز فعالیت‌های مسلمانان هندوستانی تبدیل گردیده است، حتماً شکایات و گله‌های نموده بودند. حکومت افغانی بعد از امضای این معاهده نمی‌خواست همچو افراد، تنش‌های سیاسی را بوجود آورند، از همین رو آهسته آهسته، مخالفین انگلیس را از کابل بیرون کردند و اعزام داکتر عبدالحفیظ به بهانه کار به جرمنی، حلقه‌ای از همین سلسله بود. زیرا وقتی که داکتر عبدالحفیظ به جرمنی رفت نماینده افغانستان مقیم جرمنی برایش گفت که او آنقدر پول در اختیار ندارد که وسایل و آلات لابراتوار مورد نظر را خریداری کند. این پاسخ سبب مایوسی داکتر عبدالحفیظ گردید. اما محمود طرزی سفیر افغانستان در پاریس و وزیر خارجه سابق‌افغانستان، معاش پنج ماه باقی ماندهٔ او را یکدم پرداخت و ماموریت او را در حکومت افغانستان ختم شده اعلان کرد.

در تابستان سال ۱۹۲۱ م بلشویک‌ها با رهبران نوجوان بخارا عثمان خواجه و فیض‌الله خواجه یکجا شدند و بر ضد امیر بخارا، شورشی را برپا داشتند، امیر بخارا از امیر افغانستان استمداد جست و گفت: اگرافغانستان، روس‌ها و نوجوانان بخارا را قلع و قمع کند و در نجات بخارا از دستبرد آنان، کامیاب گردد، بخارا به تحت الحمایگی افغانستان تن در خواهد داد.

امیر افغانستان، چند دسته رزمی را در لباس ملکی همراه با دو پایه توپ به بخارا فرستاد. افغانستان آن قدر توان نداشت که به مدد بخارا همت بگمارد و یا به طور علنی از بخارا حمایت کند، زیرا در این صورت جنگ با روس‌ها در می‌گرفت.

دسته‌های رزمی افغانی در برابر ارتش منظم روسیه نتوانستند کاری از

پیش برند، امیر بخارا شکست یافت و به افغانستان پناه آورد. خزانه بخارا بدست روس‌ها افتاد و روس‌ها همه را در صندوق‌ها بار کردند و بوسیله قطار (ریل) به مسکو بردند. جمهوری بخارا به این ترتیب بدون سرمایه گردید، عثمان خواجه رئیس جمهور بخارا مقرر شد، اما خزانه‌اش خالی بود. در بخارا افراد باسواد آنقدر اندک بود که نمی‌توانستند امور حکومت را رونق و سر و سامان دهند، از همین رو روس‌ها، حکومت آن نوجوانان بخارایی را سرنگون نمودند و در عوض قدرت را به افسران روس و کمونیست‌های بخارا سپردند.

بعد از اینکه در ۱۹۲۰ م در منصوری میان افغان‌ها و انگلیس‌ها موافقت نامه‌ای به امضا رسید، مرحوم مولانا صاحب عبیدالله به این عقیده شد که افغانستان بعد ازین، به هیچ کار خفیه سیاسی ضد انگریزی اجازت نخواهد داد، از همین رو ایشان تصمیم اتخاذ کردند که تنها به فعالیت‌های سیاسی قانونی دست یازند، بنا بر این با مشوره داکتر نورمحمد، کمیته کانگریس را در کابل بنا نهاد، خودش به حیث رئیس و داکتر نور محمد را منشی آن تعیین کرد و باقی دوستان، به حیث اعضای آن گزیده شدیم.

در سال ۱۹۲۰ م اجلاس کانگرس که تحت ریاست داکتر مختار احمد انصاری انعقاد یافت و الحاق این کمیته را در کانگرس ملی سراسر هند به تصویب رسانید. این کمیته نخستین کمیته‌ای بود که در خارج از کشورهای زیر سلطه استعمار انگلیس در یک کشور آزاد تشکیل یافته بود و بعدها روی الحاق آن در کانگرس فیصله صورت گرفت.

با فیصله الحاق این کمیته در کانگریس، اهمیت سیاسی مولانا صاحب عبیدالله، در میان افغان‌ها، ترک‌ها و روس‌ها بیشتر شد.

در سال ۱۹۲۱ م گاندی جی برای نیرومندی نهضت عدم همکاری کوشش‌هایش را برای جمع آوری ده ملیون روپیه قبل از دسمبر ۱۹۲۱ م آغاز کرد، این تلاش‌ها در حقیقت به مسابقه ریسمان کشی میان کانگرس و حکومت انگریزی مانند بود. اگر کانگرس قبل از اجلاس سالانه ۱۹۲۱

در جمع آوری ده ملیون روپیه کامیاب نمی‌گردید، بیم صدمه به کانگرس و نهضت آزادی هند بسیار زیاد بود. اخباری که در روزنامه‌ها به چاپ می‌رسید، کامیابی گاندی جی را محال نشان میداد، به اجلاس سالانه کانگرس که در دسمبر ۱۹۲۱ م انعقاد می‌یافت، چند هفته هنور باقی بود و ما مطلع شدیم که برای گردآوری ده ملیون روپیه هنور هم چند صد هزار دیگر ضرورت است و ظاهراً بر می‌آمد که الی تاریخ معینه ده ملیون روپیه جمع نخواهد گردید، بنا بر این مولانا صاحب عبیدالله تصمیم گرفت تا از روس‌ها استمداد مالی بجوید، این تصمیم نهایت ارزشمند و حساس بود. اگر روس‌ها این تقاضای او را رد کنند یا رسوخ سیاسی او با خاک برابر خواهد شد و یا اینکه به حیات سیاسی او نقطه پایان خواهد گذاشت، و اگر روس‌ها آن را بپذیرند، دخالت بیگانگان در نهضت آزادی هندوستان راه خواهد یافت. اما هر چه بادا باد، مولانا صاحب تصمیم گرفت تا بوسیله خوشی محمد در این رابطه به سفیر روسیه پیام بفرستد و از نام کمیته کانگرس در کابل تقاضا کرد تا از حکومت خود برای ما خواهان کمک مادی گردد و پاسخ این تقاضا را قبل از هفته آخر ماه دسمبر ۱۹۲۱ م بدهد.

حکومت روسیه که از موقف و مقام مولانا صاحب عبیدالله شناخت کامل داشت، اهمیت مسأله را درک کرد و فوراً ارسال مبلغ یک صد هزار روپیه را بوسیله کمیته کانگرس کابل به کانگرس ملی سراسر هند فیصله کرد و این مبلغ را به سفارتخانه روسیه مقیم کابل گسیل داشت.

مولانا صاحب عبیدالله به کانگرس ملی سراسر هند اطلاع داد که کمیتهٔ کانگرس در کابل آماده است، بقیه پولی که تا کنون جمع نشده بپردازد تا اینکه الی روز محدد، ده ملیون روپیه تکمیل شود. اما دو روز قبل از تاریخ محدد برای ما اطلاع رسید که ده ملیون روپیه در هند جمع شده است، ما بسیار خوشحال شدیم که در نهضت آزادی هندوستان به کمک روسیه نیازی نیفتاد. مولانا صاحب عبیدالله به سفیر روسیه پیغام فرستاد که حالا به پول ضرورت ندارند و کمیتهٔ کانگرس در کابل از

همکاری روسیه سپاسگزار است.

در همین ایام عبداللطیف کوهاتی از جمله دوستان ما که شجاع‌الدوله[1] مسؤول امنیت را زبان انگلیسی می‌آموخت و اعتماد او را به خود جلب نموده بود، از من نمامی نموده یادآور شده بود که من طور پنهانی با سفیر انگلیس دید و وادید دارم، شجاع‌الدوله این حرف را فوراً به امیر امان‌الله خان رسانده بود که ظفر حسن شخص معتمد و نعمت پرورده سپه‌سالار محمد نادر خان وزیر حربیه، جاسوس انگلیس‌ها است که همه رازهای وزارت حربیه را به انگلیس‌ها می‌دهد. امیر صاحب موضوع را به سپه‌سالار یادآور شد که سپه سالار بالنوبه حواس باخته گردید و در مورد از مولانا عبیدالله استفسار کرد. مولانا صاحب عبیدالله در مورد من ضمانت خطی را نگاشت و گفت : «اگر جاسوسی ظفر حسن به انگلیس‌ها ثابت شود، من خود او را اعدام خواهم کرد.»

چون این اتهام بی‌بنیاد بود، بناءً ثبوت آن چگونه امکان‌پذیر می‌بود. این اتهام اگر چه از من دفع شد. اما عبداللطیف کیفر غمازی خویش را ندید [اما خداوند متعال کیفر این بد کرداری او را داد، زیرا او به طرف بچه سقاء میلان پیدا کرد و بعد از اینکه امان‌الله خان، افغانستان را ترک گفت،

---

۱ - شجاع الدوله پسر شاه دوله خان متولد ۱۸۹۶ م‌از اهالی غوربند است که فراشباشی امیر حبیب الله خان بود و در زمان امیر امان الله خان به حیث مسؤول امور امنیت تعیین گردید، مدتی به حیث وزیر مختار در لندن ایفای وظیفه می‌کرد که به اساس گفته استاد آصف فکرت، در لندن با یک خانم انگلیسی ازدواج کرد، در ۱۹۲۹ والی هرات بود، در دوران تسلط بچه سقاء از طرف نایب سالار عبدالرحیم خان صافی در هرات شکست خورده ،به مشهد فرار کرد. سپس عازم اروپا شد و در آلمان در سال ۱۹۴۵م وفات یافت،که آرامگاهش در قبرستان مسلمانان در برلین قرار دارد.

شادروان پوهاند عبد الحی حبیبی از زبان انجنیر محمد اکرم پروتنا وزیر فواید عامه در کابینه شاه محمود خان ،مینویسد که موصوف گفت:« من در ایام تحصیل در برلین(۱۳۱۰ ش ۱۹۳۱ م) در برلین به دیدن شجاع الدوله خان غوربندی رفتم بر میز اطاقش عکس جوانی دیده می‌شد ،من پرسیدم این کیست؟ شجاع الدوله گفت عکس کاکایت جوهر شاه شهید است مردی که در طلیعه ظهور مشروطیت قربان گردید، ولی من با این انگشت خود (اشاره به انگشت شهادت دست راست خود کرد) انتقام خون اورا از امیر گرفتم.»

باید دانست که جوهر شاه غوربندی در همان روز اول افشای ظهور مشروطیت در جلال آباد در داخل دربار به امر امیر حبیب الله خان، در سال ۱۹۰۹ م به ضرب تفنگچه به قتل رسید.

مترجم

عبداللطیف از طرف بچه سقاء در قندهار ماموریت یافت. وقتی که اعلیحضرت محمد نادر شاه بچه سقاء را مغلوب و قندهار را متصرف شد در سال ۱۹۳۱ م عبداللطیف را به دار آویخت - نویسنده].

پس از این حادثه سخن چینی، روزی شامگاهان جهت هوا خوری بیرون از شهر قدم می‌زدم که شجاع‌الدوله سوار بر اسپ از نزدیک من گذر کرد وقتی که چشمش به من افتاد گفت: خیر باشد، این بار از کشتن نجات یافتی، ببینم که در آینده چه خواهد شد؟

مولانا صاحب عبیدالله چون تصمیم گرفته بود تنها بـه فـعالیت‌های سیاسی قانونی دست یازد، در همین سلسله از حکومت افغانی تقاضا کرد تا در کابل یک دانشگاه زبان اردو برپا گردد، نظامنامه دانشگاه را تهیه نمود و به سردار محمود بیک طرزی وزیر خارجه‌افغانستان سپرد. محمود طرزی به او وعده سپرد که منظوری‌اش را از حکومت افـغانی و امـیر صاحب، اخذ خواهد کرد.

در سال ۱۹۲۱م بعد از موافقتنامه صلح دابس، مولانا صاحب هـمه توان خود را در اخذ اجازت نامه برپایی دانشگاه زبان اردو به کار برد. در آغاز از سپه‌سالار محمد نادر خان، خواست تا از جایدادش که بحیث صله بعد از استرداد استقلال برای او در قلعه علی آباد اعطا شده بود، اجازه باز کردن یک مکتب را بدهد، که در آن مکتب زبان اردو تعلیم داده شود و آهسته آهسته زبان درسی آن مکتب اردو مقرر شود. اگر مصارف مکتب از محصولات زراعتی زمین‌ها تکمیل نگردد، او خود (مولانا عبیدالله) از طرف مسلمانان هندوستان مصارف آن را بر عهده میگیرد.

سپه‌سالار محمد نادر خان همه جایدادش را به این کار وقف کرد و این مکتب تأسیس گردید. سرمعلم مکتب یکتن از شاگردان مولانا صاحب که درس قرآن شریف و تفسیر میداد و اسمش عبدالنبی بود، مقرر گـردید. مولانای مرحوم و سپه‌سالار مرحوم مرا در پهلوی کارهای رسمی وزارت حربیه، به این وظیفه نیز گماشتند، تا نگرانی وانتظام امور مالی آنـرا در دست گیرم. از همین رو من هر شام، بعد از انجام کارهای رسمی وزارت

حربیه در علی آباد حاضری میدادم. اگر چه انجام این دو وظیفه برای من بسیار دشوار بود و سبب تکلیف من می‌گردید اما من آنرا رسالت ملی می‌پنداشتم و بار سنگین آن را بر دوش خود حمل می‌کردم.

مکتب بر بنیاد صحیح آغاز به کار کرد، مصارف آن از محصولات زراعتی زمین پوره می‌شد. اما در موسم سرمای ۱۹۲۱ - ۱۹۲۲ م ما دریافتیم که مصارف آن از طریق محصولات زراعتی ناکافی است، همان بود که مولانا صاحب عبیدالله از سفارتخانه روسیه امداد مالی خواست تا مصارف مکتب را بپردازد و ادامه کار آنرا تضمین کند. رسکولیکوف Ruskolivikov کمونیست و انقلابی مشهور در این وقت به حیث سفیر روسیه در کابل ایفای وظیفه می‌کرد، که میان او و مولانا صاحب از طریق خوشی محمد و خسربره سفیر که Reisner نام داشت و سکرتر اول سفارت هم بود، ارتباط نهایت عمیق استوار شده بود. (این ارتباط وقتی که مولانا صاحب عبیدالله به ماسکو رفت، نهایت سودمند ثابت گردید که تفصیل آنرا در جایش یاد آور خواهم شد).

رفتن انور پاشا به بخارا و شهادت او:

در نوامبر ۱۹۲۱ م انور پاشا به بخارا رسید، حکومت افغانی با رسیدن او تصمیم گرفت بر ضد روسیه او را طور خفیه کمک کند. به همین منظور سپه‌سالار محمد نادر خان به حیث رئیس تنظیمیه قطغن و بدخشان مقرر شد و به خان آباد اعزام گردید، چون که به انور پاشا بر ضد روسیه کمک فرستاده می‌شد و مرا به خاطر اینکه دشمن انگریزها هستم، دوست روس‌ها خوانده می‌شدم، از همین رو سپه‌سالار مرحوم مرا با خود همراه نبرد، در حالی که او هیچ وقت نه در صلح و نه در جنگ مرا از خود دور نمی‌کرد. حتی او تا این حد با من صمیمی بود که روزی بخاطر تب شدید نتوانستم به وزارت حربیه سر وظیفه حاضر شوم او شامگاهان جهت احوال پرسی به خانه من تشریف آورد.

انور پاشا در جنگ اول جهانی با مغلوب شدن سلطنت عثمانی، مانند سایر رهبران جمعیت اتحاد و ترقی در سال ۱۹۱۸ م از کشور برون شد و

رهسپار اروپا گردید تا در آنجا برضد انگریزها فعالیت‌هایی انجام دهد.

در سال ۱۹۱۷ سلطنت تزار روسیه سقوط کرد و دو گروه انقلابی یعنی بلشویک‌ها و منشویک‌ها با هم در مبارزه بودند، سرانجام بلشویک‌ها غالب گردیدند، و جنرال دنیکن Denikan از اردوی سفید و کوتچک Kotchak که از طرفداران کرنسکی صدر اعظم جناح منشویک‌ها بود و بوسیله اخیرالذکر امداد می‌شدند، شکست خوردند و روسیه را ترک گفتند. در روسیه به سرکردگی لینن و تروتسکی حکومت کمونیست‌ها برپا گردید و انور پاشا بخاطر دریافت کمک از ایشان، عازم ماسکو شد و در ۱۲ فبروری ۱۹۲۰م با لینن ملاقات کرد و در مورد برانگیختن ملت‌های مشرق زمین بر ضد انگلیس‌ها، با او مذاکراتی انجام داد.

برای انجام این مامول انور پاشا در کنگره ملت‌های شرق اشتراک ورزید و از آنجا عازم آسیای میانه گردید، تا در آنجا یاغی‌های ترکستانی را که «باسمه چی» خوانده می‌شدند و برخلاف بلشویک‌ها سربلند نموده بودند، قلع و قمع کند.

انور پاشا باوجود توافقی که با لینن نموده بود، هدف اصلی خود را پنهان داشته بود، او می‌خواست به این بهانه خود را به آسیای میانه و بخارا برساند و راه خویش را بدان صوب هموار کند. تمنای اصلی انور پاشا، آزادی ترکستان و بخارا از سلطه بلشویک‌ها و بر پاداری یک حکومت مستقل ترکی در آن دیار بود.

انور پاشا مرد شجاع، متهور و بهادری بود. اما بخاطر احساس جاه‌پرستی از دوراندیشی و تدبر کار نمی‌گرفت. انور پاشا، نه ارتش منظم داشت، نه پول و نه افسران با تجربه و با استعداد و اصل کار و پروژه برپاداری یک حکومت مستقل ترکی هم در آسیای میانه، خیال خامی بیش نبود.

انور پاشا در جنگ اول جهانی برخلاف روس‌ها در قفقاز جنگید و در موسم سرما با یک فرقه نیروهای رزمی‌اش بر سنگرهای روس‌ها که در کوه «الله اکبر» موقعیت داشت، یورش برد و روس‌ها را شکست داد. اما

همه ارتش او در مناطق پر برف ،گیر ماندند و از شدت سردی و بی سر و سامانی به هلاکت رسیدند و به این ترتیب به شهرت نیک او در میان ترک‌ها صدمه رسید.

انور پاشا در جنگ ضد روسی در ترکستان، تنها، به شجاعت و جرأت خویش اتکا داشت، انور پاشا در بخارا از همکاری با حکومت عثمان خواجه دوری جست، و در آغاز به پیروزی‌هایی دست یافت. اما سرانجام در روز عید که جمعه هم بود، نیروهای روسی بر او حمله ناگهانی نمودند و او در میدان جنگ، تیغ بر کف بتاریخ ۱۵ اگست ۱۹۲۲ م به شهادت رسید.(۱)

حکومت افغانی برای او امداد بزرگ نظامی نه نمود، چون امداد آشکار نظامی ناممکن بود، سپه‌سالار محمد نادرخان افرادی از داوطلبان را در لباس ملکی به کمک او فرستاد، و سلسله خط و کتابت میان شان برقرار بود. به هر ترتیب، خزانه افغانستان آنقدر توان مالی نداشت تا مصارف جنگ را تحمل کند.

من از مقدار کمک مالی اندکی که سپه سالار محمد نادرخان از طرف حکومت افغانی، انجام داده بود، از طریق گماشتهٔ سپه‌سالار اطلاع حاصل کردم، که بعد از شهادت انور پاشا برای چند هفته از قطغن و بدخشان به کابل آمده بود. من موضوع را به خوشی محمد گفتم که او با دلچسپی فراوان به آن گوش می‌داد و برایم ثابت شد که در تلاش جمع آوری همچو اطلاعات است، من بار دیگر به فراست مولانا صاحب عبیدالله پی بردم، چه او گفته بود که خوشی محمد همچو اخبار را به

---

۱ - مرحوم جمشید شعله در اثر ماندگارش «جهاد ملت بخارا و حوادث لقی در شمال هندوکش» که به همت فرزند رشید او داکتر جمراد جمشید در پاییز سال ۱۳۷۹ خورشیدی به چاپ رسیده است، تاریخ شهادت او را روز دوشنبه اول عید سعید اضحی سال ۱۳۴۰ هـ ق می‌گوید و یاد آورمی شود که: انور پاشا و دولت محمد بی از رهبران جهاد بخارا در یک روز جام شهادت نوشیدند.با مراجعه به کتاب ارزشمند «تقویم تطبیقی هزار و پانصد سالهٔ هجری قمری و میلادی» اثر فردیناند و وستنفلد و ادوارد ماهلر، در یافتم که تاریخ دقیق شهادت انور پاشا روز جمعه دهم ذوالحجه سال ۱۳۴۰ هـ ق است، زیرا چهار شنبه ۲۶ جولای ۱۹۲۲م برابر است با اول ذوالحجه. ۱۳۴۰ ق . مترجم

اطلاع سفارت روسیه در کابل می‌رساند. مولانا صاحب مرا در تنهایی تنبیه نموده بودند که نزد خوشی محمد همچو حرف‌ها را نزنم که در آینده برایم ثابت گردید که حرف‌های مولانا صاحب کاملاً درست بود. من در سراسر زندگی با نمونه‌های شبیه خوشی محمد، زیاد برخورده‌ام و آن این که کمونیست‌ها منافع کشور و ملت خود را بر طاق نسیان می‌گذارند و به کمونیست‌های روسی اطلاعات می‌فرستند و برای ایشان جاسوسی می‌کنند.

شیوه کمونیست‌ها بر بنیاد این اصل استوار است که هرچه به روسیه سود برساند، انجام آن را وظیفه خود می‌دانند. اگر چه هم که آن کار برای ملک و ملت شان زیانبار باشد، آن‌ها برای خیانت به ملت خود همیشه آماده هستند و منافع کمونیست‌ها و روسیه را برتر از هر چیزی می‌دانند، من به اساس تجربه در طول زندگی دریافتم که کمونیست به هر کشور و ملتی که وابسته باشد، جاسوس روس هم است و برای سود رساندن برای روسیه، به قربان کردن همه اصول و منافع کشورش آماده است.

ورود عبدالرحمن بیک به حیث سفیر ترکیه در کابل:

طوری که قبلاً گفته آمد حکومت افغانستان، پس از حصول استقلال، هیأت‌هایی را جهت شناسایی استقلال به کشورهای اروپایی فرستاد و در همین سلسله هیأتی به ترکیه اعزام گردید. حکومت انقلابی ترکیه به رهبری غازی مصطفی کمال پاشا (اتا ترک) در انقره برپا شده بود، از نخستین دولی بود که استقلال افغانستان را به رسمیت شناخت و حکومت ترکیه اعزام سفیر به افغانستان را تصویب کرد.

مصطفی کمال و حکومت او به این منظور عبدالرحمن پشاوری را به حیث سفیر ترکیه انتخاب نموده و از راه ایران به کابل اعزام داشت.

انتخاب عبدالرحمن پشاوری به حیث سفیر ترکیه در کابل باعث افتخار مسلمانان شبه قاره هند گردید. آنچه مسلمانان شبه قاره هند از نگاه مادی و معنوی به ترکیه کمک رسانده بودند، تعیین عبدالرحمن پشاوری صلهٔ آن بود. زیرا ترکیه کسی را به حیث سفیر خویش انتخاب نموده بود که در

سرزمین ترکیه تولد نیافته بود و نه ترکی نژاد بود و انتخاب او به حیث سفیر، حادثه‌ای بود، بی‌نظیر.

عبدالرحمن بیک فرزند حاجی همدانی پشاوری و خانواده‌اش اصلاً از کشمیر و پدرش تیکه دار مشهور پشاور بود. در زمان وقوع جنگ بالکان در سال ۱۹۱۲ که مسلمانان شبه قاره یک هیأت هلال احمر را به سرکردگی داکتر انصاری جهت تداوی مجروحین جنگ به ترکیه اعزام می‌کردند. عبدالرحمن در آن وقت در دانشگاه علیگر مشغول تحصیل بود. او می‌خواست این هیأت را همراهی کند، اما پدرش برای او اجازه نداد، اما عبدالرحمن بالا پوش خود را به فروش رسانده پول سفرش را آماده کرد و داستان فروش بالاپوش او اینگونه بود که وقتی او بالاپوشش را به فروش رساند، همصنفانش بالاپوشش را دوباره خریده و به او سپردند. اما باز او آن را به فروش رساند و با تکرار این خرید و فروش مجدد او صاحب آنقدر پول شد تا خرج سفرش را پوره کند. هیأت یاد شده در دسمبر ۱۹۱۲ م به استانبول رسید و از آنجا جهت تداوی زخمیان جنگ و مرهم گذاری بر زخمهای آن به محاذ Chatsija که در ترکیه اروپایی واقع است روان گردید، و در روستای «عمرلی» بیمارستانی را اساس گذاشت، و همین روستا را بعدها «هندیاکوئی» یا روستای هندوستانی نام نهادند. با پایان یافتن جنگ بالکان هیأت طبی هندی دوباره عودت کرد، اما عبدالرحمن به آرزوی فراگیری تعلیم نظامی با یک تن از اعضای نوجوان هیأت که خواهان آموزش در نیروهای بحری بود، در ترکیه ماندند. این شخص اولی بخاطر بیماری ترکیه را ترک گفت.

عبدالرحمن در ترکیه متوطن شد و بعد جهت تحصیلات عازم بیروت گردید، و دلیلش این بود که برای شمول در کالج نظامی ترکیه، شخص بایست قبلاً لیسهٔ عالی را به پایه اکمال می‌رساند.

در دوران جنگ اول جهانی در سال ۱۹۱۵ م یک هیأت نظامی ترکی که ریاست آن را رؤوف بیک افسر دلاور نیروهای بحری آن کشور به عهده داشت، و نامبرده همان کسی است که در جنگ بالکان به حیث

فرمانده کشتی جنگی «حمیدیه کرویزر» بر کشتی‌های جنگی و تجارتی یونانی‌ها حمله کرده، آنان را شکست داده و بعد از پایان جنگ آزادی ترکیه به حیث صدراعظم تعیین شده بود، از راه ایران به افغانستان عزیمت کرد.

رؤوف بیک، عبدالرحمن پشاوری را بخاطر اینکه زبان پشتو و فارسی می‌دانست، در این هیأت شریک ساخت. در علاقه خاور ایران این هیأت با یک دسته رزمی انگلیسی روبرو شد. عبدالرحمن تعدادی از حجاج افغانی را که از خشکه عازم حج بودند و اتفاقاً باهم سر خورده بودند، جمع نمود و با دلاوری تمام با آن دسته نظامی انگلیس، مقابله کرد و هیأت را از اسارت بدست انگریزها نجات داد.

عبدالرحمن پشاوری در این جنگ زخمی گردید، و با وجود شکست دسته رزمی انگلیس، هیأت ترکی از ایران سوی افغانستان قدم نگذاشت، بلکه مجدداً به ترکیه عودت کرد. عبدالرحمن بعد از اینکه به استانبول آمد به کمک رؤوف بیک شامل کالج نظامی ترکیه گردید و پس از دو سال تحصیل به حیث افسر در ارتش ترکیه شامل شد.

پس از متارکه جنگ اول جهانی که انگریزها در ۱۶ مارچ ۱۹۲۰ استانبول را اشغال کردند، او به زندگی پنهانی رو آورد تا در اسارت انگریزها نیفتد، رؤوف بیک وقتی اطلاع یافت که انگریزها می‌خواهند پارلمان ترکیه را منحل کنند، عبدالرحمن پشاوری را طور خفیه به انقره فرستاد تا در آنجا در ارتش ترکیه که غازی مصطفی کمال فرماندهی آن را به عهده دارد، شامل گردد.

حکومت ملی ترکیه از یکطرف در برابر یورشگران یونانی که به تشویق انگریزها و فرانسوی‌ها می‌خواستند وطن آبایی هفت قرنه ترک‌ها یعنی اناتولی (آسیای کوچک) را در اشغال خود در آورند، مقابله می‌کرد و از طرف دیگر می‌خواست به آن عده کشورهای خارجی که حکومت ملی ترکیه را به رسمیت شناخته‌اند، سفیر اعزام دارد و با آن‌ها روابط سیاسی بر پا دارد.

افغانستان از نخستین کشورهایی بود که حکومت ملی ترکیه می‌خواست با آن روابط سیاسی برقرار کند، از همین رو بنا بر تصمیم حکومت ترکیه مبنی بر اعزام سفیر به افغانستان، غازی مصطفی کمال، عبدالرحمن پشاوری را به این کار انتخاب کرد و او از راه ایران به‌افغانستان رسید.

عبدالرحمن در آخرین مرحله سفر، بخاطر قلت زاد راه، بسیار جاها پیاده سفر کرد، ملازمش او را در نیمه راه تنها گذاشت و او به تنهایی خود را به غزنی رساند، حاکم غزنی آمدن او را بوسیله تیلیفون به وزیر خارجه اطلاع داد، حکومت افغانی با عزت تمام در تابستان سال ۱۹۲۱ م آمدن او را به کابل تنظیم کرد، اما در پهلوی آن حکومت افغانی اعتماد نامه (استوار نامه)اش را به دیدهٔ شک می‌نگریست و تا زمانی که در مورد تعیینش از طرف سفیر افغانستان مقیم انقره، احوال نیامد، وظیفهٔ او را به حیث سفیر معطل قرار دادند. باوجود آن او را در قصر عین‌العماره که قبلاً جمال پاشا، سکونت داشت جای دادند، این قصر اکنون به حیث سفارتخانه ترکیه در کابل مورد استفاده است.

عبدالرحمن پشاوری با مولانا صاحب عبیدالله و داکتر نورمحمد، بسیار صمیمی بودند و بدون کدام تکلف به دیدار ایشان می‌آمد، من هم گاهگاهی به خدمت او حاضر می‌شدم. از حرفهای او، من در شگفت بودم، او با وجودی که کشمیری بود خویشتن را افغان می‌خواند و دلیلش اینکه به پشتو حرف می‌زد. از همین رو در آن وقت ما گمان می‌کردیم که او خود را مسلمان هندوستانی به این جهت نمی‌خواند که هندوستان در آنوقت غلام بود، یا اینکه خود را افغانی بخاطری ساخته بود که در حلقات افغانها که خود را اول افغان بعداً مسلمان می‌خواندند، نزدیک گردد و رسوخ پیدا نماید. او همیشه کوشش می‌کرد با مردم به پشتو صحبت کند در حالی که برای او سزاوار همین بود که خود را ترک بخواند، زیرا قاعده هم همین است کسی که از جملهٔ رعایای کشوری باشد، حکومت آن را، حکومت خود خواند و همان ملیت را اختیار کند. مثلاً در امریکا که مردم

مختلف سکونت پذیرند و هر سال مردم بدانجا می‌روند و تابعیت آن را کسب می‌نمایند، همه خود را امریکایی می‌گویند. حد اقل در خارج امریکا، اگرچه اصلاً از نژاد جرمن، فرانسه، و ایتالیا هم باشند، باز هم خود را امریکایی می‌گویند. شاید در داخل امریکا خویشتن را بـه زاد و بـود سابق خود منسوب سازند.

عبدالرحمن با وجودی که کشمیری بود، و سـفیر تـرکیه و از جـمله رعایای ترکیه اما خود را افغان میخواند، نه افغان‌ها ازین روش او خوش می‌شدند و نه سبب رسوخ و احترام او در میان افغان‌ها می گردید و ما ازین رویه او کاملاً در رنج و اندوه بودیم.

در این دوران، روابط روسیه و ترکیه بسیار دوستانه بود، باوجود آن عبدالرحمن با سفیر روسیه زیاد رفت و آمد نداشت. حکومت ترکیه چند ماه بعد عوض نامبرده، جنرال فخرالدین پاشا را که در جنگ جهانی اول تا آخرین لحظه از مدینه منوره حمایت کرد و به همین خاطر لقب «شیر ترکیه» را بدست آورد، به حیث سفیر تـرکیه بـه کـابل اعـزام داشت و عبدالرحمن، قصر عین‌العماره را ترک گفت و تا وقتی که دوبـاره عـازم ترکیه میگردید در منزل سردار امین‌الدوله که درکناره دریای کابل که در منطقه خوش آب و هوایی موقعیت داشت، سکونت اختیار کرد. بـعد از اینکه ما کابل را ترک گفتیم او هنوز هم در آنجا اقامت داشت.

جنرال فخرالدین پاشا با مولانا صاحب بسیار ملاقات داشتند. مولانا صاحب از فعالیت‌های من در جنگ تل به موصوف یادآوری کرد و مرا به او معرفی داشت که این شناخت موصوف وقتی که من به تـرکیه رفـتم ،برایم بسیار سودمند افتاد که تفصیل آن را در جایش بیان خواهم کرد.

در آغاز سال ۱۹۲۲م امیر امان‌الله خان برای آموزش و تعلیم رعایایش یک سلسله اقداماتی را شروع کرد و به همین منظور از شبه قاره هـند آموزگارانی را فراخواند. در همین سلسله سپناته بینرجی یک تن هندوی بنگالی را به حیث معلم ریاضی در مکتب حبیبیه مقرر کرد. خوشی محمد قصد داشت از دعوت آموزگاران از شبه قاره هند استفاده برد، بـناءً بـه

همکاری سفارت روسیه یک تن از هم صنفان قدیمی ما غلام حسین نام را می‌خواست به کابل فراخواند و به حیث معلم در لیسه حبیبیه مقرر دارد. من به سردار محمد سلیمان خان پسر کاکای سپهسالار محمد نادرخان که امور وزارت معارف افغانستان را بر عهده داشت، در مورد غلام حسن وساطت کردم و او را به کابل خواستم.

حکومت افغانستان ارتباطات خوشی محمد را با سفارت روسیه نمی‌پسندید و وزارت خارجه افغانستان بخاطر مولانا عبیدالله در برابر خوشی محمد دست به عملی نمی‌زد، اگر مولانا عبیدالله ضامن خوشی محمد نمی‌بود، حکومت افغانی او را از افغانستان اخراج می‌کرد و یا زندانی می‌ساخت.

طوری که قبلاً ذکر کردم. مولانا صاحب عبیدالله در سلسله پروژه برپایی یک دانشگاه زبان اردو، مکتبی را در علی آباد که زمینش را سپه‌سالار محمد نادر خان عطیه داده بود، تأسیس کرد که در آنجا زبان اردو تدریس می‌گردید و همه مصارف آن را مولانا صاحب به عهده گرفته بود و تنظیم امور آن بر دوش من بود.

در میان افغان‌ها اشخاص صاحب رسوخی فراوان بودند که ظاهراً دم از وطن پرستی می‌زدند، اما در حقیقت گماشتگان حکومت انگریز بودند، آنها ظاهراً استوار بر احساس ملی، اما در اصل به اشاره انگلیس‌ها توطئه‌های پنهانی را سازمان می‌دادند. آنها تبلیغاتی به راه انداختند که در علی آباد مکتبی تأسیس شده است که به زبان اردو در آن تدریس صورت می‌گیرد و شاید روزی شکل دانشگاه هندوستانی را اختیار نماید و به این ترتیب فرهنگ هندوستانی غلبه و هویت افغانی را نیست و نابود کند. وافغانستان روزی از لحاظ علمی محکوم هندوستان، گردد.

کابلی‌ها همه دارای یکنوع احساس دشمنی درونی با هندوستانی‌ها بودند که گاه گاه بر سبیل مزاح آن را ذریعهٔ این ضرب المثل بیان می‌کردند که: «مار را بمان (بگذار) هندوستانی را بکُش»

ریشه‌یابی این ضرب المثل که زبانزد مردم عوام کابل می‌باشد،

مشکل است. شاید در جنگ اول و دوم افغان و انگلیس که همراه نیروهای انگلیسی، سپاهیان هندوستانی بر تصرف کابل کامیاب شدند بر اساس رویه آنها این احساس دشمنی در میان شان قوت گرفته اشد.

به هر ترتیب این گونه افراد، عبدالنبی سرمعلم مکتب علی آباد را فریفتند و او احساسات ملی شاگردان را بر ضد آموزگاران هندوستانی و زبان اردو برانگیخت و شاگردان برخلاف آموزش به زبان اردو، احتجاج کردند، اعتصاب به راه انداختند و همه به خانه‌های خود رفتند. وقتی که من شام از وزارت حربیه به علی آباد رسیدم از اوضاع اطلاع حاصل کردم، روز دیگر من به ملاقات سردار محمد سلیمان خان وزیر معارف رفتم، پس از گفت و شنید، فیصله کرد که مکتب تا آمدن سپه‌سالار محمد نادر خان از قطغن و بدخشان، مسدود باشد.

تاثیرات انگریزها، در دربار امیر امان‌الله خان:

چند روز بعد ازین رویداد، مولانا صاحب نزد محمود طرزی رفت و وعده او را مبنی بر اجازت دانشگاه زبان اردو یادآوری کرد. طرزی در آغاز لیت و لعل کرد. اما بعد از ماموریت دابس که طی آن معاهده‌ای که در ۱۹۲۱/۱۱/۲۲ در منصوری پایان یافت و حکومت انگریز آن را تصدیق کرد، دولت افغانستان از صدور اجازتنامه جهت آغاز کار دانشگاه اردوی هندوستانی امتناع ورزید. وقتی که ما این همه رویدادها را مورد بررسی قرار دهیم، درخواهیم یافت که اعتصاب مکتب در علی آباد، مسدود شدن مکتب و امتناع از صدور اجازتنامه برای دانشگاه ، همه حلقه‌های یک زنجیر اند.

حکومت افغانستان از شورش‌های مسلمانان در نهضت خلافت استفاده برده و بعد از مذاکره با مولانا صاحب، جنگ استقلال را شروع کرد و برای حصول شرایط خوب از حکومت انگلیس، افتتاح دانشگاه اردو را به مثابه نمایش باغ سبز و سرخ برای مولانا صاحب ابلاغ نمود، اما وقتی که بر اهداف خود دست یافت، همه وعده‌های خویش را در طاق نسیان گذاشت، اما این هم ممکن است که در ماموریت دابس، گفت و

شنیدهایی که میان حکومت افغانی و انگلیس صورت گرفت، حکومت افغانی به هیأت انگلیسی وعده سپرده باشد که برای مولانا صاحب عبیدالله انجام هیچ فعالیت علمی و سیاسی را اجازت ندهد.

با امتناع حکومت افغانی از اعطای اجازه به افتتاح دانشگاه اردو برای مولانا صاحب تنها دو راه باقی مانده بود:

۱ - در افغانستان به خاموشی زنده کرده و باقی عمر را به دور از کارهای سیاسی سپری کند که این کار برای او با مرگ سیاسی مترادف بود.

۲ - افغانستان را ترک کند و عازم کدام کشور دیگری شود و در آنجا برضد انگلیس مبارزه‌اش را ادامه دهد.

مولانا صاحب برای اتخاذ تصمیم در این امر مهم، تقریباً یکسال غور و تعمق کرد.

سرانجام مولانا صاحب عبیدالله با وجود آنکه از اتخاذ تصمیم دومی با مشکلات گوناگونی روبرو می‌شد و از آن اطلاع داشت، تصمیم گرفت افغانستان را ترک کند و خویش را به کشور اسلامی ترکیه برساند. رفتن وی از طریق ایران به ترکیه ناممکن بود، زیرا انگلیس‌ها در ایران از رسوخ کامل برخوردار بودند. از همین رو تصمیم گرفت تا از راه روسیه سفر کند.

تصمیم ترک افغانستان برای مولانا صاحب، تصمیم حساسی بود، زیرا او را حضرت شیخ الهند محمود الحسن دیوبندی گفته بود که هر چه بادا باد، در کابل سکونت کند و فعالیت انجام دهد، اما در کابل انجام فعالیت‌های سیاسی بعد از آن مساعد نبود، فعالیت سیاسی یکطرف، حتی زمینه فعالیت علمی هم برایش نماند، از همین رو اقامت در افغانستان برای او سودی نداشت. مولانا صاحب بخاطر ترک کابل اندوهگین بود. زیرا با این کار تلاش‌های هفت ساله‌اش در آن دیار پایان می‌پذیرفت و همه آنچه انجام داده بود، برباد می‌رفت. مولانا صاحب عبید الله بر همه فعالیت‌های هفت ساله و امیدهای آینده‌اش آب می‌ریخت. حکومت

افغانستان همزمان صلح با انگلیس، عدم همکاری‌اش را با عناصر ملی هندوستان، علناً ابراز داشت.

مولانا صاحب عبیدالله حالا به طرف روسیه، به کشوری رهسپار بود که رژیم حاکم در آن بر الحاد استوار بود. و مولانا صاحب با وجودی که یک رهبر سیاسی بود، یک عالم جید دینی نیز به شمار می‌رفت.

معلومات او در مورد روسیه بسیار اندک و محدود بود. او به جهان تاریکی گام می‌گذاشت که در آنجا شعاع امید کار سیاسی هم به چشم نمی‌خورد. اما دل و جگر و حوصله فراخ مولانا صاحب بود که برای تحمل همه مشکلات آتیه آماده گردید.

زندگی در افغانستان به مثابه یک کشور اسلامی آسان بود، حد اقل حرف‌های او را می‌شنیدند و درک می‌کردند. اما روسیه آن کشور الحادی و لائیکی بود، که تنها اقامت یک عالم دینی در آن دیار مشکل بود، زیرا انقلاب روسیه او را مرتجع Reactionary و دشمن می‌خواند. و این حرف طبیعی در آن کشور بود. حتی رفتن او به روسیه برایش خطر جان نیز داشت. با وجود آنچه یادآور شدیم، رفتن مولانا صاحب از افغانستان برای اعتبار و عزت ملت افغان هم خوب نبود، زیرا بعد از آن، انگریزها، مسلمانان شبه قاره هند را بی یار و مددگار تصور کردند و افغانستان هم هرگز با آنان همراهی نکرد، و این کار در روابط میان افغانستان و مسلمانان شبه قاره هند، حرف مایوس کنی بود.

مسلمانان شبه قاره هند امیدوار بودند که با افغانستان همدست شوند و انگلیس‌ها را از هندوستان برون کنند . و مولانا صاحب هم وقتی که به کابل، می‌رفت به این باور بود که بعد از آزادی هندوستان، بایست‌افغانستان با مسلمانان شبه قارهٔ هند، به حیث یک دوست صمیمی باقی بماند.

با مشاهده این بی‌وفایی افغانستان، مولانا صاحب به آینده روابط خوب، امیدی نداشت و همه امیدها را پایان یافته تصور میکرد. مولانا صاحب باوجود درک و اندیشه در همهٔ این موارد، بدین فیصله رسیده بود

که در اوضاع جاری افغانستان، برای او جز ترک افغانستان چارهٔ دیگری وجود نداشت، او امیدوار بود که شاید وقتی که به ترکیه برود، زمینه‌ای فراهم گردد که اوضاع بهتر شود و او بتواند دو باره به کابل آید.

برخی از دوستان کالج ما با مولانا صاحب که افغان‌ها را بر ضد انگریزها تشویق می‌کرد و وعده‌های همکاری به ایشان داده بود، هم نظر نبودند. اما برای مولانا صاحب جز تشویق امیر افغانستان به جنگ با انگلیس چاره‌ای وجود نداشت. خان عبدالغفار خان به خاطر طرح مولانا صاحب ناراض شده بود، اما باید ناگزیر پذیرفت که مولانا صاحب با تدبیر خویش کشور ضعیفی مثل افغانستان را در برابر ابرقدرتی چون انگلیس جنگاند. و این از کارنامه‌های اوست. اگر از این کار سودی عاید نشد، همین کافی است که یک کشور اسلامی یعنی افغانستان به آزادی دست یافت.

اگر افغانستان امروز احسان فراموشی می‌کند، با پاکستان دشمنی می‌کند و هندوستان و روسیه را دوست خود ساخته است، باید همیشه به یاد داشته باشد که آزادی او مرهون جد و جهد مولانا صاحب عبیدالله و قربانی‌های دوستان مولانا صاحب که باشندگان شبه قاره هند می‌باشند، است.[۱]

سفر مولانا و انتقال حزبش از کابل به روسیه:

مولانا صاحب عبیدالله در سفر روسیه به محمد علی (خوشی محمد) امید بسته بود، زیرا خوشی محمد عضو حزب کمونیست هندوستان و قبلاً به مسکو سفر نموده بود، و بر اساس ضمانت مولانا صاحب اقامت او در کابل ممکن شده بود. در حالی که خوشی محمد در کابل به حیث یک کمونیست، برای منافع و مقاصد روس‌ها کار می‌کرد و خار پهلوی انگریزها بود. و در پایان یافتن فعالیت‌های سیاسی مولانا صاحب در کابل

- نویسنده در اینجا زیر جو سیاسی تبلیغات پاکستان که در آن ایام مسأله پشتونستان و حق خود ارادیت آنها ،از داغترین مسایل منطقه بود، رفته و گاه‌گاهی از تریبون حاکمان پاکستان حرف می‌زند، تا از موقف شخصی که به اعتراف خودش ، افغانستان عزیز به او ارزش و اعتبار بیش از حد قایل شده است. مترجم

او هم بی نقش نبود.

مولانا عبیدالله او را بخاطر خدمت گذشته‌اش حمایت می‌کرد و بخاطر اینکه او بتواند در کابل اقامت نماید، بار بار کوشش نموده بود. حتی به حکومت افغانی یکبار واضحاً گفته بود که اگر محمد علی (خوشی محمد) را از افغانستان اخراج کنند، او هم افغانستان را ترک خواهد گفت.

حالا زمانی فراسیده بود که مولانا صاحب عبید الله خودش به ترک کابل مجبور شده بود، چه رسد به خوشی محمد که در کابل زندگی کند. از همین رو خوشی محمد نیز در کاروان ما شامل شد و برای همه ویزای روسیه را اخذ کرد.

مولانا صاحب طبعاً امیدوار بود که خوشی محمد در کارهای او در روسیه مساعدت کند، اما طوری که در آینده بیان خواهم کرد، از طرف او کدام مدد قابل ذکری برای ما صورت نگرفت.

وقتی اطلاع تصمیم ما مبنی بر ترک افغانستان به سردار محمد هاشم خان که والی جلال‌آباد بود رسید، او به برادر بزرگش سردار سپه‌سالار محمد نادر خان که رئیس هیأت تنظیبه ولایت قطغن و بدخشان بود، اطلاع داد.

او بوسیله قاصد از من تقاضا کرد تا در افغانستان باشم. اما من نپذیرفتم، سرانجام سپه‌سالار محمد نادر خان خواست که حداقل برای آخرین بار مولانا صاحب با ایشان ملاقات کند. از همین رو ما باید از راه قطغن و بدخشان به روسیه برویم. اما حکومت افغانی این احتمال را مد نظر داشت، بناءً برای سفر ما، طی آن راهی را مقرر کرد که از مرزهای قطغن و بدخشان بسیار دور بود، سردار محمد هاشم خان به همین خاطر بسیار ناامید گردید. اما با در نظر داشت کمبود نان و پوشاک و قحطی در روسیه برای من دو جوره لباس طور تحفه فرستاد. من رخت سفر خویش را در صندوقی که از چوب ساخته شده بود و بالایش چرم داشت و مردم کابل آن را «یخدان» می‌گویند، بسته کردم. دوستان دیگر هم که با مولانا صاحب همسفر بودند، وسایل خود را مرتب کردند. کاروانی که مولانا

صاحب را به شمول من در بر می‌گرفت عبارت بودند از:

عزیز احمد برادرزاده مولانا صاحب از دوستان کالج ما، خوشی محمد و داکتر نور محمد که از طریق جماعت مجاهدین به کابل آمده بود و آنانی که در تحریک هجرت به کابل آمده بودند: مثل، اقبال شیدایی عمر ظفر مسعود، عبدالرشید، عبدالعزیز و از جمله آموزگاران مکتب حبیبیه «سپناته بینرجی» صرف بخاطر ماجرا جویی،(Adventure) خواهان رفتن به روسیه بود.

الله نواز از دوستان کالج من نتوانست ما را همراهی کند، زیرا او با دختر مهتر سابق چترال عبدالرحمن خان ازدواج کرده بود. قابل یاد آوری است که مادر الله نواز خان چترالی بود و بخاطر دانستن زبان چترالی این پیوند برقرار شده بود.[۱]

مولانا صاحب بعد از تصمیم ترک کابل، برای خود و همراهانش از حکومت افغانستان تقاضای پاسپورت کرد، حکومت افغانستان می‌خواست من و داکتر نور محمد در کابل زندگی کنیم، اما هر دو این پیشکش را نپذیرفتیم و گفتیم: «در صورتی که برای بزرگان ما درافغانستان اجازه فعالیت سیاسی داده نشود ما در حکومت افغانی خدمت نمی‌کنیم. زیرا ما بخاطر معاش گرفتن و زر اندوزی به افغانستان نیامده‌ایم، ما تنها به نیت فعالیت برای استقلال کشور خویش به‌افغانستان آمده‌ایم.»

پس از بدست آوردن پاسپورت من بخاطر «زاد راه» اسب و وسایل خویش را فروختم که مجموعاً به پنجاه و سه پوند طلایی انگلیس بالغ گردید. باقی دوستان هم یکمقدار پول داشتند.

نزد خوشی محمد پولهای که از روس‌ها گرفته بود موجود بود.

داکتر نور محمد هم از فیس طبابت یک مقدار پول داشت، اقبال شیدایی و عبدالرشید از معاشی که در دفتر ترجمه جمال پاشا بدست می‌آوردند یک مقدار ثروت اندوخته بودند. بینرجی هم از معاش خود

---

۱ - الله نواز خان ،خودش هم در چترال تولد یافته بود. مترجم

پس انداز کرده بود. تنها مولانا صاحب عبیدالله دست خالی بود، مگر او توکل بر خدا نموده، کمر سفر را بسته بود. توکل به آن خدایی که همه عمر او را نان داده و در آینده هم رزاق او بود. او شاید در سراسـر عـمر، زر نیندوخته بود. برادرزاده‌اش عزیز احمد نیز مـانند او دست خـالی بـود. عبدالعزیز با خوشی محمد همراه و بر او تکیه کرده بود. خرج عمر ظفر مسعود را اقبال شیدایی بر عهده گرفته بود.

تعیین راه‌های دشوار گذار:

روز حرکت کاروان تاریخ پانزدهم اکتوبر ۱۹۲۲ م تعیین گردید، مـا برای سواری خویش اسب و برای وسایل خویش یابو به کرایه گرفتیم.

داکتر نور محمد که لرزش دست‌ها و پاهایم را در موسم سرمای کابل دیده بود، مرا متنبه کرد که سردی‌های روسیه برایم مهلک تمام می‌شود، دوستان دیگرم نیز امیدوار نبودند که من با این جسم ضعیف و نـحیف، دشواری‌های سفر را تحمل کنم، اما با وجود این همه من به خدمت مولانا صاحب حاضر شده و همراهی با او را اعلان کردم. «هوتا هی جاده پیما پهر کاروان همارا»

حالا دورهٔ دوم زندگی من در کشوری که نه زبان آنرا می‌دانستم و نه در آنجا کدام خویشاوند یا دوستی داشتم به پایان خود رسیده بود. من در افغانستان با دوستان خود به شکل یک مهاجر بیکس آمدم و به محض فضل خدا و حمایت مولانا عبیدالله و اعـتماد وزیـر حـربیه‌افـغانستان سپه‌سالار نادر خان، عضو با رسوخ وزارت حربیه‌افغانستان گردیدم. پس از تصمیم ترک افغانستان، بار دیگر خانه به دوش شدم. باوجود اصرار و امید بخشی‌های حکومت افغانی، من بر آرمان خود، پابند راستین بودم و بخاطر اصولی که به آن باور داشتم، جاه و عزت موجود را یک طـرف گذاشتم و به محیط جدیدی می‌خواستم قدم بگذارم کـه در آن مـحیط بخاطر دینداری ام، پیدا کردن دوست و همدرد دشوار بـود. بـه جـایی می‌رفتم که احتمال داشت آب و هوایش به زندگیم، پایان دهد.

قافله ما ۱۵ اکتوبر ۱۹۲۲ بامداد روز یکشنبه، کابل را ترک گـفت،

حکومت افغانی عوض اینکه ما را از شاهراه کابل که از طریق شهر عمده ترکستان یعنی مزار شریف گذر می‌کرد، روانه کند ؛ راه بامیان را به ما تعیین کرده بود.

بامیان، همانجایی است که در زمان آشوکا امپراطور بزرگ دو مجسمه بزرگ بودا در آنجا ساخته شده بود. و راه آنجا یک راه غیر مشهور بود. این راه از ناحیه سمت شمال می‌گذشت. از آن راه قبل از ما، هیچ قافله‌ای که همرایش اسپ، یابو و قاطر موجود باشد، گذر نکرده بود. تنها مسافران پیاده از راه بالای هندوکش عبور می‌کردند و به طرف ترکستان افغانی می‌رفتند.

با تعیین این راه دشوار گذار و سنگلاخی، در دلهای ما اندیشه‌های گوناگونی پدید گردید، از همه اول این که حکومت افغانی بخاطری که میان ما و سپه‌سالار محمد نادر خان ملاقاتی صورت نگیرد، این راه را انتخاب کرده است. اگر سپه‌سالار مرحوم کسی را به نزد ما بفرستد و ما را نزد خود فراخواند، قاصدش ما را نیابد. وقتی که ما به روسیه رسیدیم از برخی کارگران افغانی شنیدیم که سپه‌سالار مرحوم گماشته‌اش را بـه راه بامیان، اعزام داشته بود تا با ما ملاقی شود و ما را به نزد او برساند. اما چون ما از آن راه سفر نکرده بودیم، بناءً او با ما ملاقی نشد.

تصور دیگر ما این بود که حکومت افغانی امیدوار بود تا مولانا صاحب خاموش نشستن در کابل و ترک فعالیت‌های سیاسی را بپذیرد، اما وقتی که به آرزویش دست نیافت، وضعش درهم و برهم گردید. و خواست در سفر، ما با دشواری‌ها و مشکلات همآغوش گردیم. گمان سوم ما این بود که شاید راه بسیار خطرناک باشد و در نیمه راه قطاع‌الطریقان برما حمله کنند و دار و ندار ما را به یغما برند و ما در حالت بیچارگی بر پناه گزینی مجدد و اقامت در افغانستان مجبوراً راضی گردیم.[۱]

۱ - به نظر مترجم اگر حکومت افغانستان، خواهان اقامت مولانا صاحب عبیدالله سندی و همراهانش در کابل می‌بود، آسانترین راه عدم صدور پاسپورت افغانی به ایشان بود، در حالی که ایشان همه اتباع خارجی بودند، افغانستان برای آنها پاسپورت صادر کرد و این

با رسیدن به ماسکو روزنامه‌های چاپ هندوستان بدست ما رسید که در آن این خبر درج شده بود که در راه مزار شریف، کاروان ما مورد حمله قطاع‌الطریقان قرار گرفته و وسایل ما چور و چپاول شده است. این خبر اگر چه نادرست هم بود، اما نشر آن در روزنامه‌های هندوستان این مسأله را آفتابی می‌کرد که در دل اهالی کابل احتمال وقوع همچو رویدادی موجود بود. برخی شاید این حرف را یقین پنداشته، آن خبر را جهت نشر به هندوستان فرستاده باشند.

گمان چهارمین این بود که چون در آخرین روزهای اقامت ما در کابل، رابطه ما با حکومت افغانی تیره شده بود. شاید هم حکومت افغانی به ما شبخون می‌زد، وسایل ما را چپاول می‌کرد و شایع می‌ساخت که قطاع‌الطریقان در کوهستان‌ها بر کاروان حمله کرده، دارایی ما را چپاول کرده‌اند.

اگر چه کمشنر حکومت شمالی احمد علی خان، دوست من و داکتر نور محمد بود، و با ما از رویهٔ خوبی کار گرفت و از منطقه‌اش ما را با حفاظت تمام عبور داد، اما باوجود این پیوند دوستانه، در دلهای ما از او هم خوف خانه کرده بود. زیرا او طعام چاشت ما را در منزل تنهایی سر و سامان داده بود که بر بالای تپه‌ای قرار داشت و در حوالی آن دیگر منزلی نبود. ما، ده نفر را جهت صرف طعام به آن منزل فراخوانده و باقی خادمان کاروان، سایس (مهتر) و دیگران را در پائین کود نگاه داشته بود. و آنانی که دسترخوان را هموار کردند و طعام را می‌چیدند از گماشتگان علی احمد خان و همه مسلح بودند.

ما اشتباه کردیم که شاید جهت توطئه قتل ،ما را در همچو منطقه آورده‌اند اگر بر ما حمله کنند کسی نه به مدد ما آمده بتواند و نه کسی آه و فغان ما را بشنود. با در نظر داشت همین احتمال، داکتر نورمحمد و خوشی محمد با هم مشوره نموده به دور از نظر صاحبخانه، تصمیم گرفتند

همکاری با در نظر داشت وضع دشوار مولانا صاحب عبید الله سندی و یارانش کار پرارزش و مهمی بود. مترجم

تا تفنگچهٔ هایشان را آماده فیر داشته باشند، از همین رو هردو یکی پی دیگر، به بهانه رفع حاجت به بیت الخلاء رفتند و تفنگچهٔ خویش را آماده آتش کردند و دوباره آمدند. اما بعداً همه این اقدامات غیر ضروری ثابت گردید. زیرا از رویه احمد علی و همکارانش بر ما اطمینان پیدا شد و درک کردیم آنچه ما می‌پنداشتیم، همه گمان بد و بر وهم استوار بوده است.

بعد از صرف طعام چاشت همه ما به سفر خویش ادامه دادیم، زیرا برای ما گفته شد که مشکل است تا شامگاهان به آبادانی دیگری برسیم. ما تقریباً یک ساعت بر زمین هموار سیر کردیم، سپس راه‌های کوهستانی شروع شد و افراد کمشنر احمد علی خان تا مرز منطقه شان ما را همراهی نمودند و در آنجا با ما خدا حافظی کردند. پس ازین، راه تنگ، سنگلاخ و دشوار گذار آغاز گردید. حتی که حمل بار برای یابوها و قاطرها هم مشکل شد و آن حیوانات به بسیار آهستگی، به سیر خویش ادامه میدادند.

مولانا صاحب رساندن سالم کاروان را تا قلهٔ کوه بر دوش من نهاد. زیرا او میدانست که من بخاطر سفر در لشکر افغانی به سمت جنوبی و مشرقی، شخص با تجربه‌ای هستم و خودش با سایرین سوی قله کوه ،روان گردید.

من به کمک گماشتگان خویش و سایس‌ها، کاروان یابوهای بار بردار را یکایک پیش انداخته و از بالای سنگهای بزرگی که در راه موجود بود، با مشکل گذشتیم و دو ساعت بعد همه را بالای قله کوه رساندم. پس از آن نشیبی آمد که پیمودن آن از فراز مشکلتر بود. زیرا پاهای یابوها در خاک فرو می‌رفت و بیم لغزیدن شان موجود بود. یک یابو به مدد دو نفر که یکی لگام او را کوتاه گرفته و نفر دومی از دمش گرفته و در عقب آن روان بود و از چریدن و لغزیدنش مواظبت می‌کرد، آهسته آهسته آنرا به میدان هموار آوردند که این فرود آمدن تقریباً یک ساعت به طول انجامید.

با فرود آمدن از کوه، بعد از طی فاصله‌ای، جهیلی را مشاهده کردیم، در نزدیک جهیل، سایر دوستان خویش را یافتیم، در آنجا «دَم» گرفته،

توقف نموده بودند و انتظار ما را می‌کشیدند. این محل بـخاطر وجـود جهیل و درختان، خوش هوا به نظر می‌آمد اما بخاطر دوری از آبادی و روستا، ویرانه و ترسناک معلوم می‌شد. با نشستن در کنار جهیل و شستن صورت و دست‌ها با آب سرد آن، حواس ما و کاروانیان به حال آمد، به اسبان و یابوها، کاه و جو داده شد تا توان پیمودن راه‌هـای کـوهستانی بعدی را داشته باشند.

روستایی که مقصد ما بود، در کوه دومی واقع بود، ما حوالی ساعت چهار عصر به پیمودن کوه آغاز کردیم، دو ساعت بعد نـزدیکی قـله آن رسیدیم. پس از آن، راه، تنگ و سنگلاخ بود، سم اسـپان و یـابوها بـر سنگ‌های آن به صورت درست گیر نمی‌کرد، در طرف راست راه، کوه سر به فلک کشیده و در طرف چپ آن وادی‌ای بود که از انبوه درختان بـه چشم نمی‌خورد. در نزدیکی قله کوه هم دو اسپ پهلوی هم نمی‌توانستند به سیر خود ادامه دهند، در فاصله راه، میان این محل و قلهٔ کوه، ما بـه منطقه‌ای رسیدیم که از پیش هم تنگتر بود، در آنجا کوتلی هم جلب نظر می‌کرد که طی آن دشوارتر بود، برای عبور اسپان ازین محل با مشکلات زیادی روبرو شدیم.

دوستان ما که در جمله خوشی محمد هم شامل بود تنها تنها، از این محل عبور نمودند و خود را به نزدیک قلهٔ کوه رساندند. بعد از آن اسپ مولانا صاحب پیش شد، اما در عبور ازین منطقه سنگلاخ، پاهای طرف راست آن فرورفته به لرزش شروع کرد، اما به فضل خداوند از افـتادن نجات یافت، ورنه مولانا صاحب جان به جان آفرین تـسـلیم مـی‌کرد و غایله‌ای پیش می‌آمد. در عقب مولانا صاحب من سوار بر اسپ می‌آمدم، با دیدن لرزش اسپ او، من حواس خود را گم کردم، زیرا من نمی‌توانستم به ایشان کمکی انجام دهم. خدایا خیر، خدایا خیر مـی‌گفتم کـه مـولانا صاحب به قلهٔ کوه رسید، وقتی که من از آن محل خطرناک می‌گذشتم، خادم به نزدم آمد و اطلاع داد که یابوی که وسایلم در آن بار بود در آن منطقه دشوار گذار لرزیده و بخاطر بار سنگین نتوانست خود را نگهدارد

و غلتان غلتان از وادی افتاد. من پیاده شده، خادمان و سایس‌ها را دستور دادم به وادی پائین شوند، آنها در وادی مشاهد کردند که یابو بـه اثـر افتادن مرده است، اما پالان در تنه درختی گیر کرده که از افتادن نگاه شده است. آنها به مشکل پالان یابو و صندوق وسایل مرا تا قله کوه رساندند و از جمله کرایه کشان یابوها، یکتن از یابوی خود پائین شد و وسایل را بر آن بارکرد و خودش پیاده همراه با قافله روان گردید.

در قله کوه من دو تخته سنگ بزرگی را مشاهده کردم که سر بر سر هم قرار داده شده بود و از طرف پائین از هم فاصله داشتند و شکـل خـیمه کوچکی را اختیار کرده‌اند که در داخل آن امکان نشستن دو نفر مـیسـر است، به نظرم افتاد که مردی در آنجا نشسته است، چون نزدیک رفـتم دیدم که شخصی در آنجا مرده است. و این می‌رساند که آن شخص در موسم سرما، بخاطر نجات از طوفان برف به زیر آن تخته سنگ‌ها پـناه برده و در اثر سردی، خون او منجمد شده و به همین علت مرده بود و به نظر می‌آید که شخصی آن جا نشسته باشد. اگر کسی در جاهای شبیه آن بر پناه بردن مجبور گردد، بایست بکوشد که خواب بر او غلبه نکـند و همیشه بیدار باشد و دست‌ها و پاهای خویش را حرکت دهد، ورنه با آمدن خواب، خون او منجمد و مرگش یقینی می‌گردد.

کاروان در عبور از قله کوه در حوالی شام موفق گردید و به این ترتیب ما این سلسله کوه را که افغان‌ها آن را کوتل دوشاخ می‌گویند، با از دست دادن یک رأس یابو، طی کردیم. اما منزل مقصود ما از آنجا هم به چشم نمی‌خورد. و تاریکی شب دامن خود را می‌گسترد، چـهار طـرف مـا را تپه‌های خشک و بی‌درخت و کوه‌هایی که جویبارهایی در آن روان بود، فرا گرفته بود. ما از راه تنگ کوهستان، راه خود را به پیش باز می‌کردیم. در اینجا کدام رهروی نبود تا از وی فاصله منزل مقصود خویش را معلوم می‌کردیم و نه نام و نشانی از کدام روستا به نظر می‌آمد. و نه هم روشنی آتشی به چشم می‌خورد ،تا گمان می‌کردیم، آنجا دهکده‌ای وجود دارد.

سیر در تاریکی ،برای اسپان، طی طریق را مشکـلتر نـموده بـود، از

یکطرف خستگی و از طرف دیگر تاریکی و اسپان هم قدم به قدم می‌لغزیدند که بیم افتادن سوار می‌رفت. «بینرجی» از بیم افتادن آن قدر هراسان شد که به گریستن آغاز کرد. از همین رو داکتر نور محمد برایش گفت از اسپ پائین شو و پیاده طی طریق کن. او در پاسخ گفت برادر جای پائین شدن کجاست، من در کجا پائین گردم. بینرجی بخاطر اینکه هندوی بنگالی بود، اردو را شکسته حرف می‌زد. از همین رو بعد از آن وقتی که باهم روبرو می‌شدیم. آن جوابش را به شکل مزاح استعمال می‌کردیم.

به این ترتیب بعد از یک ساعت سفر در تاریکی، ما از دریاچه عبور کردیم و در سمت چپ روشنی ای را دیدیم. مولانا صاحب عبیدالله مرا همراه با داکتر نور محمد به آن سمت فرستاد تا از منزل مقصود معلوماتی بدست بیاوریم. ما به بسیار مشکل در تاریکی شب. دریاچه را عبور کردیم و به کناره دیگر آن رسیدیم، مشاهده کردیم چند خیمه در آن نصب و سپاهیان در داخل آن‌اند. ما دریافتیم که آنها عده‌ای از سپاهیانی اند که برای ترمیم سرک فرستاده شده‌اند و فرماندهی شان را افسری به رتبه تولی مشر Captain بر عهده دارد. ما بخاطر آنها برای خود رتبه عسکری تراشیدیم. داکتر نور محمد خود را دگروال گفت و به من رتبه اعزازی دگرمنی را اعطا کرد! از همین رو ایشان با تواضع با ما رفتار کردند، ما آدرس منزل مقصود را از تولی مشر پرسیدیم. اوگفت بعد از طی یک ساعت به روستایی خواهید رسید که در آنجا رهایش یک شب امکان‌پذیر است، اما در شگفت بود که یک دگروال و یک دگرمن بدون حاضر باش در این تاریکی شب و درین محله بیم زا چه میکنند؟ ما از حالات خود، او را مطلع نساختیم، اما به ظن غالب او گمان کرده است که ما برای گزمه و بازرسی ناگهانی آنجا وظیفه یافته‌ایم. از آنجا به سرعت دور شده و خود را به کاروان خود رساندیم. کاروان سرانجام به دهکده رسید و در آنجا رحل اقامت افگند، آخرین کسی که به دهکده رسید داکتر نور محمد و من بودیم. وقتی که به آنجا رسیدیم، دریافتیم که عزیز احمد و مسعود هنوز نرسیده‌اند. با تلاش در دهکده احوال شان معلوم نشد،

مولانا صاحب در اندیشه فرو رفت که مبادا به آن دو تن کوچک کاروان، کدام مصیبتی پیش آمده باشد.

عزیز احمد برای مولانا صاحب با جان نثاری و اطاعت خدمت می‌کرد، از همینرو نبودن او بر مولانا صاحب بسیار سنگین تمام شد.

مولانا صاحب به من دستور دادند تا به دهکده دیگر بروم و او را جستجو کنم. من سوار بر اسپ، به دهکده دیگر رفتم، آن دهکده پانزده دقیقه فاصله داشت، در آنجا دانسته شدم که عزیز احمد و مسعود در خانه‌ای به انتظار کاروان درنگ کرده‌اند. چه ایشان در تاریکی شب این دهکده را عبور نموده به دهکده دیگر رسیده بودند. من آنها را با خود آوردم که پریشانی مولانا صاحب رفع گردید و به همه اطمینان رو آورد.

آنچه از خوراک برای ما درینجا، دستیاب گردید، به همان اکتفا نمودیم و به خواب رفتیم. بامداد بار دیگر کاروان به سیر خود ادامه داد پس از این ما این رسم را وضع کردیم که یک تن از خادمان پیشاپیش قافله حرکت نموده و در منزل بعدی، مسأله غذا و محل خواب اعضای کاروان را، سر و صورت دهد.

به این ترتیب ما هفت روز بعد به شهر مزار شریف رسیدیم و روز دیگر ۲۳ اکتوبر ۱۹۲۲ م جهت داخل شدن به خاک روسیه و رسیدن به شهر «پته کیسر» که نام تاریخی‌اش ترمذ است. خود را به کنار رود آمو رساندیم.

ما امیدوار بودیم که سوار بر کشتی . به ترمذ خواهیم رسید و از آنجا بوسیله ریل (قطار) وارد بخارا و تاشکند شویم و سپس عازم ماسکو خواهیم گردید. اما بعد از عبور از دریا دریافتیم که در ترمذ ریل نیست، زیرا باسمه چی‌ها (مبارزان ترکستانی مخالف بلشویک‌ها) خط ریل را ویران کرده بودند، برای ما گفته شد که می‌توانید از شهر کرکی (یا کرشی یا قرشی)[1] سوار ریل گردید، و آن شهر از اینجا بوسیله کشتی سه یا

---

۱ - نام دقیق این شهر به گفته استاد دانشمند و محقق پروفیسور عنایت الله شهرانی «قرشی» است که مؤلف تلفظ دقیق آن را ندانسته ، از همینرو آن را به سه گونه ضبط کرده است، نام قدیم این شهر «نسف» است که زادگاه دانشمند شهیر ،علامه نسفی، می‌باشد. مترجم

چهار روز فاصله دارد. و بایست جهت رسیدن به آن شهر سوار کشتی شد. زیرا در راه خشکه، باسمه‌چی‌ها کنترول دارند و امکان گیر افتادن در دست آن‌ها می‌رود، اما سفر در کشتی هم از همچو خطری، خالی نیست. از همین رو ما چار و ناچار تصمیم گرفتیم تا بوسیله کشتی سفر کنبم.

* * *

همراه با مولانا عبیدالله سندی در مسکو

بتاریخ ۲۳ اکتوبر ۱۹۲۲م اثاثیه خود را در «پته کیسر» بر کشتی بار نمودیم و برای مصرف سه شبانه روز غذای مورد نیاز خود را آماده کردیم، زیرا ما امیدوار بودیم که روز چهارم به «کرشی» خواهیم رسید و از آنجا سوار قطار (ریل) خواهیم گردید. کشتی ما در امواج دریای آمو، به آسانی به حرکت افتاد. در چنین سفر به «پارو» زدن کشتی از طرف ما کمتر نیاز افتاد، گاهگاهی که ضرورت پیش می‌گردید در «پارو» زدن همراه با ملاحان همکاری می‌کردیم. در آن ایام، ترکستانی‌های مخالف بلشویک‌ها که باسمه چی‌ها خوانده می‌شدند، در منطقه شبیخون می‌زدند، ما از بیم ایشان می‌کوشیدیم تا کشتی دور از کناره، در وسط دریا به سیر خود ادامه دهد، و در تاریکی شب در جاهای خلوت دور از ساحل لنگر بیندازد. جنگل کنار دریا، بیم‌زا و خوفناک بود و هر لحظه بیم آن می‌رفت که قطاع‌الطریقی بر ما حمله کند، اما به فضل خداوند که کدام حادثه‌ای به وقوع نپیوست.

پس از دو روز سفر ما دریافتیم که بخاطر حرکت آهسته کشتی، روز ششم هم ما به «کرشی» نخواهیم رسید و اغلب گمان اینکه ما شش روز دیگر نیز در سفر خواهیم ماند. طعامی که با خود گرفته بودیم کفاف ما را نمی‌کرد، در راه نه محل بود و باش مردم بود و نه از آدم و آدمیزاد نشانی، تا غذا بدست می‌آوردیم. از همین رو، در روز سوم تصمیم گرفتیم تا در مصرف غذای دست داشته خویش از اقتصاد کار گیریم. اما گرسنگی چیزیست که تحکم بر آن کار آسانی نیست. ما همه تحصیلکرده و از شرایط حساس آن لحظات مطلع بودیم، اما با وجود آن، بر ظلم بر نفس

خویش از طریق کم کردن اجباری خوراک آماده نبودیم. هرچه بود، تصمیم گرفتیم تا آنچه را که از خوراک و نان خشک باقی مانده، جیره بندی نمائیم، و هیچکس از از اندازهٔ تعیین شده نباید بیشتر به مصرف رساند، و همچنان سهم غذای هر کس روزانه برای خودش سپرده شود.

مولانا صاحب مرا به این کار گماشت، تصمیم مولانا صاحب را همه به اتفاق آراء پذیرفتند. اما این کار، برای من نهایت دشوار بود، زیرا به یک کس طعام دادن و دیگری را نیمه گرسنه ماندن، نزد من جرم غیر قابل بخشش بود.

داکتر نور محمد و خوشی محمد قامت بلند، بردبار و نسبت به دیگران به غذای بیشتر ضرورت داشتند و ارتباط من با آن دو، نسبت به سایرین دوستانه‌تر و عمیق‌تر بود، آنها بخاطر گرسنگی زیاد، مرا مزاحم می‌شدند، ولی من هیچگاهی از سهمیهٔ ایشان، برایشان بیشتر غذا ندادم. به یاد دارم که روزی آن دو با اصرار فراوان، از من غذای بیشتر خواستند و در ضمن بسیار چاپلوسی هم کردند، اما من حرف‌های ایشان را نپذیرفتم. (وقتی که به مسکو رسیدیم، هر گاهی که یاد آن حادثه می‌شد، آن‌ها کار روایی‌های مرا در این ارتباط می‌ستودند).

به این ترتیب خدا خدا گفته، هفت روز را با مشکل سپری کردیم و بعد از ظهر روز هفتم به «کرشی» رسیدیم. در کنارهٔ دریا، وسایل خود را بر گادی‌ای بار کردیم، عراده‌های آن گادی دو برابر عراده‌های گادی‌هایی بود که ما در هندوستان به دنبال گاو می‌بستیم و علتش هم این است که زمین‌های کنارهٔ دریا، دلدل زار و دارای گِل و لای فراوان است، اگر قطر عراده‌ها کوچکتر باشد، گادی در زمین دلدلزار و پر لای فرو می‌رود. سرک‌های پخته اندک است، و مردمی که از شهر به روستاها می‌روند بخاطر گل و لای، بسیار به تکلیف می‌شوند.

در نیمه راه حرکت به ایستگاه، ما با یک سرباز روسی روبرو شدیم که چهره اش بسیار چرکین و از مشاهده‌اش بر می‌آمد که شاید بیش از یک هفته باشد که صورتش را نشسته، زیرا شکل او خوفناک بود، غالباً برای

او جیره غذای یومیه‌اش هم نمی‌رسید. زیرا پوست صورتش پـژمرده و نزار و استخوان‌های چهره‌اش برآمده بود. این سرباز عهده‌دار امـنیت و آرامش در آن جنگل خوفناک بود، شاید حال دسته رزمی که او بـه آن مربوط بود، همین طور زبون می‌بود. اگر کدام لشکر بزرگ و منظم در آن وقت بر روسیه حمله می‌کرد، نه تنها ترکستان بلکه هـمه روسـیه را از چنگال کمونیست‌ها نجات میداد، اما مشیت ایزدی این بود که روسـیه کمونیست برای همه جهان متمدن، منبع خطر گردد.

ایستگاه قرشی:

دو ساعت بعد گادی ما به نزدیکی ایستگاه ریل مواصلت ورزید، ما وسایل خود را پائین و به انتقال آن آغاز کردیم. در آنجا نه کدام حمّالی بود و نه هم کدام مزدورکار، تا ما را کمک می‌کرد. از همین رو، دو - دو نفر یک صندوق را حمل می‌کردیم و آنرا نزد مولانا صاحب که در ایستگاه منتظر انتقال وسایل و اثاثیه هایش بود پائین می‌بردیم و بار دیگر به طرف گادی می‌رفتیم و باقی سامان را می‌آوردیم، وقتی که همه وسایل را در ایستگاه رساندیم. من به جستجوی صندوق خود شدم، اما آن را در میان سایر صندوق‌ها نیافتم. این جا و آنجا به جستجو پرداخته و از مردم دور و پیش نیز پرسیدیم، اما آن را پیدا نکردیم. سرانجام به این نتیجه رسیدیم که کدام ترکستانی، چشم مولانا صاحب را دزدیده و صندوق را از نزدش ربوده است.

در آن صندوق دو جوره لباسم بود که سردار محمد هاشم خان (برادر کوچک سپه‌سالار محمد نادر خان که در دوران پادشاهی او صدر اعظم تعیین گردید) در وقت حرکت از کابل به من تحفه داده بود. در روسیهٔ آن زمان وقوع همچو رویدادی، همه گیر بود. زیرا در آن کشـور امـنیت و آرامش نبود، ما زبان روسی را نمی‌دانستیم، در جمله مـا تـنها خـوشی محمد کم کم و شکسته شکسته به روسی حرف می‌زد. بناءً بیان حال و استمداد از کسی از توانایی ما به دور بود، بخاطر ضیقی وقت و ترسیدن از حرکت ریل، نتوانستیم موضوع را به پولیس اطلاع دهیم، به این ترتیب

ما نتوانستیم بیش ازین به جستجوی صندوق بپردازیم. ناگزیر با از دست دادن وسایل زیاد، با دل ناخواسته مجبور شدم همراه با دیگر دوستان خویش سوار ریل گردم.

ما از اینجا به طرف بخارا روان بودیم، من تنها همان لباسی را داشتم که پوشیده بودم. در ریل داکتر نورمحمد و باقی دوستان مرا تسلی میدادند که ما برایت پیراهن و پتلون خود را میدهیم، اما این حرف بی‌معنی بود، زیرا لباس‌های ایشان بر تن من موزون نبود، در روسیه آن زمان هم خرید لباس ، نا ممکن بود، زیرا در بازار همچو چیزها به فروش نمی‌رسید. بناءً مجبور شدم با لباس‌های آن دوستانم که بر بدن من مناسب بود، بسازم.

ریل در روسیه از ریل هندوستان یا کشورهای دیگر فرق دارد، و طرز ساخت آن بالکل جداگانه است. ما در ریل محلی نمی‌توانستیم سفر کنیم، زیرا منزل مقصود ما دور بود و ریل یک روز و دو شب بعد به بخارا می‌رسید. ما تکت (بلیت) ریلی را گرفتیم که در آن بتوانیم بخواب برویم. کوپه‌های ریل روسی دو نوع است یک قسمش که در داخل آن توشک است و آنرا به روسی Lekhki یعنی نرم می‌گویند و برابر است با درجه «فرست کلاس» و قسم دوم آن که چوکی‌هایش چوبی است نه توشکی دارد و نه بستری و آنرا Teverdi یعنی سخت می‌گویند، و معادل است با درجه دوم.

حرکت به سوی بخارا:

از کرشی تا مسکو بخاطر اینکه ما انقلابیون هندوستانی بودیم به حیث مهمان دولتی پذیرفته شدیم، تکت درجهٔ دوم ریل برای ما خریداری شد، در ریل کانتین فروش خوارکه موجود نبود ،از همین رو برای راه و در ورود از ایستگاه آن غذایی که پیدا می‌شد، ابتیاع نمودیم، شامگاهان ریل به سوی بخارا به حرکت افتاد. این سفر برای من نهایت تلخ بود، زیرا هر لحظه‌ای که متوجه بی سروسامانی خود می‌شدم اندوهناک می‌گردیدم که من محتاج دیگران شده‌ام. در حالی که حالت مالی من در کابل، نسبت

به همه بهتر بود.

در کوپه‌های ریل روسی، چهار چهار نفر سوار می‌شدند و در شب دو نفر در یک طرف و دو نفر بر طرف دیگـر در بـالا و پـائین بـه خـواب می‌رفتند، من و داکتر نورمحمد، عزیز احمد و مولانا صاحب در یک کوپه سوار بودیم، باقی در کوپه‌های دیگر. سفر مع‌الخیر به پایان رسید و ما بعد از دو شب و یک روز به بخارا رسیدیم.

در بخارا برای ما به حیث مهمانان دولتی در عمارتی که در وسط باغ بزرگی قرار داشت، جای رهایش تعیین گردید. ما دو روز را در آنجا سپری کردیم، علت هم این بود که در ریل‌های که تذکر رفت، جای پیدا کـردن مشکل بود.

چون روز شده بود ما به سیر شهر پرداختیم، در دکان‌های بازار، امتعه به چشم نمی‌خورد، مقابل شدن با دهاتیان ترکمن که چپن‌های دراز بر تن و کلاه‌های بزرگ پشمی بر سر داشتند، ترسناک بود. آن‌ها خوراکه باب را از روستاها،جهت فروش به بازار می‌آوردند و در محلات آن‌ها، ازدحام بسیار زیاد بود.

ما دریافتیم که اهالی شهر نیازهای زندگی خود را با خـرید اشـیایی آورده شده توسط آن دهاتیان، پوره می‌کنند. بی‌نظمی در هر جا به چشم می‌خورد و توجهی به نظافت و پاکی صورت نمی‌گرفت.

روسها پس از پـیروزی انـقلاب بـلشویکی، اسـتوار بـر تـعلمیات کمونیستی جایدادها، خانه‌ها، دکان‌ها، سرمایه‌ها، و کارخانه‌های مردم را تصرف کرده بودند. زیرا اصول کـمونیستی، مـلکیت فـردی را اجـازه نمیدهد و به این ترتیب هر کس در سطح یک کارگر تنزل کرده، بـخاطر قوت لایموتش محتاج حکومت گردیده بود . این امـر را، بـلشویک‌ها مساوات اجتماعی می‌خواندند. منازل مسکونی بسیار اندک بود، طوری که یک خانواده در یک اتاق، زندگی به سر می‌برد.

از پیروزی انقلاب پنج سال سپری شده بود، اما با وجود آن هر طرف بی نظمی حکمفرما بود. تنها آنهایی نان دریافت می‌داشتند که از طرف

حکومت وظیفه‌ای داشتند و یا به کاری مصروف بودند. کسی که کار نمی‌کرد، حتماً گرسنه می‌بود، کهنسالان، ناتوانان و بیماران در مستمندی به سر می‌بردند که هر انسان را به رحم و شفقت بر اوشان وا داشت.

بخارا که زمانی مرکز دانش و تمدن اسلامی بود و اشخاص بزرگی نظیر امام بخاری در آن سرزمین زاده شد و دانشمندانی همچون ابن سینا، شیخ نقشبندی در آن زندگی به سر می‌بردند، در این ایام به قصبهٔ ویرانی تبدیل شده بود، مساجد و درسگاه‌های سابقه، حالت زاری داشت.

روز اول بعد از اینکه طعام شام را صرف کردیم، مولانا صاحب به اتاقش که در «شاه نشین» آن عمارت تعیین شده بود و بعد از طی راه زینه به آنجا می‌رسید، تشریف برد که از اتاق ما بلندتر بود و از اتاقش، بسترهای اتاق ما را می‌توانست به درستی مشاهده کند. قبل ازینکه مولانا صاحب استراحت شوند، خوشی محمد (محمد علی) به خدمت ایشان رفت و درین مسئله که در آینده در روسیه به چه طرز کار و فعالیت سیاسی دست یازد، با ایشان گفتگو کرد، خوشی محمد رویه‌ای را اختیار کرد که از آن برمی‌آمد که او می‌خواست، مولانا صاحب بر اساس تعلیمات کمونیستی فعالیت کند و از رهنمایی‌های او استفاده برد. و همچنان مولانا صاحب را تهدید کرده بود که اگر او در تأیید کمونیست‌ها سهم نگیرد، در روسیه نان خشک هم برای خوردن پیدا نخواهد کرد، زیرا رهایش در آنجا، نه تنها برای پیشوایان مذهبی، حتی به پیروان عادی مذاهب هم ممکن نیست.

مولانا صاحب از حرف‌های خوشی محمد، بسیار اندوهناک گردید. شخصی که در افغانستان سال‌ها زیر حمایتش قرار داشت و با وجود کمونیست بودنش، مولانا صاحب زمینه اقامت او را در کابل فراهم ساخت و نتایج همه فعالیتش را بر ذمه گرفت و قبلاً از شاگردان مولانا صاحب بوده و در برابرش زانو تلمذ زده بود، اما امروز همان شخص، مولانا صاحب را به فعالیت تحت رهنمایی خود مجبور می‌کند و برایش می‌گوید که اگر چنین نکند به او نان خشک هم در روسیه نخواهد رسید.

وقتی که ازین گفت و شنید اطلاع حاصل کردم، نهایت اندوهناک شدم، زیرا مرشد بزرگ ما که از او آموزش و پرورش دینی و دنیوی را فرا گرفته‌ایم، اکنون بخاطر تنگدستی، محتاج شخصی شده است که همه احسان او را فراموش کرده و اراده کرده است که آن بزرگوار را طبق میل و دستور خویش بچرخاند.

از همین رو نزد مولانا صاحب رفتم و همه سرمایهٔ خود را که به پنجاه و دو پوند طلایی انگلیسی بالغ می‌گردید که بخشی آنرا از معاش خویش در کابل پس انداز نموده و بخش دیگر آن را از فروش اسپ و وسایل خود به دست آورده بودم، به مولانا صاحب تقدیم نمودم و گفتم: این پول را هر قسمی می‌خواهید به مصرف برسانید، اعم از رفع نیازمندی‌های شخصی یا فعالیت‌های سیاسی. همه اختیار آن، از آن شماست و بعد از این لحظه، من در این پول اختیاری ندارم. سپردن این پول ناچیز به مولانا صاحب عبید الله برای من کدام کار فوق‌العاده شمرده نمی‌شود، زیرا مولانا صاحب، آموزگار من بود که با تدریس قرآن کریم، ایشان مرا فیض بار ساختند و در ساختن شخصیت من، مرا مدد رساندند. من هر قدر به ایشان خدمت کنم باز هم کم است، و این عمل کوچک در راه خدمت او موجب سرفرازی من بود.

مولانا صاحب تصمیم مرا با خوشی پذیرفت و به این ترتیب کم از کم به او اطمینان رو آورد که از لحاظ مالی بعد از ین نیازمند به کسی نخواهد بود و در ایام اقامت در روسیه به خاطر خورد و نوش، دستش به کسی دراز نخواهد شد. پس ازینکه خاطر مولانا صاحب ازین ناحیه آرامش یافت با خاطر جمعی تام در مورد برنامه آینده به تفکر پرداخت و آثار اندوهی که با حرف‌های خوشی محمد به سراغش آمده بود، از میان رفت.

مولانا مدنی که نوشته است مولانا صاحب راه‌های دور و دراز را پیاده می‌پیمود و مدتها در فاقه و گرسنگی به سر می‌برد، این ادعا سراسر غلط است، مولانا صاحب در افغانستان که دارای سرک موتر یا ریل نیست؛ به

سواری اسپ سفر می‌کرد و یک قدم هم به پیاده رفتن مجبور نشده بود و نه در روسیه گرسنه مانده بود. او مهمان حکومت روسیه بود و بعد از آزردگی از خوشی محمد، من سرمایه خود را در اختیار ایشان قرار دادم.

در روسیه قدر و ارزش طلا را ازین می‌توان تصور کرد که یک بالا پوش ساخته شده از پوست «سمور» را می‌توانستیم در برابر یک پوند انگلیسی ابتیاع نمائیم.

من بعد از این به صورت کلی دست خالی بودم. وسایلم که قبلاً دزدیده شده بود، پول نقدی که داشتم آنرا به مولانا صاحب سپردم. و حالا من به عنایت و کرم خداوندی اعتماد و اتکا داشتم، خدا را صدها هزار بار شکر که او مرا هیچگاه محتاج کسی نساخت.

از جمله دوستان ما عبدالرشید به این فیصله رسید که از ما جدا شود و به بخارا برود، زیرا در بخارا نسبت بـه دیگـر حـصص روسـیه، تـعداد مسلمانان زیادتر بود و از جمله دوستان کوهاتی ما، حافظ عبدالحمید که همراه با سایر مهاجرین قبلاً به روسیه آمده بود، هم در بخارا اقامت داشت و عبدالرشید بعداز ملاقات با حافظ عبدالحمید چنان تصمیمی را گرفت. ما از جدا شدن عبدالرشید بسیار غمگین گردیدیم، زیرا او همدم و همراز خوب و شخصی نیکو سیرتی بود. بعد از چندی به ما اطلاع رسید که او در بخارا نتوانسته است به زندگی ادامه دهد، بناءً از راه ایـران، دوبـاره رهسپار هندوستان شده است.

در تاشکند:

از بخارا رهسپار تاشکند شدیم و بخاطر رفتن به مسکو، یک روز را در ایستگاه ریل در تاشکند در حالت انتظار به سر بردیم، در تاشکند ما را در منزل بزرگی جای دادند. ما دریافتیم که این خانه در گذشته مربوط بـه کدام شخص ثروتمندی بوده است. ما به سیر بازار تاشکند رفتیم، در حصه قدیمی شهر اهالی ترکستان و در حصهٔ جدید آن روسها زندگی می‌کردند. در تمام شهرهای روسیه ،روال زنده گی چنین بود .

در زمان حکومت تزاری خانواده‌های روسی در این مـناطق اسکـان

داده شده بودند تا مردم آهسته آهسته دلدادهٔ فرهنگ و طرز معاشرت روسی گردند. بلشویک‌ها به تطبیق این سیاست تزارها، با قوت هر چه بیشتر عمل کردند و برای «روس سازی» مردم تکنیک‌های جدیدی را به کار بردند.

بلشویک‌ها چون دشمن دین هستند از همین رو برای نابودی نام اسلام سرا پا به تلاش پرداختند، رواج دادن زبان روسی یکی از اهداف اولی آنان بود، و برای نوشتن زبان‌های ترکستان، الفبای روسی را اعمال کردند، در حالی که در آغاز می‌خواستند الفبای لاتین رواج یابد، چون ترکیه الفبای عربی را به الفبای لاتین تبدیل کرد روس ها دستور تبدیلی آنرا در ترکستان به الفبای روسی صادر کردند تا مسلمانان روسیه که از نژاد ترک اند، با ساکنان ترکیه، رابطه‌ای ایجاد نه نمایند.

تعلیمات دینی در ترکستان قدغن اعلام گردید، تاریخ ترکستان را سر از نو تدوین کردند، ناقلین روس به تعداد زیاد در ترکستان و سایر شهرهای آسیای میانه متوطن گردیدند. و برای برتری موقف آن ناقلین روسی تبار، کمک‌های گوناگون و فراوانی صورت می‌گرفت، اهالی ترکستان که نسبتاً فقیر و مستمند و بیسواد اند، در برابر موج آن نو واردان روسی جذب گردیدند و سرانجام تاریخ، رسم و رواج‌ها و عنعنات خویش را فراموش کردند.

در تاشکند، دانشگاه بزرگ شرقی تأسیس گردید که در آن نوجوانان مربوط به ملیت‌های مختلف، تحت تعلیمات کمونیستی قرار گرفتند. نام آن دانشگاه، اما در حقیقت مدرسه تبلیغاتی بود که در آن زبان روسی تدریس می‌گردید و به نو جوانان کشورهای مختلف ایدیولوژی کمونیستی آموزش داده می‌شد و طور پنهانی به کشورهای شان اعزام می‌گردیدند تا به نفع روسیه، تبلیغات کمونیستی کنند و افکار (ظاهراً) انقلابی را پخش و نشر نمایند.

در این دانشگاه، نوجوانان مسلمانی هم بودند که از هندوستان به فغانستان مهاجرت نموده و بخاطر وضع ناگوار آنجا، خود را به روسیه

رسانده بودند، آنها برای برپایی انقلاب کمونیستی در هندوستان تحت آموزش قرار گرفته بودند.

در تاشکند ما با دوست کوهاتی خود فقیر شاه روبرو شدیم که همرا با سایر مهاجرین به روسیه آمده بود، او در مکتب هوایی (پیلوتی) روسیه شامل شد و بعد از یکسال به مسکو رفت تا در مکتب عالی این رشته شامل گردد و سپس آموزگار این رشته شود، اما در مسکو برایش گفته شد که تا وقتی که ایدیولوژی کمونیستی را قبول نکند، برایش در این رشته زمینه تحصیل بیشتر، میسر نخواهد شد. او بعدها این شرط را پذیرفت، تحصیل خود را به پایهٔ اکمال رساند و در ارتش روسیه بحیث معلم نیروی هوایی مقرر گردید. در آغاز سال ۱۹۲۴ میلادی با او بار دیگر در مسکو دیدار کردم.

حرکت به سوی مسکو:

بعد از اقامت یک روزه در تاشکند ،به طرف مسکو روانه شدیم. در این ریل هم، کانتین برای غذا موجود نبود، از همین رو در هر ایستگاهی که ریل توقف می‌کرد، ما در جستجوی غذا می‌شدیم. آب آشامیدنی به صورت رایگان به هر کس داده می‌شد که ما از آن چای آماده می‌کردیم و با نان سیاهی که از بازار می‌خریدیم، همراه با گوشت اسپ صرف می‌نمودیم، مصرف غذا و کرایه ریل ما از طرف حکومت پرداخته می‌شد. آنان ما را انقلابیون هندوستانی خطاب می‌کردند و ما به همین خاطر مهمان حکومت روسیه محسوب می‌گردیدیم.

هر دو طرف خط ریل تا جایی که چشم کار می‌کرد مملو از برف به نظر می‌آمد، در میان دو خط آهنین ریل و هر دو کناره آن توده‌های برف جمع بود که احتمال افتادن ریل می‌رفت، و منظره آن خطرناک و بیم آفرین بود.

آبادی در راه کمتر به نظر می‌آمد، روستاهای کوچکی در نیمه راه به چشم می‌خورد، بام‌های منازل آن مملو از برف بود، بیننده، گمان می‌کرد که در این محلات نه آدمی است و نه آدمیزاد.

ما یک هفته بعد، عصر روز دهم اکتوبر به مسکو رسیدیم و در «هوتل

لکس Lux Hotel» برای ما جای تهیه گردید. در این زمانه، در مسکو هر چیز به قلت مواجه بود، منازل رهایشی به بسیار مشکل پیدا می‌شد و در هر کار، حکومت دخالت داشت، پیدا کردن خانه کرایی ناممکن بود، زیرا مردم مالک خانه‌های خود نبودند و همه چیز ملکیت حکومت شناخته می‌شد. یک خانواده در یک اتاق زندگی می‌کرد، به همین خاطر در یک خانه چندین خانواده زندگی داشتند که غسل خانه و بیت الخلاء آن مشترک بود.

در لکس هوتل کمونستهای مسافر و عناصر ملی سایر دول که مهمانان حکومت روسیه بودند اقامت داشتند. برعلاوه برخی رهبران رده‌های بالایی حزب کمونیست روسیه نیز در آنجا به سر می‌بردند.

نمایندگان احزاب کمونیست که از سایر ایالات به مسکو می‌آمدند. اکثراً در لکس هوتل رحل اقامت می‌افگندند.

در این هوتل برای همه ما یک اتاق بزرگ تخصیص یافت، دست شویی داشت، اما تشناب جهت غسل در آن نبود، با آمدن در این هوتل، رحمت علی زکریا نیز به ما پیوست و به این ترتیب تعداد ما بار دیگر به ده نفر رسید.

طوری که در صفحات قبلی یاد آور شدم رحمت علی زکریا، همراه با عبدالرزاق از کابل فرار نموده به مزار شریف رفته بودند. عبدالرزاق بار دیگر به کابل رفت اما رحمت علی که جوان احساساتی بود، نتوانست زیر نظارت بودن را تحمل کند، همان است که او از مزار شریف داخل قلمرو روسیه گردید، و در زمان تحریک هجرت از جمله دوستان ما عبدالحمیدنیز همراه با سایر مهاجرین، خود را به تاشکند رساند و در آنجا همراه با زکریا شامل دانشگاه شرقی شدند.

با آزادی افغانستان، امیر امان الله خان هیأتی را تحت ریاست ولی محمد خان غلام بچه به روسیه، ترکیه و کشورهای اروپایی فرستاد تا به زمامداران آن کشورها، استقلال افغانستان را خبر دهد و روابط سیاسی افغانستان را با آن کشورها تأمین دارد، در این هیأت عبدالهادی

خان شاگرد محمود طرزی عضویت داشت. مولانا صاحب عبیدالله برادر زاده‌اش عزیز احمد را نیز شامل این هیأت ساخت. وقتی که عزیز احمد به تاشکند رسید، حکومت روسیه او را همراه با سایر انقلابیون هندوستانی شامل دانشگاه شرقی نمود. وقتی که آن دانشگاه به مسکو انتقال یافت او با رحمت علی زکریا و عبدالحمید به مسکو رفت. و از مسکو، عزیز احمد همراه با هیأت عبدالهادی خان (داوی) بار دیگر به کابل مراجعه کرد، و سپس در کاروان ،همراه با مولانا صاحب به مسکو عودت کرد.

عبدالحمید در مسکو شامل دانشگاه Communist University of Eastren Tallers (دانشگاه کمونیستی زحمتکشان شرق) که از دانشگاه شرقی تاشکند، از لحاظ سویهٔ تعلیمی بلند پایه‌تر است شامل گردیده و در لیلیه آن اقامت می‌کرد، از همین رو او در هوتل لکس همراه ما رهایش نداشت.

در این هوتل برای هر یک از اقامت کنندگان «کارت شناسایی» داده می‌شد که در آن، اسم، فوتو، تاریخ آمدن به هوتل درج می‌گردید و بالای آن مهر هوتل، خودنمایی می‌کرد.

هر شخص مقیم در هوتل، حین ورود به ارایهٔ کارت خود مجبور بود و اگر کسی از بیرون هوتل می‌خواست با شخصی اقامت کننده در هوتل ملاقات کند، نام آن شخص را به فرد موظف می‌گفت و فرد مؤظف با مراجعه به فهرست مهمانان، به شخص مطلوب تیلیفون می‌نمود و وی را به رسپشن فرا می‌خواند. اگر مقیم می‌خواست مهمانش را به اتاق خود ببرد، کارت خود را در نزد رسپشنست ،می‌گذاشت و اجازه نامه هوتل را که در روسی آنراPropuska می‌گویند، اخذ می‌کرد. در این اجازت نامه اسم ملاقات کننده و زمان ورودش به هوتل درج می‌گردید، سپس اجازه می‌یافت . ملاقات کننده وقتی که ملاقاتش پایان می‌یافت قبل از برون شدن از هوتل، در اجازت نامه امضا می‌نمود و زمان خروجش در آن درج می‌گردید. و مقیم، اجازت نامه را به رسپشنست تسلیم می‌داد و کارت خود را دوباره اخذ می‌کرد. این رسم در دفاتر حکومتی نیز معمول بود.

در روسیه هر کسی باید با خود «کارت شناسایی» داشته باشد و همیشه آنرا با خود حمل کند و پولیس می‌تواند در شب یا روز، هر وقتی که بخواهد برای تعیین هویت افراد، تقاضای ارایهٔ کارت شناسایی نماید. اگر کسی بر سبیل تصادف کارت شناسایی‌اش را همراه نداشته باشد یا با وجود داشتن کارت شناسایی، مورد اشتباه پولیس قرار گیرد، فوراً به زندان فرستاده می‌شود.

من وقتی که در سالهای ۱۹۳۲ م ۱۹۳۶م و ۱۹۳۷ م به روسیه بار دیگر سفر کردم، همین رسم جاری بود، و گفته میشود که تا کنون به این قانون رفتار می‌شود.

در سال ۱۹۲۲ این عذر آورده می‌شد که از پیروزی انقلاب، مدت اندکی سپری شده است و حکومت از نیروهای ارتجاعی، بیم دارد و برای تأمین امنیت و آرامش در سراسر کشور، اِعمال این نوع سختگیری‌ها جریان دارد. اما در سال ۱۹۳۷ میلادی که بیست سال از پیروزی انقلاب سپری می‌گردید، وضع این نوع قوانین، دال بر این بود که حکومت از رعایای خود بیم دارد، از رویداد یاد شده، به این نتیجه میتوان رسید که سیستم بلشویکی، مورد پسند مردم نیست؛ بلکه با اِعمال زور بر مردم حکومت می‌کند.

هندوستانی‌های مقیم مسکو:

روزی که به مسکو رسیدیم، هندوستانی‌های مقیم آن خطه، جهت دیدار ما به هوتل آمدند که در جمله دوست دوران کالج ما عبدالحمید هم شامل بود. طوری که در بالا یاد آور شدیم او در دانشگاه کمونیستی زحمتکشان شرق ، مشغول فراگیری تعلیم بود و در لیلیهٔ آن دانشگاه به سر می‌برد.

در جمله کسانی که به دیدار ما آمدند یکی هم عبدالوارث بت بود، این نوجوان، در نهضت هجرت به کابل رفته و در اردوگاه مهاجرین در جبل‌السراج مقیم بود، اما نتوانست با مشکلات آنجا بسازد، همان بود که در یک کاروان مهاجرین که تعداد شان به هشتاد و نود تن می‌رسید و در

جمله محمد اکبر خان هزاروی، فضل الهی قربان، شوکت علی عثمانی و دیگران شامل بود به ترکستان افغانی رفتند و از آنجا قصد داشتند از طریق روسیه عازم ترکیه گردند. این کاروان با رنجهای فراوان داخل روسیه شد و در روسیه مورد حمله ترکستانی‌های باسمه‌چی که برخلاف روسهای بلشویک می‌رزمیدند، قرار گرفتند، و همه وسایل ایشان به غارت برده شد و خود شان اسیر گردیدند. گلوله باری روس‌ها بر مواضع باسمه چی‌ها سبب گردید که باسمه چی‌ها فرار نمایند و این کاروان مدتی در کرشی اقامت اختیار کرد، چندی بعد کاروان به دو بخش تقسیم گردید، یک بخش آن که در جمله عبدالوارث هم شامل بود از راه باکو به طرف ترکیه رهسپار شد. و بخش دیگر کاروان به تاشکند رفت.

کاروانی که قصد ترکیه داشت نتوانست از باکو پیشتر برود، همان بود که عبدالوارث به تاشکند و سپس بار دیگر به کابل رفت. در کابل به استثنای عبدالوارث، هندوستانی‌های دیگر رهسپار شبه قاره گردیدند. عبدالوارث در کابل در دفتر ترجمه‌ای که جمال پاشا آنرا برپا داشته بود، زیر سرپرستی اقبال شیدایی کار را شروع کرد.

وقتی که جمال پاشا کابل را ترک گفت و به مسکو رهسپار گردید، عبدالوارث با مولانا برکت الله بهوپالی که از هیأت جرمن و ترکیه که راجه مهندرا پرتاب نیز عضویت آن را داشت جدا گردیده بود، یکجا شد. هیأت ترکیه و جرمنی به قصد سفر به جرمنی مدتی در کابل رحل اقامت افگند، و عبدالوارث به مسکو رفت و در خدمت مولانا برکت‌الله مدتی را سپری کرد. اما پس از شهادت انور پاشا، وقتی که مولانا برکت‌الله بهوپالی از روسیه رهسپار جرمنی گردید و از آنجا به سویس رفت، نتوانست عبدالوارث را با خود ببرد، و علتش هم این بود که عبدالوارث پاسپورت (گذرنامه) نداشت. از همین رو عبدالوارث شامل دانشگاه شرق مسکو گردید.

در جمله کسانی که به لکس هوتل جهت دیدار ما آمدند، فضل‌الهی قربان و صفدر هم بودند که هر دو در دانشگاه شرقی درس می‌خواندند.

این دو شاید در هندوستان، مکتب متوسطه را هم نخوانده بودند، اما ایشان چند اصل و تئوری کمونیستی را طوطی وار به حافظه سپرده‌بودند، همیشه آنرا زمزمه می‌کردند. آنها عضو حزب کمونیست هندوستان بودند، فضل الهی قربان نسبت به صفدر هوشیارتر و غالباً تحصیلاتش نیز از او بیشتر بود.

شب ما جهت سیر در بازار، از هوتل برون شدیم، برفباری جدیداً شروع گردیده بود. در شهر مسکو برای پاک کردن سرک‌ها توجهی صورت نمی‌گرفت، سرک‌ها یخبندان بود که حرکت را دشوار می‌ساخت و ما با پاپوش‌های چرمی خویش، بر آن می‌لغزیدیم.

در آغاز ما، بعد از هر سه چهار قدم یکبار می‌لغزیدیم که بیم شکستن پاهایمان می‌رفت، از همین رو هندوستانی‌های مقیم مسکو که رفتن بالای یخ را تمرین کرده بودند، ما را رهنمایی و کمک می‌نمودند، آنها دست‌های ما را گرفته با احتیاط همراه ما به سیر ادامه میدادند.

اهالی روسیه عوض بوت چرمی، بوتهای نمدی طویل به پا می‌کردند و کلاه‌هایی از پوست سمور بر سر داشتند که گوشها و پیشانی شان را پنهان می‌کرد و گردنبندهای پشمی هم می‌بستند.

در آغاز ما نه پای پوش‌های نمدی داشتیم و نه کلاه‌های از پوست سمور، از همین رو از سردی بسیار به تکلیف بودیم.

بعد از رسیدن به مسکو دو روز بعد همراه با داکتر نورمحمد، در یک پارک نزد عکاس سیار فوتویی گرفتیم، که مشاهده وضع کذایی مان، ما را به خنده وامیداشت.

همچنان روز دوم مواصلت به مسکو، به طعام خانه هوتل لکس رفتیم که در مینوی غذا «پلو» هم درج بود، ما بعد از ترک کابل در راه پلو نخورده بودیم، از همین رو وقتی که در مینو نام پلو را دیدیم، بسیار خرسند گردیدیم و به گارسون گفتیم برای ما پلو بیاورد. اما آنچه بنام پلاو برای ما حاضر شد به «کچری» شباهت داشت، مقدار آن هم اندک بود همراه با یک بازوی مرغ که گوشت آن هم کم بود.

آنچه که روسها به افتخار آنرا پلو می‌گفتند، از کچری هم بدمزه‌تر بود. ما به ناحق قیمت گزاف آنرا پرداختیم و گرسنه هم ماندیم.

نان در مسکو از جو تهیه می‌گردید. و رنگ آن هم سیاه بود، غذای دیگری که دستیاب می‌شد، گوشت اسپ بود، آنهم در آب جوش داده می‌شد و همراه با مقدار «مصاله» آماده می‌گردید.

* * *

خادم دین رسول الله امیر حبیب الله کلکانی، در ایام فرمانروایی (۱۹۲۹ میلادی، کابل)

واعتصموا بحبل الله جميعا ولا تفرقوا

حبيب الاسلام

حبیب الاسلام منتشره کابل در ایام سلطنت امیر حبیب الله خان کلکانی

29593

امیر سید عبد الاحد خان پادشاه بخارا

امیر سید عالم خان پادشاه بخارا در ایام مهاجرت در کابل

نادر شاه و برادرانش

نادر خان حین ملاحظه رسم گذشت عسکری در کابل

منار «نجات» یاد گار پیروزی نادر شاه بر امیر حبیب الله کلکانی

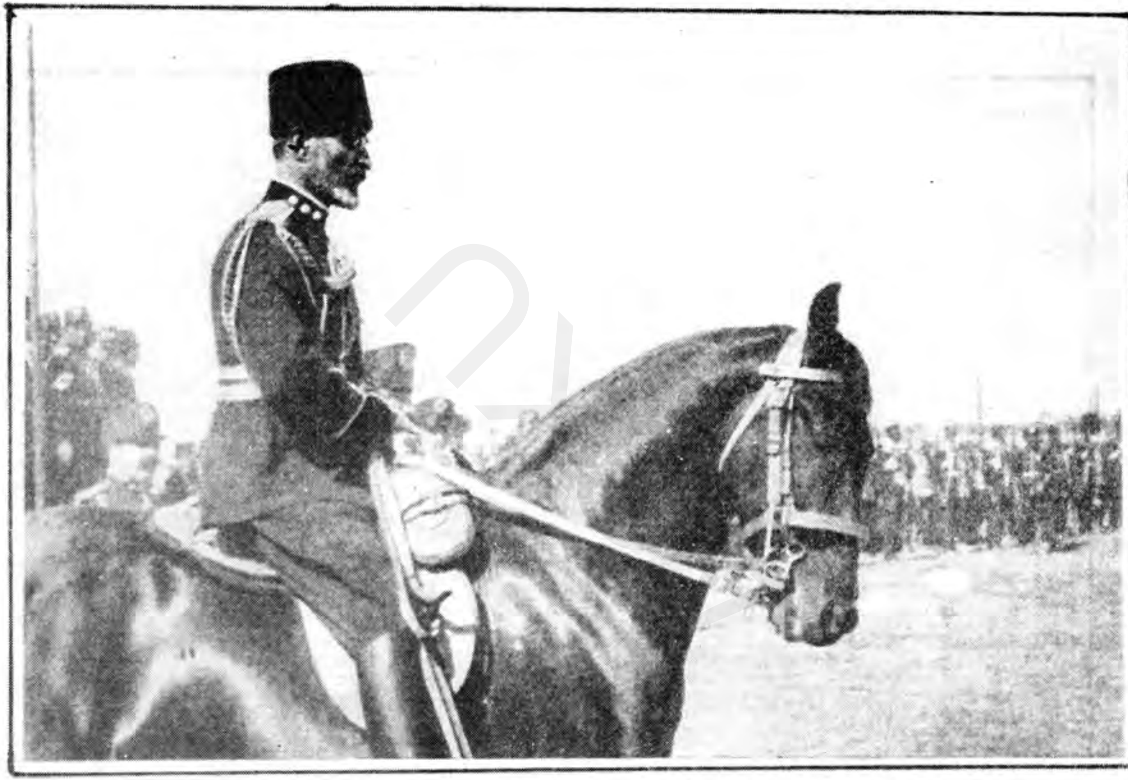

(انما المؤمنون اخوة فاصلحوا بین اخویکم)

اصلاح

شروع کلام وافادهٔ مرام

ورود و جلوس اعلیحضرت محمد نادر شاه افغان

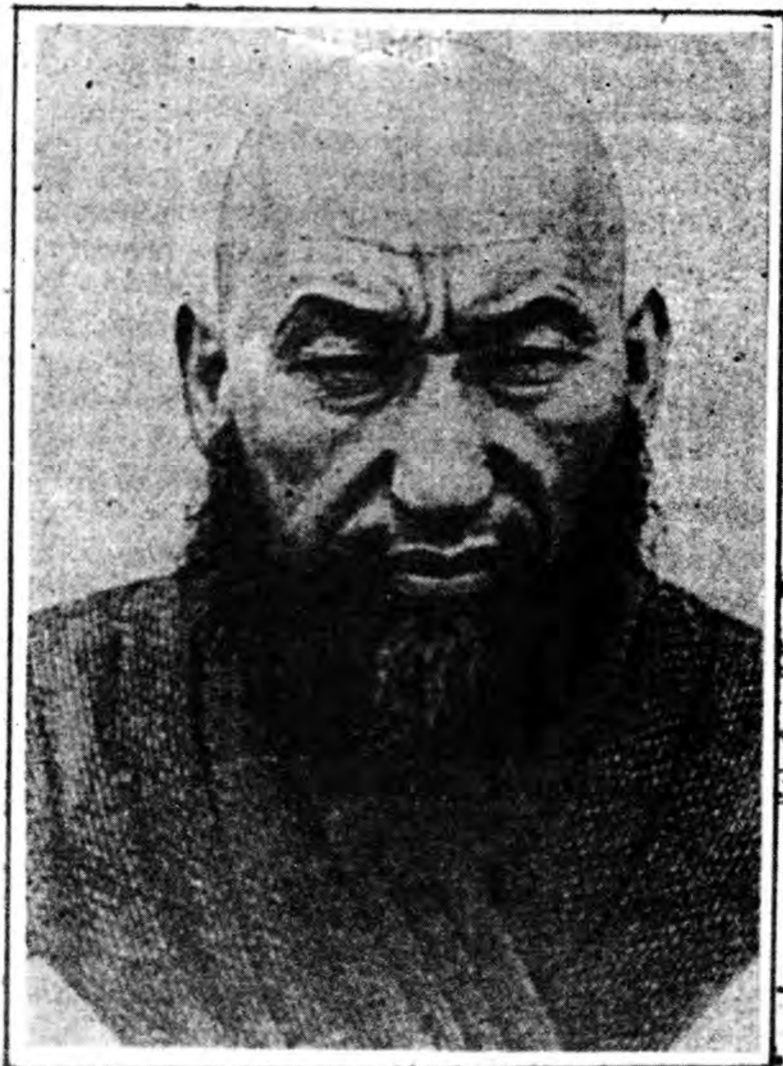
جریده اصلاح تأسیس شده بوسیله سپهسالار نادر خان

نادر شاه در حال بازدید از یک رژه نظامی در کابل در ایام سلطنت

غازی انور پاشا

مجاهد قهرمان ملا محمد ابراهیم بیک لقی

خادم دین رسول الله پس از اسارت

اعلیحضرت محمد نادر شاه

نایب سالار عبد الرحیم خان صافی

میرزا محمد خان یفتلی

نایب سالار عبدالوکیل خان نورستانی

سپهسالار شاه محمود خان

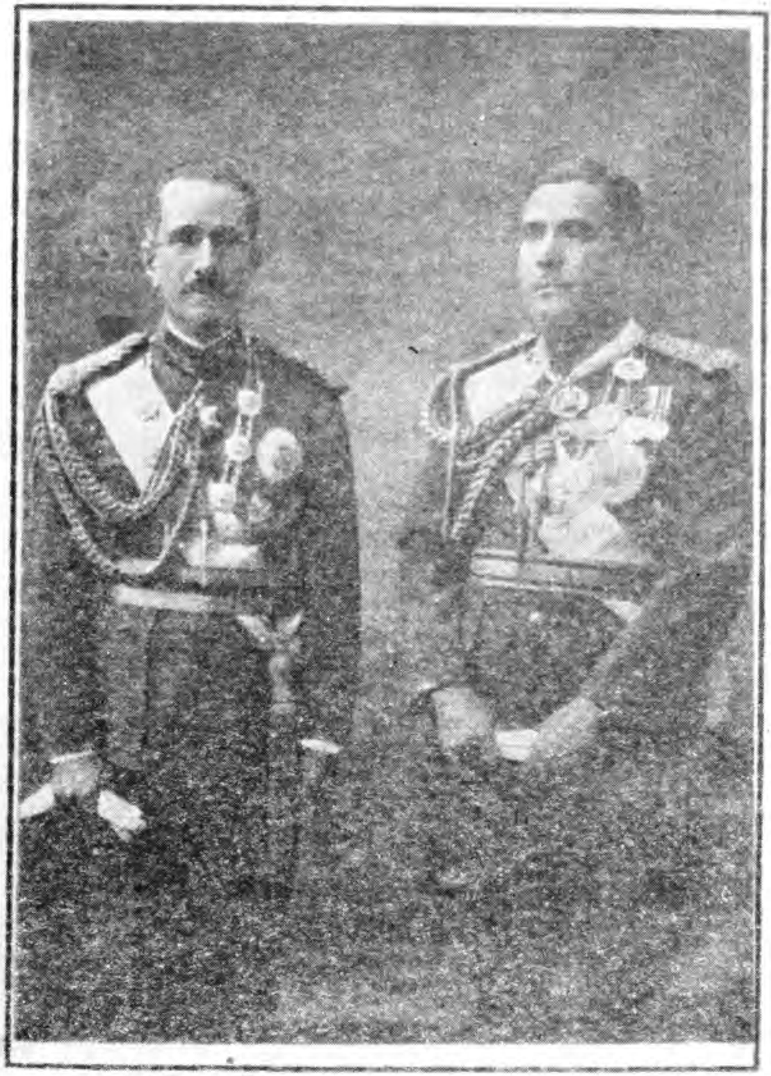

نایب سالار عبد الوکیل خان نورستانی

295915

منار یادگاری برای خاطره فداکاری نایب سالار عبد الوکیل خان نورستانی

شاه محمود خان و شاه ولی خان

2959 17

سردار محمد هاشم خان صدراعظم

نادر شاه در حال گذاشتن سنگ تهداب مکتب حربیه در بالا حصار کابل

محمد نادر شاه

295919

شاه محمود خان

سردار محمد هاشم خان صدراعظم

وزیر اقتصاد ملی مرحوم عبد المجید خان زابلی

محمد گل خان مهمند

نایب سالار عبدالوکیل خان نورستانی

فیض محمد زکریا

فیض محمد زکریا

شمول در دانشگاه مسکو

از آمدن من به مسکو یک هفته سپری نه شده بود که از طرف زمامداران روسی و M.N. Rooy بنگالی که اسم اصلی‌اش «نریندر راناته بهتا چاریه» بودو رهبر حزب کمونیست هندوستان خوانده می‌شد. به وسیله خوشی محمد (محمد علی) به ما پیشنهاد کردند که چند تن از نو جوانان جدید الورود، شامل دانشگاه شرقی مسکو گردند. هدف نخستین آن‌ها این بود که از جمله محصلان کالج دیده، ما را با تبلیغات و تدریس خود، کمونیست بسازند.

قبل از آمدن ما، افراد تحصیل کرده‌ای که از هندوستان آمده بودند، نمی‌توانستند این اهداف روس‌ها را برآورده سازند، به استثنای عبدالحمید، رحمت‌علی و خوشی محمد که در کالج قبلاً درس خوانده بودند، دیگران همه کم سواد بودند.

مولانا صاحب عبیدالله به من دستور داد تا شامل دانشگاه گردم، هدف مولانا صاحب این بود که به وسیله من از بنیادهای ایدیولوژیکی کمونیزم ،آگاهی حاصل کند و در نتیجه در هندوستان آزاد، نظامی برپا دارد که مردم به پیشرفت مادی دست یابند و شکار تبلیغات کمونیستها نگردند.

برعلاوه هدف دیگر مولانا صاحب این بود که چون باور داشت کمونیزم دشمن دین است از همینرو برای نجات آئین خود بایست در برابر توطئه‌های کمونستها، تدبیری بسنجد . همچنان در روشنی معلومات حاصل شده، بتواند چگونه از کمونست‌ها در نابودی استعمار انگریزی مدد گیرد و چه روشی را بایست اختیار کند ؟

بنیرجی به رضایت خویش شامل دانشگاه گردید، هدفش این بود تا از اهداف واصول کمونیزم به صورت کامل آگاهی پیدا کند، زیرا او در جستجوی راه رهایی از بند هندوئیزم بود.

شخص سومی عبدالعزیز بود که به تعلیم رو آورد، اما در برابر سردی‌های مسکو تاب نیاورده، با خرابی صحتش، نتوانست به صورت منظم درس فرا گیرد.

ما سه نفر از هوتل لکس به لیلیهٔ دانشگاه انتقال کردیم، لیلیه از دانشگاه فاصله اندکی داشت و هر دو، در مسیر یک خیابان واقع بودند.

اتاق‌های درسی در نزدیک لیلیه و در کناره آن خیابان واقع بود. هر دو عمارت قدیمی، سه منزله و از وضع بهتری برخوردار بود. عمارت‌ها از سنگ آباد شده بودند و در موسم سرما، جهت گرم نگهداشتن اتاق‌ها، عوض بخاری از سیستم مرکز گرمی کار گرفته می‌شد، از همینرو در منزل نخستین آبگرم کن Boiler بزرگی نصب گردیده بود که به وسیله ذغال سنگ، آب آن گرم می‌گردید. آب گرم از میان نلها به اتاقها تقسیم می‌گردید و فضای اتاق‌ها را گرم نگه می‌داشت. عمارت‌های بزرگ مسکو و هوتل‌ها از همین سهولت برخوردار بودند اما در عمارت‌های کوچک به خاطر صرفه جوئی، بخاری‌های بزرگ ساخت چین که در زاویه اتاق‌ها قرار دارد به وسیله چوب گرم نگهداشته می‌شود، مورد استفاده قرار می‌گیرد. اما در برخی موارد، هوای اتاق آنقدر گرم می‌شود که رهایش در آن مشکل می‌گردد. این نوع بخاری‌ها را در زبان روسی پیچکه Pechka یا پیچ Pech می‌گویند.

قبل از اینکه در مورد برنامه تعلیمی دانشگاه شرقی مسکو چیزی بنگارم، مناسب می‌دانم تا در مورد لیلیهٔ دانشگاه حرف بزم، برای ما در منزل وسطی عمارت لیلیه، خوابگاه تعیین نموده بودند که شامل یک هال بزرگ و دو اتاق کوچک بود، در هر اتاق پنج، پنج یا شش شش محصل استراحت می‌کرد. در تمام این منزل، تقریباً چهل تخت خواب بود، در این منزل در یک سمت جای دستشویی و در طرف دیگر آن محل رفع حاجت

بود که نه دیواری داشت و نه پرده‌ای و نه دروازه‌ای، از همینرو ما بسیار به زحمت بودیم. بناءً برای رفع قضای حاجت به منزل پائین که محل بود و باش خدمتگاران بود و تا اندازه‌ای سترهم بود، می‌رفتیم.

در لیلیه برای غسل و استنجاء جای در نظر گرفته نشده بود. برای غسل از طرف دانشگاه برای ما تکت داده‌می شد تا به حمام عمومی برویم که در آنجا همه عریان و مادر زاد غسل می‌کردند. من همیشه از لباس خود «لنگ» ساخته آنرا به کمر می‌بستم، و سپس داخل حمام عمومی می‌شدم، از همینرو مردم با حیرت، به طرف من می‌نگریستند و گمان می‌کردند که من به کدام بیماری جنسی، مبتلا هستم زیرا تنها آنانی که به کدام بیماری جنسی مبتلا باشند برایشان اجازه داده می‌شد تا با بستن لنگ، داخل حمام گردند.

در صنف ما یک دوشیزه امریکایی یهودی و یک مرد یهودی با همسرش که پنهانی از امریکا آمده بودند با چند شاگرد چینایی، درس می‌خواندند.

قربان، صفدر، وارث و عبدالحمید که قبل از ما به مسکو آمده بودند، در همین دانشگاه درس می‌خواندند و آنان روسی را بهتر از ما می‌دانستند، در صنف دیگر مشغول فراگیری درس بودند، برای صنف ما ترتیبی گرفته شد تا درس‌ها به زبان انگلیسی باشد، بعد از چندی ما دریافتیم که در منزل سومی شاگردانی از ترکیه و ایران هم اقامت دارند که برخی از آن‌ها تعلیم یافته خوب و کمونست‌های دو آتشه‌اند. از جمله ناظم حکمت و نورالدین والا مشغول تحصیل بودند، ناظم حکمت هم شاعر بود و هم یک کمونیست اصولی. بعدها من او را یکبار در استانبول دیدم، اما وقتی که بازداشت‌های کمونست‌ها، در ترکیه شروع شد، او از ترکیه فرار کرد و از راه بلغاریا به روسیه و سایر کشورهای کمونیستی رفت، او بازیچه‌ای بود در دست روس‌ها. سرانجام او در سال ۱۹۶۳م بیمار شد و مرد. روس‌ها او را جهت تبلیغات بر ضد ترکیه، به حیث ملعبه استفاده کردند.

نورالدین بعد از برگشت به ترکیه از کمونیزم انحراف ورزید و حالا به روزنامه نگاری می‌پردازد، اما تا کنون هم روسی دوستی در دل او جاگزین معلوم می‌شود. زیرا وقتی که من در سال ۱۹۳۳م از راه روسیه به افغانستان رفتم و بار دیگر در سال ۱۹۳۷ به استانبول آمدم، تصادفاً در راه با او برخوردم. او در مورد روسیه از من پرسشهایی کرد، اما با حرف‌های من همصدا نشد و از روس تمجید به عمل آورد.

در سایر اتاق‌های لیلیه شاگردانی از منگولیا، و ساحات شرقی روسیه و ترکستان به سر می‌بردند، طعامخانه محصلان و آشپزخانه در عمارت دیگر و در منزل تحتانی بود. در همین عمارت، اتاقهای تدریسی و کتابخانه موقعیت داشت.

در آشپزخانه گاهگاه به اساس نوبت، ما بایست ۲۴ ساعت کار می‌کردیم، شستن سبزیجات، قطع کردن گوشت، تهیهٔ میز، بریدن چوب، شستن ظرف‌ها و کمک به خدمه‌ها از جمله کار های ما بود.

در آشپزخانه چند نفر روسی و چند خانم روسی هم خدمت می‌کردند.

کار در آشپزخانه برای من بسیار سنگین تمام می‌شد، زیرا من در افغانستان، موقف خوبی داشتم و از احترام و عزت، برخوردار بودم و برای همچو کارها من خود، نوکر داشتم. اما حالا در روسیه من با کسانی یکجا طعام صرف می‌کردم که تعلیم و تربیت شان ناقص و معاشرت با آن‌ها بسیار دشوار بود، روش زشت آن شاگردان یهودی امریکایی را اگر یاد آور شوم بیجا نخواهد بود.

روزی عبدالوارث از کجایی «مصاله» تهیه کرده و آن را در گوشت بریان شده ای مخلوط کرد و یکمقدار آنرا به آن امریکائیان لطف نمود. وقتی که مرچ دهان ایشان را سوخت، ایشان به ناسزا گویی شروع نموده گفتند : انسان متمدن، همچو غذایی را صرف نمی‌کند. اگرچه ما باید بر آن‌ها خشمگین می‌گردیدیم، ولی راه خاموشی گزیدیم.

چند روز بعد باز ما همچو طعام آماده کردیم، باشم طعم خوش مصاله آن دختر امریکایی به گرد و نواحی ما آمد و سرانجام نتوانست صبرکند و

گوشت را از دست ما ربود و به خوردن شروع کرد، باوجودی که از چشم‌های او اشک می‌لغزید، اما دست از خوردن گوشت نبرداشت.

برنامه تعلیمی دانشگاه مسکو:

برای ما در دانشگاه مضامین ذیل درس داده می‌شد.

۱ - تاریخ جنبش های کارگری در کشورهای مختلف اروپایی و تفصیل چگونگی نهضت کارگری روسیه.

۲ - جنبش اتحادیه‌های کارگری کشورهای مختلف اروپا.

در اثنای تدریس این مضمون برای ما گفته می‌شد که رهبران اتحادیه‌های کارگری اروپا، در عوض اینکه از زحمت کشان حمایت کنند آنان در تبانی با سرمایه داران در حق زحمت‌کشان خیانت می‌ورزند. در این مضمون همچنان در مورد احزاب سوسیالیستی کشورهای اروپایی روشنایی انداخته می‌شد.

۳ - تاریخچه حزب کمونیست روسیه و برپایی دکتاتوری پرولتاریا.

۴ - تاریخچه نهضت بین‌الملل اول، دوم و سوم کمونیزم.

۵ - تدریس کتاب «سرمایه» اثر کارل مارکس و تلقین درس‌های الحادی و ...

هدف از تدریس آن مضامین فقط همین بود تا محصلان گرویده کمونیزم گردیده و بعد از اینکه به کشورهای خویش رفتند، به تقلید از روسیه، اتحادیه‌های کارگری را بنا نهند و درخت حزب کمونیست را در کشور شان غرس کنند و در صورت مساعد شدن فرصت دست به اعتصابات زده و با راه اندازی توطئه‌هایی، حکومت‌های برسراقتدار را سرنگون سازند و در همه کشور تسلط یابند. چون روسیه نظام دکتاتوری پرولتاریا را برپا دارند و اگر میسر شود آنرا به روسیه مدغم سازند.

کتاب سرمایه و تعلیم الحاد:

در برنامه تعلیمی دانشگاه شرقی، کتاب «سرمایه» اثر کارل مارکس، بخاطر تدریس بنیادی کمونیزم، برای ما بیش از هر مضمون دیگری زیانبار بود. از همینرو من به خاطر روشن شدن موضوع گوشه‌های از

باورهای کارل مارکس را با اندک تفصیل بیان می‌دارم.

کارل مارکس یهودی و جرمن نژاد بود. او در سال ۱۸۱۸ م در جرمنی تولد شد و در ۱۸۸۳ م در لندن درگذشت. او قبل از همه تئوری کمونیزم را به صورت منظم تدوین و تقدیم کرد که بنیادهای افکار او اینگونه بود:

منابع تولید مثل زمین، فابریکه، معادن، وسایل رفت وآمد، خلاصه هر چیزی که وسیله‌ای برای پیدا کردن ثروت است، ملک کدام شخص یا شرکتی نیست و ملکیت خصوصی کسی شمرده نمی‌شود، مالک آن منابع، کسانی اند که بالای آن‌ها کار می‌کنند و در زبان انگلیسی آنرا Social Class یعنی طبقه اجتماعی می‌گویند. و نمایندهٔ این طبقه یعنی حکومت، بر آن کنترول دارد.

زمین نه ملک دهقان است و نه زمیندار، بلکه متعلق به حکومت است، فابریکه‌ها، معادن، وسایل آمد و رفت، ملک کارگرانی است که در آن کار می‌کنند، زیرا آن‌ها از اشیای خام، مواد صنعتی می‌سازند و آن بهایی که تفاوت میان مواد خام و مواد صنعتی را تشکیل می‌دهد، نتیجهٔ تلاش کارگران است. آنچه از صنایع به فروش می‌رسد، ثمره زحمت آن کارگران است و باید به ایشان پرداخته شود، مالکان فابریکه‌ها، طفیلی و مفت خوار اند که ثمره زحمت کارگران را می‌خورند، طوری که زالوها خون انسان را می‌مکند، آنها نیز چنین می‌کنند.

به اساس این تئوری کارل مارکس، وقتی که ثروت مربوط کارگران و دهقانانی است که آنرا به وجود می‌آورند، بناء حکومت نیز در دست شوراهایی که نمایندگان طبقه کارگر و دهقان اند بایست باشد، از همینرو روسیه را Soviet یعنی کشور شورایی (شوروی) می‌گویند.

کارگران و دهقانان، در عوض این که از طریق قانون به حکومت دست یابند، بایست به وسیله انقلاب خونین حکومت‌ها را سرنگون نمایند.

لینن رهبر کارگران و تروتسکی، این تئوری‌های کارل مارکس را پذیرفته و طور پنهانی اساس حزب کمونیست را نهادند. و در سال ۱۹۰۵ از جنگ روسیه و جاپان بهره برده، برخلاف تزار روسی شورش کردند،

اما این شورش موفق نشد، پس از آن در حزب کمونیست روسیه اختلاف پدیدار گردید، بخش حزب که اکثریت پنداشته می‌شد و همیش حامی انقلاب بود،بلشویک خوانده شد و اقلیت که طرفدار تسلط بر حکومت از راه هائی قانونی بود، منشویک نامیده شد. در دو فرکسیون حزب بعدها، گاهی هم اتحاد به میان نیامد.

قبل از جنگ جهانی اول، آن زمانی که نیروهای تزار روسی، در جبهات گوناگون، شکست یافتند، منشویک‌ها که نسبت به بلشویک‌ها کمتر افراطی بودند، از فضای عدم اطمینان و نارضایی‌های مردم استفاده بردند و در تحت رهبری کرنسکی در سال ۱۹۱۷ م حکومت تزار را سرنگون کردند و حکومت جمهوری را که در پهلوی کارگران و دهقانان، زمینداران، مالکان فابریکه‌ها و ثروتمندان هم شامل بودند، بر پا داشتند و در اولین اعلامیه ادامه جنگ را بر ضد جرمنی‌ها به تصویب رساندند. اما مردم آنقدر از وضع ناراضی بودند که مجبوراً به رهبری لنین و تروتسکی (که پنهانی از جرمنی داخل روسیه شده بودند) علم بغاوت برضد حکومت کرنسکی را برافراشتند و بر مسکو و پتروگراد که اکنون لیننگراد خوانده می‌شود، تسلط یافتند. سپس به تأسیس شورا های سربازان و کارگران پرداخته و به حکومت نمودن، آغاز کردند.

لنین و طرفدارانش به صورت پنهانی در شهر Brest Litosk با جرمنی‌ها پیمان صلح بستند و به این ترتیب حزب کمونیست در روسیه پیروز گردید. این حکومت، تئوری مارکس را جامه عمل پوشاند و نخستین حکومت دکتاتوری پرولتاریا را بنیاد نهاد.

من‌هر روز شامگاهان بعد از پایان یافتن درس‌های دانشگاه، به هوتل لکس می‌رفتم و فشردهٔ درس‌هایی راکه فراگرفته بودم به مولانا صاحب می‌شنواندم، مولانا صاحب آهسته آهسته درمورد ایدیالوژی کمونیست‌ها، بنیادهای حکومت و کمونیزم، جنبش کارگری، کمونیزم‌بین‌المللی یا بین‌الملل سوم که مختصراً به نام کمنیترن ComIntern یاد می‌گردد معلومات حاصل کرد.

این معلومات برای مولانا صاحب که می‌خواست برنامه‌هایی برای آزادی هندوستان تدوین نماید و در آن نقشه حکومت فدرالی هندوستان را به شکل رساله‌ای به چاپ رساند، مفید ثابت گردید.

قابل یاد آوری است ک رساله مولانا صاحب از طرف انگریزها در هندوستان ضبط گردید که در آینده تفصیل آنرا بیان خواهم داشت.

در سلسله این درس‌ها، آن بخش تعلیمات کمونیزم که مخالف احکام و عقاید اسلامی بود، برای مولانا صاحب واضح شد.

ناگفته نماند که به اساس این تعلیمات زیانبار، آن شک و شبهه‌ای که در دل من در برابر اسلام پیدا شده بود و مرا به تشویش‌های ذهنی سردچار ساخته بود، همه را به مولانا صاحب عرض کردم و از او تقاضای جواب اطمینان بخش و قناعت آفرین نمودم که به فضل و کرم خداوندی، از پاسخ‌های مولانا صاحب، همه اشکالات رفع گردید و در ایمان من تزلزلی نمودار نگردید.

کمونیزم و دین:

کمونیست‌های اروپا در بارهٔ دین مقوله مشهوری دارند که آنرا از تعلیمات مارکس اخذ کرده‌اند، روس‌ها این مقوله را در محل نمایانی در میدان سرخ حک کرده‌اند و آن اینکه : Religion is the opium of the people «دین تریاک مردم است.»

هدف شان از جمله یاد شده، این است که عقاید مذهبی، مردم را طوری تخدیر می‌کند که نمی‌توانند حقوق حقه شان را از غاصبان تقاضا نمایند. دین ملکیت شخصی را جایز می‌داند و به این ترتیب مطابق تئوری مارکس دین از ثروتمندان حمایت می‌کند و مستمندان را مانع شود تا بر ثروت آن‌ها دست درازی نمایند و به این ترتیب، دین مانعی است در برابر آنانی که خواهان حق خویشتن اند.

مولانا صاحب مرحوم، این تئوری زهر آگین را رد نمود و گفت، قانون اسلامی وراثت، مانع جمع شدن ثروت در دست چند فرد محدود می‌گردد. زکات، تکسی است بر دارایی ثروتمندان که در نتیجه برای

مستمندان جامعه، مدد صورت می‌گیرد.

روزی در دانشگاه، برای ما درس داده شد که ملکیت شخصی را که دین جواز می‌دهد در حقیقت یک نظریه ارتجاعی و عقبگرایانه است، زیرا دین به این وسیله مستمندان را برده ثروتمندان می‌گرداند و آنان را استثمار می‌نماید، از هیمنرو بایست دین را قلع و قمع‌کرد.

در هندوئیزم ملکیت شخصی پذیرفته شده است، بناءً بینرجی که هندو بود پس از این لکچر، احساس شرم نمود. زیرا او بعد ازین نمی‌توانست از هندوئیزم تایید و حمایت کند، بناءً او حمله بر اسلام را شروع کرد و از من پرسید که آیا اسلام ملکیت شخصی را اجازه می‌دهد. من جواب مثبت دادم، بناءً بخاطر اینکه دشمنی‌اش را با اسلام، تبارز داده باشد با اطمینان گفت : بناءً ما باید همراه با هندوئیزم، اسلام را نیز در هندوستان، قلع و قمع نمائیم.

من در آن لحظه برای او پاسخی ندادم، زیرا در دل من در مورد اسلام اندک شبهه پدیدار گردیده بود، شامگاهان بنابر عادت همیشگی، در هوتل لکس به خدمت مولانا صاحب حاضر شدم و اعتراض بینرجی و حمله او را بر اسلام، بیان داشتم و از ایشان خواهان جواب گردیدم.

مولانا صاحب فرمود:

در قرآن کریم آمده است که : إن الله اشترى من المؤمنين انفسهم و أموالهم بأن لهم الجنة.

خداوند جان و مال مؤمنان را در عوض جنت خریده است.

این فرموده به این معنی است که مسلمان، در وقت ضرورت از جان و مال شخصی خویش دستبردار گردد، و خداوند کریم در پاداش آن در آخرت برایشان بهشت را نصیب خواهد فرمود.

از آیه مبارک برمی‌آید که اسلام آئینی نیست که ملکیت شخصی را برای همیش ضروری بداند، اگر ضرورت پیش افتد، و شرایطی بیاید که مسلمان بخاطر ملکیت شخصی، دین و ایمان خویش را در خطر بیند، از آن باید دست بردار گردد. بناءً انسان مسلمان می‌تواند از اصل ملکیت

شخصی دست نگهدارد. از همین رو اسلام آئین ارتجاعی و عقب گرانیست که برای ثروتمندان اجازه دهد تا مستمندان جامعه را مورد بهره کشی و استثمار قرار دهند.

از تفسیر و تشریح مولانا صاحب برای من اطمینان خاطر پیدا شد، ایمان و اسلام من بیش از پیش مستحکم گردید و به این ترتیب بعد از آن به بنیرجی جوابی ارائه داشتم که او لاجواب گردید.

روزی پروفیسور ما گفت:

در برپا داری حاکمیت کشور شوراها، دهقانان نسبت به دیگر اقشار در برابر ما بیشتر صف آرایی کردند، زیرا ایشان زمین را ملکیت شخصی خویش می‌پنداشتند و کمسیون زراعتی یا کوپراتیف مشترک زراعتی را نمی‌پذیرفتند. در آن وقت هیچ دین و مذهبی ،کدام حکم مذهبی را به آنان نگفت تا ایشان از تصمیم خود درگذرند. از هیمن رو همه ادیان و مذاهب ارتجاعی است و سزاوار این است تا همه از صفحه هستی ،نیست گردند.

پس از پایان یافتن درس، به هوتل لکس رفته و از نظریه پروفیسور، مولانا صاحب را در جریان قرار دادم و پرسیدم که: آیا اسلام زمین را به حیث ملکیت شخصی به افراد می‌دهد.

مولانا صاحب گفت: نخیر، و دلیل آن این است که وقتی در زمان حضرت عمر (رض) ایران فتح گردید، فاتحان مسلمان می‌خواستند، زمین‌های موجود در ایران را، ملکیت شخصی خویش قرار دهند، زیرا ایشان آن سرزمین را با قوت بازو فتح کرده بودند. اما حضرت عمر (رض) ایشان را اجازت نداد و آن همه زمین‌ها را ملکیت بیت‌المال، خواند و برای فاتحان تنها حق کشاورزی در آن زمین‌ها را بخشید.

من روز دیگر در دانشگاه، فیصله حضرت عمر (رض) و قانون اسلام را در این مورد برای پروفیسور خویش گفتم. این حرف در او اثر ژرف نمود و گفت: اگر کسی این احکام اسلام را از قبل برای ما می‌گفت، کار ما بسیار آسان می‌شد و ما می‌توانستیم دهقانان را در صفوف انقلابی خویش به بسیار آسانی تنظیم نمائیم و حکومت خود را از رویارویی و مخالفت

ایشان باز داریم.

حالات برخی از دوستان:

رحمت علی و تلاوت قرآنکریم:

مطابق عادت، پس از پایان یافتن درس‌ها روزی شامگاهان به هوتل رفتم، مولانا صاحب به همراهانش داستان ذیل را بیان می‌داشت:

شب گذشته حسب معمول در همین اتاق به خواب رفته بودم، ساعت سه بعد از نیمه شب، صدایی مرا از خواب بیدار کرد به آواز گوش فرا دادم، دریافتم، شخصی با بسیار لحن دلنواز، قرآن شریف تلاوت می‌کند، من فوراً صدا را شناختم و دانستم که این رحمت‌علی است که به تلاوت قرآنکریم مصروف است، ما همه به خاموشی، به تلاوت او گوش فرادادیم و مزاحمش نشدیم، وقتی که او خاموش شد، من برق را روشن کردم، متوجه شدم که رحمت علی بالای تخت خواب خویش بر دو زانو نشسته است. من در شگفت شدم که او از یک طرف خود را کمونیست می‌خواند و سرمایه‌داران و طرفداران دین را مخالف خویش می‌داند و از سوی دیگر با این همه انهماک ،در تاریکی شب قرآن کریم تلاوت می‌کند، طوری که از دنیا و مافیها بی‌خبر است. این قدر بیم هم ندارد که کمونیست‌های روسی که او را دوست خویش می‌دانند، با این حرکتش او را چه خواهند گفت.

با روشن شدن برق همه کسانی که با کمونیزم رابطه‌ای نداشتند از رحمت‌علی پرسیدند که: از یک طرف تو خود را کمونیست می‌گویی و از طرف دیگر قرآن کریم را با خشوع تمام مثل یک مسلمان راستین، تلاوت می‌کنی؟ او در جواب گفت : عقیدهٔ سیاسی و اجتماعی من سوسیالیزم است، اما از نگاه دینی، من دلدادهٔ قرآن کریم هستم و به خوبی های آن قایل می‌باشم.

وقتی که من این داستان را شنیدم بسیار تعجب کردم، آشکار است که این پاسخ رحمت‌علی برای کمونیست‌ها به صورت کل اطمینان بخش نخواهد بود، زیرا یک نفر کمونیست هیچگاه دلداده یک کتاب دینی شده

نمی‌تواند، زیرا که در کمونیزم، ملحد بودن و بالاتر از آن دشمن دین بود از اولین شروط آن است.

اگر از جلمه ما کسی این حرکت رحمت‌علی را به رهبر کمونست‌های هندوستان (M.N.Roy)(۱) می‌گفت یقیناً او از رحمت علی به کمونیست‌های روسی شکایت می‌کرد و به زندگی او خاتمه می‌دادند. ازین حادثه ما به این یقین رسیدیم که رحمت‌علی تنها به زبان می‌گوید کمونیست هستم اما از ژرفنای دل مسلمان است. اما طبیعت متلون و

---

۱ - نرندر ناته بهتا چاریه که بعدها به منادیندرناته یا M.N.Roy مشهور گردید در سال ۱۸۸۷م در روستایی نزدیک کلکته تولد یافت.

نریندر ناته از همان جوانی در نهضت‌های انقلابی ضد انگلیسی جذب شد و از همان جوانی با جوش و خروش انقلابی در راهی که تعیین نموده بود ،جان‌نثارانه ،گام نهاد. حتی همراه به همفکرانش به سرقت بانک‌هایی دست زد تا هدف خویش را از نگاه مالی تمویل کند و به همین جرم که خود آنرا«سیاسی داگه»می‌خواند ،زندانی هم گردید،او رساله‌ای هم به نام «ندای مادر» به زبان بنگالی نوشت و به نشر رساند.

نریندر ناته با همفکرانش بم سازی را فراگرفت و در سال ۱۹۰۸م خودش بمی را در مظفر پور منفجر کرد.

نریندر در آغاز مبارزات سیاسی‌اش به سوسیالیزم باور کامل پیدا نموده بود، و می‌خواست به اصطلاح خود با بهره‌گیری از همین اندیشه، انقلاب مردمی را در هند یا در بخش هایی از هند پیاده کند .یکی از هم و غم‌های همیشگی نریندر ناته دست یافتن به اسلحه بود تا بر ضد سلطه بریتانیا، انقلاب مسلح را، راه اندازد و به همین آرزو او به چین، مکسیکو و جاوا در اندونیزیا هم سفر کرد.

او با هندوستانی‌های انقلابی مقیم امریکا، برما، اندونیزها، بنکاک، سنگاپور و هانکانگ تماس بر قرار نمود و در تلاش سرمایه بود تا اسلحه خریداری کند.

در دسمبر ۱۹۱۷ که حزب سوسیالیست در مکسیکو اعلان گردید. او به حیث منشی آن حزب انتخاب شد. در سال ۱۹۱۹ مکسیکو را از طریق برلین به قصد مسکو ترک گفت، و در اپریل ۱۹۲۰ به مسکو رسید و با لینین و تروتسکی ملاقات کرد.

M.N.Roy حزب کمونیست هندوستان را در اکتوبر ۱۹۲۰ در تاشکند تاسیس کرد.

M.N.Roy در ایام اقامت در مسکو کتاب «هندوستان در حالت انتقال» را بزبان انگلیسی نگاشت، این کتاب تحلیل مارکسیستی از اوضاع هندوستان است که به زودی به زبانهای روسی و جرمنی ترجمه شد.

کمنترن، M.N.Roy را در سال ۱۹۲۷م به حیث نماینده‌اش به چین اعزام داشت، ایم ان رای سپس با کمنترن اختلاف نظر پیدا کرد و روابطش را با آن قطع کرد. و در سال ۱۹۳۰ واپس به هندوستان برگشت و بعد از مدتی بازداشت گردید و مدت بیش از پنج سال را در زندان به سر برد و در نوامبر ۱۹۳۶ میلادی از زندان دیره دون رهایی یافت.

M.N.Roy در اواخر عمر از کمونیزم دوری جسته و سفر انساندوستی را آغاز کرد، او بعد ازینکه خامی‌ها و کاستی‌های کمونیزم را درک کرد به سوی هومانیزم رو نهاد. و سرانجام بعد از یک عمر مبارزه در ۲۵ جنوری ۱۹۵۴م وفات یافت. مترجم

متذبذب دارد، از همینرو او با جرأت از هیچ نظریه‌ای حمایت کرده نمی‌تواند و نه مثل من می‌تواند اعلان کند که او یک مسلمان صادق العقیده است.

رحمت‌علی از معاهده صلح افغانستان و انگریزها و معامله‌ای که با مولانا صاحب صورت گرفت، سخت رنجیده خاطر گردید، از همینرو او ازافغانستان و به طور عموم از همه مسلمانان آزرده خاطر شد، رحمت‌علی چون مجبور گردید تا در مسکو اقامت کند، بخاطر خوش ساختن کمونیست‌ها، خود را، کمونیست می‌خواند. اما قرآن کریم، آنقدر در دل او اثرات ژرف داشت که آنرا پنهانی تلاوت می‌کرد و اندوه و افسردگی خویش را به این طریق رفع می‌نمود.

رویهٔ غلام حسین:

در آغاز سال ۱۹۲۲ م که ما در کابل بودیم، حکومت امیرامان‌الله خان ملت خویش را فشار می‌داد تا علم اندوزی نمایند و به دانش رو بیاورند، به همین منظور امان‌الله خان، تعدادی را از شبه قاره هند به کابل فرا خوانده بود. در همین سلسله سبناتهٔ بنیرجی، آموزگار ریاضی مکتب حبیبیه مقرر شد. خوشی محمد از مسأله استخدام آموزگاران جدید، استفاده برد و بعد از مشوره با سفارت روسیه، هم صنف قدیمی ما راکه در اقتصاد پروفیسوری داشت، به کابل فراخواند و زمینه تقررش را در مکتب حبیبیه فراهم ساخت.

من هدف اصلی این عمل او را در آغاز نمی‌دانستم، بناءً به اساس خواهش او، من به نزد سردارمحمد سلیمان خان که پسرکاکای سپه‌سالار محمد نادر خان بود و در آن وقت به حیث وزیر معارف افغانستان ایفای وظیفه می‌کرد، رفتم و جهت آمدن غلام حسین به کابل سفارش نمودم.

هدف خوشی محمد این بود که بعد از آمدن غلام حسین به کابل، او را از اصول کمونیزم واقف بسازد و به وسیله او با نشر هفته نامه‌ای در ایالت پنجاب، اندیشه‌های کمونیستی را پخش کند، به مجرد آمدن غلام حسین به کابل، خوشی محمد او را هدایات لازمه داد و بخاطر نشر اخبار، از

سفارت روسیه برای او پول گرفت.

غلام حسین بعد از سپری نمودن چند ماه، در کابل و تدریس در مکتب حبیبیه، به بهانه بیماری از معلمی استعفا داد و به طرف پنجاب رهسپار گرید. غلام حسین درایالت پنجاب، هفته نامه‌ای را به نام «انقلاب» به دست نشر سپرد که خشم و عتاب انگریزها را برانگیخت و به زودی مصادره گردید.

هنوز چند روز از وصول ما به مسکو، سپری نشده بود که اطلاع یاد شده برای ما رسید، در مسکو ما از طریق خوشی محمد دریافتیم که به اساس گفته M.N.Roy غلام حسین بخاطر زیر زدن پولی که بخاطر نشر اخبار گرفته بود، مقالات افراطی را به نشر سپرد تا اخبارش مصادره گردد. به اساس گفته M.N.Roy غلام حسین، دانسته این روش را گزیده است تا حکومت انگریزی بر ضد او اقامه دعوی کند، اما غلام حسین از حکومت انگریزی تقاضا عفو کرد و به این ترتیب در امانت، خیانت ورزید، و پولی را که سفارت روسیه به او پرداخته بود غبن کرد.

اما اینکه حرف‌ها و تصورات M.N.Roy چقدر قرین حقیقت بود تا امروز هم حقیقت آن را من نمی‌دانم. اگر چه من بعد از ۳۴ سال تبعید وقتی که در سال ۱۹۴۹ به زادگاه خود رفتم، با غلام حسین ملاقات کردم، این هم امکان دارد که تصور و خیال M.N.Roy سراسر غلط باشد و به خاطر آسیب رسانیدن به رسوخ و اعتبار خوشی محمد، این حرف را اختراع کرده باشد. زیرا خوشی محمد، غلام حسین را به این کار گماشته بود. و M.N.Roy، محمد علی (خوشی محمد) را در حزب کمونیست هندوستان، رقیب خویش می‌شمرد.

حرکت اقبال شیدایی به سوی ترکیه:

در آغاز موسم گرمای سال ۱۹۲۳ م اقبال شیدایی و ظفر عمر مسعود تصمیم گرفتند تا روسیه را به قصد ترکیه ترک گویند. زیرا آنها نه مانند محمد علی، کمونیست شده بودند و نه هم مانند من به خاطر مولانا صاحب عبیدالله، خواهان تحقیق و تدقیق در مورد کمونیزم و خواهان

ادامه تحصیل در دانشگاه شرقی مسکو بودند، از همین رو اقبال شیدایی به سفارت ترکیه مقیم مسکو رفت و با احمدمختار بک سفیر ترکیه ملاقات کرد. سفیر صاحب چون عضو سابقه دار حزب اتحاد و ترقی و نخستین وزیر خارجه جمهوری ترکیه بود و از اعماق دل مسلمانان آزادی خواه را به دیده قدر می‌نگریست، بناءً با همچو اشخاص از در لطف و شفقت، پیش آمد می‌کرد.

شیدایی از فعالیت هایش در کابل همراه با مولانا صاحب عبیدالله و روابطش با جمال پاشا را به سفیر یادآور شد، سفیر صاحب، به او اظهار همدردی نمود و خواهش کرد تا با مولانا صاحب ملاقات کند و در پهلوی آن صدور ویزه ترکیه را به شیدایی و ظفر عمر مسعود وعده سپرد.

از تصادف نیک در همین روزها، برادر کوچک سفیر صاحب اورخان تحسین بک که به زبان انگلیسی تسلط کافی داشت، در مسکو به سرمی‌برد. ملاقات سازمان یافت، من و اورخان حرف‌های مولانا صاحب را در ملاقات با سفیر ترجمه نمودیم.

بعد از این شیدایی و ظفر عمر مسعود به سفر جانب ترکیه آمادگی گرفتند، برای سفر به قول خود شان به سفر خرج نیاز داشتند، از همین رو مسأله را به مولانا صاحب عبید الله عرض کردند و از او خواهان کمک مالی شدند.

وقتی که داکتر نورمحمد و خوشی محمد از تقاضای پول اطلاع حاصل کردند،بسیار متعجب شدند، زیرا آن‌ها یک روز که شیدایی و ظفر عمر مسعود از هوتل بیرون برآمده بودند، بکس دستی آندو را کشوده و مشاهده کردند که ایشان مبلغ شانزده پوند طلایی انگلیسی دارند. در همان وقت، آن‌ها از مولانا صاحب اجازه گرفتند تا پول‌های اقبال شیدایی را از بکس دستی‌اش بگیرند، اما مولانا صاحب مانع اقدام آن‌ها گردید و آن‌ها هم حرف مولانا صاحب را پذیرفتند و پول‌ها را بار دیگر در بکس دستی او گذاشتند.

من وقتی که شامگاهان طبق عادت، بعد از پایان یافتن درس‌ها، به

هوتل لکس رفتم، داکتر نورمحمد وخوشی محمد موضوع را برایم یاد آور شدند و افزودند که شیدایی می‌خواهد به بهانه سفر، از مولانا صاحب پول بگیرد، درحالی که او به حد کافی پول دارد و می‌تواند با آن ،مدت‌ها در ترکیه زندگی نماید.

اگر راز شیدایی از پرده برون نمی‌افتاد، یقیناً مولانا صاحب برای او یک مشت پول می‌پرداخت و خودش به تنگدستی تن می‌داد، اما مولانا صاحب برای شیدایی، چیزی نداد و شیدایی همراه با ظفر عمر مسعود چند روز بعد، از مسکو رهسپار ترکیه شدند.

به گمان من شیدایی نمی‌دانست که داکتر نورمحمد و خوشی محمد بکس دستی او را باز کرده و همه سرمایه او را دیده‌اند. خوشی محمد و داکتر نورمحمد بعد از این، همیشه در غیاب شیدایی، این مسأله رابر سبیل نیشخند یاد آور می‌شدند.

سفر به لیننگراد:

با پایان یافتن سال تعلیمی، دانشگاه شرقی مسکو در هفته آخر ماه اپریل سال ۱۹۲۳ م همه ما را جهت سیر علمی به لیننگراد برد. خط ریلی که لیننگراد را با مسکو وصل می‌کند، به دستور تزار در یک خط مستقیم بنا یافته است که در آن نه گردشگاهی وجود دارد و نه نشیب و نه فرازی. از همین رو فاصله میان آن دو شهر را نهایت کوتاه کرده است.

به مولانا صاحب عبیدالله نیز گفته شد که اگر او می‌خواهد، می‌تواند همراه گروپ ما به سیر لیننگراد برود. مولانا صاحب سفر با ما را پذیرفتند، و همراه با عزیز احمد ما را همراهی نمودند.

وزارت خارجه روسیه به وسیله آقای Reisner که زمانی به حیث سکرتر اول همراه با شوهر خواهرش Raskalnikov که به حیث سفیر روسیه در کابل، وظیفه اجرا می‌کرد و فعلاً عضو دپارتمنت شرق در وزارت خارجه بود، به مولانا صاحب اطلاع داد که ایشان در لیننگراد عوض مهمانخانه رسمی روسیه، در خانه رهبر مذهبی مسلمانان روسیه موسی جارالله مهمان اند.

موسی جارالله یک عالم ورزیده، خدا جو و رهبر سیاسی بزرگ بود که به قدرت و منزلت او نه‌تنها مسلمانان روسیه، بلکه همه جهان اسلام اعتراف دارد. موسی جارالله در آغاز از طرف بلشویک‌ها با اذیت‌های بیشماری روبرو گردید، اما وقتی که او از دخالت در امور سیاسی بلشویک‌ها دست بردار شد، روس‌ها او را از زندان رها کردند. سپس برای او اجازت دادند تا به سفر حج برود. و به این ترتیب مطابق آنچه در دل داشت زمینه کار فراهم شد. او غالباً در سال ۱۹۳۰ م در موسم حج با مولانا صاحب عبیدالله در حجاز، ملاقات کرد و از حلقه درس او نیز استفاده برد، من شنیده‌ام که او به حیدرآباد دکن نیز سفری داشت، اما انگریزها برای او اجازه اقامت ندادند، سپس او به ترکیه رفت. من در استانبول به ملاقات او رفتم ،اما او بخاطر بیماری ،حوصله کار و فعالیت را نداشت، موسی جارالله از ترکیه به مصر رفت و در همانجا داعی اجل را لبیک گفت.[۱]

در لیننگراد من هم همراه مولانا صاحب یک هفته، مهمان موسی جارالله بودم. لیننگراد چون در سمت شمال روسیه موقعیت دارد و ایام اقامت ما در آن، مقارن شروع موسم گرما و ماه مبارک رمضان بود. از همینرو بایست مدت بیست و یک ساعت روزه می‌گرفتیم، پس از افطار، وقت برای راحت هم میسر نبود، زیرا بعد از ادای نماز عشا و تراویح دوساعت بعد (یعنی سه ساعت بعد از غروب)سپیدی صبح صادق پدیدار می‌گردید. اگر انسان بیشتر به طرف شمال برود، در موسم گرما آفتاب در آن مناطق غروب نمی‌کند.

روزی موسی جارالله، از مولانا صاحب حکم روزه گرفتن را در همچو مناطق پرسید، مولانا صاحب در پاسخ فرمودند:

---

۱ - مرحوم جمشید شعله در کتاب «جهاد ملت بخارا و حوادث لقی در شمال هندوکش» ضمن یادآوری از مهاجرت اشخاص دور اندیش بخارا به سراسر کشورهای جهان مینگارد: «موسی جارالله یک شخصیت علمی از بخارا منسوب به قوم تاجک از طریق چاه آب با یک خورجین پر از کتاب به کابل و از آنجا به جاپان رفته است.»
نگارنده از پدر شهیدم (قربان محمد یفتلی) در کودکی شنیده‌ام که او موسی جارالله راحینی که از بخارا هجرت نموده بود، در فیض آباد دیده است. مترجم

در همچو مناطق در دوازده ساعت روزه گرفتن و دوازده ساعت دیگر خورد و نوش جایز است و نمازهای پنج وقت را به همین حساب باید ادا کرد. زیرا احکام اسلامی برای سراسر دنیا است. در مناطق بحر منجمد شمالی و بحر منجمد جنوبی که شش ماه شب و شش ماه روز است در آنجا هم روزه گرفتن از صبح صادق تا غروب آفتاب ناممکن است.

در لیننگراد در منزل موسی جار الله برای من فرصت نماز گزاردن به آزادی تام، نصیب گردید، زیرا در دانشگاه مسکو، نام روزه و نماز را گرفتن هم ناممکن بود.

من در مسکو به بسیار مشکل، بالای تخت خواب به اشاره سر، نمازهای خود را ادا می‌کردم و گاه گاهی که موقع مساعد می‌بود به اتاق فضل‌الهی قربان که اتاق کوچکی بود و تنها او در آن زندگی می‌کرد، می‌رفتم و بعد از اخذ اجازت، نماز می‌گزاردم.

مسکو که شهر «دین دشمن» است و فضل‌الهی قربان که خود را کمونیست می‌گفت در اتاق او نماز خواندن نه‌تنها به موقف او ضربه می‌زد، بلکه احتمال از دست دادن زندگی هم برایش بود. او که گاهگاهی برای من همچو موقع را فراهم می‌کرد، بر من احسان بزرگی نهاده است.

در لیننگراد، همه همصنفان یکجا به سیر می‌رفتیم اما مولانا صاحب همراه ما نمی‌آمد و او از منزل موسی جارالله کمتر برون می‌شد.

لیننگراد شهر زیبایی است که در بنای آن پترکبیر، ملیون‌ها پول به مصرف رسانیده است، شهر در کرانه دریای نیوا Nevo قرار دارد و عمارات آن از خاکی که در دلدل‌های نزدیک آن به وفرت پیدا می‌شود، آباد گردیده است.در بنای شهر هزاران کارگر در برابر مزد اندک در آن دلدل زارها کار کردند و برخی جان‌های خویش را نیز در این راه، از دست دادند.

بیان تفصیلی حالات این شهر به درازا می‌کشد، از همین رو من آنرا فرو گذاشت و صرف به چند خوبی و ویژه گی آن اشاره می‌کنم.

در این شهر تندیسه های شعرا و ادبای مشهور روسیه برپا شده است

که دلیلی است بر علم دوستی ملت روس و قدر دانی از علما و دانشمندان.

در قصر شاهی که در زمان تزار آن را کاخ تابستانی می‌گفتند و حالا بلشویک‌ها نام آنرا خانه کودکان (پرورشگاه) یاdetskedom گذاشته‌اند، عمارت باشکوهی است، یا بهتر است بگوئیم از مجموعه عمارت‌های باشکوه تشکیل یافته است.

گفته می‌شود که ستون های سنگی آن از فنلند آورده شده است. در آن زمان که میان روسیه و فنلند خط ریل موجود نبود، انسان در اندیشه فرو می‌رود که این ستون‌های بزرگ را چگونه از آنجا آورده‌اند، خدا می‌داند که در آوردن آن ستون‌ها، چه تعداد انسان و حیوان جان خود را از دست داده است، حالا این محل به موزیم تبدیل شده است که اشیای موجود در زمان تزار به نمایش گذاشته می‌شود. این محل را ملکه کاترین Catherine در سال ۱۷۶۳ م بنا نموده بود. گفته می‌شود که این کاخ شامل یکهزار و پنجاه اتاق است.

ملکه کاترین در سال ۱۷۷۵م و یک پادشاه دیگر تزار در سال ۱۸۳۹ محلات دیگری را در گرد و نواحی آن بنا نهادند که آنرا ارمیتاژ (Hermitage) می‌گویند. حالا گفته می‌شود که این موزیم شامل دو هزار و پنجصد اتاق است، که در آن اتاق‌ها، اشیای نادر و پر ارزش سراسر جهان، اشیای صنعتی و نقاشی‌ها حفظ می‌شود، شاهکارهای نقاشی شده نقاشان نامور اروپا که در آن اتاق‌ها نصب گردیده است ،تعدادش به چهارده هزار می‌رسد.

سرک‌های شهر لیننگراد پهن و راست است، کوچه‌ها نیز تنگ نیست،باوجود دستبرد بلشویک‌ها، عمارات شهر، حالت خوب خود را حفظ کرده است. اما اهالی با غربت و مسکنت روبرو اند. ما دریافتیم که نظم و نسق شهرداری، در زمان تزار وضع خوبتری داشت، یک دلیل عمده در این مورد این است که در کوچه هاو خانه‌ها، شماره گذاری‌های منظم به چشم می‌خورد. در بالای دروازه هر خانه «شیت بزرگ» کروی

که در داخل آن جهت روشنی گروپ برقی گذاشته شده ، نصب است در آن شیت کروی اسم کوچه و شماره خانه و نام کوچه به آسانی خوانده می‌شود. در شهرهای دیگر اروپا هم همچو انتظاماتی وجود دارد، اما نظم و ترتیبی را که در لیننگراد مشاهده کردم در سایر شهرهای اروپا، با آن روبرو نشدم.

در برگشت از لیننگراد، رحمت‌علی به مولانا صاحب گفت همان کتابی که رویداد موضوعات مربوط به حکومت موقت هند در آن نگاشته شده بود و مولانا صاحب آنرا از کابل به مسکو آورده بود و وقت سفر به لیننگراد آنرا در نزد رحمت علی گذاشته بود، از هوتل لکس از بکس او دزدی شده است. ما همه به خاطر این مسأله بسیار متأثر گردیدیم، زیرا آن کتاب، سند نهایت مهم و تاریخی بود. و به این ترتیب روس‌ها از فعالیت‌های پنهانی مولانا صاحب معلومات حاصل کردند.

مولانا صاحب به خاطر این رویداد، به کسی شکایت نکرد زیرا می‌دانست که روس‌ها عادت دارند که همچو اسناد را دزدی کنند.

پس از برگشت از لیننگراد، برای همصنفان ما از طرف دانشگاه، زمینه دیدار کاخ کرملین نیز مساعد گردید. کرملین چون دژی است که در آن عمارات با شکوهی تعمیر شده است. در این کاخ رهبران بلشویک‌ها و اعضای بزرگ حزب زندگی می‌کنند، علی‌الرغم آن کرملین، عظمت و حشمت لیننگراد را ندارد.

* * *

نادر شاه

محمد نادر شاه

سردار محمد هاشم خان

شاه محمود خان

سر راس مسعود ندوی (نواسه سر سید احمد خان مشهور مؤسس دانشگاه علی گهر)مولانا سید سلمان ندوی و علامه اقبال لاهوری در کابل (سال ۱۳۱۲ خورشیدی)

نادر خان شخص وسط و در پیش روی صف در دروازهٔ ورودی ارک

محمد نادر شاه با فرزندش محمد ظاهر شاه

سردار محمد هاشم خان

سردار محمد هاشم خان

سردار محمد هاشم خان

سردار محمد هاشم خان

مارشال شاه ولی خان

شاه ولیخان

مارشال شاه ولی خان

مارشال شاه ولی خان

نشسته‌ها از راست به چپ : پروفیسور غلام محمد میمنگی ،معاون تألیف و ترجمه، محمد حسن پنجابی مشهور به B.A (با کلاه شپو)، فیض محمد خان وزیر معارف و عده‌ای از کارمندان عالیرتبهٔ وزارت معارف

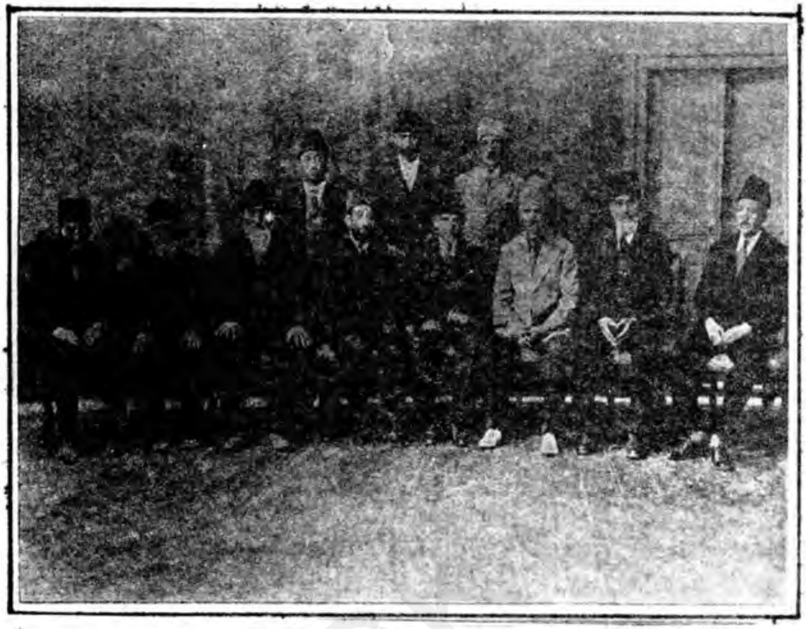
ـسردار محمد نعیم خان

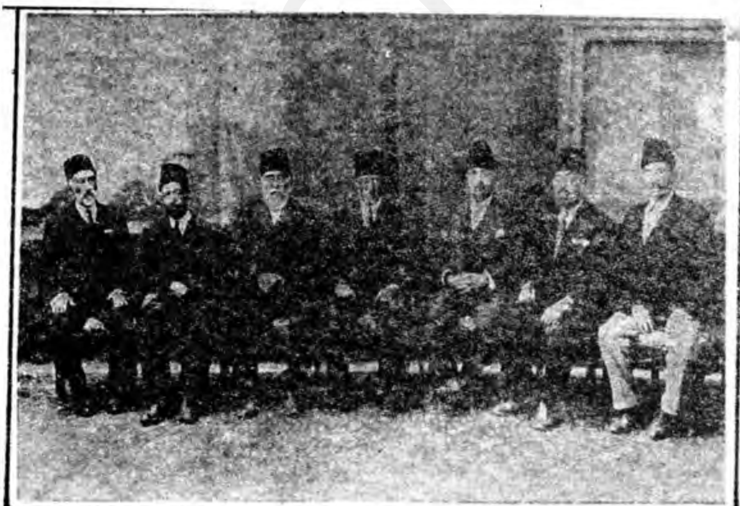

سردار محمد عزیز خان

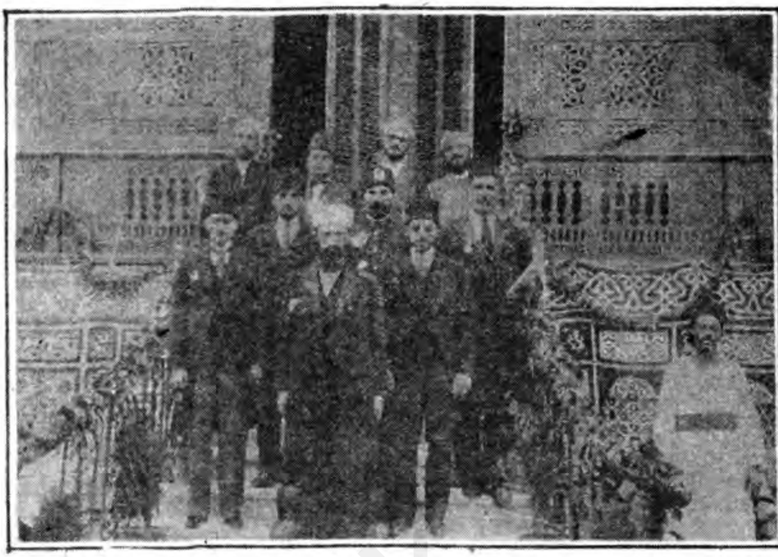

احمد شاه خان (خسر ظاهرشاه)

اعضای مجلس اعیان در عهد نادر شاهی

حضرت محمد صادق المجددی (شخص ایستاده در مقدم صف با عمامه سپید) سفیر دانشمند و مبارز افغانستان در قاهره

جناب نقیب صاحب پدر پیر سید احمد گیلانی که در سال ۱۲۸۳
از وطنش بغداد به افغانستان آمده و در آنجا توطن اختیار کرد

نور المشایخ فضل عمر مجددی

ملک‌الشعراء قاری عبدالله خان

عبد العلی مستغنی

میر محمد علی آزاد کابلی

صوفی عبد الحق بیتاب

محی الدین انیس

مولانا برهان الدین کشککی

محمد امین خوگیانی

سید قاسم رشتیا

سردار محمد داود خان

محمد داورد خان وقتی که فرقه مشر سمت مشرقی بود (سال ۱۳۱۲ خورشیدی)

ملاقات‌های مولانا عبیدالله سندی
با چیچرین وزیر خارجه روسیه

برای درک این امر که مولانا صاحب عبیدالله چرا با چیچرین Chechiren وزیر خارجه روسیه ملاقات کرد و این ملاقات چگونه صورت پذیرفت، فهم شرایط و اوضاع سیاسی آن روز روسیه ضروری است. هدف کمونست‌های روسیه برپایی انقلاب کمونستی در سراسر جهان و تحکیم رژیم دکتاتوری پرولتاریا، در همه کشورها بود. حزب کمونیست روسیه برای این هدف، نهادی را بنام کمونیزم بین‌الملل که طور اختصار آن را Commintern می‌گفتند، بنیاد نهاده بود و همه احزاب کمونستی جهان، از آن الهام می‌گرفتند و مطابق هدایاتش خواهان برپایی دکتاتوری پرولتاریا در کشورهای خود بودند. حزب کمونیست روسیه، برای پیاده کردن این هدف، احزاب کمونیستی جهان را از کمک‌های مادی و معنوی خویش بهره‌ور می‌ساخت.

حکومت در روسیه، اگر چه آله دست حزب کمونیست است، اما بخاطر حکومت بودن نمی‌توانست نظریه صدور انقلاب پرولتاریایی را به صورت آشکار بیان نماید تا روابط دوستانه و تجاری‌اش با کشورهای جهان برهم نخورد.

در روسیه خدمت زیر بیرق یا سربازی، برای همه اتباع آن اجباری است، با در نظر داشت این اصل، مامورین حکومتی، دانشجویان دانشگاه‌ها و مکاتب، کارگران و دهقانان همه تربیت نظامی می‌بینند و به همین سلسله، کارمندان وزارت‌های خارجه و تجارت به صورت کاملتر

تعلیم و تربیه نظامی داده می‌شوند و دلیل عمده آن هم این است که هر گاه ماموررین این دو وزارت خانه، در کشورهای خارجی به وظیفه گمارده می‌شوند، بتوانند به آسانی ،نیرومندی نظامی و پالیسی خارجی آن کشورها را تخمین و درک کنند.

برای کارمندان وزارت خانه‌های خارجه وتجارت، لابدی است تا در پهلوی زبان روسی یک زبان اروپایی یا آسیایی را هم فرا گیرند. از همین رو برخی هندوستانی‌های انقلابی که در مسکو به سر می‌بردند، برای کارمندان وزارت خارجه در مسکو، زبان اردو تعلیم می‌دادند و در برابر، برایشان معاش و یک اتاق جهت رهایش داده می‌شد. در جمله این افراد شخصی بود به نام مولوی ابوسعید عربی از ساکنان «رنگون» که برای فراگیری علوم دینی، زمانی به قاهره رفته بود و بعد از جنگ اول جهانی رهسپار استانبول گردید. او در استانبول در ایام جنگ جهانی نشریه‌ای را به نام «جهان اسلام» به نشر می‌سپرد، اما بعد از شکست امپراطوری عثمانی، رهسپار روسیه گردید.

شخص دومی رحمت علی زکریا بود و سومی شخصی بود مشهور به «وفا» که اسم اصلی‌اش حبیب‌احمد و از ساکنان لودیانه، و در سلسله نهضت هجرت هندوستانی‌ها، خود را به روسیه رسانیده بود. اینجانب چون در دانشگاه مشغول تحصیل بودم، از همین رو به صورت رسمی برای من موقع فراهم نبود تا کارمندان روسی را، زبان اردو تعلیم بدهم، اما من به صورت مجانی یک خانم روسی را که در مکتب نظامی زبان اردو تدریس می‌کرد، در رفع برخی مشاکل همکاری می‌کردم و به این ترتیب برای او در تدریسش سهولت فراهم می‌گردید.

تلاش‌های من برای ملاقات میان مولانا صاحب و چیچرین:

با رایزنر Reisner کارمند وزارت خارجه روسیه از آوانی که او به حیث سکرتر در سفارت روسیه در کابل ایفای وظیفه می‌کرد، معرفت و آشنایی داشتم و برای او در مسکو زبان اردو تعلیم می‌دادم.

من هفتهٔ دو بار بعد از هشت بجه شب، به منزل او می‌رفتم و به صورت

رایگان او را درس می‌دادم و مزدی هم تقاضا نداشتم. اما فایده آن این بود که آهسته آهسته میان من و او، دوستی و صمیمیت ایجاد گردید. با بهره برداری ازین صمیمیت، روزی در بارهٔ مولانا صاحب به او یادآور شدم و گفتم:

از مدت مدیدی در روسیه یکتن از رهبران هندوستان به سر می‌برد که رسوخ و اثر او نه تنها در میان هموطنان هندی اش نمایان است، بلکه در افغانستان هم اثر و رسوخ دارد و توانسته است این کشور را با انگریزها بجنگاند و شخصیت های چون جنرال نادر خان دوست صمیمی اوست. برعلاوه او در کابل رئیس کمیته حزب کانگریس ملی سراسر هند بود و در حکومت موقت هند در کابل ،وزارت داخله را بر عهده داشت. آیا روسیه نمی‌خواهد با همچو شخص در برابر انگریزها که دشمن سوگند خوردهٔ رژیم بلشویک روسیه است ،همکاری کند. در حالی که انگریزها جنرالان و فرماندهان روسیهٔ سفید همچون جنرال کولچک Kolchak و جنرال دینیکین Denikin را برای سرنگونی رژیم روسیه همکاری می‌نماید. امروز به روس‌ها این موقع کم نظیر فراهم شده است.

آقای M.N.Roy رهبر حزب کمونیست هندوستان تا کنون نتوانسته است، کدام نهضت انقلابی را در هند بوجود بیاورد. در حالی که مولانا صاحب با رهبران بزرگ هند، روابط دوستانه و شخصی دارد و بر ضد انگریزها می‌تواند کارهای مهمی انجام دهد. مشروط بر این که حکومت روسیه او را همکاری کند.

حرف‌های من در «رایزنر» اثرات خود را به جا گذاشت و او موضوع را با سوکرمان Sukerman مدیر شعبه آسیای میانه وزارت خارجه روسیه در میان نهاد و نامبرده مسأله را به چیچرین وزیر خارجه، انتقال داد و زمینه ملاقات مولانا صاحب را با او فراهم کرد. یک هفته بعد در اوایل جون ۱۹۲۳ ملاقات تنظیم گردید و زمان ملاقات ساعت هشت شب تعیین شد.

مولانا صاحب، رایزنر و من در وقت معین به دروازه ورودی وزارت خارجه روسیه رسیدیم، وزارت خارجه روسیه ،در یک عمارت پنج

طبقه‌ای که از سنگ بنا یافته است، موقعیت دارد و عمارت بزرگی است، در دروازه پهره‌دار مسلح ایستاده است. پهره دار از ما خواهان کارت شناسایی گردید و رایزنر کارت خود را نشان داد واطمینان او را حاصل کرد، چون رایزنر در همین عمارت ایفای وظیفه می‌کند برای داخل شدن ما مشکلی پیش نیامد. از وضع ما دریافتیم که گارد نگهبان، قبلاً در جریان قرار گرفته است که مهمانانی بعد از هشت شب به وزارت خارجه می‌آیند.

در روسیهٔ این زمان کارمندان ساعت ده صبح به دفتر می‌روند و تا ساعت سه بعد از ظهر کار می‌نمایند، سپس مجدداً کار از ساعت پنج عصر شروع و تا هشت شام ادامه می‌یابد، مردم نان چاشت را ناوقت صرف می‌کنند و تا بعد از شام هم کار می‌نمایند و از طرف صبح دفترها، ناوقت‌تر باز می‌گردد.

با ورود به وزارت خارجه، ما به منزل دوم برده شدیم. در دهلیز آن پهره‌دار کشیک میداد، او هم از ما کارت شناسایی طلب کرد، رایزنر او را نیز اطمینان خاطر داد، ما پیشتر رفتیم و در آخر دهلیز، دروازه‌ای به چشم مان خورد، در آنجا نیز پهره‌دار مسلحی ایستاده بود، او هم با دیدن کارت شناسایی رایزنر و اطمینان خاطر، دروازه را باز کرد و ما را به داخل هدایت نمود. ما دریافتیم که همین جا دفتر کار چیچرین وزیر خارجه روسیه است. در اتاق با سکرتر وزیر روبرو شدیم، او رایزنر را شناخت و از آمدن ما به وزیر اطلاع داد و ما داخل دفتر کار وزیر خارجه شدیم.

در روسیهٔ این زمان (و غالباً حالا هم) برای مراجعه به دفترهای کارمندان عالیرتبهٔ روسی، موانع زیادی وجود دارد و علت آنهم این است که یکی دو بار به لینن سوء قصد صورت گرفته و باری او سخت مجروح هم شده بود. دشمنان داخلی رژیم بلشویک‌ها بسیار زیاد است، از همین رو در وزارتخانه‌ها و سایر دفاتر دولتی تدابیر شدید امنیتی وجود دارد.

در سقف دفتر وزیر، قندیلی آویزان است ،با چراغ‌های متعددی که اتاق را روشنی می‌بخشد. در دیوارها، فوتوهای کارل مارکس، لینن و

انگلس به چشم می‌خورد، چوکی‌ها و میز دفتر بسیار قدیمی معلوم می‌شود. در طرف راست دروازه نزدیک دیوار، چیچرین در عقب میز بزرگی نشسته بود، او از جا برخاسته و از مولانا صاحب پذیرایی کرد و به سه چوکی‌ای که رو بروی میزش قرار داشت، اشاره نمود و از ما خواست تا بنشینیم.

مولانا صاحب در چوکی وسطی، در طرف راست رایزنر و در طرف چپ من نشستم. رایزنر حرف‌های چیچرین را از روسی به انگلیسی ترجمه می‌کرد و من از انگلیسی به اردو، بعد از احوال پرسی، ملاقات میان مولانا صاحب و چیچرین چهل و پنج دقیقه را در بر گرفت که خلاصهٔ آن چنین است :

مولانا صاحب از حزب کانگریس ملی هند و از این که او رئیس کمیته حزب در کابل بود به چیچرین یاد آور شد و گفت او برای قلع و قمع حکومت انگریزی از هندوستان، آماده است ،با روس‌ها همکاری کند. اما این همکاری هرگز با حزب کمونیست روسیه صورت نخواهد گرفت، در عوض کانگریس میخواهد با حکومت روسیه مذاکره کند و دست یافتن به توافقی در این زمینه هدف اوست.

چیچرین ازین پیشنهاد در شگفت شد، زیرا در روسیه هیچ کار دولتی بدون توافق حزب کمونست صورت نمی‌گیرد. اما مولانا صاحب صراحتاً عرض کرد که او به حیث عضو حزب کانگرس ملی هند، هیچ ارتباطی با حزب کمونیست روسیه ندارد و چون اخراج انگریزها از هندوستان، به نفع حکومت روسیه است با در نظرداشت این هدف، حکومت روسیه بایست با حزب کانگریس هند به توافقی دست یابد و در این توافقات حزب کمونیست روسیه، نباید مداخله‌ای نماید.

چیچرین با در نظرداشت منافع کشورش و درک این مطلب که روسیه جدیداً از چنگال خانه جنگی رهایی یافته و هنوز هم با مصیبت قحطی و خشکسالی دست و گریبان است، بایست بر ضد انگلیس‌ها از هر موقعی بهره‌برداری کند. از همین رو آماده شد تا طرح مولانا صاحب را به کابینه

روسیه تقدیم کند.

این امر برای مولانا صاحب پیروزی بزرگ تلقی می‌گردید، زیرا کمونیست‌های روسیه برای هیچ کشور تحت استعمار تا زمانی که برنامه‌های کمونیستی را از قبل نپذیرد، در جنگ آزادی مدد نمی‌رساند و دلیل شان هم این است که حکومت‌های ملی سرانجام در دست طبقهٔ سرمایه دار می‌افتد و آن‌ها نیز مانند امپریالیست‌ها، با طرح‌های اقتصادی و اصلاحات اجتماعی مخالفت می‌ورزند و به کمونیست‌ها در داخل کشور شان، اجازه فعالیت نمی‌دهند و سرانجام این رژیم‌ها در مخالفت با روسیه قرار می‌گیرند.

روس‌ها تنها تا کنون به حکومت‌های ملی با غازی مصطفی کمال (اتاترک) در برابر انگریزها و یونانی‌ها کمک بلا قید و شرط نموده اند، به استثنای مصطفی کمال، روسها تا زمانی که جانب مقابل را معتقد به اصول کمونیزم نیابند به او کمک نمی‌نمایند، چیچرین در این ملاقات پذیرفت تا موضوع را به حکومت روسیه پیش و یک هفته بعد پاسخ خود را ارائه کند.

پس از پایان ملاقات ،من همراه با مولاناصاحب به هوتل لکس آمدیم، چون‌ملاقات را از سایر دوستان پوشیده نگه داشته بودیم، بناءً در مورد آن با هم حرفی به زبان نیاوردیم، اما در دل هر دوی ما این سوال خطور می‌کرد که آیا حکومت روسیه، بدون مداخله حزب کمونیست این طرح را خواهد پذیرفت یا نه ؟

شب جهت استراحت از هوتل به خوابگاه دانشگاه آمدم. خدا خدا گفته یک هفته را سپری کردیم، رایزنر به ما اطلاع داد که چیچرین می‌خواهد با مولانا صاحب ملاقات کند، ازین مژده امیدوار شدیم که اغلباً حکومت روسیه، طرح مولانا صاحب را پذیرفته است. چنانچه ما باز ساعت هشت شب به وزارت خارجه رفتیم واز موانع گذشته با سکرتر وزیر خارجه ملاقی شدیم، نامبرده ما را به دفتر چیچرین رهنمایی کرد و در همان دفتر، ملاقات دوم مولانا صاحب صورت گرفت.

در این ملاقات، چیچرین به مولاناصاحب یاد آور شد کـه حکـومت روسیه آماده کمک به نهضت ملی هندوستان است. اما از مولانا صاحب پرسید که این کمک نقدی باشد یا اینکه اسلحه فراهم کنیم و به هندوستان بفرستیم.

مولاناصاحب در جواب گفت : از اصول حزب کانگرس ملی هند، عدم تشدد است، از همین رو مسأله اسلحه هرگز مطرح نمی‌گردد، مـدد بـه صورت نقدی صورت بگیرد. فعلاً مبلغ ده میلیون روپیه به کانگریس ملی هند پرداخته شود. این پول قرض بر ذمه هندوستان پـنداشـته شـود و هندوستان بعد از آزادی این پول را دوباره مسترد خواهد کرد. همراه بـا این مدد، ضروری است تا افغانستان نیز در این رابطه با روسیه همکاری کند، زیرا برای ایجاد روابط روسیه با هندوستان، محفوظ‌ترین و بهترین راه افغانستان است. برای جلب همکاری افغانستان در ایـن زمـینه مـن بایست به آن کشور که حکومت جدیدی در آنجا به وجود آمده است، سفر کنم. برای برپایی ارتباطات میان هند و روسیه و راه دادن بـه روسـیه، بایست ده میلیون روپیه به افغانستان نیز پرداخته شود.

چیچرین بر بخش اول این طرح، یعنی پرداخت ده ملیون روپیه طور قرضه جهت مدد رساندن در راه آزادی هند، اعتراضی نـداشت، امـا در مورد مدد رسانی به افغانستان پرسید:

چه ضمانتی وجود دارد که افغانستان بعد از مدد روسیه بار دیگر بـا انگلیس‌ها از در سازش پیش نیاید و تو را بار دیگر از آنجا اخراج ننماید؟

مولانا صاحب در پاسخ گفت :

ضامن این امر سپه سالار سردار محمد نادر خان خواهد بود. او پس از دریافت کمک مالی به وسیلهٔ ما آن قدر نیرومند و با رسوخ خواهد گردید که امیر امان الله خان، بدون مشوره‌اش، گامی نخواهد برداشت. و سردار موصوف هیچگاه با انگلیس‌ها معاهده دوستی عقد نخواهد کرد.

چیچرین با شنیدن این حرف، وعده سپرد که در ملاقات هفته آینده در پاسخ ارایه خواهد داشت و ملاقات در همین جا خاتمه پذیرفت.

توافق مولانا صاحب با چیچرین:

ملاقات سوم مولانا صاحب با وزیر خارجه روسیه در همان عمارت وزارت خارجه با درنظر داشت همه مسایل امنیتی که شاهد آن در دو دور گذشته بودم، صورت پذیرفت.

در ملاقات سومی چیچرین به آگاهی مولاناصاحب رساند که حکومت شوروی همه تجاویز او را پذیرفته است. و روسیه هندوستان را در نهضت ملی‌اش مدد مالی می‌رساند و همراه با آن آماده است تا به افغانستان نیز کمک مالی کند. اما سوال اینجاست که این مدد مالی را به افغانستان و هندوستان چگونه برسانیم. حکومت روسیه در مورد می‌خواهد از اهداف مولانا صاحب آگاهی داشته باشد.

مولانا صاحب در جواب گفت: من به ترکیه می‌روم و در آنجا یک تن از رهبران کانگریس یا شخصی مورد اعتمادی را فرا می‌خوانم و به آن‌ها این پیام را خواهم رساند که حکومت روسیه آماده است ، نهضت ملی هند را تا حدود ده ملیون روپیه کمک مالی کند. پس از رساندن این پیام، میان حزب کانگریس ملی هند و حکومت روسیه معاهده‌ای را به امضاء می‌رسانم. کمک پس از عقد معاهده، پرداخته می‌شود، کمک مالی بدون معاهده به هیچ یک از رهبران کانگریس، حتی برای من هم سپرده نشود.

برای کمک مالی به افغانستان قبل از همه ضروری است من به جنرال محمد نادر خان نامه نویسم و زمینه را آماده بسازم تا افغانستان هیچگاه وعده خلافی نکند. و طوری که بعد از جنگ ۱۹۱۹ افغان و انگلیس و پس از معاهده ۱۹۲۱م با انگریزها، هندوستان را تنها گذاشت، بار دیگر ما را تنها نگذارد و با انگلیس‌ها از در دوستی پیش نیاید.

در این سلسله ضروری است، اشخاصی که با من در افغانستان فعالیت می‌کردند و در سال ۱۹۲۲ مجبوراً افغانستان را ترک کردند، با من واپس به کابل بروند. اگر این کار را نتوانستم در ترکیه سر و صورت دهم به حجاز می‌روم و به وسیله حجاج این پیغام را به هندوستان مـی‌فرستم و روابط خود را با افغانستان، سر از نو ،برپا می‌سازم.

چیچرین با شنیدن این پاسخ وعده سپرد که موضوع را به حکومت خود تقدیم نماید و زمان ملاقات بعدی را هفته آینده تعیین داشت.

در ملاقات چهارمی چیچرین گفت که حکومت روسیه هر دو تجویز مولانا صاحب را پذیرفته است، مولانا صاحب به ترکیه برود و تجاویز خود را در عمل پیاده و کار را آغاز نماید. برای او سفرخرج پرداخته خواهد شد و برای انجام این وظیفه هر قدر به پول نقد، ضرورت داشته باشد، می‌تواند از قونسلگری روسیه در استانبول اخذ نماید.

حرکت مولانا صاحب به ترکیه :

مولانا صاحب بعد از این ملاقات‌ها برای سفر جانب ترکیه آمادگی گرفت و در نیمه ماه جولای ۱۹۲۳ همراه با عزیز احمد رهسپار ترکیه گردید. در این ایام انگلیس‌ها در استانبول بودند، از همین رو رفتن به استانبول برای وی ناممکن بود، بناءً کشتی او از طریق بحیرهٔ سیاه در بندر «اینه بولی» لنگر انداخت. مولانا صاحب از کشتی پیاده شد و رهسپار انقره گردید. او در انقره تقریباً مدت چهار ماه اقامت کرد و در ۶ اکتوبر ۱۹۲۳ زمانی که ارتش ترکیه بار دیگر استانبول را متصرف شد، مولانا صاحب دو هفته بعد از آن، به استانبول رفت.

جدایی مولانا صاحب برای من طاقت فرسا بود، زیرا من همیشه از مشوره‌ها و نصایح او بهره می‌بردم، در کشور الحادی‌ای همچون روسیه زندگی بدون او برای من دشوار بود، اما چاره نداشتم، زیرا روس‌ها در این وقت به من اجازه ندادند تا با مولاناصاحب همسفر گردم، برنامه این طور طرح شده بود که مولاناصاحب به ترکیه برود و برای برپایی روابط با هندوستان کوشش کند، در صورت موفقیت من هم رهسپار ترکیه شوم و با او یکجا کار کنم.

***

فعالیت‌های سیاسی ما حین اقامت در استانبول[۱]

چهار روز از رسیدن من به استانبول سپری نشده بود که مولانا صاحب عبیدالله برای من مشوره دادند تا در نزدیک حویلی او در هوتلی اقامت کنم که بتوانم پیاده و به آسانی به ملاقات ایشان برسم. بناءً من از محله «سرکه جی» به هوتل «رشادیه» که در محله «فاتح» قرار دارد، رفتم که از آنجا تا خانقاه هندوستانی (جایی که مولانا صاحب بعد از رسیدن به استانبول آن را محل سکونت خویش برگزیده بود) ده دقیقه پای پیاده فاصله داشت.

مولانا صاحب در این ایام مشغول نگارش آئین نامه برای حکومت هندوستان آزاد بود و در مورد، هر روز بحث و کنکاش صورت می‌گرفت، برخی اوقات در گرماگرم بحث و مناقشه کسی که می‌خواست ابراز رأی کند، بایست منتظر نوبت باشد، در نتیجهٔ این مناقشات و مباحثات، در پروگرام مورد نظر بار بار تجدید صورت گرفت و این سلسله حدود یک ماه جریان داشت که آخرین تصویب این برنامه را در آینده بیان خواهم کرد.

---

۱ - ظفر حسن ایبک نویسندهٔ کتاب بعد از فصل چهاردهم کتاب خویش که ترجمه همه را در صفحات قبلی، خدمت خوانندگان عزیز پیشکش نمودم، در فصل پانزدهم کتاب خود تحت عنوان «اقامت من بعد از سفر مولانا صاحب در روسیه و سپس رسیدن به ترکیه» موضوعاتی نظیر: آموختن زبان روسی، مقاله نویسی من در دانشگاه مسکو، تقاضای حصول تعلیمات عسکری، گسیل نامه به مولانا صاحب، آموختن فوتوگرافی، داچا (باغ ییلاقی)، اختلاف رهبران روسیه، حرکت من به سوی ترکیه، رسیدن به ترکیه، خانقاه هندوستانی، عبدالرحمن ریاض بابر و رهایش مولانا صاحب در استانبول را شرح می‌دهد که چون با مسایل کشور عزیز ما افغانستان پیوندی ندارد، بناءً از ترجمه آن چشم پوشیدم و اینک ترجمهٔ فصل شانزدهم و فصول بعدی کتاب را پیشکش می‌نمایم. مترجم

آمدن لاجپت‌رای به استانبول :

از گفت و شنید با مولانا صاحب دریافتم که قبل از آمدن من به ترکیه، لاجپت‌رای به استانبول آمده است. مولانا صاحب برای موصوف از ملاقاتش با چیچرین وزیر خارجه روسیه یادآور شده و به او گفته است در آینده برای آزادی هندوستان از طریق افغانستان، روسیه به حزب ملی کانگرس هند، مدد خواهد فرستاد.

لاجپت‌رای با شنیدن نام افغانستان، اظهار نارضایتی کرده است. مولانا صاحب برای من گفت : به گمانم لاجپت‌رای به هندوستان خواهد رفت و این خبر را به رهبر سیاسی‌اش، مدن موهن مالوی خواهد رسانید که در نتیجه روابط میان هندوها و مسلمانان در هندوستان، در سال ۱۹۲۴م نهایت خراب و درهم و برهم خواهد گردید. اینکه در برهم خوردن این روابطِ لاجپت‌رای تا چه اندازه نقش داشته است، امروز نمی‌توان چیزی گفت، اما حقیقت این است که لاجپت‌رای و سایر هندوها در جنبش آزادی خواهی هند، مداخله هیچ کشور اسلامی بویژه افغانستان را تحمل نخواهند کرد و حقیقت همان بود که در سال ۱۹۲۴م اتحاد مسلمانان و هندوها از یک آزمون دشوار، گذر کرد.

آمدن عبدالرحمن صدیقی به استانبول :

از حرفهای مرحوم مولانا صاحب این را نیز دریافتم که قبل از آمدن من به ترکیه، در آغاز سال ۱۹۲۴م عبدالرحمن صدیقی به استانبول آمده است. صدیقی که پس از ایجاد پاکستان برای مدتی سمت گورنر پاکستان شرقی را به عهده گرفت ، در دوران جنگ بالکان در سال ۱۹۱۲م در ترکیب هیأت طبی داکتر انصاری در مضافات استانبول که «چتالجه» نامیده می‌شود در محاذ جنگ مصروف خدمت بود. مولانا صاحب برای او از فعالیت هایش در روسیه و ملاقات هایش با چیچرین یادآور شده و به او گفته بود که در مورد نهضت آزادی هند با چیچرین، به موافقه‌ای رسیده است. مولانا صاحب در ادامه حرف هایش همچنان گفتند که: « صدیقی صاحب من تقاضا کردم تا همه موضوع را به داکتر صاحب مختار

احمد انصاری بیان نماید.

مولانا صاحب برای انجام این کار مبلغ یکصد پوند انگلیسی را طور سفر خرج به او پرداخت، این همان مبلغی است که برای همین منظور قونسلگری روسیه در استانبول بوسیله عزیز احمد بـه مـولانا صـاحب فرستاده بود (مولانا صاحب برای ضروریات خود هیچگاهی از روسـها پول نگرفته بود، اما برای برنامه‌های سیاسی خویش این بار و بعدها دو بار دیگر نیز از روس‌ها کمک دریافت داشته بود ـ نویسنده) افسوس که عبدالرحمن صدیقی این پیام را به داکتر انصاری نرسانید و دلیل هم این است که داکتر انصاری با رسیدن به استانبول در مورد این مسأله از مولانا صاحب سوالاتی نمود.

رسیدن داکتر انصاری به استانبول:

تقریباً یکسال بعد از آمدن من بـه اسـتانبول یـعنی در آخـر اگست ۱۹۲۵م داکتر انصاری به حیث نماینده تحریک خلافت هند از اروپا به استانبول آمد، مولانا صاحب عبیدالله، عبدالرحمن ریاض، عزیز احمد و اینجانب همراه با زعمای ترکیه از ایستگاه ریل «سرکه جی» از او پذیرایی به عمل آوردیم.

داکتر انصاری در کناره بحیره بوسفورس در هوتل مشهور «ترابیه» به حیث مهمان هلال احمر ترکیه اقامت کرد. هدف او از آمدن به ترکیه، این بود تا با ارباب حکومت ترکیه یکجا شود و برای احیای مجدد خـلافت اسلامی، آن را به شکل دیگری اساس گذارد. او برای تفهیم مقصد خویش رهسپار انقره شد و با عصمت پاشا صدراعظم ترکیه نیز ملاقات کرد، اما به پیروزی در این راه نایل نگردید. مولانا صاحب از داکتر انصاری پرسید که آیا عبدالرحمن صدیقی خبر فعالیت‌های سیاسی او در روسیه و توافق با چیچرین را به اطلاع او رسانیده است و یا خیر؟

پاسخ داکتر انصاری این بود که: «برای او هیچ خبری نرسیده است و نه در این مدت با عبد الرحمن صدیقی ملاقات کرده است».

مولانا صاحب ازین قضیه نهایت متعجب و مایوس گردید که شخصی

همچون عبدالرحمن صدیقی در وفا به وعده‌اش، کوتاهی نماید و پولی که برای او جهت این هدف پرداخته شده آن را نیز هضم کند. تا آخر ما درنیافتیم که عبدالرحمن صدیقی چرا این خبر را به داکتر انصاری نرسانیده است.

عبدالرحمن پشاوری:

در مورد فعالیت‌های سیاسی مولانا صاحب در استانبول، یادآوری از ملاقات‌ها و گفتگوهای او با عبدالرحمن پشاوری ضروری است.

عبدالرحمن پشاوری که بحیث سفیر ترکیه در کابل ایفای وظیفه می‌کرد، به استانبول آمده بود و همراه با رؤوف بیک بسر می‌برد.

رؤوف بیک همان شخصی است که در جنگ بالکان فرماندهی «حمیدیه کروز» را بر عهده داشت و کشتی‌های جنگی و تجاری یونانی‌ها را تار و مار نموده بود و به حیث قهرمان ترکیه شناخته می‌شد.

رؤوف بیک پس از جنگ استقلال ترکیه بحیث صدراعظم انتخاب گردید. والدۀ رؤوف بیک، عبدالرحمن پشاوری را پسر خوانده بود.

قبل از آمدن مولانا صاحب در سال ۱۹۲۳م به استانبول، ترکها، انگلیس‌ها و متحدانش را از استانبول اخراج نمودند و در ۶ اکتوبر ۱۹۲۳م بار دیگر استانبول را فتح کردند. سلطان وحیدالدین (که طرفدار انگلیس‌ها بود) قبل از آن، در ۷ نوامبر ۱۹۲۲ از استانبول فرار نموده به یک کشتی جنگی انگلیسی‌ها پناه برده بود و به این ترتیب، سلطنت عثمانیه پایان یافته و عوض آن نظام جمهوری برپا شده بود. نظامی که غازی مصطفی کمال اتاترک ریاست آن را از آن خود نمود. پس از پایان یافتن سلطنت عثمانیه تنها خلافت باقی مانده بود که سلطان عبدالحمید خان به حیث خلیفةالمسلمین خوانده می‌شد.

در دوران جنگ اول جهانی، شریف حسین والی مکه بر ضد ترک‌ها علم بغاوت برافراشت و با انگریزها یکجا در برابر ترک‌ها نیروهای رزمی انگلیس‌ها را یاری می‌رساند که سرانجام ایالات حجاز، فلسطین و شام از سلطه ترک‌ها خارج گردید و سایر کشورهای اسلامی به فتوای جهادی‌ای

که به وسیله خلیفة‌المسلمین محمد رشاد خان در سال ۱۹۱۵ م صادر گردیده بود، گوش فرا دادند و افواج مسلمان هندوستانی در محاذ های عراق و فلسطین برضد ترک‌ها جنگیدند. این رویدادها باعث شد تا مصطفی کمال اتاترک پس از شکست، اساسات نظام جمهوری ترکیه آزاد را بنیان نهند و مسلمانان جهان از بیوفایی و بی تفاوتی او سخت آزرده دل گردیدند.

بعد از امضای معاهده صلح لوزان در سال ۱۹۲۴م، مرحله جدیدی در سیاست داخلی ترکیه آغاز گردید، عصمت پاشا عوض رؤوف بیک به حیث صدراعظم انتخاب شد و در برابر حزب جمهوری خلق که به وسیله مصطفی کمال بنیاد نهاده شده بود، حزب جمهوری ترقیخواه به رهبری رؤوف بیک و جنرال کاظم قره‌بیک پاشا، به صحنه ظهور آمد که طرفدار عنعنات سنتی ترکیه بود. اگر چه این حزب ظاهراً زوال خلافت اسلامیه را در ترکیه پذیرفته بود، اما مخالف همه ریفورم‌هایی بود که حزب جمهوری خلق همه روز در کشور اعلان می‌داشت، از همین رو حزب جمهوری ترقیخواه را، به گزینش ارتجاع و عقب‌گرایی برچسپ می‌زدند.

عبدالرحمن پشاوری اکثراً به خانقاه هندوستانی آمده و برای مولانا صاحب راجع به سیاست داخلی ترکیه و رقابت‌ها و کشمکش‌های آن دو حزب ، معلومات ارایه می‌داشت.

مولانا صاحب پس از زوال خلافت اسلامی در این تلاش بود که علی الاقل یک دانشگاه بین‌الاسلامی را بنیاد نهد، از همینرو آرزو داشت با حکومت جمهوری ترکیه در تماس شود و برای برآوردن این مأمول کسب اجازت نماید تا بتواند شیرازه نظام اسلامی را تا حدی برپا سازد. به همین منظور او خواهان ملاقات با رؤوف بیک گردید که عبدالرحمن پشاوری زمینه این ملاقات را فراهم ساخت.

جهت ترجمه حرف‌های مولانا صاحب، من همراه ایشان به منزل رؤوف بیک رفتم.

رؤوف بیک زبان انگلیسی را شسته و روان صحبت می‌کرد، در جریان

ملاقات جنرال کاظم قره بیک پاشا هم حضور داشت.

در جریان گفتگو مرحوم مولانا صاحب پیشنهاد کرد که رؤوف بیک در برنامه حزبش در استانبول برپایی یک دانشگاه اسلامی بین‌المللی را مدنظر گیرد.

رؤوف بیک به این دلیل پیشنهاد مولانا صاحب را رد کرد که از طرف حزب جمهوری خلق، از قبل اتهام مرتجع و عقبگرا بر حزب او وارد شده است. همچنان او را متهم می‌کنند که در فکر پان اسلامیزم و احیای مجدد عنعنات سنتی ترکیه است. و به این ترتیب از ارزش حزب او در میان طبقه تحصیل یافته، کاسته بودند.

مولانا صاحب با شنیدن این پاسخ، ادامهٔ ملاقات را مناسب نه‌انگاشته از رؤوف بیک مرخصی گرفت و رهسپار خانقاه هندوستانی گردید.

مولانا صاحب از پاسخ رؤوف بیک آنقدر مایوس گردید که من در طول عمر او را اینقدر ناامید نیافته بودم.

حرفهای رؤوف بیک ،به اخگر آرزوهای مولاناصاحب عبید الله مبنی بر انسلاک همه مسلمانان در یک خط، آب سرد فرو پاشید، مولانا صاحب برای این که به هدف خویش دست نیافته بود، نهایت ناتوان به نظر می‌آمد.

من از مولانا صاحب جدا شدم و نماز شام به طرف محل اقامت خود به هوتل رفتم و در طول شب به این فکر بودم که مولاناصاحب را چگونه تسلی بدهم، اما روز آینده که به ملاقات مولاناصاحب رفتم، مشاهده کردم که در طبیعت او اندک سکون آمده است و ایشان برای پیروزی هدف خویش به کَرَم خدای لایزال، به کدام راه جدید دیگری دل بسته است.

معرفی با ارباب قلم ترکیه :

از آمدن من به استانبول، چند روز سپری نشده بود که عزیز احمد زمینه ملاقات مرا با اشرف ادیب بیک سردبیر سبیل‌الرشاد فراهم کرد.

اشرف ادیب، فارغ‌التحصیل دانشکده حقوق ترکیه ، به نشر و پخش

کتب دینی مشغول بود. و در اخبار سبیل‌الرشـاد اکـثراً مـقالات دیـنی می‌نگاشت. او بعداً کتابفروشی‌ای را به نام «کتب خانه آثار علمیه» بنیاد نهاد که در آنجا برعلاوه کتاب‌های دینی موجود در تـرکیه، کـتاب‌های دینی از زبان‌های مختلف به زبان ترکی ترجمه شده، اقبال چاپ می‌یافت.

در دفتر این شخص، ملاقات من با محمد عاکف بیک، شاعر مشهور ملی ترکیه صورت گرفت که سرود ملی تـرکیه از سـروده‌های اوست. موصوف در طول جنگ آزادی ترکیه در سال‌های ۱۹۲۱ م تا ۱۹۲۲ م که ایام سخت یاس انگیزی برای ترکیه بود، مژده پیروزی و فتح و نصرت را برای ترک‌ها می‌داد و برای آنان در برابر بیگانگان همت می‌بخشید.

در این دفتر با سبحان نظیف بیک که شاعر مشهور هجو سرای ترک بود و زمانی هم که عراق زیر نفوذ ترکیه قرار داشت، بحیث والی آن دیار ایفای وظیفه می‌نمود، ملاقات کردم.

با خلیل خالد بیک هم در همین دفتر معرفت حاصل کردم که او زمانی در قونسلگری ترکیه در بمبئی ایفای وظیفه می‌کرد و مدتی هم پروفیسر ادبیات ترکی در دانشگاه لندن بود.

کارمندان روزنامهٔ «وقت»:

در دفتر روزنامه «وقت» که یکی از روزنامه‌های مشهور تـرکیه آن زمان بود با عاصم بیک مدیر مسؤل روزنامه و برادرش حقی طارق بیک ملاقات کردم. این ملاقات چند روز بعد از آمدنم به استانبول صـورت پذیرفت. حقی طارق بیک در این زمان عضو پارلمان ملی ترکیه بود و در روزنامه وقت مقالاتی از او انتشار می‌یافت.

راصم بیک برادر کوچک عاصم بیک هم در ایـن روزنـامه، ایـفای وظیفه می‌کرد. مهتمم اخبار شخصی ادیبی بود به نام رفیق احمد بیک که بعدها به حیث مدیر نشرات رادیوی ترکیه گماریده شد.

بخش طنز این روزنامه را حقی سها بیک معلم زبان ترکی پیش می‌برد و نورالدین آرتام آموزگار ادبیات ترکی هم در آن مقالاتی می‌نوشت.

نورالدین بیک اصلاً از فرزندان یک ملای پشتون وزیرستانی بـود.

موصوف صاحب خانقاهی در «چنگل کویی» از مضافات استانبول بود که در آن خانقاه اکثراً بعد از ادای نماز جمعه (تا زمانی که خانقاها قانوناً اجازه فعالیت داشت) محفل سماع را برپا می‌داشت.

در این محافل اشعار مثنوی مولانا جلال‌الدین بلخی با ترنم خوانده می‌شد و همراه با آن، نی نیز نواخته می‌شد، و دراویش طریقه مولویه به اثر شنیدن آن به وجد می‌آمدند و به پایکوبی می‌پرداختند.

محافل سماع به دلیل این که خانقاه‌ها پناه‌گاه مساکین و مفت‌خواران گردیده است در سال ۱۹۲۷ م از طرف حکومت مسدود گردید.

در این ایام صرف در شهر قونیه در آرامگاه مولانا جلال‌الدین بلخی رومی در سالگرد تولد (عرس) وی که با ماه دسمبر موافق است، همچو محافل سماع برگذار می‌گردد.

نورالدین آرتام بیک پس از وفات پدرش، در همان خانقاهی که بنام «تکیه افغانی» یاد می‌گردد، بحیث مجاور مقرر گردید.

در ترکیه برای متولی یا مجاور لقب شیخ را استعمال می‌کنند، نورالدین آرتام بعداز این که در سال ۱۹۲۷م خانقاه‌ها، قانوناً مسدود گردید، مجبور شد لقب شیخ را ترک کند.

نورالدین آرتام دو سه کتاب رابندرنات تاگور و کتاب کیپلینگ Kipling موسوم به Jungle book را به ترکی ترجمه نموده بود.

در روزنامه وقت، عمر رضا دوغرول اخبار و مقالات انگلیسی را به زبان ترکی ترجمه می‌کرد. دوغرول مربوط به یک خانواده ترکی اناتولی بود،و در مصر زاده شده بود.

دوغرول در مصر عربی و انگلیسی را آموخته بود و علاوه بر روزنامه «وقت»، در روزنامه «توحید افکار» به مدیریت ولید ابوضیابیک هم مقالات سیاسی می‌نگاشت. چون او برعلاوه ترکی به زبان‌های عربی و انگلیسی آشنایی کامل داشت، از همین رو در ترجمه به ترکی از زبان‌های خارجی بهترین ادیب پنداشته می‌شد.

دوغرول در عین زمان عالم دینی هم بود که کتابهای متعددی را از

زبان‌های عربی و انگلیسی در مورد سیرت رسول‌الله صلی الله علیه وسلم به ترکی ترجمه نموده بود.

موصوف مدتی مدیریت هفته نامه‌ای بنام «سلامت» را بر عهده داشت که در آن مقالات علامه اقبال را تحت عنوان «احیا و تجدید اندیشه دینی در اسلام» بخشوار به زبان ترکی شایع می‌کرد.

دوغرول بعدها به نگاشتن مقالات سیاسی در روزنامه جمهوریت (چاپ ترکیه) پرداخت که در آن روزنامه راجع به نهضت آزادی شبه قاره هند، مقالات زیادی را به رشته تحریر می‌کشید. او بعد از ایجاد پاکستان بحیث نماینده ترکیه در کنفرانس اسلامی منعقدهٔ کراچی، به آن دیار سفر کرد. موصوف داماد شاعر ملی ترکیه، عاکف بیک بود.

من در این هنگام، تدریس زبان انگلیسی را برای جواد فهمی باشقوت بیک شروع کردم. این نوجوان چون نخستین شاگرد من در ترکیه بود، از او مزد نمی‌گرفتم.

جواد فهمی پیشرفت زیادی کرد و بخاطر استعدادی که داشت، مقام بزرگترین نمایشنامه نویس ترکیه را از آن خود کرد. او هر سال یک نمایشنامه جدید می‌نوشت که برعلاوه تیاتر شهرداری استانبول در سایر شهرها نیز نمایش داده می‌شد.

مردم نمایشنامه‌های او را که نهایت دلپذیر و پندآمیز، بودند به شوق تماشا می‌کردند. یکی از نمایشنامه‌های او به نام «یونان» نیز بالای ستیژ اقبال نمایش یافت.

جواد فهمی برعلاوه در یک هفته نامه مضامین اخلاقی می‌نگاشت. سالها بحیث مهتمم روزنامه «جمهوریت» ایفای وظیفه کرد، برعلاوه او در اکادمی ژورنالیزم استانبول آموزگار هم بود و من با او چهل سال روابط دوستانه داشتم.

اکرم بیک و سلیم راغب بیک اعضای روزنامه وقت نیز به آموختن انگلیسی نزد من آغاز کردند که ایشان اجرت هم می‌پرداختند، اما با تأسف که ایشان طور منظم نتوانستند به فراگیری این زبان بپردازند، از

همینرو درین زمینه پیشرفت کمتر رفیق ایشان شد و سرانجام به خاطر فشار کارهای روزنامه، آموزش زبان انگلیسی را ترک گفتند.

اکرم بیک و سلیم بیک بعدها روزنامه وقت را ترک گفتند و هر دو روزنامه‌ای را تحت نام «صون ساعت» به دست نشر سپردند. این روزنامه را سلیم بیک پس از وفات اکرم بیک مدتی انتشار داد.

سلیم بیک بعدها عضو پارلمان ترکیه گردید، اما در کودتای ۱۹۶۰م زندانی شد که به اثر بیماری او را از زندان رها کردند.

حالات تیجاسنگه آزاد اکالی:

بعد از رسیدن من به استانبول در نخستین یکشنبه آن در خانقاه هندوستانی با تیجاسنگه که نوجوان اکالی (فرقه‌ای از سکهها ـ م) بود، معرفت حاصل کردم. او لباس نظامی کالج حربیه ترکیه را به تن داشت.

در دوران ملاقات با این نوجوان، دریافتم که تیجاسنگه را رهبران نهضت اکالی طور خفیه به کابل اعزام داشته بودند. و او در کابل خود را به خدمت جنرال فخرالدین ترک قان پاشا، رسانده است.

جنرال موصوف از جمله همان قهرمانان و دلاوران ترکیه است که در جنگ اول جهانی در برابر انگریزها با شجاعت و بهادری مقابله و نام خویش را بر جریدهٔ عالم ثبت کرده است.

لقب جنرال فخرالدین، محافظ مدینه منوره است. زیرا او در سال ۱۹۱۶ م آن زمانی که شریف حسین والی مکه مکرمه، رهبری عربها را در بغاوت برخلاف ترک‌ها به عهده داشت، جنرال فخرالدین، در راس یک گروه کوچکی از سربازان ترکیه، از مدینه منوره در برابر شورش عرب‌ها محافظت می‌کرد و با وجود پایان یافتن جنگ، مدینه منوره را به شریف حسین تسلیم نداشت.

جنرال فخرالدین، فعالیت و مقابله جانبازانه «اکالی‌ها» را به دیده قدر می‌نگریست، از همینرو، او تیجاسنگه را جهت فراگیری فنون نظامی به استانبول اعزام داشت. تیجاسنگه به استانبول آمد، لقب آزاد را اختیار کرد و به همین نام در مکتب حربیه مشهور گردید.

تیجاسنگه، یک نوجوان متعهد اکالی بود و به شکل کذایی سکه‌ها با ریش دراز و موی جمع شده در فرق سر، در کالج حربی ترکیه مشغول فراگیری درس بود. در حالی که همه هم صنفان او، موهای سر خویش را کوتاه و ریش‌های خویش را می‌تراشیدند.

شاگردان کالج حربی بعد از ظهر شنبه تا شام یکشنبه مرخص بودند. شاگردانی که خویشاوندان شان در استانبول سکونت داشتند، شب یکشنبه را نزد آنان سپری می‌کردند و آن عده شاگردانی که خویشاوندی در استانبول نداشتند مجبور بودند تا شب یکشنبه را نیز در کالج حربی به سر برند. از همینرو تیجاسنگه مجبور بود تا شب‌های یکشنبه راهم در کالج سپری کند.

برای تیجاسنگه از حزب «غدر» مستقر در امریکا یک مقدار مدد مالی صورت می‌گرفت، اما بسیار اندک بود. از همین رو مجبور بود تا با صرفه جویی بسیار روز بگذراند. حتی برخی اوقات او پول نداشت تا تکت سرویس را هم خریداری کند، بناءً او در روز رخصتی از کالج حربی که در محله حربیه استانبول قرار دارد، با طی مسافت ده مایل پای پیاده خود را به خانقاه هندوستانی می‌رساند و در آنجا موهای خویش را می‌شست.

در این زمان در پلی که بخش جدید و کهنه استانبول را با هم وصل می‌کند و آن را «پل غلطه» می‌گویند، از هر عابر یک قروش تکس یا حق‌العبور گرفته می‌شد و گاهی اتفاق می‌افتاد که تیجاسنگه بخاطر آمد و رفت از بالای این پل مالک دو قروش هم نبود و او مجبور می‌شد تا از کدام ترکی یا هندوستانی این مقدار پول را قرض بگیرد. اما همت او هیچگاه برهم نخورد و او با وجود این همه مشکلات، طور منظم به مکتب می‌رفت.

برنامه سیاسی مولانا صاحب:

مولانا صاحب عبیدالله بعداز بحث و کنکاش و تجدید نظر، برنامهٔ مدونش را جهت آزادی هندوستان و ایجاد هند آزاد مرتب کرد. فشردهٔ مهمترین مواد این برنامه را طور ذیل درج می‌نمایم:

این برنامه برای دست یافتن به مقاصد ذیل آماده شده است:

۱ - حصول آزادی کامل هندوستان و برپایی یک نظام فدرالی در هند آزاد.

۲ - حفاظت مسلمانان، اقلیت‌های دیگر و اسلام در هندوستان.

۳ - برپایی حکومت طبقه زحمت کشان در هندوستان، یعنی دهقانان، کارگران و آنانی که کارهای دماغی می‌کنند (روشنفکران و تحصیلکردگان)، که در حقیقت برپایی حکومت اکثریت در هندوستان است. نابودی فیودالیزم و کپیتالیزم، تا مردم با تماشای باغ سبز کمونیزم، فریب آنرا نخورند.

۴ - برپایی فدراسیون آسیایی برای واژگون ساختن استعمار و امپریالیزم.

حزب سرو راجیه:

مولانا صاحب برای رسیدن به این هدف، نام حزبی را که در این راه کوشش می‌کند حزب سرو راجیه گذاشت، سرو در زبان هند به معنی همه است که معنی آن می‌شود برپا دارنده حاکمیت همه که همه مردم بدون تمییز رنگ، مذهب و ثروت، حکومت خویش را برپا دارند.

در صفحه اول پشتی این برنامه بعد از ذکر دو بیت به زبان اردو آمده است: مرحله دوم جنبش آزادی هند در حزب کانگریس ملی یعنی نظام سرو راجی (حاکمیت همه) کمیته کانگریس کابل یا پروگرام حزب سرو راجیه هند بزرگ. ۱۳۰۳ ه ۱۹۲۴م. چاپ مطبعه محمود بیک استانبول.

و در صفحه چهارم پشتی برنامه اینطور آمده است:

هندوستانی منزل - آق سرای - استانبول.

عبیدالله، رئیس کانگریس - ظفر حسن، منشی

کمیته سرو راجیه. کابل. ۲ میزان ۱۳۰۳ ه ۱۵ دسمبر ۱۹۲۴م.

با نشر این برنامه، تلاش‌های کمونیست‌ها از همان آغاز، برهم و درهم می‌گردد. زیرا کمونیست‌ها تنها خواهان برپایی حکومت پرولتاریااند که در آن برای زمینداران، بازرگانان و مالکان کارخانه‌ها حق شمول

نمی‌دهند.

عضویت در حزب:

مولانا صاحب برای عضویت در حزب سرو راجیه، این شرط را نهاده بود که همه اعضا، سطح زندگی خویش را بالاتر از زندگی دهقانان ننمایند. یعنی خود را به آن اندازه عیار بسازند که یک دهقان متوسط به همان سان زندگی می‌نماید و هر قدر عاید یا جایدادی که بیشتر ازین دارند، به حزب تسلیم کنند.

سیستم فدرالی:

حزب، هندوستان را به مثابه یک کشور نمی‌پندارد و نه تلاش برای پیدا کردن یک ملیت واحد را در هندوستان ،به حیث اساس آزادی می‌پذیرد. برای این منظور روش ذیل برگزیده می‌شود.

هندوستان از حیث جغرافیایی به بخش‌های شمال مغربی، مشرقی و جنوبی به صورت طبیعی تقسیم شده است که در هر یک از آن بخش‌ها، به زبان واحد سخن گفته می‌شود و اهالی آن ساحات دارای یک نوع رسم و رواج و به یک تمدن وابسته‌اند.

این ایالات ،بعدها جزء یک جمهوری خواهد گردید که به استثنای معاملات خارجی، جنگ و تجارت خارجی، اختیار دیگر مسایل را دارا می‌باشند. مثلاً شمال مغربی هندوستان (پنجاب شرقی، پنجاب غربی، ایالت سرحد، کشمیر، سند، بلوچستان و گجرات) جمهوری جداگانه‌ای خواهد بود ،همچون ایالات مشرقی و جنوبی هندوستان.

این جمهوری‌ها قبل از شمول در حکومت فدرال مرکزی هند، اگر بخواهند می‌توانند به اساس وحدت تمدن و رسم و رواج خویش، در یک نظام فدرالی شامل گردند. مثلاً پنجاب غربی، ایالت سرحد، کشمیر، سند و بلوچستان باهم یکجا شوند و یک نظام فدرالی را تشکیل دهند و بعداً شامل حکومت مرکزی هند گردند و به عین ترتیب بخش‌های شرقی و جنوبی بعد از تشکیل حکومت‌های جمهوری خود، اگر بخواهند می‌توانند شامل حکومت مرکزی هند گردند.

مجلس مقننه:

در این جمهوریت‌ها برای هر فرد عاقل و بالغ، اگر مرد باشد یا زن، حق انتخاب داده می‌شود، اما هر طبقه اجتماعی یعنی دهقان، کارگر، افرادی که کارهای فکری می‌کنند، تاجر و مالک کارخانه در مجالس مقننه به تناسب افرادش به نمایندگی طبقه خویش برگزیده می‌شود. و به این ترتیب در پارلمان‌های این جمهوری‌ها، دهقانان، کارگران، وکارگران فکری از اکثریت برخوردار می‌شوند و در نتیجه این مجلس می‌تواند منافع زحمت کشان را حفظ نماید.

اصول بنیادی اقتصادی و سیاسی:

همه وسایل رفاه عامه مربوط ملکیت ملی می‌گردد. ملکیت انفرادی و شخصی اعم از منقول و غیر منقول محدود می‌شود، یعنی بعد از یک حد معین، جایداد و ثروت، مربوط مالکیت ملی می‌شود، بر ثروتمندان مالیه اضافی وضع می‌گردد، که آخرین حد آن پنجاه فیصد خواهد بود.

زمین‌های کشور، ملکیت ملی پنداشته می‌شود و نظام فیودالی منسوخ می‌گردد، (و در جمهوری‌هایی که اکثریت مسلمان بود و باش دارند به اساس فیصله فاروق اعظم (رضی الله عنه) زمینداران ،به دست برداشتن از ملکیت و مطابق فیصله امام ابوحنیفه (رضی الله عنه) به پذیرش از مزارعت مجبور گردانیده می‌شوند). برای هر خانواده کشاورز، آنقدر زمین بایست داده شود که او بتواند در آن خودش، کشت کند.

سود خواری و رباخواری به صورت کل ممنوع اعلان می‌شود. برای طبقه زحمتکش امداد طبی بطور رایگان فراهم می‌گردد و برای ایشان خانهٔ پاک مهیا می‌شود. تعلیم ابتدائی و متوسط جبری و رایگان خواهد بود.

تجارت داخلی به دست نهادهای کوپراتیفی سپرده خواهد شد، اما بازرگانان در آن نهادهای کوپراتیفی، شمولیت اختیار کرده می‌توانند و عضو آن خواهند گردید. تجارت خارجی در دست حکومت مرکزی خواهد بود.

هر جمهوری، مذهب اکثریت جمهوری خود را مذهب رسمی قرار می‌دهد، مشروط بر اینکه آن مذهب با اصول اقتصادی و اجتماعی حزب، مخالفت نداشته باشد.

حکومت مرکزی جمهوری‌های فدرالی هند

Cintral Govt. of the Federated Republics of India

حکومت مرکزی هند با دین هیچ ارتباطی نخواهد داشت و نه برای کسی که اصول یاد شده اقتصادی و اجتماعی حزب را می‌پذیرد، حق مداخله در امور ادیان را می‌دهد.

حکومت مرکزی، اختیارات معاملات خارجی، جنگی و تجاری را در دست دارد.

جمهوری‌های مختلف، در حکومت مرکزی هند به تناسب جمعیت و اهمیت اقتصادی، فرهنگی و نظامی‌اش، حق نمایندگی را دارا خواهد بود.

روابط بین‌المللی:

برای درهم کوبی امپریالیزم و بر پایی حکومت‌های آزاد بر شالوده اصول یاد شده، در آسیا، فدراسیون آسیایی بنیاد نهاده می‌شود که روسیه نیز در آن شامل خواهد گردید.

(درین زمانه روس‌ها هنوز سیاست امپریالیستی خود را برپا نداشته بودند، اگر چه روسیه به بهانه قلع و قمع حکومت‌های استبدادی بر خیود و بخارا بواسطه مسلمانان کمونیست شدداش تسلط یافت، اما برای آن حکومات و همچنان جمهوری‌های آذربایجان و ترکستان اختیار اعزام سفیر را به کشورهای خارجی سپرد - نویسنده)

مقصد از شمول روسیه در فدراسیون آسیایی، این بود تا از آن بر ضد امپریالیزم انگلیس کمک گرفته شود و همچنان بعد از آزادی هندوستان به بهانه حمایت زحمت کشان برای روسیه، موقع مداخله فراهم نگردد.

از فشرده مندرجات بالا خوانندگان محترم دریافته باشند که به اساس این برنامه، بدون اینکه مسأله مذهب مطرح گردد، کیان و هستی اقلیت‌ها حفظ می‌گردد و آن منطقه‌های که مسلمانان در آن اکثریت دارند،

مسلمانان را در یک محل جمع می‌کند و اسلام مذهب رسمی آن منطقه‌ها قرار داده می‌شود. مسلمانان هندوستان به این ترتیب می‌توانستند هستی و تمدن خود را حفظ نمایند.

در سال ۱۹۲۴ میلادی وقتی که این برنامه ترتیب یافت، فضای روابط هندو و مسلمان طوری که در سال ۱۹۳۰ میلادی و بعدها در سال ۱۹۳۷ میلادی رفورم‌های جدید برپا گشت، آنقدر خراب نشده بود که مسلمانان نیاز جدایی از هندوها را احساس نمایند. اما با وجود آن مولاناعبید الله مرحوم برای هندوستان، آن سیستم فدرالی را تجویز کرد که استوار بر آن مسلمانانی که در ایالات اکثریت‌اند، با هم یکجا، یک نظام فـدرالی را بوجود آورند و سپس برای شـان زمـینه شـمول در حکـومت مـرکزی هندوستان فراهم گردد و به این ترتیب مسلمانان می‌توانند هستی و تمدن خود را محفوظ نگهدارند.

همچنان در آن برنامه به تناسب جمعیت واهمیت سـیاسی و نـظامی شان، حق نمایندگی نیز پیش بینی شده بود.

چاپ برنامه:

پس از ترتیب این برنامه، ما آن را در استانبول به چاپ رساندیم، اما چون در زبان ترکی حرف‌های ٹ، ڈ، ڑ، و یای مجهول (ے) وجود ندارد به عوض علی‌الترتیب حرف‌های ت، د، ر و یای معروف (ی) استعمال شد که برای خواندن اردو زبانان اندک مشکلات پیش آمده بود.

من این برنامه را به انگلیسی ترجمه نمودم و به احمد مختار بیک که از کار سفارت ترکیه در مسکو، سبکدوش شده و به استانبول آمده بود، تسلیم داشتم. موصوف جهت ترجمه به زبان تـرکی آن را بـه بـرادرش اورخان تحسین بیک که قبلاً او را در مسکو، نزد او دیده بودم سپرد.

ترجمه ترکی ،بوسیله احمد مختار بیک بـه وزارت خـارجـه تـرکیه فرستاده شد تا حکومت ترکیه از اصول سیاسی مولانا صاحب اطلاع یابد و از طرف ما اطمینان حاصل کند که ما در معاملات تـرکیه، مـداخـله نمی‌کنیم و تنها برای آزادی کشور خویش جد و جهد و مبارزه می‌نماییم.

ارسال برنامه به هندوستان:

بعد از چاپ شدن برنامه، گسیل داشتن آن به رهبران هند و سایر مبارزان سیاسی ضروری پنداشته می‌شد، که برای ارسال آن صرف دو راه موجود بود:

۱ - به وسیله هندوستانی‌های قابل اعتمادی که به ترکیه می‌آیند، طور پنهانی به رهبران هندوستان فرستاده شود و برای آنانی که برنامه را به هندوستان می‌رسانند بایست سفرخرج پرداخته شود.

۲ - نسخه‌های متعدد آن به وسیله پُست فرستاده شود.

در این وقت نه نزد مولانا صاحب و نه نزد من آنقدر پولی موجود بود که نسخه‌های چاپ شده برنامه را بوسیله فرد قابل اعتماد، طور پنهان به هندوستان گسیل داریم. برای همین منظور مولانا صاحب مجبور گردید تا عزیز احمد را به قونسلگری روسیه بفرستد و صد پوند انگلیسی به دست بیاورد. این صد پوند به صورت یک نوت بود. عزیز احمد آن را در بکس خود قفل و در خانقاه هندوستانی در اتاق مولانا صاحب گذاشت.

دزدی:

دو روز بعد از آن مولانا صاحب، عزیزاحمد و من، شامگاهان جهت هواخوری بیرون رفتیم، وقتی که برگشتیم مشاهده کردیم که کلکین اتاق مولانا صاحب باز شده است، بناءً ما حدس زدیم که کدام شخص ،کلکین را باز کرده و جهت دزدی داخل خانه شده است، وقتی که عزیز احمد بکس خود را بالا کرد، مشاهده نمود که قفل آن شکسته و نوت یکصد پوندی از آن غایب گردیده است. ما نهایت اندوهگین گردیدیم، زیرا ما از وسیله گسیل برنامه طور پنهانی به هندوستان محروم گردیده بودیم، اما چاره‌ای جز صبر نداشتیم. ما به پولیس هم اطلاع داده نمی‌توانستیم، زیرا مولانا صاحب طوری زندگی مستمندانه داشت که کسی گمان نمی‌کرد پول هنگفتی با رقم درشت یکصد پوند نزد او موجود باشد و برای فراهم آوری قناعت پولیس، مجبور بودیم بگوییم که برای ارسال برنامه حزب طور خفیه به هندوستان، مبلغ یاد شده را از قونسلگری روسیه دریافت

داشته‌ایم. ازینرو در جریان قرار دادن پولیس را مولانا صاحب خلاف مصلحت انگاشت، بنابرین چار و ناچار خاموشی اختیار کردیم.

به اساس حدس ما مرتکب این دزدی شخصی بود به نام محمود که اصلاً از ساکنان شهر سورت هندوستان بود. وی در جنگ جهانی اول در محاذ عراق، از لشکر انگلیسی‌ها فرار نموده به ترک‌ها پیوسته بود و در استانبول در محله «آق سرای» اقامت داشت، و در خانقاه هندوستانی به دیدار ما می‌آمد، و درآمد زندگی‌اش از مدرکی بود که جهانگردان را در استانبول رهنمائی می‌کرد و محلات دیدنی و موزیم را به ایشان نشان می‌داد. از همین رو وضع مالی او نهایت خراب بود. پس از دزدی من او را دیدم که لباس زیبایی به تن داشت و به صورت اشرافی زندگی می‌کرد. از همین رو حدس ما به یقین تبدیل گردید که دزدی کار او بوده است.

پس از این واقعه مولانا صاحب اقامت در خانقاه هندوستانی را مناسب ندانست، حالت صحی او هم خوب نبود و ما در اندیشه بودیم که شاید او به مرض سل دچار شده باشد. از همین رو ضروری بود تا موصوف در کدام منطقه خوش آب و هوا زندگی کند، اما آنقدر پول نداشتیم تا در کدام محل خوش آب و هوا خانه‌ای به کرایه بگیریم. مولانا صاحب برای این منظور از داکتر منیر بیک که در ایام اقامت در افغانستان در بیمارستان ملکی آن کشور به حیث سرجراح ایفای وظیفه می‌کرد و اخیراً حقوق بازنشستگی‌اش را اخذ و به وطنش استانبول آمده بود، دو صد لیره ترکی که تقریباً معادل سی پوند بود، به طور قرض اخذ کرد. من این مبلغ را در سال ۱۹۳۰ م بعداز این که بحیث تبعه ترکیه پذیرفته شدم و در اردوی ترکیه بحیث افسر مقرر گردیدم، از معاش خود پرداختم.

ما با این پول در مضافات استانبول در قصبه Beylerbeyi در محله «پلیجه» خانه‌ای را به کرایه گرفتیم، آب و هوای این محل نهایت خوشگوار بود، این خانه باغی هم داشت، برای تفریح می‌توانستیم چهل قدم به سیر ادامه بدهیم. ما موسم گرمای سال ۱۹۲۵ م را در همین جا سپری کردیم. آب و هوای این محله بر صحت مولانا صاحب اثر نیکو بجا

گذاشت و به اثر آن سرفه ایشان کاستی یافت.

ضبط برنامه ما در هندوستان:

بخاطر این که ما پول نداشتیم تا بوسیله آن، نسخه‌های چاپ شده برنامه خویش را طور خفیه به هندوستان بفرستیم، مجبوراً آهسته آهسته ارسال آنرا بوسیله پُست، به رهبران سیاسی هندوستان آغاز کردیم. ما دریافتیم که تعداد زیاد نسخه‌های این برنامه به دست نیروهای بحری انگلیس افتاده و در هندوستان ضبط و تکثیر و مطالعهٔ آن قدغن گردید. تا جایی که حکومت انگلیس در شماره مورخه ۱۸ ماه می ۱۹۲۵م روزنامه «زمیندار» و شماره مورخه ۱۸ می ۱۹۲۵م روزنامه «سیاست» ممنوعیت آن را درج کرد که نقل آن قرار ذیل است. قابل یادآوری است که در این فرمان عوض حزب سرو راجیه، حزب سوراج نوشته شده است.

روزنامه زمیندار، ۱۸ ماه می ۱۹۲۵

ممنوعیت ورود یک رساله

«شمله ۱۵ می: به اساس قانون کالاهای دریایی، حکومت ورود یک رساله اردو و همه ترجمه‌های آن را به هند بریتانوی ممنوع اعلام می‌دارد. این رساله «مرحله دوم جنبش آزادی هند در کانگرس ملی یا تأسیس کمیته کانگریس در کابل یا لایحه عمل حزب سوراجیه هند کبیر» نام دارد، این رساله را مولوی عبیدالله و ظفرحسن نوشته‌اند و در مطبعه محمودی واقع در قسطنطنیه در سال ۱۹۲۴م به چاپ رسانده‌اند، اشخاص یادشده رئیس و منشی کمیته کانگرس کابل اند.»

روزنامهٔ سیاست ۱۸ می ۱۹۲۵م

ورود تصنیف عبیدالله چاپ قسطنطنیه ممنوع قرار داده شد

«شمله ۱۵ می:

به اساس قانون کالاهای بحری، حکومت هند ورود یک رساله (خواه به زبان اردو باشد یا به زبان دیگر) ممنوع کرده است، عنوان این رساله چنین است: مرحله دوم جنبش آزادی در کابل یا لایحه عمل حزب سوراج مهاراشته. این کتاب که در مطبعه محمودی در قسطنطینه به چاپ رسیده

است امضاهای عبیدالله و ظفر حسن به حیث رئیس و معتمد بالترتیب ثبت گردیده است.»

پس از ضبط این برنامه، مولانا صاحب حکم صادر کرد تا در آن اندک تغییرات آورده شده، سپس به انگلیسی ترجمه و بعداز چاپ به هندوستان گسیل گردد، شاید در تحت حکم مصادره قرار نگیرد.

ما در سال ۱۹۲۶م تصمیم گرفتیم تا ترجمه برنامه را به چاپ برسانیم، اما برای این کار، پول نداشتیم، از همین رو من تلاش کردم تا از برادرم یک مقدار پول بخواهم، اما این خطر موجود بود که حکومت انگلیس اجازه ندهد تا به نام من چک ارسال گردد، بناءً من برای خود نام مستعاری را انتخاب نمودم و از برادرم خواستم تا به عنوان همین نام مستعار مبلغ بیست و پنج پوند انگلیسی بفرستد. مبلغ یاد شده در حدود دو ماه بعد آمد و به اساس ضمانت و گواهی عمر رضا دوغرول ، Ottman Bank حاضر شد تا آن مبلغ را برای من بپردازد. ما این برنامه را به زبان انگلیسی به چاپ رساندیم، آهسته آهسته به وسیله هندوستانی‌های قابل اعتمادی که به ترکیه می‌آمدند، به گسیل آن طور پنهانی آغاز کردیم. از مصادرهٔ این نسخه انگلیسی برنامه، از طرف انگلیس‌ها تاکنون اطلاعی نداریم. همچنان ما نمی‌دانیم افرادی که طور پنهانی آن برنامه را به هندوستان بردند به کی‌ها رساندند؟

در سال ۱۹۳۰م علامه اقبال در اجلاس مسلم لیگ منعقدهٔ«اله‌آباد» تصور یک وطن مستقل را برای مسلمانان هندوستان در شمال مغرب شبه قاره هند اظهار داشته بود، اما این که برنامه مولانا صاحب در این تصور علامه اقبال چقدر تاثیر داشت، تخمین آن دشوار است، زیرا ما نمی‌دانیم که علامه موصوف آیا آن برنامه را خوانده بود یا خیر؟ اگر او این برنامه را نخوانده باشد هم، فرض ما این است که اقبال در سال ۱۹۳۰م حالات کشور را مدنظر گرفته تجویز ایجاد پاکستان را طور مستقل اندیشیده بود. کم از کم باید پذیرفت که طرح حفظ کیان و تمدن مسلمانان در شبه قاره هند را قبل از همه، مولانا صاحب در سال ۱۹۲۴م

(با در نظرداشت حالات آن زمان) به جامعه هند، تقدیم کرده بود.

از همین رو می‌توان گفت که مولانا صاحب و علامه اقبال دو مفکر مسلمان هندوستانی اند که به صورت جداگانه برای حفظ هستی و تمدن مسلمانان اندیشیده و تقریباً یک طرح با هم شبیه را تقدیم نموده بودند. فرق میان آن دو طرح این بود که علامه اقبال اوضاع سال ۱۹۳۰م را مدنظر گرفته، مفکورهٔ ایجاد یک کشور مسلمان و مستقل را برای مسلمانان پیش نموده بود.

خبرنگاری برای هفته نامه «مسلمان»، چاپ کلکته:

در آن روزها هفته نامه «مسلمان» چاپ کلکته که به سردبیری مجیدالرحمن به چاپ می‌رسید، مرا به حیث خبرنگارش در ترکیه پذیرفت، اما برای من ازین خبرنگاری کدام سود مالی عاید نمی‌گردید.

هدف من این بود که اوضاع ترکیه جدید را برای مسلمانان هند بیان دارم و برخی مقاله‌ها را راجع به مسایل هندوستان بنگارم و نقطه نظرهای مولانا صاحب و خود را به مردم هندوستان ابراز دارم. من در این مقالات همان نظریه‌ای را تقدیم داشتم که مولانا صاحب در تجویز خود مبنی بر برنامه سیستم فدرالی در هند پیش کرده بود.

من در مقالات خود به تفصیل نوشته بودم که هندوستان به ایالات بزرگ به اساس وحدت زبان، رسم و رواج و تمدن به حصه‌های کوچک تقسیم گردد و هر کدام هستی و تمدن مستقل خود را بر پا کند و در نظام فدرالی هندوستان زمینه شمول را پیدا نماید. و به این ترتیب مسأله مذهب در میان نمی‌آید و معضله هندو و مسلمان حل می‌گردد و هر اقلیت مذهبی، هستی خود را حفظ می‌کند و عوض ملیت واحد در یک نظام فدرالی در حکومت مرکزی هندوستان اشتراک می‌ورزد. من این خبرنگاری را تا دو سال ادامه دادم. برعلاوه خبرنگاری، در اوقات فراغت کتاب India in Transition اثر M.N.Roy را برای مولانا صاحب به زبان اردو ترجمه نمودم، تا از افکار او اطلاع حاصل کند.

M.N.Roy در این کتاب تاریخ هندوستان را از دیدگاه مارکسیستی

مورد بحث قرار داده است، اما تأسف اینجاست که او در این کتاب نتوانسته است، دست از تعصب مذهبی خویش بردارد.

در این کتاب مطابق نظریه مارکس ،این حرف درج شده است: وقتی که مسلمانان به هندوستان تسلط یافتند، طبقه بازرگان که از نگاه تکامل اجتماعی در نظر مارکس نسبت به طبقه زمیندار مترقی‌تر اند، زیر ستم قرار گرفتند، ورنه هندوستان آهسته آهسته از نگاه اجتماعی به سوی نظام سرمایه داری پیش می‌رفت، اما مسلمانان عقبگرا مانع این ترقی شدند و در آنجا نظام فیودالی را به شکل گسترده برپا و جلو تکامل اجتماعی را گرفتند. سلطه مسلمانان در هندوستان عوض ارتقای تجدد پسندی، باعث برپایی ارتجاع و عقب گرایی گردید.

در حالی که برخلاف گفته M.N.Roy مورخین اروپایی می‌نوشتند که مسلمانان در هندوستان تمدن جدیدی را به ارمغان آوردند که از تمدن حاکم آنروز هند، بسیار عالی بود.

من برعلاوه این مصروفیت، طور خصوصی انگلیسی تدریس می‌کردم، اما این کار برای امرار حیات کافی نبود. زیرا اکرم بیک و سلیم راغب بیک آموزش انگلیسی را ترک گفته بودند و من صرف در محله خود برای نوجوانی به نام فخری بیک، انگلیسی تدریس می‌کردم و او هم برای من مزد اندکی می‌داد.

ملاقات مولانا صاحب با اسعد فواد بیک :

عبدالرحمن بیک پشاوری نیز به «پلیجه» طور منظم به دیدار مولانا صاحب می‌آمد. او زمینه ملاقات مولانا صاحب را با اسعد فواد بیک نام که یک شخصیت محترم ترکیه بود، فراهم ساخت.

اسعد فواد بیک فرزند مارشال مشهور ترکیه، فواد پاشا بود. مارشال مرحوم در زمان سلطان عبدالحمید بخاطر دلاوری‌اش در جنگ های مختلف بسیار مشهور شده بود. او در هر جنگی که اشتراک می‌ورزید، نیروهای رزمی تحت فرمانش شمشیر به کف بر دشمن، یورش می‌بردند، از همین رو او را «فواد دلاور» می‌خواندند.

اسعد فواد بیک دوست صمیمی داکتر انصاری، مولانا محمد علی جوهر و عبدالرحمن صدیقی بود. و در جنگ بالکان در سلسله هیأت هندوستانی در هلال احمر ترکیه با داکتر انصاری و عبدالرحمن صدیقی ملاقات کرده بود، او نیز زبان انگلیسی را به روانی حرف می‌زد و او زمانی در استانبول در یک کالج امریکایی تاریخ اسلام را طور افتخاری تدریس می‌نمود. موصوف در مورد سیرت پیامبر اکرم صلی الله علیه و سلم کتابی هم به زبان انگلیسی نوشته بود. همسرش شاهدخت زیبا یکی از شاهدخت های مصری بود که مالک زمین‌های فراوان در مصر بود.

اسعد فواد بیک خودش نیز مرد عالم، فاضل و علم دوست بود و تا حد امکان از دانشمندان سرپرستی می‌نمود.

روزنامه مولانا محمد علی جوهر که به نام کامرید Comrade یاد می‌شد، قبل از همه شاهدخت زیبا را معرفی داشته بود و وقتی که مولانا محمد علی جوهر، همراه با وفد خلافت رهسپار سویس گردید، اسعد فواد بیک زمینه ملاقات و دیدار او را با رهبران جامعه ملل فراهم ساخت.

در این ملاقات، مولانا صاحب با اسعد فواد بیک بیشتر راجع به تاریخ اسلام صحبت کرد و کدام مسأله سیاسی مورد بحث قرار نگرفت، اسعد فواد از این ملاقات نهایت مسرور گردید، بعدها از طریق عبدالرحمن پشاوری ما دریافتیم که اسعد فواد به توانایی‌های علمی و معلومات تاریخی مولانا صاحب نهایت باورمند شده است.

من در این وقت به خاطر این که از جمله اتباع افغانستان محسوب می‌گردیدم، در ترکیه یک نفر خارجی شناخته می‌شدم. در ترکیه برای خارجی‌ها شمولیت در کار رسمی نهایت دشوار است. بر علاوه در این زمان من به زبان ترکی به صورت درست نمی‌توانستم حرف بزنم، از همین رو وظیفه در کدام شرکت شخصی هم برای من میسر نمی‌گردید. و من چاره‌ای جز این نداشتم تا به دیگران، زبان انگلیسی را تدریس کنم و از همین راه امرار زندگی نمایم، اما طوری که در بالا ذکر نمودم، زمینه برای همچو کار هم مساعد نبود.

از همین رو مولانا صاحب مجبور گردید تا بوسیله عبدالرحمن پشاوری مبلغ سه صد لیره ترکی (تقریباً ۴۵ پوند) از اسعد فواد بیک قرض بخواهد. (من این قرض را نیز بعد از این که در ترکیه به صفت افسر تعیین گردیدم، از معاش خود پرداختم) اما چون ما عاید منظمی نداشتیم بناءً ادامه حیات بوسیله قرض از دیگران تا مدت دراز، ممکن نبود.

گمان ما این است که عبدالرحمن پشاوری وضع مالی مولانا صاحب را به اسعد فواد بیک بیان کرده باشد و ایشان از عواید زمین‌های همسرش در مصر از بخشی که برای خدمات علمی و کمک به عالمان تخصیص داده بود، ماهوار پنجاه لیره به مولانا صاحب می‌پرداخت. دو سه ماه بعد، از همین مدرک، اسعد فواد بیک برای عمر رضا دوغرول مبلغ ۳۰ لیره و برای من ۲۰ لیره می‌پرداخت، معاونت مالی موصوف برای ما در آن لحظات دشوار، مدد غیبی پنداشته شد، ورنه شاید به فاقه دچار می‌شدیم. محبت اسلامی این شخص قابل قدر است و من تا زنده هستم مرهون احسان او خواهم بود.

کمک اسعد فواد تا زمانی که مولانا صاحب در ترکیه مقیم بود، برای ما جریان داشت، بعد از آن ما به کار مشغول شدیم و وضع زندگی خود را خود سر و سامان دادیم. اسعد فواد بیک از همین مدرک سالانه برای عبدالرحمن ریاض نیز مدد مالی می‌کرد.

شهادت عبدالرحمن پشاوری:

در موسم گرمای سال ۱۹۲۵م من در روزنامه، خبر این سانحه را مطالعه کردم که عبدالرحمن بیک پشاوری که ناوقت شب از محله اخلامور گذر می‌کرد و به سوی خانه خود (منزل مرحوم بیک) واقع در محله نشانطاشی در حرکت بود، مورد فایر قرار گرفته زخمی شد و بیهوش گردید. او دچار خونریزی شده و چند ساعت در خیابان افتاده بود. سرانجام چوکیدار محله در حین گشت او را به این وضع مشاهده کرده و به پولیس اطلاع داده بود. عبدالرحمن پشاوری به بیمارستان انتقال داده شد و زخمهایش پانسمان گردید، اما چون به اثر اصابت مرمی ستون

فقرات او شکسته بود، هر دو پایش فلج گردید. من روز دیگر بیمارستان رفته او را عیادت کردم، او در آن حال به هوش بود، اما پایین از کمرش قطعاً حرکت نداشت. بعداز آن من هر روز جهت عیادت او به بیمارستان می‌رفتم. وضع او رو به بهبودی می‌رفت و از ظاهرش بر می آمد که با وجود مفلوج بودن امید بهبودی اش می‌رود. از همین رو من عیادت روزانه را ضروری نپنداشته یک روز در میان به عیادت او می‌رفتم، اما آخرین باری که به بیمارستان رفتم او را درحالت نزع یافتم که همان روز وفات یافت و در قبرستان «ماچقه» دفن گردید.

اسعد فواد بیک دستور داده بود تا بر آرامگاه او کتیبه ذیل به زبان ترکی کنده کاری شود:

«شخصیت آزاد هند که در جنگ بالکان از طرف هلال احمر استانبول مشغول خدمت بود، در جنگ بالکان و جنگ استقلال ترکیه خدمت فراموش ناشدنی انجام داد و در سال ۱۳۴۱ هـ ق از طرف شخصی ناشناسی به شهادت رسید. او سفیر سابق ترکیه در افغانستان بود، فاتحه نثار روح او باد! مرگ او ما را از یک دوست وفادار محروم ساخت. انا لله و انا الیه راجعون. خدای کریم او را ببخشایاد!»

در مورد انگیزه قتل او حرف‌های زیادی گفته می‌شد، برخی به این نظر بودند که چون موصوف عضو فعال حزب مخالف به رهبری رؤوف بیک بود و دست راست او به حساب می‌آمد، از همین رو جمهوری خلق که حزب حاکم در ترکیه بود، شاید او را به قتل رسانده باشد. اما اگر چنین می‌بود چرا رهبر حزب مورد سوءقصد قرار نگرفت. در حالی که چنین واقعه‌ای پیش نیامده است.

در روزنامه، به دست آوردن پول انگیزه قتل پنداشته شده بود. راهی که از محله اخلامور (جایی که حادثه قتل در آن به وقوع پیوسته است)، به «نشانطاشی» منتهی می‌گردد، نهایت خوفناک و وحتشزا بود و از طرف شب در آن راه هرگز رفت و آمد صورت نمی‌گیرد. شاید کسی عبدالرحمن پشاوری را در لباس‌های مناسبی دیده باشد که تنها می‌گذرد و برای

دست یافتن به پول به او حمله کرده باشد، اما به اثر مقاومت عبدالرحمن بر او فیر نموده باشد، چونکه وضع مالی او چندان خوب نبود، غالباً کدام مبلغ زیادی هم به دست آن راهزن نیفتاده باشد.

اخراج تیجاسنگه آزاد از کالج حربی:

در سال ۱۹۲۵م آن زمانی که تیجاسنگه آزاد محصل سال اول کالج حربی بود، پیکر بیک وزیر جنگ ترکیه جهت تفتیش و معاینه کالج بـه استانبول آمده بود. موصوف در میان شاگردان جوانی سیاه چرده‌ای را با ریش دراز و موهای انبوه مشاهده و راجع به او استفسار نموده بود. زیرا در کالج حربی ترکیه برای شاگردان گذاشتن ریش و موی بلند ممنوع است، گفته می‌شود که علیه تیجا سنگه ،هم‌صنفانش نیز قبلاً شکایتی تقدیم نموده بودند و دلیل شان هم این بود که او روزی به مناسبتی در حین مباحثه با آن‌ها از بهادری و برتری نیروی جنگی سیکه‌ها بر ارتش ترکیه حرف زده بود. علت هر چه باشد او به اساس فرمان وزیر جنگ ترکیه از کالج حربی اخراج گردید.

تیجا سنگه آزاد پس از اخراج از کالج با ما زندگی می‌کرد، همسایگان در مورد ریش دراز و موی انبوه او، بین هم تبصره‌ها می‌کردند، به حدی که دختران نوجوان ترکی از شکل و شمایل او در هراس بودند و از جوار منزل ما هم عبور نمی‌کردند، ساکنان محله ما بانگاه‌های عجیب به سوی ما می‌نگریستند.

در این زمانه در ترکیه پوشیدن عمامه و کلاه ترکی (تربوش) ممنوع قرار داده شده بود و مردم باید کلاه شپو بر سر می‌گذاشتند. همچنان در ترکیه آن زمان هر هندوستانی تا زمانی که پولیس خفیه ترکیه در موردش به صورت کامل اطمینان حاصل نمی‌کرد، مورد شک قرار مـی‌گرفت و سبب اصلی آن هم رویداد ذیل بود:

در سال ۱۹۲۱م هنگامی که نیروهای رزمی ترکیه به رهبری مصطفی کمال در اناتولی بـر ضـد یـونانی‌ها در حـال پـیکار بـودند، یک تـن هندوستانی به نام مصطفی صغیر که خانواده‌اش در گـذشته‌های دور از

ایران به مراد آباد U.P آمده و در آنجا مسکن گزین شده بودند به کمک انگلیس‌ها به استانبول آمده بود. او خویشتن را نماینده کمیته خلافت هند خوانده بود و می‌گفت او برای نهضت ملی ترکیه جهت تهیه کمک آمده است، ترکها او را طور خفیه از استانبول که آن وقت در زیر سلطه انگلیس‌ها بود، به انقره آوردند. او در انقره به حضور مصطفی کمال اتاترک باریاب گردید. و مهمان دولتی خوانده شد و به میزبانی‌اش یک هندوستانی دیگر به نام محمد عباس بیک مقرر گردید.

محمد عباس همان کسی است که در جنگ اول جهانی از محاذ عراق از میان نیروهای انگلیسی فرار نموده و به ترک‌ها پیوسته بود. موصوف در سال ۱۹۲۷م کارمند وزارت خارجه ترکیه مقرر گردید و سپس به حیث ترجمان سفارت ترکیه به کابل اعزام گردید. من در سال ۱۹۳۳م آن زمانی که بحیث افسر توپخانه به وظیفه معلمی در مکتب حربیه افغانستان اشتغال داشتم، با او ملاقات کردم. عباس بیک در کابل درمورد مصطفی صغیر به من چنین حکایت کرد.

من میزبان مصطفی صغیر بودم و همیش با او به سر می‌بردم. تعجب مرا فرا گرفت که مصطفی صغیر تا ناوقت خط می‌نویسد، اما با وجود آن صبح که خط را به من می‌سپارد تا بوسیله پوسته به استانبول بفرستم، فقط یک دو صفحه می‌باشد که در آن خط جز چند سطر، دیگر چیزی به نظر نمی‌آید. من در فکر فرو رفتم که چه علت است که او برای نوشتن یک نامه کوتاه سه چهار ساعت وقت مصرف می‌کند، این شبهه در دل من ایجاد گردید که او در نامه نوشتن کدام رنگی رابه کار می‌برد که الفاظ تحریر شده به نظر نمی‌آید، اما باقی نامه را که به رنگ معمولی می‌نویسد که قابل خواندن است، از همین‌رو، او هر شب چند ساعت به نامه نوشتن مصروف است. بناءً من گزارش او را به افسران خویش تقدیم داشتم. ایشان نامه‌های او را معاینه نمودند و به وسیله کدام مادهٔ کیمیاوی مطالب غیر نمایان او را خواندند.

ایشان در یافتند که مصطفی صغیر از اوضاع سیاسی انقره به فرمانده

نیروهای انگلیسی Harrington طور منظم اطلاعات می‌فرستد. برعلاوه پولیس خفیه ترکیه نیز اطلاع حاصل کرد که او توطئه قتل مصطفی کمال را نیز می‌چیند. از همین رو بر ضد او اقامه دعوی صورت گرفت. او برای این که ارزش خود را در برابر دادگاه بلند برده باشد، گفته بود کـه امـیر حبیب‌الله خان پادشاه افغانستان را او به قتل رسانده است (طوری که در آغاز این کتاب ثابت گردید که ایـن حـرف یک دروغ آشکـار است - نویسنده). پس از اقامه دعوی، جنایت او ثابت و او محکوم به اعدام شد.

روزنامه‌های ترکیه این رویداد را با تفصیل بزرگ به نشـر سـپردند، بعدها ایشان هر گاه فرصت می‌یافتند، به آن رویداد اشاره مـی‌کردند و همه هندوستانی‌ها را به نظر شک نظاره می‌نگریستند.

این رویداد بر ملت ترک آنقدر اثر بجا گذاشته بود که هرگاه با کدام هندوستانی برخورد می‌کردند، حتماً از آن واقعه یادآور می شدند و او را به نظر شک می‌دیدند.

من نیز قربانی همین رویداد بودم، من وقتی که در سال ۱۹۲۸م بحیث تبعه ترکیه پذیرفته شدم و شامل کالج حربی گردیدم و از آن جا، در اردوی ترکیه جهت خدمت عسکری تقرر یافتم، افسر مربوط از گذشته‌ام پرسید تا صداقت و وفاداری مرا دریابد. من برای اطمینان او همه حالات زندگی خویش را از اول تا آخر بیان کردم و گفتم که به حیث فرد رضاکار در لشکر افغانی در برابر انگریزها در میدان تل جنگیده‌ام و بنابر سفارش جـنرال فخرالدین ترک قان پاشا محافظ مدینه مـنوره و بـه اسـاس مـنظوری مارشال فوزی چقماق لوی درستیز ترکیه، شامل کالج حربی گردیدم، از همین رو هیچ نوع ارتباطی با انگریزها ندارم.

* * *

حرکت مولانا عبیدالله سندی از ترکیه سوی حجاز

بعداز بهبودی صحت مولانا صاحب، ما به محله بوستانجی باشی که در کوچه عبدالله آغای استانبول موقعیت دارد، به منزلی که کرایه‌اش کم بود، نقل مکان کردیم. موسم سرما را که از اواخر سال ۱۹۲۵ م شروع و تا ماه‌های اول ۱۹۲۶ م ادامه یافت در همانجا سپری نمودیم.

در بهار سال ۱۹۲۶ م از مطالعه روزنامه‌های هندوستان که به دفتر روزنامه «وقت» مواصلت می‌ورزید، دریافتیم که در موسم حج همین سال، توقع می‌رود که رهبران سیاسی و دینی هندوستان جهت اشتراک در مؤتمر اسلامی، به حجاز بروند. مولانا صاحب به این فکر شد که اگر بتواند به موقع خودرا به مراسم حج برساند، امکان دارد با حجاج هندوستانی ملاقات کند و به وسیله آن‌ها برنامه و پیام حزب خویش را به هند و دوستان خویش برساند. اما دشواری اینجا بود که هیچ کشتی به طور مسقیم از استانبول به حجاز نمی‌رفت و بایست از استانبول به بندرگاه اسکندریه یا پورت سعید رفت و از آنجا کشتی دیگر را سوار شد.

بعد از جنگ جهانی اول، انگریزها به صورت کامل بر مصر حکومت داشتند. از همینرو رفتن مصر برای مولانا صاحب ناممکن بود، زیرا به مجرد پاگذاشتن به سرزمین مصر، انگریزها او را بازداشت می‌کردند.

مولانا صاحب تصمیم گرفت تا با موسولینی صدراعظم و فرمانروای مطلق ایتالیا که مخالف انگلیس پنداشته می‌شد، تماس بگیرد و از او خواهان همکاری گردد.

مولانا صاحب بوسیله «اقبال شیدایی» که با حزب فاشیست ایتالیا و افراد موسولینی روابط خوبی داشت، ویزای ایتالیا را دریافت کرد.

مولاناصاحب امیدوار بود که بتواند از راه ایتالیا به سواری کشتی مستقیماً خود را به جده برساند.

مولانا صاحب برای سفر خرج خویش، برای سومین و آخرین بار بوسیله عزیزاحمد از قونسلگری روسیه در استانبول پول دریافت داشت و همراه با عزیزاحمد با سواری ریل از استانبول، رهسپار ایتالیا گردید.

مولانا صاحب قبل از ترک استانبول برای من یک قطعه فوتوی خویش را تقدیم کرد و جملاتی که در عقب فوتو نگاشت من آنرا بهترین صله در برابر خدمات ناچیز خویش می‌انگارم.

بعد از سفر شان به ایتالیا من دریافتم که ایشان به همکاری اقبال شیدایی با جواهر لعل نهرو که در آن زمان جهت مطالعه فاشیزم به ایتالیا رفته بود، ملاقات و در مورد آزادی هندوستان و آینده هندوستان آزاد باهم تبادل افکار کردند.

مولانا صاحب در ایتالیا دریافت که هیچ کشتی ایتالیایی طور مستقیم به جده نمی‌رود. بناءً او مجبور گردید به سواری یک کشتی ایتالوی به مستعمره ایتالیا یعنی «ارتیریا» سفر کنند و از بندر مساوه **Massawa** آن سرزمین، بعد از پانزده روز انتظار و باز هم در یک کشتی ایتالیایی رهسپار جده گردد. چون سفر مولانا صاحب به درازا کشید، ایشان نتوانستند در موسم حج سال ۱۹۲۶م مراسم حج را دریابند و بالتالی در مؤتمر اسلامی اشتراک ورزند، زیرا قبل از رسیدن موصوف، حجاج هندوستان رهسپار هند شده بودند، و مولاناصاحب هم نتوانست پیام خویش را به هندوستان بفرستد و به هدف دست یابد.« ای بسا آرزو که خاک شده»

سفر تاگور به استانبول:

در پاییز سال ۱۹۲۶ م در روزنامه‌های استانبول این خبر به نشر رسید که رابندرناته تاگور از رومانیا به استانبول می‌آید.

تاگور در ۲۳ نوامبر بوسیلهٔ کشتی به استانبول آمد، اما از کشتی فرود نیامد، زیرا او گلایه داشت که دانشگاه استانبول کسی را به پذیرایی اونه

گماشته است.

تاگور باوجود توانایی و شهرت بین‌المللی‌اش در ترکیه آن زمان ،از لحاظ افکار، شخص میانه رو به حساب می‌آمد که در نهضت آزادی کشورش به سان دیگر رهبران هند کدام جانفشانی و تلاش بروز نداده است،از همین رو او در نزد ترک‌ها محبوب و دلپذیر نبود، زیرا در آن زمان در ترکیه، اشخاصی که متهم یا مشهور به انگریز دوستی بودند، قدر و ارزشی نداشتند. من بخاطر ملاقات او داخل کشتی شدم. سکرتر جوان و زیبای او ملاقات مرا با وی فراهم کرد.

ریشِ سفید، قد بلند و چشمان درخشانش باوجود کبر سن او، بر ملاقات کننده‌اش اثرات ژرفی بجا می‌گذاشت، تاگور از من در مورد روابط هندو و مسلمان که به خصوص بخاطر جنگ‌های فیودالان و دهقانان در اوج خرابی قرار داشت، پرسید.

در این زمان زمینداران بزرگ بنگال هندو و دهقانان آن زمین‌ها، مسلمانان بودند. از حرف‌ها و اظهارات تاگور در این ملاقات من نهایت افسوس کردم، زیرا او گفت: «دهقانان، بدمعاشانی هستند که همیش به نشر و پخش فساد همت می‌گمارند»

تاگور آن شخصیت فیلسوف، ادیب و با تجربه که مسلمانان تهیدست را بدمعاشان خواند و کارشان را دامن زدن به فساد نامید، دلالت بر تعصب مذهبی او می‌کرد و محبتش را با ثروتمندان به نمایش می‌گذاشت. در حالی که این دهقانان مستمند تنها خواهان ثمرهٔ رنج و زحمت خویش اند و دیگر گناهی ندارند. و بدمعاش خواندن و فسادکار گفتن ایشان، حرف بی‌جایی بود.

تاگور آن شخصیت دور اندیش و جهان‌دیده، باید درک می‌کرد که ستاره اقبال فیودالان در حال افول است و دهقانان در همه کشورها برای حصول حق خویش مشغول مبارزه و جد و جهد اند.

شمول مجدد تیجاسنگه در کالج حربی :

در پاییز سال ۱۹۲۶ م من با جنرال فخرالدین ترک قان، که از عهدهٔ

سفارت ترکیه در کابل سبکدوش گردیده ، به استانبول برگشته بود، ملاقات کردم. جنرال موصوف به خاطری که من همراه با ارتش افغانی برضد انگریزها جنگیده بودم با من از در محبت و مهربانی پیش آمد می‌کرد، او مرا در آغوش گرفته و فرزند خطاب نمود.

من داستان تیجاسنگه و اخراج او را از کالج حربی یادآور شدم. او اندوهناک گردید. من از او خواستم تا زمینهٔ شمول مجدد تیجاسنگه‌را در کالج حربی فراهم کند تا تیجاسنگه درس هایش رابه پایه اکمال رساند. جنرال فخرالدین با مارشال فوزی چقماق پاشا، لوی درستیز ارتش ترکیه تماس برقرار نمود و برای شمول او منظوری گرفت، اما شرط گذاشت که تیجاسنگه باید ریش خود را بتراشد که او هم پذیرفت.

تیجاسنگه شامل سال دوم کالج گردید. سرانجام در سال ۱۹۲۷ م از آن فارغ‌التحصیل شد و وظیفه افسری یافت.

شروع کار:

پس از سفر مولاناصاحب به حجاز، من بوسیله عبدالرحمن ریاض بابر در شرکت واردات و صادرات توفیق بیک وظیفهٔ تهیه وترتیب مکاتیب را به زبان انگلیسی عهده‌دار شدم و از همین راه ،تنخواه دریافت می‌کردم. در ایامی که من مشغول این وظیفه بودم ،روزی ظفر عمر مسعود، همان شخصی که همراه با اقبال شیدایی از روسیه به استانبول آمده بود، به دفتر من آمد و گفت: من روانهٔ پولند هستم اگر توانستم هندوستان می‌روم، زیرا زندگی در ترکیه برایم دشوار شده است. چون هوای پولند نهایت سرد است و من لباس گرم ندارم، آرزو دارم که بالاپوش خویشرا برایم بدهی و من درعوض بالاپوش نازک خویش را در خانه می‌گذارم و تو از آنجا، آنرا تسلیم شو.

من به نیت همکاری، بالاپوش خویش را از تن برون نمودم و به او سپردم و او همان روز ترکیه را ترک گفت، روز آینده که من به محل اقامت او رفتم، مشاهده کردم که او عوض بالاپوش متذکره، یک کرتی ساخت آسام را که در موسم سردی هرگز مفید نیست، گذاشته است. من بسیار

اندوهگین شدم و به خاطر نیک نیتی احمقانهٔ خویش، بر خود خشمگین گردیدم، اما چه کنم غصه فایده نداشت.

وضع کمپنی و یاشرکتی که در آن کار را شروع نموده بودم ،خوب نبود، از همین رو، نمی‌توانست طور منظم برای من معاش بپردازد. بناءً آن را ترک گفتم و به اثر معرفت عبدالرحمن ریاض بابر در شرکت واردات و صادرات جواد رفعت وظیفهٔ نگارش مکاتیب را به زبان انگلیسی به عهده گرفتم. این کمپنی از هندوستان چای و چرم‌های رنگ داده شده را وارد می‌کرد. من برای این کار به عبدالستار قصوری فرزند مولوی محمد علی که زمانی در مکتب حبیبیه به حیث معلم ایفای وظیفه می‌کرد و با من معرفت داشت و حالا در بمبئی به تجارت چرم اشتغال می‌ورزد، سلسله‌ارسال نامه را آغاز کردم، اما این کار هم دیر دوام نکرد.

ترجمه آثار مولانا شبلی مرحوم:

با عمر رضا دوغرول در مورد ترجمه آثار مولانا شبلی نعمانی[۱] و

---

۱ - مولانا شبلی نعمانی فرزند شیخ حبیب الله در اول جون ۱۸۵۷ در روستای «بندول» اعظم گهر، اتراپردیش هند تولد یافت.

قرآن پاک، متون ادبی فارسی و عربی را در روستای خویش آموخت و جهت تعلیمات عالی ۱۸۷۳ م شامل یک مدرسه دینی در اعظم گهر گردید. و در ۱۸۷۶م تعلیم رسمی را به پایان رساند.

در ۱۸۸۳م به حیث استادیار در کالج علی گهر شروع به کار کرد و در همین دوران با سر سید احمد خان آشنایی حاصل کرد.

مولانا شبلی با تاسیس ندوةالعلماء در سال ۱۳۱۰ هـ۱۸۹۳ م رکن مهم آن گردید.

مولانا شبلی پس از یک عمر خدمت به ادب و فرهنگ فارسی، عربی، اردو و تاریخ اسلام در ۱۸ نوامبر ۱۹۱۴م در اعظم گهر وفات یافت.

مولانا باوجود تربیت شاگردانی که در آسمان علم و سیاست هندوستان چون ستاره درخشیده اند، آثار زیادی از خود به جا گذاشته است که مهمترین آن عبارت است از:

۱ - المامون ۲ - سیرة النعمان ۳ - الفاروق ۴ - الغزالی ۵ - سوانح مولانای روم ۶ - سیرت النبی ۷ - علم کلام ۸ - علم الکلام ۹ - الکلام ۱۰ - موازنه انیس و دبیر ۱۱ شعرالعجم.

بر علاوه مولانا سید سلمان ندوری و مولوی معین الدین قدوایی، دو تن از شاگردان مولانا شبلی، مقالات او را در هشت جلد تحت عنوان« مقالات شبلی»به چاپ رسانده‌اند.

نمونه‌هایی از شعر فارسی شبلی چنین است :

مستور و رند هیچ یکی سربرون نبرد   زان حلقه‌ها که در خم زلف دراز بود
ما خود سری به رندی و مستی نداشتیم   این‌ها گناه دیدهٔ معشوقه باز بود
غمگن. گر سخن از مدعا نرفت   شبلی! هنوز اول راز و نیاز بود

امکانات چاپ آن‌ها در ترکیه مذاکره کردم، و به این نتیجه رسیدیم که من آن کتب را از زبان اردو به زبان انگلیسی ترجمه نمایم و عمر رضا دوغرول آن را به زبان ترکی برگردان نماید (من در آن زمان با زبان ترکی آشنائی نداشتم) و این ترجمه ترکی از طرف «کتب خانهٔ آثار علمیه» در استانبول به چاپ رسید و از مدرک آن زندگی من سر و سامان یافت.

من طی نامه‌ای به «کرنال» از برادرم خواستم تا کتاب‌های الفاروق، و چهار جلد سیرت النبی را گسیل دارد. با وصول کتاب‌ها، من قبل از همه به ترجمه الفاروق[۱] از زبان اردو به زبان انگلیسی دست یازیدم و عمر رضا دوغرول آن را به زبان ترکی ترجمه کرد و آنرا جهت چاپ به کتب خانه آثار علمیه در دهم مارچ ۱۹۲۷ م تسلیم داشت که تحت عنوان «حضرت عمر» به چاپ رسید و مورد توجه واستقبال گرم مردم ترکیه قرار گرفت.

من در برابر این ترجمه خویش پول دریافت نداشتم و در ترکیه نخستین خدمت علمی خویش را به مثابه هدیه‌ای به کتب خانه آثار علمیه تقدیم کردم. نسخه‌های کتاب به طور کامل به فروش رسید و اشرف

---

* * *

ناز غرور حسن ندادش اجازتی ورنه سوال بوسه ما را جواب بود

* * *

شبلی خراب کرده چشم خراب اوست
تو در گمان که مستی او از شراب بود
دل را به این فریب تسلی دهم که یار
با ما از آن نساخت که کار آشنا نبود

* * *

حرف انکار ز خوبان همه از دل نبود
گه گه این کار به آئین حیا نیز کنند

* * *

من فدای بت شوخی به هنگام وصال
به من آموخت خود آئین هماغوشی را

(مترجم)

۱ - الفاروق اثر مرحوم مولانا شبلی نعمانی بوسیله علیا جناب خواهر محمد نادر شاه، (علیاجناب همسر امیر حبیب الله خان و مادر سردار اسدالله خان) از زبان اردو به فارسی ترجمه و چاپ شده است. مترجم

ادیب، مالک آن کتابخانه متیقن گردید که با ترجمه همچو آثار بهره فروان خواهد برد.

سفر به مکه مکرمه جهت ادای حج :

پولی که از راه ترجمه بدست می‌آوردم، آن را در رفع نیازمندی‌های یومیه خویش خرج می‌کردم. یک ماه قبل از موسم حج سال ۱۹۲۷ م نامه‌ای از مادرم دریافت داشتم که در آن نوشته بود که همین سال قصد حج دارد و از من هم خواسته بود که به حج بروم تا در حجاز مرا دیدار کند و از حسرت دیدار که سالهاست ادامه دارد، بکاهد. اما در سفر من به حجاز موانعی حایل بود که مولانا صاحب نیز با آن دست و گریبان بود. یعنی از استانبول هیچ کشتی طور مستقیم به حجاز نمی‌رفت، از همین رو من در پاسخ نوشتم که سفر من به حجاز ناممکن است، مادرم ازین پاسخ سخت مایوس گردید اما بار دیگر، با اصرار زیاد نگاشت هر ترتیبی که می‌شود بایست به حجاز بروم.

لطف خداوندی چند روز بعد در روزنامه‌های ترکیه این خبر به نشر رسید که یک کشتی ترکی به نام «روم ایلی» قرار است حجاج ترکی را از استانبول به حجاز انتقال دهد.

با خواندن این خبر نهایت خرسند گردیدم که خدای مسبب‌الاسباب وسیله‌ای را مهیا کرد که من می‌توانم با استفاده از آن نه‌تنهابه دیدار و خدمت والدهام حضور یابم، بلکه می‌توانم ثواب ادای فریضهٔ حج را نیز کمایی کنم.

پس از جنگ اول جهانی، هیچ کشتی ترکی از استانبول به حجاز نرفته بود و حرف شگفت آور این که بعداز آن هم سال‌های دیگر هیچ کشتی طور مستقیم از استانبول به حجاز رهسپار نگردید.

باید من اعتراف کنم که به اثر دعاهای مخلصانه مادرم به بارگاه خدای کریم کارساز، زمینهٔ این سفر مساعد گردید.

با برابر شدن زمینهٔ سفر، مسأله سفر خرج مطرح شد. از همین رو، من به سردار محمد نادر خان سابق وزیر حربیه افغانستان که در این ایام از

عهده سفارت افغانی در پاریس استعفا داده‌بود و ایام جلا وطنی را در فرانسه به سر می‌برد نامه نوشتم، نامه‌ها میان من و موصوف همیش به زبان اردو رد و بدل می‌گردید، من در نامه‌ام یادآورد شدم که برایم یک مشت پول ارسال دارد تا حجاز بروم و مادرم را ملاقات نمایم، من به تاریخ ۳۰ مارچ ۱۹۲۵ م نامه‌ای را از سردار محمد نادر خان که از Menton فرانسه ارسال شده بود، در یافت داشتم. در نامه سردار محمد نادر خان آمده بود :

«برادر عزیز، ظفر! الله‌تعالی تو را در ارادهٔ نیکت ظفر نصیب کناد!

نامه مورخ ۲۳ مارچ شما را دریافت داشتم و از مطالعه آن نهایت ممنون و مسرور شدم، خدای کریم بر من رحم کرد و برای من عمر دوباره نصیب نمود، ورنه من کجا و نامه نوشتن کجا. مگر تا وقتی که قضا مقرر نگردد، انسان از همه آفات و بلیات نجات می‌یابد، وقتی که حکم قضا آید، آنرا علاج و چاره‌ای نخواهد بود. شما خوب ببینید که سه رکن مهم سلطنت و یک مهاجر هندوستانی، ارجمند محمد افضل تقریباً به یکنوع بیماری مصاب بودند که بایست عمل جراحی بالای شان انجام می‌شد، برای معالجه آن سه شخصیت مهم سامان، جراح و سایر ضروریات تیماری داری مهیا گردید ولی آن مهاجر بیچاره و بی‌کس از طرف جراحان درجه سه و با بی‌پروایی تمام معالجه گردید.

شما ببینید که صدراعظم جرمنی، «لارد کرزن» و « لارد رابنسن» سپه‌سالار نیروهای هند، اکنون هر سه، رو در نقاب خاک کشیده‌اند و دوست راستین ما «افضل» در مانتون در کناره بحیره روم هر صبح و شام مشغول هوا خوری است و از زندگی لذت می‌برد و اکثراً نزد من می‌آید و از صحبت‌های خویش مرا خرسند می‌سازد، از این حادثه برمی‌آید که آنچه مشیت ایزدی است و آنچه در قدر نوشته شده است، همان می‌شود.

الحمدلله صحت من حالا خوب شده است و تقریباً ۲۵ روز می‌شود که از بیماری نجات یافته‌ام - خداوندی چهره منحوس آنرا بار دیگر برایم نشان ندهد - مدت دو سال من در گرداب بیماری سردچار بودم، خداوند

مرا در حفظ و امان خود داراد! آمین.

فوتوی خوشنمایی که ارسال نموده بودی و دیدنش مرا به یاد ظفر عزیز که در«تل» سلاح بردوش و قطار کارتوس آن، حمایل گردن او بود، دز خاطرم زنده گشت و آن صحبت‌ها را به یاد آوردم که همراه تو داشتم، من همیشه برای تو دعای خیر می‌کنم که تو مرا دوست خود می‌دانی. اگرچه من برای آن خدماتی که تو برای افغانستان انجام داده‌ای و در معاونت من مصروف بودی ، من از ادای صله و عوض آن، شرمنده هستم، که از من در این مورد کاری ساخته نشد، مگر از خداوند کریم التجا دارم، مزد آنرا برای تو بپردازد. ان شاءالله امید است که خداوند ملاقات را نصیب من و تو کند «یار زنده و صحبت باقی»

فوتوی خویش را عنقریب برایت گسیل خواهم داشت، زیرا در نزدم کدام فوتوی خوبم نبود ورنه در جوف همین نامه می‌فرستادم. به خدمت جناب مولانا صاحب سلام مرا وسیله شوید. فقط، دوست واقعی تو. محمد نادر.»

سردار سپه‌سالار محمد نادر خان در مورد من آن‌قدر مهربان، محسن و قدردان بود که با وجود این که خود در تبعید به سرمی‌برد و پیشبرد امور زندگی برایش دشوار بود، اما باز هم برای من فوراً خرج سفر فرستاد و من توانستم در کشتی «روم ایلی» که عازم حجاز بود، با خریدن تکت، سفر کنم. من ازین کار خیر او همیش مرهون احسانش بودم و مادرم نیز در حق وی دعاهای دلسوزانه کرد.

مقارن ایام سفر دریافتم کُشتی‌هایی که به مقصد حجاز حرکت می‌کنند، قبل از عبور از نهر سویس که در آن زمان زیر سلطه انگریز بود، بایست راکبین واکسیناسیون شوند و مجبوراً همه باید در خشکه پائین گردند. من در اندیشه فرورفتم که اگر من در سرزمین مصر قدم بگذارم، شاید انگریزها مرا بازداشت نمایند، از همین رو، عبدالرحمن ریاض بابر به دوست خود سعدالله بیک، افسر کشتی تجارتی ترکیه، حالت دشوار مرا بیان کرد و از او خواست تا به علی بیک کپتان کشتی «روم ایلی» بگوید

کاری کند که به انگریزها این موقع فراهم نشود تا مرا از کشتی به خشکه پائین کنند. من در کشتی با کپتان علی بک دیدار کردم و وضع خویش را مفصلاً به او بیان داشتم، او مرا در فهرست عمله کشتی **Crew List** به نام ترجمان درج کرد. در عبور از شهر سویس، کپتان، نائب کپتان، انجنیران و ترجمان مجبور نبودند تا از کشتی پائین شوند. اما برای باقی مسافران پائین شدن از کشتی حتمی بود، و به این ترتیب من به خیر و خیریت به حجاز مواصلت کردم و در آنجا مولاناصاحب عبیدالله و عزیزاحمد و بعداً با والده صاحبه‌ام که همراه با کاکایم حافظ ابراهیم به حج آمده بودند، دیدار و ملاقات کردم.

مادرم برایم گفت: من هر روز بعد از نماز به درگاه خداوندی دعا می‌کردم که در زندگی با تو یکبار دیدار کنم، تقریباً چهل و پنج روز قبل، شبی در خواب پیامبر اکرم صلی‌الله علیه وسلم را دیدم که به من مژده می‌داد که اگر به حج بروم حتماً با تو ملاقات خواهم کرد، ازین مژده نهایت خرسند گردیدم و یقین داشتم که خواب درست و صحیح است، از همین رو من به حج آمادگی گرفتم و برای تو نامه نوشتم که به حج بیایی تا تو را دیدار کنم، اما تو وقتی که برای من پاسخ فرستادی که بخاطر مسدود بودن راه‌ها، نمی‌توانی به حج بروی من بسیار مایوس گردیدم که خوابم درست تعبیر نیافت، وقتی که نامهٔ دوم تو رسید که کشتی، به حجاز سفر می‌کند و تو عازم حج هستی، خرسندی من به بی‌نهایت رسید. امروز خدا را هزاران بار شکر که من به آرزوی خود رسیدم.

مولانا صاحب مرحوم مرا با مولوی عبدالقادر قصوری معرفی داشت، من افکار او را چندان انقلابی نیافتم، مولاناصاحب هم از مولوی عبدالقادر قصوری و از رویه سایر رهبران هندوستانی که غرض ادای فریضهٔ حج آمده بودند، به این نتیجه رسیده بود که آن‌ها نمی‌توانند در پیشبرد برنامه‌های مولانا صاحب، مددگار ثابت گردند.

بازگشت از حج:

من همراه والده صاحبه فریضه حج را ادا کردیم و از حضور او مرخص

شدم در وقت وداع برایم گفت: احساس خوشبختی می‌کنم که یکبار دیگر با تو در دنیا دیدار کردم و هر قدر شکر خدا را بجا آرم، کم است، اگر بعداز این بمیرم و تو را بار دیگر نه‌بینم متأسف نیستم.

از حجاز که به ترکیه، برمی‌گشتم بایست منحیث تبعهٔ افغان ویـزای ترکیه را بدست می‌آوردم، اما مدت پاسپورت افغانی من به اتمام رسیده بود، در آن زمان، افغانستان در حـجاز نـمایندگی سـیاسی نـداشت تـا پاسپورت جدید اخذ می‌کردم، اما میان ترکیه وافغانستان توافـقنامه‌ای وجود داشت مبنی بر اینکه یک کشور در مورد رعایای مقابل، در صورت نبودن نماینده‌گی سیاسی شان در کشور ثالث حامی منافع آنـان بـاشد وامور مربوط به رعایای کشور دیگر را سرپرستی نماید، از همینرو سفیر ترکیه در حجاز، امور اتباع افغانی را هم پیش می‌برد، بنابر این من همراه با عزیز احمد به سفارت ترکیه رفتم و تقاضا ویزای ترکیه را نمودم. به اساس درخواست من، برایم پاسپورت ترکی طور موقت صادر گـردید و در آن درج شد که من از اتباع افغانستان هستم، اما در پاسپورت سال تولد مرا عوض ۱۸۹۵ م ۱۸۹۹ م درج کردند.

این اشتباه در تاریخ تولد در آینده که من از اتباع ترکیه گردیدم مفید ثابت گردید، زیرا وقتی که من شامل کالج حربی ترکیه شدم عـمر مـن عوض ۳۲ سال، ۲۸ سال می‌گردید و به اساس آن در کالج حربی پذیرفته شدم و تا مرحله کپتان ترقی کردم.

مشکلات راه:

پس از حل مشکل ویزای ترکیه، از محضر مولاناصاحب اجازت گرفتم و بوسیله کشتی «روم ایلی» رهسپار ترکیه گردیدم.

البته قابل یادآوردی است که این آخرین ملاقات من با آن شخصیت ستوده صفات بود، شخصیتی که از او دروس دینی و سیاسی را فراگرفتم واز محضر او استفاضه‌ها و استفاده‌ها بردم و در سراسر عمر بهره‌اندوز شدم، خداوند کریم او را بهشت برین نصیب کناد! آمین!

پس از بازگشت کشتی در نیمهٔ راه، دریافتم که در عبور از نهر سویس،

به استثنای کپتان نائب او و انجیر مربوطه باقی همه مسافران بایست از کشتی پیاده شوند تا واکسیناسیون صورت گیرد. من بار دیگر به کپتان علی بک عرض حال نمودم و به او گفتم اگر من در خشکه پیاده شوم انگریزها مرا بازداشت خواهند کرد، این بار این بنده خدا لست جدیدی آماده کرد و وظیفهٔ مرا در آن انجنیر نوشت و من با خیر و خیریت به استانبول رسیدم و در برابر این عمل جوانمردانه کپتان، آن مقدار پول نقدی که در اختیار داشتم همه را به نام صله به کپتان تسلیم داشتم.

کشتی در کناره دریا لنگر انداخت، داکتران به معاینه حجاج پرداختند و افسران گمرک Costoms نیز فرارسیدند تا اموال را معاینه نمایند. تیجاسنگهِ آزاد نیز به سواری یک قایق خود را به نزدم رساند مرا خوش آمدید گفت، چون داکتران تا کنون به هیچ حاجی اجازهٔ ملاقات نداده بودند، او از فاصله دور با من خیروخوش کرد، به حجاج اجازهٔ فرود آمدن از کشتی داده شد، پولیس گذرنامه‌های مسافران را مطالعه و هرکس را اجازه میداد، اما پاسپورت من برایشان یک اندازه امر قابل شگفت معلوم شد. زیرا پاسپورت من ترکی بود و من خودم از اتباع افغانستان، از همینرو پولیس پاسپورت مرا اخذ نموده و اجازه نداد از کشتی پائین شوم.

نماز شام کشتی از اینجا حرکت کرد و به منطقه‌ای که «شاخ زرین» خوانده می‌شد، رفت و آنروز تا نماز شام، کشتی زیر مراقبت پولیس قرار داشت شامگاهان پس از بررسی سراسر آن به فابریکه کشتی سازی واقع در Istiniye به طرف بوسفورس آماده گی گرفت، و پولیس هم برای من اجازه داد تا از کشتی پائین شوم.

البته این اجازه به این ترتیب صورت گرفت که از بخت بلندم، یک مهاجر هندوستانی به نام مولانا بخش که در دوران جنگ اول جهانی در فابریکه‌ای در بغداد ملازمت داشت و از آنجا همراه با همسرش یکجا با ارتش ترکیه به استانبول آمده بود، از وجود من در کشتی اطلاع یافت و به دیدنم آمد. او در کشتی کارت شناسایی ترکی اش را به پولیس نشان داد و بحیث یک تبعهٔ ترکی از من ضمانت نمود و به این ترتیب مرا از دست

پولیس نجات داد و من شب به خانه خود رفتم.

ناکامی تلاش‌های تیجاسنگه در شمول اکادمی عالی نظامی ترکیه:

تیجاسنگه در سال ۱۹۲۷ بعد فراغت از کالج حربی از جنرال فخرالدین ترک قان پاشا تقاضا کرد تا زمینه شمول او را در اکادمی عالی نظامی فراهم کند. به اساس قانون ترکیه تنها کسانی می‌توانند به عضویت در اکادمی عالی نظامی برگزیده شوند که رتبه کپتان را دارا باشند و رسیدن به این رتبه، تقاضای نه سال خدمت در ارتش ترکیه را دارد. به اساس این قانون تیجاسنگه نمی‌توانست شامل آن اکادمی گردد. اما به اساس این که او تبعه اصلی ترکیه نبود، برای او این حق داده شد که به طور سامع (Private student listner) همراه با سایر افسران ترکی، درسها را تعقیب کند و این نوع اجازت هم از صلاحیت لوی درستیز (رئیس ستاد ارتش) ترکیه مارشال فوزی چقماق پاشا بود.

جنرال فخرالدین ترک قان پاشا به لوی دستیز عرض داشت تا برای تیجاسنگه همچو اجازت داده شود. اما این کوشش‌ها ثمری نبخشید و او نتوانست به آرزویش برسد که بر من این ناکامی او اثراتی ناگواری گذاشت. روزی تیجاسنگه برای من گفت که او عاشق یک دوشیزهٔ ترکی شده‌است و می‌خواهد با او ازدواج کند، از تحقیقاتی که در مورد نمودم، دریافتم که آن دوشیزه در محله عبدالله آغا به حیث خدمه در خانه همسایه ما کار می‌کند که والدینش هم درگذشته‌اند. معاشقه تیجاسنگه با یک دوشیزه نو جوان مسلمان ترکی ،بر من ناگو ر تمام شد. من در آنروزها در روزنامه‌های هندوستانی مطالعه نموده‌بو، که یک خانم سکه با یک جوان مسلمان پنجابی ازدواج نموده است که به اثر آن جنگ و زد و خوردهای زیادی میان مسلمانان و سیکهد به وقوع پیوست، چنانچه من تیجاسنگه را از این ازدواج بازداشتم، اگر چه او حرف مرا پذیرفت ولی بعد از آن مرا نهایت تنگنظر و متعصب می‌پنداشت.

برعلاوه او در آن ایام، حرف‌های ناروایی در مورد ترک‌ها می‌گفت، از آن هایی که او از مهربانی‌ها و مهمان نوازی‌های آن‌ها بهره جسته حتی

تعلیمات حربی را فراگرفته بود و این عمل بایست از او سر نمی‌زد. از همین رو شمول او را در اکادمی عالی نظامی ترکیه که رازهای تدافعی و تهاجمی ارتش ترکیه در آن مضمر بود، مناسب ندانستم، بناءً بوسیلهٔ عبدالرحمن ریاض بابر که با فیلد مارشال فوزی چقماق ،روابط نزدیک داشت، کشمکش‌های مسلمانان و هندوان را با تفصیل بیان داشتم و یادآور شدم که آگاهی یک نفر سکهه از رازهای ارتش ترکیه خلاف مصلحت است و برای مسلمانان هند در آینده زیانبار خواهد بود. اگر هدف تعلیم و تربیه نظامی جوانان هندی در فعالیت‌های آینده هند بر ضد انگلستان باشد. بهتر است که این زمینه برای جوانان مسلمان هند فراهم گردد و به همین منظور نوجوانان مسلمان از هند فراخوانده شوند. حتی به این حد که اگرچه عمر من از بیست و نه سال که آخرین سال شمول در کالج نظامی ترکیه از نگاه عمر است، گذاشته بازهم برای فراگرفتن تربیت نظامی آماده هستم.

حرفهای من بر فیلد مارشال اثرات نیک بجا گذاشت و او به شمول تیجاسنگهه در اکادمی عالی افسران اجازه شمول نداد.

بعد از آن تیجاسنگهه ترکیه را ترک گفت و عازم فرانسه گردید. اگرچه او در آن ایام که من باعث اخراج او از اکادمی ترکیه گردیدم و در انتظار شمول دوباره در اکادمی اوقات بیکاری خود را به آموختن زبان فرانسه سپری می‌کرد و آن زبان را به صورت صحیح فراگرفت، اما باوجودی که در اکادمی عالی افسران در فرانسه شامل شد، تحصیلات خود را به پایه اکمال نرساند. بعدها شنیدم که او از فرانسه به روسیه رفت و در آنجا زیر تأثیر افکار کمونیستی قرار گرفت، بعد از مدتی روس‌ها او را به هندوستان اعزام داشتند اما بعد از این که به هندوستان رفت، تاکنون از او اطلاع دیگری ندارم.

ترجمه سیرت‌النبی صلی‌الله علیه وسلم:

پس از برگشت از حجاز و ادای مراسم حج من کتاب پیام امین اثر عبدالله منهاس را که در مورد اعجاز قرآن کریم به رشته تحریر درآمده بود

و آرای مشاهیر جهان در مورد قرآن کریم در آن درج بود به زبان انگلیسی ترجمه نمودم که عمر رضا دوغرول نیز در باب نزول قرآن چند فصل دیگر را بر آن افزود و به زبان ترکی تحت عنوان «قرآن نه در؟» (قرآن چیست؟) در دهم نوامبر ۱۹۲۷ میلادی از طرف کتب خانه آثار علمیه به چاپ رساند.

مالک کتابفروشی ،اشرف ادیب از فروش این نوع کتب سود فراوان برد،از همین رو، من هم جهت ترجمه همچو کتاب‌ها کمر همت بستم وازین طریق زندگی من هم سر و سامان یافت، و بر عایدات عمر رضا هم افزوده شد، برعلاوه این کار خیر هم بود، از همین رو با فعالیت و پشت کار زیاد این کار را دنبال کردیم سپس من به ترجمه هر سه جلد کتاب سیرت‌النبی اثر شبلی نعمانی پرداختم که تقریباً یک سال وقت مرا در بر گرفت و از عاید آن نه تنها من زندگی خود را سر و سامان می‌دادم، بلکه از همین طریق برای برخی مسلمانان مهاجر هندوستانی هم مدد می‌رساندم.

ترجمه هر سه جلد کتاب سیرت‌النبی تحت عنوان «عصر خوشبختی» و در چهار بخش در دسمبر ۱۹۲۸ م از چاپ برآمد این کتاب مورد پسند همه علمای ترکیه قرار گرفت و روزنامه‌های ترکی در مورد، مقالاتی نگاشتند.

این کتاب‌ها همه به حروف قدیم ترکی (رسم‌الخط عربی) به چاپ رسید، اما در ترجمه جلد آخر کتاب عصر خوشبختی اندک مشکل پیش آمد و علت آن این بود که رسم‌الخط در ترکیه از عربی به لاتینی تغییر یافت و بعد از نوامبر ۱۹۲۸ م هیچ کتاب یا روزنامه‌ای به رسم‌الخط عربی اقبال نشر نیافت.

طوری که در آینده به تفصیل بیان خواهم کرد بعد از این که من به تابعیت کشور ترکیه درآمدم و در اول اگست ۱۹۲۸ م شامل ارتش ترکیه شدم، اکثراً در بارک نظامی به سر می‌بردم که در آنجا ترجمه نمودن ناممکن بود. بناءً من به بهانه‌های مختلف از اردوگاه تقریباً روزانه برای چند ساعت رخصت می‌گرفتم و در منزل یکتن از دوستان به ترجمه کتاب

می‌پرداختم. خدا خدا گفته ترجمه کتاب تا ماه سپتمبر به پایان رسید و ترجمه ترکی آن بوسیله عمر رضا دوغرول در ماه اکتوبر انجام یافت و آخرین بخش کتاب در آغاز نوامبر به مطبعه سپرده شد، که به وقت محدد کتاب به رسم‌الخط عربی آمادهٔ چاپ شد.

انتخاب رسم‌الخط لاتینی عوض رسم‌الخط عربی که در ترکیه آن را «انقلاب حروف» می‌گویند، چرا صورت عملی به خود گرفت و چه عواملی ترکیه را به این تصمیم واداشت؟ برای معلومات خوانندگان این خاطرات ضروری است تا به اوضاع سیاسی و اجتماعی آن دوران ترکیه که این رفورم‌ها را در پی داشت، طور مختصر نظر گذرایی داشته باشیم.(۱)

فرمان اعلیحضرت محمد نادر شاه:

در همین روزها (ایامی که مانور نظامی پایان یافته و ظفر حسین ایبک در سال دوم کالج نظامی مصروف فراگیری تحصیل است - مترجم) سردار محمد کریم جان پسر عم اعلیحضرت نادر شاه که از دو سال به اینطرف مصروف فراگیری تحصیل در بخش استحکام بود. موصوف پس از مغلوب شدن بچهٔ سقا (همان کسی که امیر امان‌الله خان را شکست داد و او را به ترک افغانستان مجبور نمود. - نویسنده) از استانبول روانه کابل

۱- نویسنده کتاب فصل هژدهم کتاب خویش را به «رفورم‌های ترکیه و انقلاب کمالیست‌ها» اختصاص می‌دهد و به بررسی خلافت عثمانی، و نظام سیاسی خلافـ [illegible]اخته و عناوینی را از قبیل: علل تغییر در رسم‌الخط ترکی، بغاوت کردها، توطئه بر ضد غازی مصطفی کمال اتاترک، به تابعیت ترکیه درآمدن من، به تفصیل بیان می‌کند، سپس فصل نزدهم کتاب خود را چنین آغاز می‌کند، شمول در ارتش ترکیه، معاینات پزشکی جهت خدمت در ارتش ترکیه، قلعه سلیمیه، نصاب تعلیمی کالج حربی ترکیه، نظام ارتش، مانورها در بروسه، سال دوم تحصیل، یک واقعه مهم، درجه کامیابی شاگردها، فراغت از کالج حربی. سپس فصل بیستم کتاب خویش را آغاز می‌کند و تحت عنوان «شمول در کالج توپچی» عناوینی از قبیل، مسلک عالی انداخت توپخانه، فال، نامزدی و ازدواج من، قوماندانی من در قونیه، کورس توپچی، مانورها، اجازت یافتن جهت سفر به افغانستان که بخاطر زیاد دلچسپ نبودن همه این موضوعات به خوانندگان افغان، از جمله این سه فصل صرف ترجمه فرمان نادرشاه را که در لابلای فصل نزدهم کتاب و آخرین عنوان فصل بیستم که برای خوانندگان جالب است، می‌پردازم، و در بقیه حصص کتاب طوری که همراه با دوست دانشمند خود پوهنوال استاد عبدالخالق رشید که این کتاب را از متن اردوی آن به پشتو ترجمه می‌کند به توافق رسیده‌ایم ،همین روش را خواهیم گزید. مترجم.

بود. من بخاطر شکست بچهٔ سقاء و متمکن شدن نادرشاه بر تخت سلطنت‌افغانستان به تاریخ اول اکتوبر ۱۹۲۹ نامه شخصی به نادرشاه فرستادم و در آن نامه به سلطنت رسیدن او را مبارکباد گفتم و در آن نامه ایام جنگ استقلال افغانستان را یادآور شدم که در سال ۱۹۱۹ م بحیث مادون او در نبردگاه «تل» زیر فرماندهی او به جنگ پرداخته بودم و در نامه خویش افزودم: حالا که خداوند تو را پادشاه‌افغانستان ساخته است، خداوند تو را نیرو و قوت بخشد تا تو برای آزادی هندوستان هم کوشش کنی. در آخر نامه این شعر را نوشتم که:

آنان که خاک را به نظر کیمیا کنند — آیا بود که گوشه چشمی به ما کنند

نادرشاه در پاسخ این نامه با فرمان مؤرخ ۲۷ ثور ۱۳۰۸ ش برابر با ۱۸ ذوالحجه ۱۳۴۸ ق - ۱۹ می ۱۹۳۰ م از طریق سفارت افغانستان در انقره، مرا سرافراز ساخت.

در فرمان آمده بود:

محترم و صداقت شعار مولانا ظفر حسن خان.

نامه مورخ اول اکتوبر ۱۹۲۹ م شما را که سلطنت را برای من مبارکباد می‌گفت از نظرم گذشت. محتوای آن که بیان کنندهٔ احساسات و جذبات اسلامی تو بود باعث مسرت من گردید.

من گمان داشتم که در همچو ایام مصیبت بار و مرحله حساس که من هیچ وسیله‌ای در اختیار نداشتم، کامیابی من نه‌تنها محال بلکه ناممکن بود، اما خداوند قادر، به فضل و مرحمت خود این ملت را که به پرتگاه نابودی ،فاصله اندک داشت، به ساحل نجات و فلاح رساند. و ملت تیت و پراگنده را باهم جمع کرد. و دعاهای همچو شما خیر خواهان حقیقی عالم انسانیت و اسلامیت را به بارگاه واهب‌العطایای خویش پذیرفت.

در آخر من از بارگاه خدای متعال ترقیات روز افزون را برای جهان اسلام و به خصوص برای وطن عزیز خود افغانستان نیازمندم و آرزوی صحتمندی ترا دارم. سلام‌های مرا به جناب مولانا صاحب عبیدالله و کپتان کاظم بک برسان. امضاء (محمدنادرشاه)

اجازت یافتن جهت سفر به افغانستان:

پس از پایان یافتن مانور نظامی، بوسیله عبدالرحمن ریاض بابر، عریضه‌ای به خدمت فیلد مارشال فوزی چقماق لوی درستیز (رئیس ستاد ارتش) ترکیه فرستادم، در آن عریضه خواسته بودم تا مرا به حیث معلم نظامی، به افغانستان بفرستند. در آن وقت رتبهٔ من دوهم بریدمن بود، برای من همچو اجازت دادن بخاطری مشکل بود که ترکیه بخاطر حفظ حیثیت نظامی خویش اعزام یک افسر با تجربه و عالیرتبه را مناسب می‌دانست.

من از عبدالرحمن ریاض بابر خواستم تا در این مورد به جنرال فخرالدین ترک قان پاشا، سفارش مرا نماید.

عبدالرحمن بابر با فیلد مارشال ملاقات نمود و برای من اجازت اخذ کرد. اما من می‌خواستم قبل از رفتن به افغانستان، حد اقل یک سال تعلیم و تربیه نظامی عملی را فراگیرم و اصول جنگ را به صورت صحیح بیاموزم. بنابرین باوجود اصرار سفیر افغانستان که به اساس حکم اعلیحضرت محمد نادرشاه می‌خواست مرا طور عاجل به افغانستان اعزام دارد، یک سال دیگر هم در ارتش ترکیه خدمت کردم.

در این عرصه از طریق سفارت افغانستان از اعلیحضرت نادرشاه درخواست کردم که برای همسرم نیز امر اعطای سفرخرج را عنایت کند، زیرا همسرم طور جداگانه از راه هندوستان به افغانستان می‌رفت و من بخاطر تحت استعمار بودن هندوستان نمی‌توانستم از راه هند به‌افغانستان سفر کنم، بلکه راه روسیه را انتخاب کرده بودم و سفر با در نظر داشت اوضاع روسیه، از آنطریق برای یک زن ناممکن بود.

بعد از مدتی از طرف اعلیحضرت نادرشاه ،در این مورد به سفارت افغانستان هدایت مواصلت ورزید. در حالی که حکومت افغانستان معلم نظامی، ملکی، داکتر و غیره راکه از ترکیه تقاضا می‌کرد برای خانوادهٔ او کدام سفرخرج جداگانه نمی‌پرداخت.

اگرچه فیلد مارشال فوزی چقماق پاشا لوی درستیز ترکیه برای من

اجازت رفتن به افغانستان را منظور کرد اما من بایست دستور اصلی را از وزارت حربیه ترکیه بدست می‌آوردم. من عریضه‌ای به وزارت حربیه ترکیه فرستادم و به اساس سفارش لوی درستیز و جنرال فخرالدین ترک قان پاشا سرانجام مرا از فرماندهی یک دسته نظامی سبکدوش نمودند و جهت سفر به افغانستان ،برایم پاسپورت صادر کردند و ایام خدمت مرا درافغانستان، ایام رخصتی از ارتش ترکیه محاسبه کردند.

این دستور را در آخرین هفته اگست ۱۹۳۳ م دریافت داشتم و همراه با همسرم در اول سپتمبر ۱۹۳۳ از قونیه به انقره رهسپار گردیدیم. ما قبلاً انقره را ندیده بودیم، از همین رو خواستم قبل از سفر به افغانستان برای یکبار مرکز کشور خود را ببینم تا اگر در افغانستان ما را از اوضاع انقره بپرسند، معلومات درست ارائه بداریم.

ما در انقره، پنج روز را سپری کردیم. و درین مدت ما از بند انقره که برای تهیه آب آشامیدنی شهر بنا شده است ،دیدن کردیم و در غازی فارم که غازی مصطفی کمال اتاترک آن را در نواحی انقره با غرس درختان در تپه‌ها و کوه‌ها با زحمت فراوان آماده ساخته بود به سیر وگشت پرداختیم.

در انقره من با ممدوح شوکت بیک سفیر ترکیه در کابل که از طریق هند عازم افغانستان بود، دیدار نمودم و از او خواستم کتاب‌های مرا که در مورد کالج حربی و یادداشت هایم از دروس دوران کالج بود باخود به کابل ببرد، زیرا من این کتب و اوراق را از طریق روسیه نمی‌توانستم با خود ببرم، و نه می‌توانستم آنرا به وسیله خانم خود بفرستم، زیرا بیم آن بود انگریزها، آن را ضبط نمایند. سفیر صاحب تقاضای مرا پذیرفت و موصوف همه کتاب‌های مرا همرا با وسایل خویش با استفاده از مصئونیت دیپلوماتیک خود با حفاظت و امانت تمام به کابل رساند، پس ما جهت سفر به افغانستان از انقره به استانبول آمدیم.

* * *

المتوکل علی الله محمد ظاهر شاه

محمد ظاهر شاه در نخستین سال‌های سلطنت

المتوکل علی الله محمد ظاهر شاه

المتوکل علی الله محمد ظاهر شاه

ملکه حمیراء (همسر محمد ظاهر شاه)

محمد ظاهر شاه

ملکه حمیرا و محمد ظاهر شاه

ـاه امان الله و محمد ظاهر شاه (وسط) حینی که اول الذکر در روم به حالت تبعید به سر می‌برد.

37/98

آقسقال فیض محمد(نشسته در وسط)با فرزندانش از راست به چپ، محمد اکرم بای، رئیس صالح محمد خان و جمشید خان شعله

حرکت به سوی افغانستان

از انقره رهسپار استانبول شدیم و در استانبول برای سفر افغانستان آمادگی گرفتیم. بزرگترین مشکل ما در این سفر این بود که من نمی‌توانستم همراه با همسرم از راه هندوستان وارد افغانستان گردم، زیرا هر گاه از طرف انگلیس ها شناسایی می‌گردیدم، بعدً از بازداشت، کیفر من جز مرگ چیز دیگری نبود. سفر همسرم نیز از طریق روسیه و از راه بحیره خزر و ترکستان روسی و سپس به هرات بخاطر حالات دشوار آن زمان روسیه و قلت مواد غذایی، نبودن هوتل درست برای یک بانوی شریف مشکل دیگری بود، از همینرو من با سفیر افغانستان سلطان احمد خان که برای سپری کردن موسم گرما از انقره به استانبول آمده بود و در محله ای کنار دریا در یک منزل کرایی زندگی می کرد، ملاقات کردم ومشکلات خود را برای او بیان داشتم، سفیرافغانستان برایم گفت،افغانستان از ترکیه تقاضای اعزام یک داکتر زن را نموده است، همچنان قرار است یک معلم برای انجام همین کار به کابل برود.

داکتر زایده خانم همراه با شوهرش رمزی بک و رجب بک که به حیث معلم موسیقی انتخاب شده است همراه با همسرش عازم کابل اند، و خانم شما هم می تواند همراه با ایشان رهسپار کابل گردد.

من با داکتر زایده خانم و رجب بک ملاقات کردم و در مورد اعزام همسرم همراه با ایشان به کابل، صحبت نمودم.

قابل یاد آوری است که سلطان احمد خان سفیر افغانی از فعالیت گذشته من در کابل اطلاع داشت و مرا استاد خویش می‌خواند، زیرا من وقتی که در کابل بودم برای او و فیض محمد خان (زکریا - م) وزیر امور

خارجه، زبان انگلیسی تدریس می کردم، سفیر با احترم زیاد با من برخورد می کرد و این رویه سفیر بر زایده خانم و رجب‌بک اثر گذاشت و ایشان نیز همراهی با همسرم را تا کابل با جان و دل پذیرفتند.

سفیر روز دیگر مرا با همسرم به نان چاشت دعوت کرد و در این ضیافت یاد آور شد که نورالحق نام یک نوجوان از ایالت سرحد که در سلسه هجرت هندوستانی‌ها به افغانستان رفته بود از کابل به ترکیه آمده و در رشتهٔ طبِ تحصیل خود را به پایه اکمال رسانیده و اکنون او رونده‌افغانستان است، او در پهلوی زبان انگلیسی، زبان اردو را هم میداند و موصوف می تواند در این سفر به حیت ترجمان همسر شما کارکند.

همچنان دو دوشیزه افغانی که به استانبول جهت فراگیری تعلیم آمده بودند، اکنون به جهت بیماری مجبوراً تحصیل را گذاشته رونده افغانستان اند. ایشان نیز در این کاروان همراه با همسر شما به کابل خواهند رفت.

روزی سفیر افغانستان را به منزل داکتر مظفر شوقی نیربیک به صرف چای دعوت و در باره سفر آینده با تفصیل صحبت کردیم. در دوران صحبت وقتی که سفیر افغانستان دریافت همسر من در گلدوزی بوسیله ماشین خیاطی یدطولی دارد، اصرار کرد تا همسرم ماشین خیاطی خویش را نیز با خود ببرد تا در کابل، دختران او که سفیر نیز برایشان ماشین خیاطی خریده بود، گلدوزی را بیاموزند. همسرم این حرف را پذیرفت و ماشین خیاطی خویش را که بوسیله پای فعالیت می کرد و وزن آن نیز سنگین بود، در میان سایر وسایل برای سفر به افغانستان آماده کرد.

دوازده - سیزده سال قبل که من در کابل بودم، ظروف چینی و کارد برای پوست کردن و قطع کردن میوه جات دستیاب نمی گردید. من به همسرم مشوره دادم که یک سیت ظروف چینی که برای دوازده نفر کفایت کند همراه با سایر وسایل آن، از استانبول با خود به کابل ببرد تا هرگاه بخواهیم کسانی رابه مهمانی دعوت نمائیم، با مشکلی رو برو نگردیم. برای اینکه این همه وسایل از راه دریاو خشکه و به طور سالم از

ترکیه به هندوستان و از آنجا به افغانستان برسد بایست به صورت دقیق و با احتیاط بسته بندی می گردید. در غیر آن این اندیشه موجود بود که ظروف چینی و شیشه ای در حمل و نقل از کشتی به ریل و یا از ریل به موتر، بشکند و از هم بپاشد.

همسرم همه وسایل را با احتیاط و سلیقه تمام در صندوق ها بسته بندی کرد که باوجود این سفر دور و دراز و مشکل، همه وسایل به صورت صحیح و سالم به کابل رسید.

همسرم به اساس مشوره من این همه تکلیف را پذیرفت اما وقتی که ما به کابل رسیدیم، شرایط آنقدر تغییر یافته بود که سامان و وسایل یاد شده در بازار های کابل به وفرت و به قیمت های ارزان دستیاب می‌گردید.

من با یک کمپنی سفر به وسیله کشتی صحبت نمودم و از یک کشتی رومانیایی بنام Transilvania برای همه کاروان همسفر همسرم تکت کلاس جهانگردی (توریستی) را اخذ کردم. کشتی از استانبول به اسکندریه می رفت، مسافران در اسکندریه پیاده می‌شدند و از آنجا بوسیله ریل به پورت سعید می رفتند. و از پورت سعید بوسیله کشتی California عازم بمبئی می گردیدند.

من برای همسر خود در این قافله تکت کلاس جهانگردی را بخاطری گرفتم که اگر برای او در کابین آرام تکت ریزرف می کردم، حتماً باعث رشک باقی همسفران او می گردید. و وضع مالی همسفران او اجازه نمیداد که ایشان در کلاس عالیتر تکت اخذ می کنند.

اگر چه داکتر زایده خانم سفر خرج اخذ کرده بود، اما او مجبور بود که شوهرش را با خود همراه ببرد. همچنان گر چه برای رجب بک هم سفر خرج پرداخت شده بود ولی او مجبور بود برای خانم خود تکت بخرد. در حالیکه اعلیحضرت محمد نادر شاه برای خانم من سفر خرج علیحده فرستاده بود.

من نیز برای سفر خویش از یک کشتی ایتالیوی که خط سیر آن از استانبول از طریق بحیره سیاه به طرف بندرگاه باتوم واقع روسیه بود،

تکت اخذ کردم ،آمادگی برای سفر تقریباً چهل روز را در برگرفت. من درین مدت برای همسرم تاحدی فارسی آموختم و برخی عبارات ضروری زبان اردو را که در عبور از هندوستان، به او مفید بود تعلیم دادم و در ضمن سکه های هندوستانی از قبیل روپیه، هشت آنه، چهار آنه، آنه و پیسه را با ارزش هر کدام در برابر لیره برای او آموختم.

از استانبول نامه‌ای به خوشی محمد فرستادم و در نامه خویش نوشتم که او از مسکو به قفقاز آمده در شهر تفلیس با من ملاقات کند، من بخاطر ملاقات با او یک روز در تفلیس سپری خواهم کرد. اگر چه من با افکار و اندیشه های خوشی محمد، موافق نبودم ،زیرا او دلداده روسها و کمونیستها بود، اما به اساس دوستی های دوران پار و همصنفی بودن، یاد او همیشه در قلبم زنده بود و خواهشمند بودم شاید تا او را بار دیگر دیدار نمایم.

قبل از ترک استانبول من با علی جاهد فرزند لمری بریدمن حسن بک که قبلاً راجع به او نگاشته بودم و پس از وفات محی الدین پاشا، برای پیشبرد تحصیل او، پول می پرداختم و در همین ایام او در کالج نظامی ترکیه مشغول فراگیری تحصیل بود. برای خرج دوساله او یک مقدار پول را در بانک واریز نمودم و چنین هدایت دادم که برای او از همین حساب، ماهوار پول پرداخته شود. طوریکه در بخش اول این کتاب نوشته بودم برادر مرحوم من که وکیل عبدالغنی مصارف تحصیل او را عهده دار شده بود بر او شرط گذاشته بود بعد از ختم تحصیل علاوه به فرزندان خویش، خرج یک جوان بی سرپرست را در امور تحصیلی به عهده بگیرد. برادرم در طول حیات این اصل را مراعات می‌کرد. من هم این اصول برادر مرحوم خود را دستور زندگی خویش قرار دادم و از همینرو من از عایدات خود همیش برای یک یا دو نوجوان نادار و بی سرپرست خرج تحصیل شان را می پرداختم و همسر ترکی حسن بک دو پسر و دو دختر داشت و او نمی‌توانست خرج تحصیل کسی دیگری را تحمل کند، علی جاهد پس از سفر من به افغانستان، تحصیل خویش را به پایه اکمال رساند و در سال

۱۹۳۵ م در اردوی ترکیه به وظیفه افسری دست یافت.

حرکت جانب روسیه:

به تاریخ ۱۲ اکتوبر ۱۹۳۳ م از استانبول به سوی باتوم حرکت کردم، در مراسم خدا حافظی علاوه بر همسرم، جنرال فخرالدین ترک قان پاشا، دو پسر او که هر دو افسر نظامی بودند، سلطان احمد خان سفیر افغانستان و دگرمن یمنی بک که دوست خانوادگی ما بود، حضور به هم رسانده بودند، متأسفانه داکتر پروفیسر مظفر شوقی نیربک به وقت محدد نیامد و زمانی که کشتی حرکت کرد او هم رسید.

من نمی خواستم از طریق روسیه سفر کنم، زیرا من نه حکومت روسیه را می پسندیدم و نه اوضاع سیاسی آن، حالت خوبی داشت اما برای سفر به افغانستان دیگر راهی نداشتم، زیرا در همه جاهای دیگر سلطه انگریز قایم بود.

من در ۱۴ اکتوبر به باتوم رسیدم و سرراست به قونسلگری ترکیه رفتم، رشدی بک، جنرال قونسل ترکیه در آن زمان بود، من وضع خویش را برای او تشریح کردم، موصوف به اساسی مهمان نوازی عنعنوی ترکیه از من پذیرایی شایانی نمود، همسرش و دو دختر کوچکش نیز با او همراه بودند.

اگر چه روسها علاقمند ملاقات و نشست و برخاست با او بودند ولی او در آن محل، احساس تنهایی می نمود.

«باتوم» در زمان روسیه تزاری شهر بزرگی بود. در ساحل دریا، باغهای سرسبز درختان کیله و خرما جلب نظر می کرد و فضای دل انگیزی داشت و من به همچو سرسبزی علاقه و افری داشتم. در دکانهای شهر سامان و وسایل وجود نداشت و ساکنان آن نهایت مستمند و تهیدست بودند.

پایپ پترول باکو به همین بندرگاه وصل شده بود که تانکر ها از آن مملوء می‌گردید، و به همین خاطر اکثراً کشتی‌های حمل و نقل خارجی زیاد جلب نظر می کرد.

رشدی بک به تاریخ ۱۵ اکتوبر مرا بوسیله اداره جهانگردی (گرحندوی) به تفلیس اعزام داشت. در روسیه اتباع خارجی مجبور بودند به وسیله همین اداره، تکت کشتی ، طیاره (هواپیما) یاریل را بدست بیاورند و برای خویش اتاق در هوتل‌های مورد نظر را ریزوف نمایند.

اداره جهانگردی یک اداره حکومتی بود که همه کارمندان آن اعم از ملازمان و مترجمان و رهنمایان، کارمندان حکومت بودند، زیرا در روسیه، هوتل، رستوران، ریل حتی کمپنی‌های کشتی رانی همه در تصرف حکومت بود. ملازمان اداره جهانگردی، رساندن همه وسایل را تا سرحد افغانی به ذمت گرفت. و من همه وسایل خویش را به آن تسلیم داشتم و جز لباسی که بر تن داشتم، دیگر لباسی در اختیارم قرار ندادند.

در سراسر جهان چنان کشوری سراغ نمی گردد که وسایل مسافر را یک اداره حکومتی تسلیم شود و آنرا از یک شهر به شهر دیگر برساند، من بعدها علت آن را دریافتم و آن اینکه روسها بخاطری این قانون را وضع کرده اند تا مسافران خارجی ،وسایل خویش را برای روسها به فروش نرسانند. در روسیه آن زمان، اشیای مورد استعمال روزانه کمیاب بود و اتباع روسیه برای خرید آن آماده بودند تا پول کافی بپردازند. و براتباع روسیه دیدن آن سامان و وسایل زیاد تأثیر می‌کرد، زیرا حکومت روسیه همیشه برای اتباع خویش میگفت که اهالی روسیه نسبت به تمام اهالی کشور های دیگر، از زندگی آرامی برخوردار اندو آنچه در روسیه پیدا می شود. مردم در سایر کشورها در دریافت آن، با مشکل مواجه اند.

روز دیگر من به تفلیس رسیدم و در یک هوتل انتظار خوشی محمد را کشیدم ، با وجودی که دو روز را در آنجا سپری کردم اما از او اطلاع بدست نیاوردم ، من فکر کردم که به خوشی محمد یانامه من نرسیده است و یا اینکه با وجود دریافت نامه من، او به تفلیس آمده نمی تواند ، امکان زیاد داشت که نامه من برای او نرسیده باشد. زیرا نامه های که از خارج به روسیه می رود، سانسور می شود وشاید شعبه سانسور، نامه را ضبط کرده باشد. یا اینکه نامه من به او رسیده باشد و به تفلیس نیامده، شاید

علت آن این باشد که در آنوقت در روسیه ، در سفر از یک شهر به شهر دیگر باید از حکومت اجازت گرفته می شد. به عبارت دیگر در آن زمان در روسیه بعد از اخذ پاسپورت داخلی، اجازه سفر داده می شد. من دو روز را در انتظار خوشی محمد، در هوتل به سر بردم و به سیر و تماشای شهر هم نپرداختم، سرانجام بتاریخ ۱۸ اکتوبر عازم باکو گردیدم.

باکو در کناره غربی بحیره خزر موقعیت دارد و از آن پترول استخراج می گردد. در بیرون شهر چاه‌های زیاد نفت وجود دارد که در هر کدام پمپ های بزرگی نصب گردیده است که از دور به برجهایی شباهت دارند.

مردم این شهر، در نهایت غربت بسر می برند. بویژه مسلمانان آن سامان، زندگی ابتری دارند. خانه‌های ایشان نیز به شکل قدیمی و معمولی بود. برای رهایش کارگران استخراج چاه‌های نفت، خانه‌های بزرگی تعمیر شده بود که مردم به صورت مشترک در آنها زندگی داشتند. اما تعداد این خانه ها آنقدر اندک بود که یک خانواده مجبور بود، در یک اتاق به سر برد.

کارگران به خاطر اینکه در خانه‌های حکومتی زندگی می کردند توجهی به آنها مبذول نمی داشتند. شیشه های اکثر کلکین ها شکسته بود که ترمیم و باز سازی آن هم به دوش حکومت بود.

در باکو، در هوتلی اقامت اختیار کردم، سپس برای ملاقات قونسل ترکیه بیرون شدم. در روسیه کسانی که به ملاقات خارجی ها بروند با نظر شک و تردید نگریسته می شوند، از همینرو فو ادنبیل بک قونسل ترکیه از زندگی خسته شده بود و آمدن من برای او غنیمت بزرگی به حساب می رفت.

در ایام اقامت در باکو، برای فواد نبیل بک گفتم که همسرم به تاریخ ۱۶ اکتوبر بوسیله کشتی **transilvania** استانبول را ترک گفته، رهسپار اسکندریه شده است و از اسکندریه به تاریخ ۲۱ اکتوبر بوسیله ریل (قطار) عازم پورت سعید می‌شود و از آنجابوسیله کشتی **Californiania** به بمبئی می‌رود. چون وسایل و ثاثیه او نهایت زیاد است من بیم دارم در

پائین شدن از کشتی یا سوار شدن در ریل ،به او مشکل پیش نیامده باشد. از شماآرزومندم که بوسیله بی‌سیم از مصر معلومات بدست آرید که آیا همسر من با خیر و خیریت سوار کشتی California شده است و یا خیر؟

فوادنبیل برای من اطمینان داد که او حتماً بوسیله بی سیم در این مورد پیام خواهد فرستاد، و احوال او را بدست خواهد آورد. دو روز بعد برایم گفت که ازکشتی californiaبوسیله بی سیم پیام آمده است که همسر شما با خیر و خیریت با همراهانش سوار کشتی شده‌اند.

وقتی که من به کابل رسیدم و با همسرم ملاقی شدم، برایم گفت : «عمله کشتی پیامی که تو ذریعه بی سیم فرستاده بودی برایم بازگو کردند و من چقدر خورسند گردیدم که تو از آن فاصله های دور هم احوال خیریت مرا جویا می شدی»

برای عزیمت از باکو جهت عبور از بحیره خزر، بوسیله اداره جهانگردی، تکت کشتی را دریافت داشتم، در اینجا ضرورت پیدا شد تا من پاسپورت خویش رابه آنها نشان دهم و من متوجه شدم که حین ترک تفلیس، پاسپورتم، در هوتل فراموش شده است. موظفین هوتل پاسپورت را به اداره پولیس ارسال داشتند، بدین ترتیب برایم تکت میسرنگردید، فوادنبیل بک فوراً بوسیله تلگراف، پاسپورت را از تفلیس خواست و تا رسیدن پاسپورت من مجبور شدم دو روز دیگر را در باکو سپری کنم.

به تاریخ ۲۴ اکتوبر پاسپورت خویش را بدست آوردم، روز دیگر بوسیله کشتی عازم بندرگاه «کراسنو ودستک» گردیدم، قبل ز عزیمت بوسیله قونسلگری از دفتر ریل روسیه معلومات خواستم که آیا وسایل من رسیده است و یا خیر! آنها به من اطمینان دادند که وسایل به باکو رسیده است و در همین کشتی همراه با من به «کراسنو ودستک» فرستاده می‌شود و سپس بوسیله ریل به «کَشک» ارسال خواهد گردید.

کشتی ما به تاریخ ۲۷ اکتوبر به بندگاه کراسنوودستک رسید. حالت این شهر آنقدر ابتر بود که اداره جهانگردی نتواست ما را در مسافر خانه ای جای بدهد، زیرا اصلاً در این شهر جایی بنام هوتل یا مسافرخانه نبود.

افراد اداره جهانگردی مرا به عمارت خرابه ای رهنمایی کردند تا در آن بخوابم، برای استراحت در آن نه تختی وجود داشت و نه بستری. من شب را تا روز، به انتظار حرکت ریل بر بالای دراز چوکی ای سحر کردم.

وضع غذا هم درست نبود. در رستوارنت شوربای «گلپی» و جانوری بنام crabe «خرچنگ» که از بحیره خزر صید می گردد، آماده می شد. من این جانور را در تمام عمر خود ندیده بودم پنجه هاو شکل عجیب و غریب آن، آنقدر دل آزار و بد در نظرم آمد که من نتوانستم آن را نوش جان کنم.

سپری کردن دو روز درین محل، برای من سخت دشوار تمام شد، من درینجا بالکل تنها بودم، جائی که نه فرشی برای استراحت داشتم و نه غذائی برای خوردن. در حالی که من در حال دشواری بسر می بردم، بیاد همسرم افتادم که آن بیچاره با آن همه سامان و وسایل سنگین با عدهٔ همسفر که چند روز قبل از حرکت باایشان در استانبول آشنا شده است، چه خواهد کرد؟

از کارمندان جهانگردی راجع به اثاثیه خود پرسیدم، آنها برایم اطمینان دادند که اثاثیه هایت، همراه با خودت به سرحد افغانی فرستاده میشود. بعد ها به تلخی دریافتم که آنها دروغ گفته بودند و اثاثیه من به کراسنو ودستک مواصلت نورزیده بود.

شام ۲۸ اکتوبر بوسیله ریل از کراسنوودستک از طریق عشق آباد، به کشک رسیدم. در کشک قونسل افغانی مرا در قونسلگری افغانستان به حیث مهمان پذیرفت، زیرا که من از یکطرف تبعه ترکیه و از طرف دیگر کارمند حکومت افغانستان که به حیث آموزگار رشته نظامی عازم کابل می‌شد، بودم. و طوری که در صفحات گذشته حین بیان سفر حج یا د آور شده بودم که میان دولتین ترکیه و افغانستان توافقنامه ای صورت گرفته بود که هر گاه در محلاتی که نمایندگی سیاسی ترکیه موجود نباشد، نمایندگی افغانستان به امور اتباع ترکیه توجه می کند و در صورت عکس آن، نماینده ترکیه (اعم از سفارت یا قونسلگری) درکارهای اتباع افغانی مدد می رساند.

در کشک پنج روز را در انتظار رسیدن وسایل خود به سر بردم. در این مدت، روزانه ایستگاه ریل می‌رفتم و می‌پرسیدم که وسایل من آمده است و یا خیر؟

من متوجه شدم که مدت ویزای من در حال اختتام است، اگر تا تاریخ تعیین شده، از علاقه روسها خارج نشوم، باز برایم اجازه خروج داده نخواهد شد. همان بود که تصمیم گرفتم تا همه اثاثیه‌ام را در روسیه بگذارم و خودم رهسپار افغانستان گردم.

بناءً به حسین راغب بک سفیر ترکیه مقیم مسکو که دوست خسر بره‌ام پروفیسور مظفر شوقی نیربک، بود نامه نوشتم و خواستم از طریق سفارت ،از حکومت روسیه بپرسد که برسر اثاثیه من چه آمد؟

من به تاریخ ۴ نوامبر از کشک به سرحد افغانی رفتم و از آنجا رهسپار هرات گردیدم.

حرکت به سوی کابل:

برید جنرال قاسم خان در این وقت فرمانده هرات بود و من از دورانی که او در اکادمی عالی نظامی استانبول مشغول فراگیری تحصیل بود، با او آشنایی داشتم، او همراه با دیگران افسران افغانی هنگامی که بچه سقاء علم مخالفت در برابر امیر امان الله خان را بر افراشت تحصیل خود را نیمه تمام گذاشته، عازم افغانستان شده بود. او مرا به خانه اش به حیث مهمان برد، من از او اجازه گرفتم و به قونسلگری روسیه رفتم تا معلومات بدست آورم که آیا اثاثیه من رسیده است و یا خیر؟

از قونسل خواستم که بوسیله تلگراف موضوع را معلوم کند. دو روز دیگر هم پی در پی به قونسلگری رفتم، اما جوابی از روسیه دراین مورد دریافت نشد.

رفت و آمد من به قونسلگری روسیه، اشتباه پولیس افغانی را بر انگیخت و ایشان به من به نظر شک می نگریستند، چون من در خانه قاسم خان مهمان بودم و او خود علت رفتن مرا به قونسلگری روسیه میدانست، از همینرو پولیس مرا تکلیف و اذیت نکرد.

قاسم خان از هرات خبر رسیدن مرا به اعلیحضرت محمد نادر شاه اطلاع داد که اخیرالذکر نهایت خرسند گردید، وقتی که من به کابل رسیدم همسرم برایم گفت که الله نواز خان وزیر فواید عامه اعلیحضرت محمد نادر شاه برایم گفت که اعلیحضرت بخاطر انتقال سریع من از هرات به کابل، می خواست یک بال هواپیما را به هرات بفرستد، اما بخاطر عدم اطمینان از مع الخیر رسیدن من به کابل، از آن صرف نظر نمود.

با وجودی که چهار روز را در هرات سپری کردم، قونسلگری روسیه از وصول اسباب و وسایل من کدام جواب قناعت بخشی ارائه نداشت، همان بود که به سواری یک عراده لاری روز ۸ نوامبر بسوی کابل رهسپار شدم. روز نهم نوامبر از طریق سبزوار به فراه رسیدم، در نماز شام که در رباطی (سرایی) به سر می‌بردم، این شایعه پخش گردید که بالای محمد نادر شاه فایر صورت گرفته است، در آغاز باور نکردم، اما وقتی که برایم گفتند فردا حاکم فراه مراسم فاتحه خوانی برپا می‌دارد سخت پریشان شدم، زیرا من مدت هفت سال از ۱۹۱۵ م تا ۱۹۲۲ م از اوضاع‌افغانستان اطلاع داشتم و میدانستم که قتل پادشاه به این صورت اشاره ایست به بدامنی و خانه جنگی در کشور، طوری که در زمان امیر حبیب الله خان مرحوم صورت گرفت.

از مدت سلطنت نادر شاه تا کنون چهار سال سپری می‌گردید. موصوف بچه سقاء را شکست داده و با دشواری فراوانی امنیت را در کشور حاکم ساخته بود، مرا بیم گرفت که نشود بار دیگر کشور بدست قطاع الطریقان بیفتد و برای من دیدار کابل بار دیگر نصیب نگردد.

از یکطرف در فکر جان خود شدم و از طرف دیگر بخاطر همسرم در اندیشه فرو رفتم زیرا تا کنون از چگونگی احوال او اطلاعی نداشتم و نمیدانستم چه وضعی دارد. مگر او از هندوستان، داخل افغانستان شده است و یا خیر؟

زیر بار ملامت وجدان خم شده بودم که چرا آن بیچاره را از کشور و عزیزانش جدا نمودم و به یک ملک بیگانه که نه زبان آنرا میداند و نه

کسی را در آن دیار می شناسد، فرستادم.

شب در آن رباط (سرای) پوند های خویش را پنهان از دیگران در «نیفه» خود جای دادم، من فکر می کردم اگر در مسیر راه کابل قطاع الطریقان بر من حمله کنند و وسایل مرا غارت نمایند، شاید در بدنم همین جزء لباسم را بگذارند و من به این طریق میتوانم پولهای خویش را نگهدارم. اگر چه این کار من، خیال خامی بیش نبود. زیرا قطاع الطریقان همه بدن مرا تلاشی می کردند و این پول را هم تصاحب می‌نمودند.

روز دیگر ساعت ۹ صبح به دفتر حاکم فراه رفتم، آنجا مشاهده کردم که جم غفیری از مردم مشغول فاتحه خوانی اند، من حاکم صاحب را ملاقات کردم و بر روان مبارک محمد نادر شاه فاتحه خواندم و اتحاف دعا نمودم.

مرگ نادر شاه بر من نهایت دشوار تمام گردید که من نتوانستم از ریزش قطرات اشک خود جلوگیری نمایم. من به دیداراو بسیار علاقه داشتم و به اساس دعوت او به افغانستان آمده بودم. ایشان در مراسم حج برای من کمک مادی کردند. سبب دیدار با مولانا صاحب عبیدالله و والده صاحبه‌ام گردیدند. من این احسان او را هرگز فراموش نخواهم کرد. من به دیدار او آنقدر علاقه داشتم، همانسان که آرزوی دیدار عزیزترین خویشاوندان خود را دارم.

وقتی که به کابل رسیدم داکتر عبدالغنی که در شفاخانه ملکی کابل به حیث سرطبیب ایفای وظیفه می‌کرد برایم گفت: «روزی اعلیحضرت نادر شاه مرحوم ذکر خیر تو را می نمود فرمود : اگر ظفر مربرادر خود بداند، برای من باعث افتخار است» ما از شنیدن این حرف در شگفت شدیم که تو چگونه در دل اعلیحضرت اینقدر جای گرفته‌ای؟ اما افسوس که در نصیب من باریابی به حضورش نوشته نه شده بود. ای بسا آرزو که خاک شده!

بعد از فاتحه خوانی از حاکم صاحب فراه، رخصت گرفتم و بوسیله لاری از راه گرشک روانه قندهار شدم. بر فراز دریای هلمند پلی وجود

نداشت، بر بالای ناوی دو چوب را گذاشته و با هم بسته بودندکه به مشکل از آن عبور و مرور صورت می گرفت، راه به کلی خراب بود. سرک پخته اصلاً وجود نداشت. اما در مسیر راه، امن و آرامش حکمفرما بود.

مردمی که از مرگ پادشاه محبوب القلوب خویش اطلاع یافته بودند همه اشک می ریختند. من از وضع مردم دریافتم که نادرشاه مرحوم با شکست دادن بچه سقاء، در مدت چند سال، طوری امنیت و آرامش را بر پا داشته که همه مردم دلداده او گردیده بودند.

من به تاریخ ۱۳ نوامبر به قندهار رسیدم، برید جنرال عبدالاحد خان فرمانده قندهار بود، اونیز مثل قاسم‌خان در اکادمی نظامی استانبول درس خوانده بود. و من او را از همان ایام می شناختم.

برید جنرال عبدالاحد خان مرا به حیث یک افسر ترک به صفت مهمان پذیرفت و به وسیله تیلفون از وصول من به قندهار خبر داد. من به تاریخ ۱۶ نوامبر قندهار، را ترک گفتم و به تاریخ ۱۷ نوامبر به غزنی رسیدم واز غزنی همراه همسرم با تیلفون صحبت کردم و هر دو از احوال خیریت یکدیگراطلاع حاصل کردیم.

من شام ۱۸ نوامبر به کابل رسیدم، در کابل داکتر نور محمد، سید عبدالله شاه‌جی نایب سالار ماشین خانه،[۱] محمد حسن یعقوب دوست سابقه دوران هجرتم و عبدالرزاق عضو سابقه جماعت مهاجرین از من در بیرون شهر پذیرایی به عمل آوردند.

الله نواز خان بخاطر بیماری گرده نتوانست به پذیرایی من بیاید، اما موتر (ماشین) خود را برایم فرستاده بود.

همسرم بخاطر تاریکی، بعد از نماز شام نتوانسته بود بیرون از شهر به

۱- دگرجنرال اعزازی سید عبدالله شاه جی که در سال ۱۹۰۱ در «میال شریف» (از مربوطات صوبه سرحد امروزی) تولد یافت و در سال ۱۹۶۳م در کابل به عمر ۶۳ سالگی در گذشت ، محمد نادر شاه را در جنگ بر ضد بچه سقاء همراهی می‌کرد و رئیس ماشینخانه کابل بود و به به رتبه اعزازی دگر جنرالی ارتقا یافت. شش پسر و هفت دختر از دو همسر دارد. فرزندانش عبارت اند از: سید اقبال حسن، سید اقبال حسین، سید ظفر حسن، سید احمد حسن همدانی، سید عزیزالله و سید فضل الربی. مترجم

پذیرایی من حاضر شود.

داکتر نور محمد که در ماسکو از من جدا شده و به پاریس رفته بود. از پاریس ذریعه محمد نادر خان که در آن وقت سفیر افغانستان در پاریس بود. از انگریز ها اجازه رفتنش را به هندوستان گرفته بود. و وقتی که محمد نادر شاه، پادشاه افغانستان گردید، داکتر نور محمد هم کارمند حکومت‌افغانستان مقرر شده بود و زیر اداره داکتر عبدالغنی شاه در شفاخانه ملکی به حیث سر جراح ایفای وظیفه می کرد.

شاه جی از پنجاب فرار نموده به افغانستان پناه آورده بود و زیر قرماندهی اعلیحضرت نادر شاه بر ضد بچه سقاء می جنگید، از همینرو برای او رتبه اعزازی تورنجنرال (و به گفته پسرش سیداحمد حسن همدانی رتبه دگرجنرال - م) (نایب سالار) داده شده بود، در عین حال مدیر ماشین خانه یاکار خانه اسلحه سازی تعیین گردیده بود.

محمد حسن یعقوب همراه با من از لاهور هجرت نموده به کابل آمده بود و طوری که در اوایل این کتاب یاد آور شدم او سپس شامل جماعت مجاهدین شد و نخست به چمرکند و بعداً رهسپار وزیرستان گردید. و از وزیرستان در زمان امیر امان الله خان مرحوم، به افغانستان آمده بود و در دربار پادشاهی به حیث ترجمان ایفای وظیفه کرد. در زمان نادرشاه نیز همین وظیفه را پیش می برد و اخبار را از روزنامه های انگلیسی و هندوستانی برای نادر شاه ترجمه می نمود.

عبدالرزاق طوری که درین کتاب تذکر رفت همراه با جماعت مجاهدین به کابل آمده بود، و دوست ما رحمت علی زکریا را از اسارت رها نمود و کابل را به قصد ترکستان ترک گفت و در زمان امیرامان‌الله‌خان از جماعت مجاهدین جدا شد و از طرف محکمه تعلیم بحیث معلم در جلال آباد مقرر گردید، در زمان اعلیحضرت محمد نادر شاه، محکمه تعلیم به وزارت معارف ارتقا یافت.

من در کابل به منزل الله نواز خان به اساس هدایت اعلیحضرت محمدنادر شاه که همسرم در آن وسایل و اسباب خود را گذاشته بود،

رفتم. همسرم از دیدن من نهایت خرسند گردید، من همسرم را به خیریت و عزت مشاهده کردم، خوشحال شدیم و شکر خداوند کریم را مشترکاً بجا آوردیم که بار دیگر مارا به خیریت و آرامی با هم ملاقی کرد.

سفر همسرم:

در اینجا بی‌مناسبت نخواهد بود تا چگونگی سفر همسرم رابه سوی کابل طورمختصر به رشته تحریر بکشم تا خوانـنده بـدانـد کـه او از هندوستان چگونه عبور کرد و به کابل چگونه مواصلت ورزید و مرگ نادر شاه مرحوم بر او چه اثراتی گذاشت.

من این حرفها را از روی کتابچه یاد داشت همسرم نقل می کنم .او بعد از اینکه من استانبول را به قصد روسیه ترک گفتم ، طور مسـلسل، بـه نگارش یاد داشتهایش آغاز کرد و این یاد داشت‌ها، آیینه تمام نمای آن دوران است.

همسرم بعد از اینکه من استانبول را ترک کردم ، چهار روز بعد یعنی ۱۶ اکـتوبر ۱۹۳۳ م بـوسیله کشـتی transilvania رومـانیایی سـوی اسکندریه رهسپار گردید ، برادرش ،پروفیسر داکتر مظفر شوقی و دگرمن یمنی با او خدا حافظی کردند.

همسرم بخاطر سفر بدون من و جدایی از یگانه برادرش نهایت افسرده دل بود و نمی توانست از ریزش قطرات اشکهایش جلوگیری کند.

سفر در کابین کلاس توریستی برایش آرامده نبوده، اما وقتی که کشتی در بندرگاه Pives یونان لنگر انداخت و چند تن از مسافران، پیاده شدند در یک کابین کوچک برای او جای پیدا شد.

به تاریخ نزدهم اکتوبر کشتی به اسکندریه رسید، اما بخاطر بازرسی گمرک، مدتی تاخیرشد و او با قافله همراهش نتوانست سوار ریل شود و به پورت سعید برود، مجبوراً یک شب را در هوتل اتلانتیک سپری کردند و سپس به سؤاری ریل به ایستگاه «بنجا» آمدند در بنجا ریل تغییر یافت. وسایل قافله همسفران، زیاد بود و مدت سه دقیقه برای پایین کردن همه وسایل، وقت ناکافی بود، به هر ترتیب به بسیار مشکل سوار ریل شدند و

به پورت سعید رسیدند و به تاریخ ۲۱ اکتوبر، سوار کشتی California گردیدند.

این کشتی ۲۵ هزار تن وزن داشت و برای مسافرین هرنوع وسایل آرامش فراهم بود. روز دیگر پیام مخابروی‌ای که توسط بی سیم فواد نبیل، قونسل ترکیه از ماسکو فرستاده بود، به اطلاع همسرم رسید و موصوفه از چگونگی احوال من اطلاع حاصل کرد.

کشتی بامداد ۳۰ اکتوبر به بمبئی رسید. ۲۹ اکتوبر دهمین سالگرد تاسیس جمهوری ترکیه بود. در این روز همه اهالی ترکیه سالگرد جشن جمهوری خویش را با شور و هیجان برگزار می کنند و چون ایام عید از آن بزرگداشت به عمل می آورند. همسرم در یاد داشتهایش خیالات و احساسات خویش را اینطور درج کرده است:

امروز که همه ملت من بخاطر تجلیل این خجسته روز، مشغول شادی اند و کشور من در زیر رهبری ناجی و قهرمان ملی ما غازی مصطفی کمال پاشا اتاترک، در امن و آرامش درراه ترقی و پیشرفت با چابکی گام بر میدارد. اما من جدا از شوهر و یگانه برادرم که در دنیا عزیزترین سرمایه من اند، در یک کشور بیگانه قدم می‌گذارم جایی که در آنجا نه همدردی دارم و نه کسی را می‌شناسم، اما من از یکطرف به این امید دل بسته‌ام که پاد شاه افغانستان شخصاً از شوهر من دعوت به عمل آورده است تا وظیفه معلمی در امور نظامی را به دوش گیرد که اینکار آینده روشنی را برای ما آماده می‌سازد و از طرف دیگر در این اندیشه غرق هستم که سفر هندوستان و افغانستان را چگونه به تنهایی به انجام رسانم. از اندیشه و بیم من، لحظاتی کاسته می شود که من به خاطر می آورم که در کشور و زادگاه شوهرم قدم گذاشته‌ام که بخاطر آزادی آن با عزیزان خویش وداع گفت و همه مدارج ترقی اش را ترک کرد. قصه مختصر اینکه من در بمبئی هندوستان از کشتی پیاده شدم و در دل من، یاد وطن و فراق عزیزان و آرزوهای بی پایان، موجزن است.

همسرم با همراهانش دو روز ویک شب را در هوتلی در بمبئی سپری

کردند. او به تنهایی در بازارها به سیر و سیاحت می‌پرداخت اما بخاطر ندانستن زبان مردم و گم کردن راه در هراس بود. از همینرو او وقتی که از هوتل خارج می‌شد،کارت هوتل را که اسم و آدرس کامل هوتل درآن درج بود، با خود همراه می‌گرفت تا اگر راه را گم کند از پولیس و یا عابری بپرسد، اما با همچو نیازی بر نخورد.

عمارات و سرکهای بمبئی برای همسرم دلپسند افتاد، اما پای برهنگی مردم و گشت و گذار آنها تنها در یک «لنگ»، به نظر او ناپسند آمد. او در یاد داشتهای خود می‌نگارد:

شهر باوجود داشتن سرکهای عریض و اسفالت شده، کثیف به نظرم می‌آمد، علی‌رغم چالان بودن یک پکه (بادبزن) برقی در ماه اکتوبر، در هوتل، باز هم هوا گرم بود.

همسرم، بخاطر مرچ و مصاله گرم نمی‌توانست غذاهای هندوستانی را صرف کند. از همینرو، او غذاهای اروپایی نوشجان می‌کرد.

همسرم در مورد هوتل می‌نگارد:

هوتل باوجود اینکه پاک و نظیف به نظر می‌رسید، اما پیشخدمتان آن، توجهی به نظافت نداشتند.

همسرم با همراهانش به تاریخ ۳۱ اکتوبر بوسیله ریل سوی پشاور رهسپار گردید. ریل‌های هندوستان از ریل‌های ترکیه فرق بارزی دارد. برای مسافران از طرف شب بستر داده نمی‌شود. کوپه‌های ریل از یکدیگر جدا و مستقل اند، از همینرو مسافران نمی توانند از یک کوپه داخل کوپه دیگر شوند، در داخل ریل برای خورد و نوش چیزی پیدا نمی‌شود، غذا تنها در ایستگاه‌های ریل دستیاب می‌گردد. از همینرو سفر تا پشاور برای او دشوار بود.

همسرم شام دوم نوامبر به پشاور رسید، هوتل در پشاور خوب بود اما بخاطر کثرت پشه‌ها، روی آرامی را ندید، روز دیگر با وکیل التجار افغانی دیدار کرد(درعهد انگریزها در پشاور به نماینده افغانی وکیل التجار می‌گفتند که وظایف قونسل را اجرا می‌کرد - نویسنده)

تصادفاً وکیل التجار افغانی دوست من عبدالرسول خان بود که در سالهای ۱۹۲۱ - ۱۹۲۲ به حیث مادون من، در وزارت حربیه افغانستان قبل از اینکه من به ترکیه بروم اجرای وظیفه می‌کرد، او همه وسایل همسرم را طور رایگان بوسیله لاری ارسال داشت و در پیدا کردن موتر برای همسرم ،همکاری زیادی کرد.

همسرم به تاریخ ۵ نوامبر از جلال آباد، عبور نمود و به منطقه نمله رسید. نمله منطقه کوچک اما خوش آب و هوایی است، در نمله قصر شاهی قرار دارد که امیرحبیب الله خان مرحوم در موسم گرما از کابل به جلال آباد می‌رفت و به حیث اقامتگاه در آن به سر می‌برد. این قصر در میان باغ وسیعی موقعیت دارد که در این ایام به حیث هوتل، مورد استفاده قرار می‌گیرد.

رسیدن همسرم به کابل:

همسرم روز دیگر به کابل رسید و همه وسایل خویش را در گمرک گذاشت و خود به هوتل کابل رفت. هوتل کابل در این وقت یگانه هوتلی بود که در آن غذاهای اروپایی دستیاب می‌گردید. همسرم نورالحق را به خانه الله نواز خان وزیر فواید عامه فرستاد، تا معلومات بدست آرد که آیا من به کابل رسیده‌ام یا خیر؟

الله نواز خان که از آمدن همسرم اطلاع حاصل کرد، موضوع را به اعلیحضرت نادر شاه گزارش داد، اعلیحضرت دستور صادر کرد که تا آمدن «ظفر» همسرش به حیث مهمان در خانه الله نواز خان باشد.

بعداً الله نواز خان به هوتل آمد و با همسرم دیدار کرد و برای او گفت که ظفر حسن فعلاً در هرات است، همسرم ازین خبر نهایت خرسند گردید و به رفتن به خانه الله نواز خان رضایت داد.

الله نواز خان او را در بخش زنانه حویلی اش اتاقی داد. در این روزها همسر الله نواز خان «زچه» بود، الله نواز خان، عباس بک ترجمان سفارت ترکیه در کابل را فراخواند تا با همسرم حرف بزند و او را تسلی دهد که ظفر بزودی خواهد آمد. (عباس‌بک طوری که در صفحات گذشته

یاد آور شدم در جنگ اول جهانی از ارتش انگریز فرار نموده به لشکر ترکیه پیوسته بود. حکومت ترکیه او را در وزارت خارجه به حیث ترجمان گماشت و سپس او را در سفارت ترکیه در کابل مقرر کرد - نویسنده)

در ۶ نوامبر همسرم وسایل خویش را از گمرگ دریافت کرد و بخاطر گرد و خاک راه و باوجودی که داخل صندوق بود همه خاک آلود گردیده بود، و همسرم مجبوراً یک روز کامل را در صفایی و «اتو» کردن آنها سپری کرد.

به تاریخ ۷ نوامبر همراه باعباس‌بک ترجمان، به منزل کمال عاطف بیک رفت که مشاور قانونی ترکیه در افغانستان بود. سپس او به خانه داکتر رفقی بک که طبیب خاص خانوادگی اعلیحضرت نادر شاه بود رفت، رفقی بک همان کسی است که برای نحستین بار سناتوریمی را برای بیماری سل، و بنیاد فاکولته طب را نهاده بود. همسر او ارمنی بود اما به حیث تبعه ترکیه شناخته می‌شد. داکتر رفقی بک با او از زمانی که به حیث نرس در یک شفاخانه کار می کرد ازدواج نموده بود. این خانم هیچگاه با همسر من دوست نگردید، زیرا خود را بخاطر اینکه شوهرش طبیب خاص نادر شاه است ، بلند رتبه ترمی انگاشت، در حالی که نادر شاه، همسر مرا بخاطر من، زیاد قدر و عزت میداد.

شهادت اعلیحضرت محمد نادر شاه :

به تاریخ ۸ نوامبر ۱۹۳۳ م در مکتب حبیبه، شهزاده محمدظاهر خان ولیعهد سلطنت برای تقسیم انعامات جلسه ای برگذار نموده بود و از پدرش اعلیحضرت محمد نادر شاه خواسته بود تا برای تشویق شاگردان و برای ترسیخ محبت در دلهای اتباعش، جوایز را بدست خویش تقسیم کند.

از بخت بد ، برخی مردم در دل با محمد نادر شاه دشمنی داشتند. دشمنی زیاد به خانواده سپه سالار چرخی بر می گردد .او در عصر امیر عبدالرحمن خان فرمانده نیروهای رزمی بود. آغاز این دشمنی در زمان امیر حبیب الله خان پسر امیر عبدالرحمن خان اوج گرفت و علت آن این

بود که پسر ارشد سپه سالار چرخی، غلام نبی خان که او نیز یک فرمانده نظامی بود، خویشتن را وارث وظیفه پدر می نگاشت، در حالی که امیر حبیب الله خان، محمد نادرخان رابـه حـیث فـرمانده کـل ارتش (لوی درستیز) مقرر کرد. زیرا وظیفه فرماندهی کـل ارتش بـه مسـاله وراثت ارتباطی ندارد و بایست کسی را به این وظیفه گماشت کـه اسـتعداد و لیاقت آن را داشته باشد.

در عهدامیر امان الله خان غلام نبی خان بحیث سفیر در مسکو و برادر کوچکش که او هم فرمانده نظامی بود به حیث سفیر در ترکیه گماریده شد.

امیر امان الله خان در سال ۱۹۲۹ م بخاطر بغاوت بچه سقاء از تاج و تخت دست بردار گردید و مجبور شد افغانستان را ترک گوید.

محمد نادر خان در سمت جنوبی و غلام نبی خان در سمت شمال بر خلاف بچه سقاء رزمیدند. محمد نادر خان پیروز شد و پادشاه گردید اما غلام نبی خان از دست طرفداران بچه سقاء‌در سمت شمال شکست یافت، پس از اعدام بچه سقاء، غلام نبی خان و برادرش غلام جیلانی خان بـه کابل آمدند و به محمد نادر شاه بیعت کردند و او را بـه حـیث پـادشاه پذیرفتند؛ اما رقابت دیرینه و دشمنی خویش را فراموش نه نمودند، آنها بر خلاف نادر شاه به توطئه دست یازیدند، خویشتن را طرفدار امیر امان الله خان معرفی می داشتند و مردم را به شورش و بغاوت وا میداشتند که به همین اساس هر دو به اعدام محکوم گردیدند.

یکتن از دست پروردگان غلام نبی خان در روز تقسیم جوایز حضور داشت و او مخفیانه و مسلح آماده انتقام برای خانواده غلام نبی خان، از نادر خان بود و در همین جلسه بوسیله تفنگچه به نادر خان آتش کشود که به مرگ نادر خان انجامید.

الله نواز خان که در این جلسه حضور داشت ،قاتل را گرفتار کرد. با وقوع این رویداد، بیم لرزش پایه های سلطنت می‌رفت، زیرا اعلیحضرت محمدنادر شاه شهید بامشکل فراوان، امن و آرامش رابر پا نموده بود.

خبر هولناک شهادت نادر شاه به سرعت برق در همه جا پخش گردید،

همسر و خانواده الله نواز خان نیز از موضوع اطلاع یافتند، عزیزه دختر ده ساله الله نواز خان گریان و اشکریزان به اتاق همسرم آمد و خبر مرگ اعلیحضرت نادر شاه را به او گفت. همسر بیچاره‌ام، ازشنیدن این خبر نهایت پریشان شد و به اتاق همسر الله نواز خان رفت و او را نیز گریان و اشکبار یافت ، در این خانه کسی نبودکه زبان خانمم را بفهمد ، نورالحق که ترجمانی او را می کرد بخاطر انتقال سامان و آلاتی که از پشاور آمده بود و به گمرگ ، رفته بود. همسرم در یک حالت زار و بی کسی ، اوضاع خویش را در کتابچه یاد داشت خود چنین بیان کرده است:

«آه ! نادر خان بیچاره ! مابه اساس دعوت تو از کشور خویش به‌افغانستان آمدیم ، تو علاقه مفرطی به دیدن شوهر من داشتی و بخاطر شوهرم، مرا قدر و عزت میدادی و هر روز بوسیله الله نواز خان از احوال من پرس وجو می کردی . خدا می داند که بر سر ظفر چه میگذرد. و اگر درافغانستان اغتشاش رخ دهد بر من و شوهرم چه خواهد گذشت ، جز خدای علیم این امر را دیگر کی میداند. شاید ما نتوانیم یکدیگر خویش را ببنیم ، من تا کنون منزل سفیر ترکیه راهم نمیدانم که بـه آنـجا بـروم و احساسات خویش را به زبان خود بیان کنم. خانواده الله نواز خان هم برای ترک منزل و پناه بردن به کدام جای امن، آمادگی می گیرند. مـن هـم پاسپورت و پول نقد خویش را حاضر کرده ام و اراده دارم تا باایشان بروم، اما بعداً تصمیم گرفتم بوسیله موترالله نواز خان به سفارت ترکیه بروم ، من در همین پریشانی بودم که ، نورالحق وسایل را ازگمرگ آورد و برایم گفت که جای پریشانی نیست. زیرا همه سرداران و مـردم بـه ولیـعهد سلطنت محمد ظاهر خان[1] دست بیعت دادند و او را به حیث پـادشاه

۱ - محمد ظاهر شاه روز دوشنبه ۲۲ میزان ۱۲۹۳ ش در کابل تولد یافت و در سال ۱۲۹۹ ش شامل مکتب حبیبیه گردید، درسال ۱۳۰۱ ش با تاسیس مکتب امانی شامل آن مکتب شد. در ۱۹ سرطان ۱۳۰۳ ش همراه با پدرش محمدنادر خان عازم پاریس گردید. ودر پاریس به تحصیلات خود ادامه داد. در میزان ۱۳۰۹ ش که از حکومت پدرش تقریباً یک سال سپری می‌گردید وارد کابل شد. در سرطان ۱۳۱۰ ش شامل تعلیمگاه پیاده شده و در همین سال با ملکه حمیرا دختر سردار احمدشاه خان پسر کاکا و وزیر محمد نادر شاه

پذیرفتند و حالا در همه شهر امنیت و آرامش حکمفرماست.

اندک مدت بعد ازین، صدای توپها که به پادشاه جدید سلامی تقدیم می‌کرد، به غرش آمد، دو ساعت بعد الله نواز خان بـه خـانه‌اش آمـد، نهایت افسرده معلوم می‌شد، مـن بـا دیـدن او نـتوانسـتم، از ریـزش اشک‌هایم جلوگیری نمایم، او برایم گفت :

محمد نادر شاه ده دقیقه قبل از شهادت، از احوال تو پرسید و گـفت برایش بگو که ظفر به تاریخ چهار نوامبر به هرات رسیده است، من بـه شنیدم این حرفها به خاطر مرگ نادر شاه بیشتر غمگین گردیدم، زیرا من سرمایه‌ای را از دست داده بودم که او شوهر مرا اینقدر قدر و عزت میداد و بخاطر او همیش مرا یاد آوری می‌کرد و من بار دیگر به ریختن اشک

ازدواج نمود و درمیزان ۱۳۱۱ ش در حالی که هنوز هژده ساله نشده بود به حیث کفیل وزارت حربیه مقررگردید. در عقرب ۱۳۱۲ ش(۱۳۵۲ ق) پس از کشته شدن نادرشاه از طرف اعمامش در حالی که هاشم خان عم دیگرش در کابل حضور نداشت به سلطنت برداشته شد، وپس از چهل سال سلطنت از طرف سردار محمد داوود خان شوهر خواهرش که در عین حال پسرکاکا و پسر خاله‌اش (زیرا مادران هردو(خورشید و ماهپرور)دختران سردار محمد آصف خان بودند)نیز بود، طی کودتایی از سلطنت خلع گردید.

قابل یادآوری است که ظاهر شاه در ایام کودتا در سفر خارج از کشور بود و دقیقاً در روم پایتخت ایتالیا به سر می‌برد و او در ماه اسد ۱۳۵۲ ش طی نامه‌ای به داوود خان در حالی که اورا «برادرم رئیس جمهور» خوانده بود رسماً استعفایش را از سلطنت اعلان کرد. یادآوری باید کرد که داوود خان د ر دلو ۱۳۵۵ ش بعد از یک لویه جرگه لقب رئیس جمهور را گرفت و در بدو احراز قدرت، رئیس دولت خوانده می‌شد .

ظاهر شاه تا کنون در ایتالیا به سر می‌برد و گاهگاهی به مناسبت حوادث و رویدادهای حاد مثل استیلای طالبان بر مزار شریف در ۱۹۹۸م که به نحوی از آن اظهار رضایت کرد و تخریب مجسمه‌های بودا در بامیان به وسیله طالبان که آن را تقبیح نمود، واز شهادت سپهسالار بزرگ جهاد و مقاومت شهید عزیز احمدشاه مسعود که اظهار تاثر ژرف نمود و حتی گفت «من فرزند خودرا از دست دادم» و در ایام ملی ومذهبی اعلامیه‌های صادر می‌کند. در این ایامی که این کتاب برای چاپ دوم آماده می‌گردد در مطبوعات اعلام شده است که شاه سابق قرار است در آغاز سال جدید هجری شمسی (۱۳۸۱) به کابل برود و لویه جرگه را بعد از مرحله انتقالی کنونی در افغانستان افتتاح نماید.

محمد ظاهر شاه دارای پنج پسر و دو دختر است که از جمله شهزاده محمد اکبر در خردسالی وفات یافته است .بزرگترین فرزند ظاهرشاه شاهدخت بلقیس همسر سردار عبدالولی خان است که در سال ۱۳۱۱ ش تولد شده است و کوچکترین آن شهزاده میرویس نام دارد که در سال ۱۳۳۵ ش تولد شده است. مترجم

پناه بردم.

رسیدن من به کابل:

بعد ازینکه به کابل رسیدم، رهسپار منزل الله نواز خان شدم، او تاکنون هم بخاطر بیماری درخانه بود و بیرون رفته نمی‌توانست، من بر روان پرفتوح اعلیحضرت شهید اتحاف دعا نمودم و بعد از صرف غذا همراه با همسرم به اتاق خواب رفتم وهر دو، حالات سفر و سرگذشت خویش را به یکدیگر گفتیم.

بیچاره همسرم وقتی که آن لحظات دشوار و ترس آوری راکه در نبود من بخاطر شهادت محمد نادر شاه بر او آمده بود ، بیان کرد، از ترس موهای بدنم راست گردید، ما یکبار دیگر خدا را شکر گزار شدیم که بار دیگر یکدیگر خویش را دیدیم.

ملاقات با وزیر حربیه افغانستان:

الله نواز خان بعد از بهبودی، مرا به نزد سردار شاه محمود خان وزیر حربیه و سپس به نزد محمد هاشم خان صدراعظم افغانستان برد. پس از شهادت اعلیحضرت نادرشاه، همه اعضای خانواده سلطنی در ارگ شاهی بسر می‌بردند، از اوضاع بر می‌آمد که تاکنون هم از گسترش امن و امان در کشور، مطمئن نیستند.

من به سان سایر ترکها در مورد معاش و مدت خدمت خویش با حکومت افغانستان در استانبول، کدام قرار دادی به امضا نرسانده بودم.

قبل از سفر دوستان برایم مشوره داده بودندکه در این مورد بایست یک توافقنامه کتبی را به امضا رسانم، من مشوره ایشان را نپذیرفتم، زیرا اعلیحضرت نادر شاه شخصاً از من دعوت بعمل آورده بود و من نمی‌خواستم در این مورد به معامله دیگری دست یازم و یقین داشتم که اعلیحضرت نادر شاه، مرا طوری که ممکن است اعزاز خواهد کرد.

اما از بخت بد، قبل ازینکه به حضور او باریاب گردم، او این جهان فانی راپدرود گفته بود. بناءً مجبور شدم تا با شاه محمود خان وزیر حربیه در این مورد گفتگو کنم، و الله نواز خان با من در این رابطه یاری رساند.

من به او گفتم که برای من مثل سایر افسران ترکی معاش مقرر شود. چنانچه ایشان به سان معلم مکتب حربی کپتان مکی بک، برای من ماهوار چهل پوند معاش مقرر کردند. حکومت بدون کرایه، خانه‌ای را به من سپرد و یک سپاهی افغانی را نیز به حیث نفر خدمت به خدمت من گماشت.

درکابل این زمان دستیابی منازل رهایشی خوب، به قلت رو برو بود. وزارت معارف افغانستان برای خارجی‌ها در رو بروی سفارت ترکیه خانه دو منزله بزرگی را اعمار نموده بود که متشکل از ده آپارتمان رهایشی بود و در صحن حویلی اش ،میدانی برای بازی تنیس و گراژهایی برای موتر هم وجود داشت.

وزیر حربیه افغانستان ،بهترین اپارتمان آن را که در منزل بالایی موقعیت داشت به من سپرد، این اپارتمان چهار اتاق بزرگ، یک اتاق کوچک و یک برنده داشت، آشپز خانه وحمام هم در داخل اپارتمان بود و آب بوسیله نل می‌آمد و حصول همچو محل رهایشی در کابل آن زمان، تنها به مامورین ارشد امکان‌پذیر بود.

در افغانستان آن زمان سیستم مرکز گرمی رواج نداشت و نه زغال سنگ دستیاب بود. از همینر هرخانه بخاری داشت که با سوختاندن چوب، گرم می‌گردید و این کاری بود از یکطرف تکلیف‌آور و از طرف دیگر، پاکیزه نگهداشتن خانه را هم دشوار می‌کرد.

سطح اتاق از سمنت یاچوب، مثل خانه‌های ترکیه نبود، بلکه سطح اتاق‌ها، توسط گل فرش شده بود که همیشه از گرد و خاک مملوء بود. حکومت افغانستان، برای من چند تخته بوریا و قالین داد تا خانه را فرش کنم و بدین ترتیب همه اتاق‌ها، پاک و ستره به نظر می‌آمدند.

به تاریخ ۸ دسمبر ۱۹۳۳ م بخاط موسم سرما از بازار، بخاری خریدیم تا اتاق‌ها را گرم نگهداریم.

به تاریخ دوازدهم دسمبر ملکه صاحبه (همسر نادر شاه) خانم را جهت باریابی در ارگ شاهی پذیرفت و عملاً ثابت ساخت که با وجود شهادت

اعلیحضرت شهید، همان مهربانی در حق ما صورت می‌گیرد که در زندگی نادر شاه، امکان آن می‌رفت.

همسرم با موتر الله نواز خان در حالی که همسر ترکی اکرم خان افسر افغانی او را به حیث ترجمان همراهی می‌کرد به ارگ شاهی رفت و بعد از باریابی به حضور ملکه، برروان نادر شاه شهید اتحاف دعا کرد. همسرم تقریباً دو ساعت را نزد ملکه سپری کرد.و در این مدت بر علاوه صرف چای، راجع به استانبول و در مورد من، حرف زده شد.

* * *

396111

محمد ظاهر شاه حین خروج از مسجد جامع ارگ

Menton

۱۹۲۵
۳۰ مارچ

پیارے بیٹے ظفر [illegible] اردو میں [illegible]

آپکا خط مورخہ ۲۳ مارچ موصول ہوا جسکے مطالعہ سے بیحد ممنون اور مسرور ہوں۔ خدا کریم نے [illegible]
مجھے [illegible] کی [illegible] میں [illegible] اور [illegible] لکھتا ہوں مگر جب تک [illegible]
نہیں ہوں [illegible] سے [illegible] اور جب تک [illegible] اور چارہ نہیں۔
[illegible] تین [illegible] سلطنت [illegible] اور [illegible] قریب [illegible]
بیماری میں مبتلا ہوکر [illegible] ان ۳ رجال جلیل القدر کے [illegible]
[illegible] اور کس قسم کا [illegible] اور [illegible] نے
[illegible] سے [illegible] ہوگا [illegible]
[illegible] اور [illegible] میں [illegible]
[illegible] سے [illegible] مسرور [illegible] ہیں
اس سے [illegible] میں [illegible] رہیگا۔

الحمد [illegible] سے [illegible]
[illegible] آپ [illegible]

[illegible] کے [illegible] کے [illegible]
[illegible] کے [illegible]
[illegible] میں [illegible]
اور [illegible] میں [illegible]
سے [illegible] خدا [illegible] نصیب کرے (یار زندہ صحبت باقی)

نامه نادر خان به زبان اردو به ظفر حسن

بسم الله الرحمن الرحیم

تاریخ ۱۰/۹/۴۲

نمبر ۱۶۰۹ / ۲۰۶۵

ع. ج. س. ع. سترجنرال خان محمد خان وزیر دفاع ملی!

رسم گذشت جزو تام‌ها قطعات و مؤسسات توپ زمینی و هوائی که بمناسبت تجلیل چهل و دومین

سالگرد استرداد استقلال وطن عزیز برگزار شد منظره یک [illegible] دقیق

تعلیم و تربیه تسلیح و تجهیز و تشکیلات موثر دفاعی بود که با یک انتظام و دسپلین بجا بعمل آمده

انکشافات متوالیکه درین دو جشن در شقوق مختلف اردوی شاهی افغانستان

بدست داده و درین رسم گذشت بنظر رسید و توام با روحیه عالی علاقه بوظیفه و دسپلین

و انضباطیکه در اردو در همه وقت دیده میشود موجب مسرت خاص ما واقع گردید.

ازینکه وزارت دفاع ملی با درک و ما یجب ملی خود در راه تعلیم و تربیه توحید مفکوره و تشریک مساعی

انتظام و دسپلین بین افراد و منسوبان صنوف مختلف اردو وظایف با اهمیت خود را بهترین صورت

بجا میاورد خوشنود هستیم و مراتب خوشنودی خود را [illegible] منسوبین اردو [illegible]

و آنانیکه در تکمیل این دو جشن سهم داشتند [illegible]

[illegible] وطن و [illegible] اردوی [illegible] افغانستان [illegible] میدانیم

نامه‌ای از محمد ظاهر شاه به وزیر دفاع افغانستان ستر جنرال خان محمد خان

تیجا سنگه آزاد به لباس نظامی ترکیه بعد از تراشیدن ریش

سید عبدالله شاه جی

396016

سید عبداللہ شاہ جی

سلطان احمد خان

حبیب الله خان طرزی

سردار محمد نعیم خان

جنرال محمد عارف

آموزگاری در مکتب حربیهٔ کابل

وضع مکتب حربیه :

وقتی که من در دهم دسمبر ۱۹۳۳ م تدریس در مکتب حربیه را بـه عهده گرفتم ، مکتب کدام عمارت مستقل نداشت ، شاگردان طور موقت در حویلی سردار عبدالقدوس خان مرحوم صدراعظم سابق افغانستان و اتاقهای پیوست به آن درس می خواندند.

اعلیحضرت نادر شاه، برای مکتب حربیه می خواست در سمت جنوبی شهر در نزدیک قلعه بالاحصار عمارت مدرنی را بنیاد نهد که کارش را نیز آغاز کرده بود اما وفات نا به هنگام او این کار را به تعویق انداخت.

انگریزها، قلعه بالاحصار را در جریان جنگ دوم افغان و انگـلیس و تسلط بر کابل ویران نموده بودند و در معاهده صلحی که میان افغانها و انگلیس ها صورت پذیرفت شرط گذاشته بودند که بالاحصار هـیچگاه آباد نگردد، به این ترتیب این قلعه از سال ۱۸۸۰ م تا زمان اعلیحضرت نادر شاه به سان ویرانه ای باقی بود. اما اعلیحضرت نادر شاه با تهداب گذاشتن مکتب حربیه به انگریزها فهماند که او خواهـان آزادی کـامل کشورش است.

در آغاز معلمی من حویلی سردار عبدالقدوس خـان، حـالت خـوبی نداشت و آن مقدار پولی را سردار شاه علی خان قوماندان مکتب حربیه از وزارت حربیه بدست آورده بود، برای این امر کافی نبود.

شاگردانی که در این مکتب زیر تعلیم قرار داشتند به اساسی فـرمان اعلیحضرت محمد نادر شاه، از صنف های نهم و دهم مکتب های ملکی آورده می شدند ، زیرا در این دوران در کابل کدام لیسه حربیه نبود. در

مکتب حربیه مکی یک نام یک افسر ترکی مضمون Tactics را تدریس می کرد و باقی آموزگاران اکثراً افسران تعلیم یافته ترکیه بودند کـه در دوران بغاوت بچه سقاء بر ضد امیر امان الله خان ،درسهای خـویش را نیمه تمام گذاشته بودند.

لجام گسیختگی در آموزش ارتش افغانستان :

امیر امان لله خان در عهد خویش برخی افسران افغانی را علاوه بـه ترکیه ، به فرانسه و روسیه نیز اعزام داشته بود. این افسران بخاطر بغاوت بچه سقاء، تحصیل خود را نیمه تمام گذاشته به افغانستان عودت نموده بودند. در ارتش در میان افسران تحصیل کرده کشورهای مختلف رقابت شدیدی موجود بود که حتی گاهی به درجه بغض و عداوت هم می رسید، علت آنهم این بود که هر کس به تحصیلات خود فخر می‌کرد و از آن عده کسانی که در کشورهای دیگر تحصیل نمودند ، خود را برتر می شمرد، بویژه افسران افغانی تحصیل کرده در فرانسه بیش از دیگـران بـرخـود می‌بالیدند.

در رشته توپچی دو افسر افغانی که تحصیلات خود را در ترکیه نیمه تمام گذاشته و بخاطر بغاوت بچه سقاء، به وطن عودت نموده بودند، به علت ندانستن مضمون ریاضی درسهای کالج حربی را به صورت درست فرا نگرفته و از تعلیمات آنجا بهره درستی نبرده بودند. از همینرو در برابر افسران تحصیل یافته فرانسه، احساس کمبود مـی‌نمودند و در مـسـایل نظامی نمی توانستند با آنها گفتگو نمایند و به این ترتیب به طور عموم در اذهان عامه این گمان باطل مسلط بود که تعلیمات ترکیه در فن توپچی به صورت کل ناقص است.

من وقتی که به تدریس در مکتب حربی، شروع کردم بخاطر این خیال طل در آغاز، با مشکلات زیادی برخوردم. علی احمد خان نام، افسـر فغانی که برای یک سال در رشته اسلحه شناسی در ترکیه درس خوانده ود به حیث ترجمان و معاون (اسستانت) تعین گردید. در ایـن وقت در مکتب حربی نصاب تعلیمی وجود نداشت، از همینرو من یادداشت های

درسهای خویش را بوسیله ماشین «سایکلوستایل» به چاپ می‌رساندم و به شاگردان خویش توزیع می‌کردم. افسران افغان تحصیل یافته فرانسه با دیدن آن یادداشت‌ها، در حیرت افتاده بودند. زیرا ایشان باور نداشتند که من بتوانم درسهایی را که آنها در فرانسه خوانده اند به شاگردان خویش تدریس کنم. در نوت های من در رشته توپچی ،همه درسهایی که ایشان در فرانسه خوانده بودند، درج بود. سرانجام ایشان به این نتیجه رسیدند که در ترکیه هم در رشته توپچی، سطح تحصیلی عالی است.

دور کردن لجام گسختیگی ای را که بخاطر رقابت باهمی افسران تعلیم یافته در ترکیه ، روسیه و فرانسه رونما گردیده بود، من رسالت خود پنداشتم، زیرا تا زمانی که یک ارتش در نصاب تعلیمی و در اصول آموزش و پرورش دارای وحدت و یگانگی نباشد آن لشکر نه در رفع خانه جنگی کاری از پیش برده می تواند و نه در برابر دشمنان خارجی می‌تواند مقاومت نماید. از همینرو من در آغاز توجه سردار شاه محمود خان وزیر حربیه را به این نکته معطوف داشتم و گفتم که تا وقتی که در آموزش و پرورش ارتش افغانستان ،وحدت و یگانگی بوجود نیاید، تا آن زمان ازین لشکر در حالت جنگ، کاری ساخته نیست برای آوردن وحدت در تعلیم نظامی تنها یک راه وجود دارد و آن اینکه در آیندهافغانستان افسران خویش را تنها به یک کشور، جهت آموختن مسایل نظامی اعزام دارد. من همچنان به ایشان یاد آور شدم که این کشور تنها ترکیه بوده می تواند که دوست دیرین افغانستان است و کشوری است که ارتش آن چند سال است یونانی‌ها را شکست شرم آوری داده و استعداد جنگی خویش را به ثبوت رسانده است.

در مقابل من، برخی مردم می گفتند که بایست افسران افغانی جهت آموزش مسایل نظامی به کشورهای پیشرفته ای چون فرانسه و جرمنی اعزام گردند، من مدت یک سال و نیم با ایشان مجادله داشتم وسرانجام بر قبولاندن نظر خویش بر حکومت افغانستان پیروز گردیدم و حکومت افغانی برای مکتب حربیه خویش فراخوانی آموزگاران ترکی را پذیرفت.

یکی از عوامل در هم و بر همی در آموزش و پرورش ارتش افغانستان این بود که برای تدریس رشته توپچی به افسران ،اصول کهن را در این رشته تدریس می کردند و برای انجام آن یک معلم نظامی را از ایتالیا فراخوانده و برای تدریس افسران عالیرتبه، یک افسر آلمانی را به این وظیفه گماریده بودند.

افسر ایتالیایی، بعد از یک مرحله تدریس، این نظر را ارائه داشته بود که پیاده نظام افغانی و «حوالداران» آن، استعداد آن را ندارند که برای هدف گیری از وسیله دایره نشان، به صورت درست استفاده کنند و از قله یک کوه هدف را نشانه گیرند، زیرا برای این امر، بر علاوه آشنایی با خواندن و نوشتن، بایست قواعد محاسبه را نیز میدانستند که آموزش آن برای ایشان نا ممکن است.

بنا برین موصوف گزارشی را به وزارت حربیه گسیل داشته تجویز نموده بود که وظیفه حوالداران را باید به افسران سپرد. چون در «بتریه» توپچی دو دایره نشان و یک دوربین وجود دارد که علاوه بر پنج افسر بتریه برای استعمال سه آلت (وسیله) آن به سه افسر دیگر ضرورت است. در این زمان در رشته توپچی، افسران تحصیل یافته اندک بود، هر گاه سه افسر برای استعمال وسایل توپ، استخدام می گردیدند برای گماردن وظایف باقی بتریه توپچی افراد از کجابدست می آمد؟ هرگاه پیشنهاد آموزگار ایتالیایی پذیرفته می شد، از جمله چند پایه توپی که در آنوقت درافغانستان موجود بود، تعدادی بلا استفاده باقی می ماند.

من وقتی که تدریس را در مکتب حربیه، آغاز کردم از شنیدن این پیشنهاد معلم ایتالیایی، در شگفت شدم زیرا ما در ترکیه بکار گیری این وسایل را به افراد پیاده نظام خود به آسانی تدریس می کردیم و باتعلیم چند اصل حساب و محاسبه، آنان را در این رشته به وظیفه می گماشتیم. از همینرو من به جنرال علی شاه خان قوماندان مکتب حربیه یاد آور شدم که اگر تو یک بتریه توپچی را برای مکتب حربیه از وزارت حربیه بگیری من به همه افراد پیاده نظام، قواعد و اصول دایره نشان را خواهم آموخت

و همه آموزش آنان را در این رشته، بر عهده خواهم گرفت. بـه اسـاس تقاضای من قوماندان از وزارت حربیه یک بتریه تـوپ بـرای مکـتب حربیه آورد و شاگردان من در آموختن قواعد رشته توپچی ،از آن بهره وافری بردند، من سه تن از افراد پیاده هوشیار را انتخاب نمودم و آهسته آهسته خواندن ، نوشتن و آموزش چند قاعده حساب را آغاز کردم و در مسایل مربوط به «دایره نشان » آنان را ماهر ساختم. بـعد از تـلاش و آموزش نه ماهه، به قوماندان مکتب حربیه گفتم تا از سردار شاه محمود خان وزیر حربیه تقاضا کند به مکتب تشریف بیاورد و شخصاً از افـراد پیاده نظامی که من آنها را تدریس نموده‌ام، امتحان بگیرد. سردار شـاه محمود خان، تشریف آوری به مکـتب حـربیه را جـهت اخـذ امـتحان، پذیرفتند. من در برابر او، تمام اصول هدف گیری را که آموزگار ایتالیایی می‌خواست بر عهده افسران افغانی بگذارد، بوسیله نیروهای پیاده انجام دادم و وزیر صاحب وقتی مشاهده کرد یک فـرد پـیاده ارتش افـغانی می‌تواند همه قواعد هدفگیری را بیاموزد مشروط بر ایـنکه قـوماندان بتریه با صبر و حوصله او را تعلیم بدهد.ازین موفقیت من، نهایت خرسند گردید و ازین اصول تدریس من، حکومت افغانستان از توظیف سه افسر به بتریه توپچی و مهیا کردن معاش به ایشان، نجات یافت. پس از مـن وزیر صاحب قرار داد با آن کارمند ایتالیایی را فسخ نمود و از ماموریت حکومت افغانی او را سبکدوش کرد و او را به ایتالیا اعزام نمود، بـدین ترتیب حکومت افغانستان، از کار پرداخت معاش به یک ما هر نـظامی خارجی نیز رهایی یافت.

درمکتب حربیه، بخاطر این فعالیت های موفقیت آمیز، اعتبار و رسوخ من در وزارت حربیه افغانستان، اوج گرفت و تدریس اصول جدید رشته توپچی را برای همه افسران این رشته بر عهده من گذاشتند. و برای رفت و آمد به مکتب حربیه و دفتر توپچی ، حکومت افغانستان برای من یک عراده موتر داد و راننده ای را نیز بر آن گماشت و من از طرف روز به دفتر وزیر صاحب شاه محمود خان و از طرف شام به مهمان خانه او بـدون

تکلف رفت و آمد و با او بلیارد بازی می کردم. حتی اعتبار من آنقدر بالا گرفت که قوماندان مکتب حربیه، برای اخذ منظوری برخی ضروریات، از رسوخ من کار می‌گرفت.

ارتقای من:

چون قبل از آمدن به کابل، من در ارتش ترکیه ،یکسال خدمت انجام داده بودم و افسران در آنجا از کار و فعالیت من خرسند بودند، از همینرو در ۳۰ اگست ۱۹۳۴ از رتبه دوهم بریدمن به رتبه لمری بریدمن ترقی کردم. در آن زمان در ترکیه برای رسیدن به رتبه لمری‌بریدمن، بایست سه سال تمام وظیفه انجام داده می شد و هرگاه افسران بالا، لیاقت و استعداد شخص را تصدیق می‌کردند شخص به رتبه لمری بریدمن ارتقاء می کرد و به این ترتیب ،از وزارت جنگ ترکیه، فرمان ارتقای من صادر شد و این فرمان در سپتمبر سال ۱۹۳۴ میلادی بوسیله سفارت ترکیه در کابل، به اطلاع من رسید.

زندگی اجتماعی ما در کابل:

در کابل از جمله ترکها تنها چهار یاپنج نفرمتأهل بود، بقیه همه افراد ترکی که به حیث کارمند در حکومت افغانستان، ایفای وظیفه می کردند همه مجرد و در مسأله خورد و نوش با مشکلات زیادی روبرو بودند. در هوتل کابل، غذا به حدکافی قیمت بود، در منزل تهیه یک آشپزخانه مجهز نیز برایشان مشکل بود، از همینرو ما سه یا چهار نفر در تهیه غذا برایشان همکاری می کردیم. اگر چه همسرم بخاطر ندانستن زبان فارسی، در به کار گماشتن خدمتگزاران آشپز خانه، با مشکلاتی رو برو بود ، اما بخاطر سرپرستی او غذا، خوب و ارزان تمام می شد. بعد از صرف غذا، اکثراً خانواده های ترکی همسایه ، به خانه ما می آمدند و ایام ما به خوشی و سرور سپری می گردید. یگانه تکلیف ما این بود که ماهی های استانبول در کابل پیدا نمی‌شد زیرا در کابل ماهی های بحری وجود نداشت و هرگاه ماهی های دریایی دستیاب می گردید،لذت ماهی های بحری رانداشت. در کابل زیتون و روغن زیتون که در ترکیه به وفرت پیدا می شد ، دستیاب

نمی گردید، از همینرو ما ترک‌ها، همیش در حسرت آن پیداوار بودیم، اگرچه پلاوهای گوناگون و ترکاری های افغانستان، تاحدی ازین حسرت می کاست.

روز جمعه که رخصتی بود ما همه ترکها یکجا می‌شدیم و به قصر چهل ستون دارالامان، باغ بابر، باغ بالا پمقان (که عوام الناس آنرا پغمان می‌گویند - نویسنده) استالف وسایر جاهای تفریحی که در مضافات کابل واقع است، به سیر و تفریح می رفتیم.ما ترکها اکثراً موتر(ماشین)داشتیم و ترکهایی که موتر نداشتند، از موتر های دوستان خویش استفاده می‌بردند و در همچو پکنک ها شرکت می ورزیدند.

افسران افغانی که تعلیم یافته ترکیه بودند اکثراً به منازل ما رفت و آمد داشتند، یکی دوبار سردار شاه محمود خان که برادر کوچک نادرشاه شهید و وزیر حربیه است و قوماندان رساله شاهی سردار اسدالله خان که خواهرزاده اعلیحضرت شهید است ،به منزل ما تشریف آورده بودند.

در موسم گرما هر ماه صدراعظم افغانستان، وزیر حربیه یا وزیر خارجه برای اتباع خارجی در باغ خویش، محفلی رابرگذار می‌کردند که ما همه ترکها با همسران خویش، در آن دعوت می گردیدیم. سفارتخانه های خارجی، نیز همچو دعوت ها را ترتیب می دادند اما من به جز سفارتخانه ایران به سفارتخانه کشور دیگری نمی رفتم ،رفتن به سفارتخانه انگلستان در آن روزها، برای من ناممکن بود ، زیرا من نمی خواستم با انگریزها رو برو گردم. حتی در محافل گوناگون صدراعظم افغانستان، من با سفیر انگلیس و دیپلوماتان آن سفارتخانه، مصافحه هم نمی‌کردم. انگریزها عودت مرا به کابل خوش نداشتند و من به این ترتیب به این راز پی بردم که روزی سعدالله بک، مستشار سفارتخانه ترکیه برایم گفت که روزی سفیر انگلیس قبل از آمدن من به کابل از او پرسیده بود که ظفر حسن چرا به افغانستان می آید، سعدالله بک در جواب سفیر گفته بود که: من نمیدانم که ظفر حسن چرا به افغانستان می آید، شاید حکومت افغانستان برای استفاده از خدمات نظامی او از حکومت ما، چنین تقاضایی را نموده

باشد و حکومت ما او را به کابل اعزام بدارد.
من به سفارتخانه روسیه هم نمی رفتم، صرف به آنجا یکبار رفتم و آن هم به این علت که وقتی که فخرالدین آلتای پاشا که ریاست هیات ترکی را برای حل منازعات سرحدی افغانستان و ایران بر عهده داشت و برای حل این معضله به هرات و از آنجا به کابل آمده بود، سفیر روسیه از او در سفارتخانه‌اش دعوت به عمل آورده بود که من هم آنجا رفتم.
جنگ من با جرمن ها:
در صحن بلاک رهایشی ما، میدانی بود برای بازی تنس ،در این میدان به طور عموم کارمندان تبعه جرمنی و فرانسه که در وزارت معارف افغانستان ،وظیفه اجرا می کردند همراه با دوستان شان در وقت های جداگانه، به بازی تنس مشغول بودند، روزی ما ترکها گفتیم که در هفته یک روز جهت بازی تینس ،برای ما هم وقت تعیین گردد، ما این خواسته خویش را از طریق وزارت خارجه و وزارت معارف به جرمن ها و فرانسوی ها اطلاع دادیم و گفتیم که هفته آینده، روز جمعه ما بازی خواهیم کرد. اما جرمن ها.این خواسته ما را نپذیرفتند.
شارژدافیر سفارت جرمنی که بخاطر نبودن سفیر، نماینده آلمان در کابل شناخته می شد به اساس دعوت اتباع جرمن مقیم در بلاک ما، همان روز جمعه جهت بازی تنیس آمد، ما اعتراض کردیم و گفتیم که امروز نوبت بازی ترک هاست. نماینده جرمن، با شنیدن این حرف چین بر جبین انداخت و با عبارات سخت پاسخ داد. همسر عمر شوکت بیک پروفیسور کیمیا که زبان آلمانی را می‌دانست، حرفهای او را فهمید و به من گفت : این شخص بداخلاقی می کند. از همینرو من به نفر خدمت خویش دستور دادم تا او را از ساحه بلاک ما اخراج کند، نفر خدمت من او را از ساحه بیرون نمود و دروازه را مسدود کرد،نماینده جرمنی علی الفور به وزارت خارجه رفت و شکایت کرد که سرباز افغانی بر او هتک حرمت روا داشته است و به این ترتیب این جنگ را رنگ جنگ جرمن و افغانی داد، وزارت خارجه افغانستان، ازین عمل خشمگین گردید. بزرگان وزارت

حربیه افغانستان از من پرسیدند که من چرا یک سرباز افغانی را به این کار گماشتم ،من جواب دادم که ، سپاهی افغانی نفر خدمت من است که برای انجام کارهای شخصی و در وقت خطر برای محافظت من مقررگردیده است ،چون نماینده جرمنی، می‌خواست مرا هتک حرمت کند ،من مجبور گردیدم تا او را دستور دهم که نماینده جرمنی را از احاطه خانه مابیرون نماید.

من دریافتم که سران وزارت خارجه افغانستان ،از خشم نماینده جرمن کاستند ، چند روز بعد وزیر خارجه در باغ وزارت خارجه برای صلح و آشتی میان جرمن ها و ترکها محفلی را برگذار کرد و به این ترتیب مشکل رفع گردید و ما ترکها در روز نوبت خود، به بازی تنیس مشغول شدیم.

عملیات همسرم:

از آمدن من به کابل، تقریباً یک سال و شش ماه سپری شده بود ، در این عرصه صنفی که من به تدریس آن، مشغول بودم امتحان سال اول را با موفقیت به انجام رسانده بود که به اساس آن، موقف من در افغانستان استوار تر گردید، من بخاطر این موفقیت افتخار می‌کردم و از خوشبختی خود شادمان بودم تا اینکه رویدادی که در زیر آن را بیان می کردم زنگ خطر آغاز پریشانی مرا به صدا درآورد. من تفصیل این رویداد را طور خلاصه، از کتابچه یادداشت همسر خویش نقل میکنم.

به تاریخ دهم می ۱۹۳۵ م همراه با همسرم به« گل باغ» که در نزدیکی کابل محل خوش آب و هوایی است رفته بودم و هر دو به سیر و سیاحت مشغول بودیم، همسرم برای عبور از یک جوی جست زد که بعد از آن در پای راستش احساس درد والم کرد. روز دیگر درد بیشتر شد ، ما در آغاز گمان کردیم ،علت درد روماتیزم است، و داکتر هم بخاطر همین بیماری برای او دوا داد، اما از درد او کاسته نشد، سه روز بعد، در همان محل درد پای راستش دانه ای سر بر آورد و از آن ریم و چرک ترشح نمود. رفقی بیک جراح ،پای او را در صفحهٔ آهنینی بست تا در وقت حرکت بر پاهایش فشاری وارد نگردد و پاهایش راحت یابد اما این کار هم سودی

نبخشید ، چهار روز بعد وقتی که داکتر رفقی بیک زخم را مجدداً معاینه کرد دستور داد ایکسری گردد تا معلوم شود که کدام استخوانی شکسته و یا خیر؟

سرانجام به تاریخ ۲۲ می ۱۹۳۵ م همسرم به شفاخانه انتقال یافت پس از ایکسیری معلوم گردید استخوان مفصل انگشت وسط پا شکسته است ،بخاطر یک جست عادی ، شکستن استخوان پا باعث حیرت و تعجب داکتر گردید، اما همسرم برایش گفت که او وقتی که چهار ساله بود، به تب دچار شده بود روزی بخاطر همین بیماری افتاده بود که در اثر آن پای راستش زخمی شده بود ، این زخم سالها بهبود نیافت ، در آن سالها بخاطر نبودن ایکسری در ترکیه، معلوم نشد که بخاطر افتادن، کدام استخوان شکسته است و یاخیر؟ اما سالها بعد از معالجه از محل زخم ، پارچه ای از استخوان برون شد و پارچه دیگر آن در داخل زخم گیرماند و بعداً آهسته آهسته زخم بهبود یافت این بخش استخوان که در داخل زخم باقی مانده بود مانند سایر اعضا نشو و نمو نکرد، و سرانجام درکابل شکست که به اساس آن، پای بار دیگر زخمی گردید و آمدن چرک مجدداً آغاز شد. داکتر فیصله کرد که بایست عملیات پای صورت گیرد. در کابل آن زمان در شفاخانه و بیمارستان زنانه، وسایل جراحی اندکتر بود و توجه به نظافت هم دلخواه نبود. بناء من عملیات همسرم را در شفاخانه زنانه نپسندیدم و از وزیر صحت عامه یحیی خان اجازت گرفتم، تا همسرم در شفاخانه مردانه عملیات گردد.

در کابل آنوقت همجو اجازت یافتن نهایت دشوار بود ،زیرا رفتن یک زن به شفاخانه مردانه را، ناروا می‌انگاشتند. اما بخاطر من این اجازت صادر گردید.

بتاریخ ۲۵ می ۱۹۳۵ م رفقی بیک سر جراح ،او را عملیات کرد و استخوان شکسته را برون نمود، عملیات بیش از یک ساعت را دربر گرفت ، برای همسرم درشفاخانه اتاقی تخصیص داده شد و بعد عملیات به آن اتاق انتقال داده شد. او دو ساعت بعد از عملیات به هو

آمد، من یک شب را با همسرم در شفاخانهٔ سپری کردم و روز دیگر او را به خانه آوردم ، بهبودی زخم، چهل روز را در برگرفت. هر دو روز بعد بنداژ زخم تبدیل می گردید، زخم آنقدر عمیق بود که برای پوشاندن آن چندمتر بنداژ ضرورت می افتاد. داکتر رفقی بیک در مرهم گذاشتن و بنداژ بستن زخم از احتیاط و دقت کار می گرفت و به فضل خداوند از زخم بار دیگر چرک و ریم خارج نگردید و زخم چهل روز بعد، بصورت کامل بهبود یافت.

در دوران بیماری همسرم، دوستان افغانی و ترکی با ما بسیار زیاد ابراز همدردی نمودند. و روزی هم سردار شاه محمود خان وزیر حربیه شخصاً بخاطر احوال پرسی به منزل ما آمد که ما از تشریف آوری او نهایت ممنون گردیدیم.

زلزله در کابل:

پاهای همسرم هنوز در تخته آهنین بودکه روزی ساعت یازده قبل از ظهر، زلزله کابل را لرزاند(این همان زلزله است که شهر کویته به اثر آن ویران گردید) خانم بیچاره ام با وجودی که پائین شدن از چارپایی برایش ناممکن بود، از بیم جان از بستر پائین شده خود، را تا دروازه اتاق خواب رسانده بود. اما بخاطر حرکت در پاهای او آنقدر درد تولید شد که از آنجا نتوانست گامی پیش گذارد و در آن‌جا افتاد، زنان همسایه ترکی ،او را از آنجا بالا نمودند و بار دیگر او را بر بسترش خواباندند.

من در این وقت به شاگردان خویش قواعد توپچی را درس میدادم ، با شروع زلزله، به یاد همسرم افتادم، از همینرو به سواری اسپ خود را به خانه رساندم تا ببینم که به همسرم چه گذشته است، اما خدا را شکر که باوجود افتادن ،او مجروح نشده بود.

خبر شهادت مولوی بشیر:

من از پریشانی بیماری همسرم، به مشکل نجات یافته بودم که اطلاع حاصل کردم دو تن از جماعت مجاهدین چمرکند، شب هنگام با شمشیر گردن مولوی صاحب بشیر را قطع نموده ، او را به شهادت رسانده‌اند.

بعد ها دریافتم که دو شخصی که در عقب دروازه اتاق خواب به حیث پهره دار گماشته شده بودند ، اما انگلیس ها آن دو را با پول تطمیع نموده و وظیفه داده بودند تا این مجاهد فی سبیل الله را به آن بی‌دردی به قتل برسانند.

مولوی بشیر صاحب که اسم اصلی‌اش عبدالرحیم بود، یکتن از علمای جید دینی بود که بعد از هجرت ما خانواده، دارایی، کار و بار خویش را ترک گفته در جماعت مجاهدین اسمس شمول اختیار نموده بود. موصوف قصد داشت در میان اعضای جماعت مجاهدین، روح تازه ای را بدمد. او این برنامه را روی دست گرفته بود تا اعضای جماعت مجاهدین را با اسلحه جدید مسلح کند و بوسیله ایشان شورشی را در قبایل آزاد گوناگون سرحد بر پا دارد و روابط دوستانه با قبایل را ارتقا دهد و آهسته آهسته ایشان را بر ضد انگلیس ها تنظیم کند ، تا اگر بار دیگر نهضت آزادی هندوستان برضد انگریز، آغاز یابد یا افغانستان به جنگ انگلیس ها بپردازد ، ایشان بر ضد نیروهای انگلیس متحدانه یورش برند.مولوی بشیربرای تنظیم جماعت مجاهدین در تحت اصول جدید ، دوستان ما مثل عبدالرشید و محمد حسن یعقوب را با خود همنظر ساخته بود.

از جمله او به مرحوم عبدالرشید وظیفه سپرده بود تا برای قبایل سرحدی و اسمس اخبار کوچکی را که بوسیله سایکلوستایل به چاپ می‌رسید ، آغاز کند و در زیر سرپرستی محمد حسن (یعقوب) یکِ مرکز جماعت مجاهدین را در علاقه وزیرستان اساس گذاشته بود. اما افسوس که دوتن ازخاینان، بخاطر حرص دستیابی به پول، مولوی بشیر، این شخص ایثارگر و فدایی اسلام راکه همه زندگی اش را وقف جهاد در راه خدا نموده بود،به حالت بی دردی و در حالت خواب بوسیله شمشیر ذبح کردند و به شهادت رساندند. «اناللهِ و انا الیهِ راجعون» وقتی که خبر این سانحه دل خراش و استخوان سوز، به کابل رسید ما مهاجرین قدیم و جدید تصمیم گرفتیم با برگزاری یک جلسه عمومی، بر ضد انگریزها

اعتراض و احتجاج نمائیم ، اما حکومت افغانستان برای ما اجازت، نداد. بنده تنها در کابل در مسجد محله ده افغانان، برای او مراسم فاتحه خوانی انعقاد یافت. با شهادت او جماعت مجاهدین تاثیر گذاری هایش را در قضایا از دست داد.

وفات والده ام:

بعد از اینکه به کابل آمدم با برادرم مسلسل روابط خطی بر قرار کردم والده صاحبه‌ام، با اصرار زیاد از برادرم خواست تا او را بکابل ببرد. اما برادرم با در نظر داشت کبرسن و مشکلات راه، سفر او به کابل را مانع شده بود، اگر چه آرزوی قلبی او همیشه این بود که بار دیگر مرا ببیند ، اما قسمت این نبود که ما با هم بار دیگر دیدار کنیم. روزی از برادرم نامه‌ای دریافت داشتم که والده صاحبه از غصه یاد من، داعی اجل را لبیک گفته است. اندوه و تاثر من ،برای وفات مادر حرف طبیعی بود، اما افسوس بیشتر من این بود که من در تمام عمر نتوانستم به والدین خویش خدمتی انجام دهم و این اندیشه و تشویش، تا دم مرگ دست از سرم بر نخواهد داشت.

هیات نظامی ترکیه در افغانستان:

وقتی که آموزگاری را در مکتب حربیه افغانستان، آغاز کردم اصلاح وضع ارتش افغانستان را لابدی پنداشتم و جامه عمل پوشاندن بر این نیت را، هدف زندگی خویش قرار دادم و در به انجام رسیدن بخشی از آن موفق گردیدم. طوری که در صفحات گذشته با تفصیل نگاشتم ، در اصول آموزش و پرورش ارتش افغانستان، وحدت و یگانگی آوردم و وزارت حربیه افغانستان تصمیم گرفت تا افسران افغان را جهت تحصیلات عالی صرف به ترکیه اعزام دارد. چنانچه از جمله شاگردان با استعداد من دستچین صورت گرفت و بعد از انتخاب ،اعزام ایشان برای تربیت نظامی درترکیه آغاز گردید.

دومین کاری را که من مدنظر داشتم برای آموزشی اصول نظامی برای افسران افغانی بایست یک هیات عالیرتبه نظامی به کابل

فراخوانده شود، طوری که در آن هیات از هر بخش امور نظامی، یکنفر متخصص را احتوا کند. برای رسیدن به این هدف ضروری بود تا به استثنای افسران ترکی، آن عده افسران خارجی که قبل از آمدن من درافغانستان وظیفه اجرا می کردند، از وظایف شان سبکدوش گردند. طوریکه یاد آور شدم من بوسیله وزارت حربیه افغانی ،افسر ایتالیایی متخصص رشته توپچی را به وطنش ایتالیا عودت دادم. اما افسر جرمنی که افسران عالیرتبه افغانی را تدریس می کرد، هنوز در کابل حضور داشت، در ختم وظیفه او تنها سردار محمد هاشم خان صدراعظم افغانستان، می‌توانست تصمیم بگیرد و گرفتن همچو فرمان از نزد صدراعظم برای من نهایت دشوار بود.

سردار هاشم خان از زمانی دوست من بود که من بعد از جنگ استقلال افغانستان در سال ۱۹۱۹ م زیر ریاست او در جلال آباد، اجرای وظیفه می‌کردم بناء به مناسبت محافل مختلفی که با او ملاقات می کردم بر فرا خوانی یک هیات نظامی ترکیه به کابل، اصرار می نمودم ومی‌گفتم برای تدریس افسران افغانی تنها یک افسر آلمانی کافی نیست بایست برای آموزش امور نظامی، حداقل در هر رشته یک آموزگار، موجود باشد و چون حکومت افغانستان به اعزام افسران جهت تحصیلات عالی تنها به ترکیه تصمیم گرفته است هیأت متخصص امور نظامی از ترکیه بیاید. من همچنان به صدراعظم گفتم دعوت از افسران ترکیه یک فایده دیگری هم به حکومت‌افغانستان دارد و آن اینکه افسران ترکی، به مقایسه افسران جرمنی، معاش کمتر اخذ میکنند. همچنان افسر ترکی بخاطر مسلمان بودن ، در کشور مسلمانی چون افغانستان با اخلاص و صمیمیت بیشتر انجام وظیفه می نماید.

تلاش من در این رابطه یک سال و نیم ادامه داشت ، هرگاه که من فرصت می یافتم بعد از نماز شام همراه با داکتر نورمحمد که طبیب خاص صدراعظم بود به قصر زین‌العماره، محل اقامت صدراعظم می رفتم و روی این مسأله با روش مناسبی بحث می کردم گاهی گفت و شنود

مابسیار زیاد به درازا می‌انجامید و صدراعظم مارا به صـرف نـان شب دعوت می نمود. سرانجام حرفهای من برصدراعظم تاثیر خود را به جـا گذاشت و صدراعظم بعد از مدتی با مشوره.سردار شـاه مـحمود خـان تصمیم گرفت تا یک هیات نظامی ترکیه به کابل فراخوانده شود، طوری که در آن در هر رشته نظامی یک نفر متخصص بنام معلم شامل باشد.

رئیس این هیات نظامی، دگروال ضیاءبیک بـود. مـوصوف هـمان شخصی است که در عهد امیر امان الله خان در کابل به سر می‌برد وزیر رهنمایی جمال پاشا یک دسته نظامی را بنام «قطعه نـمونه» در کـابل ترتیب نموده و استعداد و کاردانی نظامی خویش را برای افغانها به اثبات رسانده بود.

حکومت افغانستان، برای فراخوانی این هیات، سفیر افغانستان مقیم انقره را وظیفه داد تا در این رابطه، با حکومت ترکیه مذاکره نماید.

مکاتبه با مولانا صاحب عبیدالله سندی :

بعد از سپری کردن یکسال در کابل، من بوسیله حجاج افغانی که از کابل عازم حجاز بودند. می خواستم سلسله ارتباط و مکاتبه را با مولانا صاحب عبیدالله سندی تامین نمایم ، من بوسیله هـمین اشـخاص یک مقدار پول نقد به مولانا صاحب فرستادم ،اما این سلسله طور منظم ادامه نیافت و من نتوانستم در سال بعد کسی را بیابم که از کابل به حجاز رود.

در کابل دریافتم که اعلیحضرت نادر شاه پس از نشسـتن بـر سـریر سلطنت، روابطی با مولانا صاحب عبیدالله ایجاد نموده و برای او یک مقدار پول نقد فرستاده بود، اما عمر اعلیحضرت وفا نکرد و او شهید شد و ارتباطاتی که با او آغاز یافته بود، انقطاع یافت.

* * *

۴۱۱ ۵۱

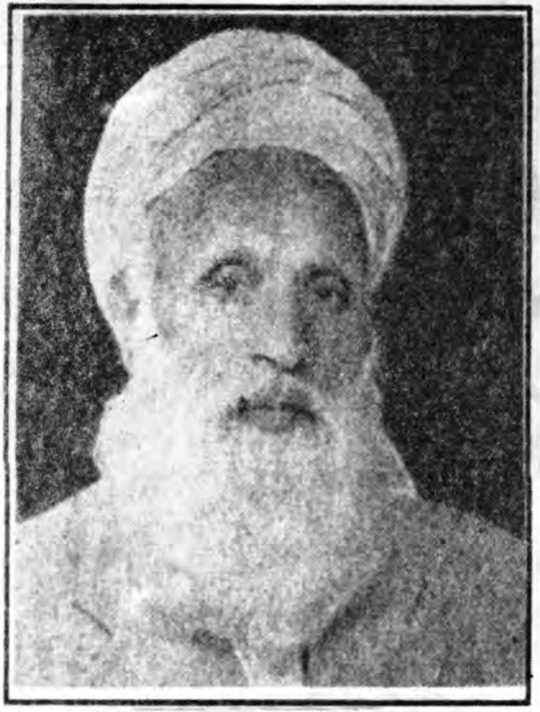
سپهسالار شاه محمود خان صدر اعظم

دانشمند محقق شاد روان شاه عبد الله خان بدخشی

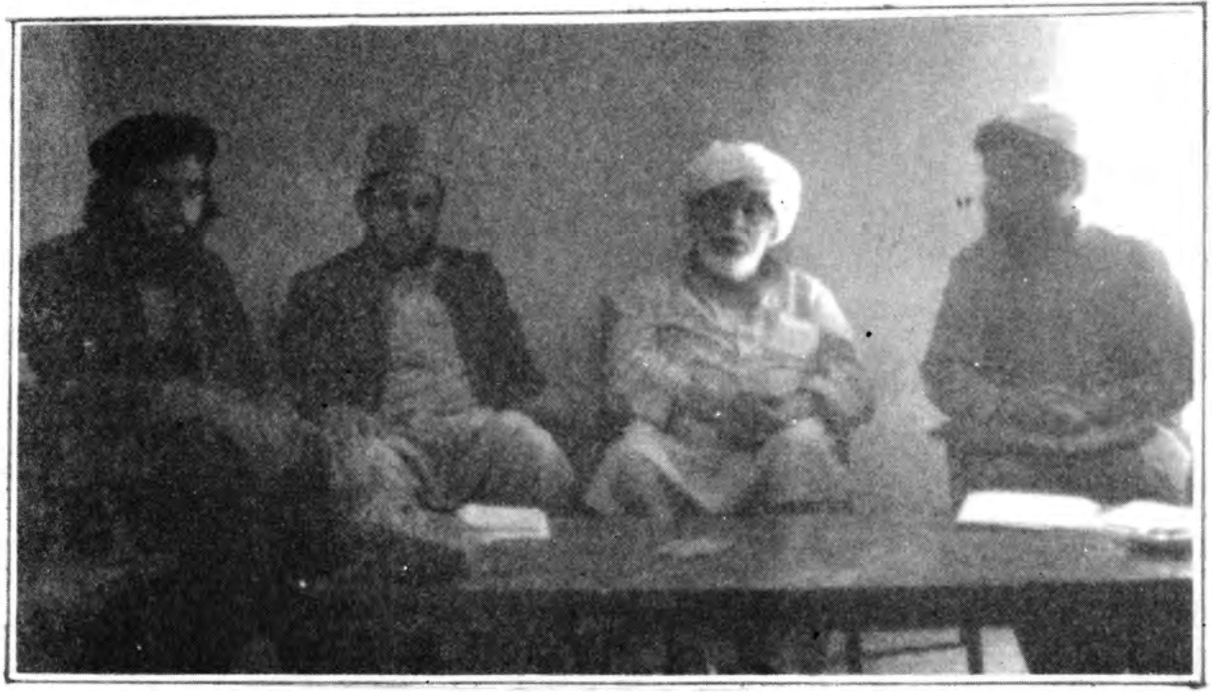
مؤرخ، شاعر و ژورنالیست جمشید شعله فیض .

ملک الشعراء استاد بیتاب .

جمشید شعله فیض

شادروان استاد خلیل الله خلیلی (با عمامه سپید) همراه با مجاهدین هموطنش در محیط هجرت

سردار محمد داود خان

سردار محمد داود خان

سردار محمد داود خان

سردار محمد داود خان

سردار محمد داود خان

برخی از اعضای لویه جرگه سال ۱۳۳۴ خورشیدی، اکثریت افراد موجود در این فوتو از سمت شمال کشور می‌باشند، مثل مرحوم جمشید شعله شخص اول از طرف چپ و مرحوم ناشر که با شماره (۹) نشانی شده است

عده‌ای از زندانیان سیاسی در قلعهٔ کرنیل زندان دهمزنگ .از طرف راست صف اول شخص ششم،دارای قامت بلند مرحوم جمشید خان شعله با چپن سپید و دستار، مرحوم ناشر که عینک سیاه در چشم دارد، استاد عبد رب الرسول سیاف با ریش بلند و شمله افتاده، شهید محمد کاظم شارقی که با ریش انبوه در پهلوی استاد سیاف به چشم می‌خورد و عده‌ای از زندانیان دیگر که شاید در جمله افرادی هم باشند که برا احوالپرسی زندانیان آمده اند

فیلسوف و دانشمند بزرگ مرحوم علامه صلاح الدین سلجوقی که ماهنامه «منبر الاسلام» چاپ قاهره را مطالعه می‌فرمایند، در قاهره، ایامی که به حیث سفیر افغانستان در مصر ایفای وظیفه می‌نمودند

قصر دارالامان

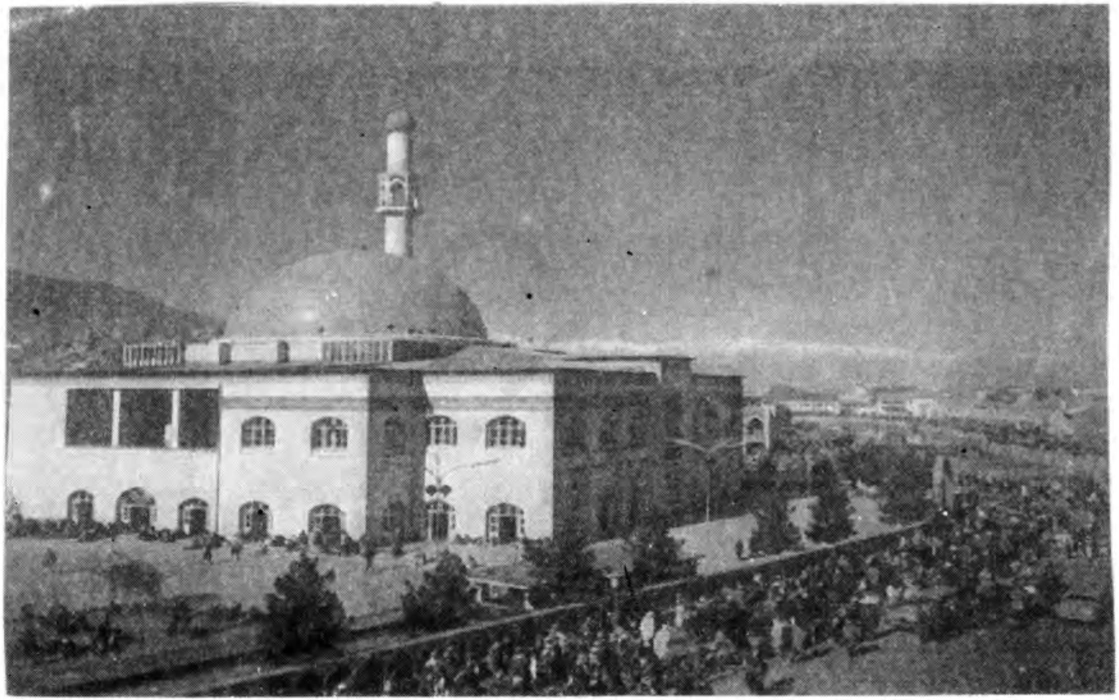

مرحومه مخفی بدخشانی - نقاشی علی فقیرزاده

استاد خلیلی در سال ۱۹۵۶م

این پورتریت توسط استاد خان محمد هنرمند محترم مطابع دولتی با نوک آهنی نقطه گذاری و ترسیم شده است.

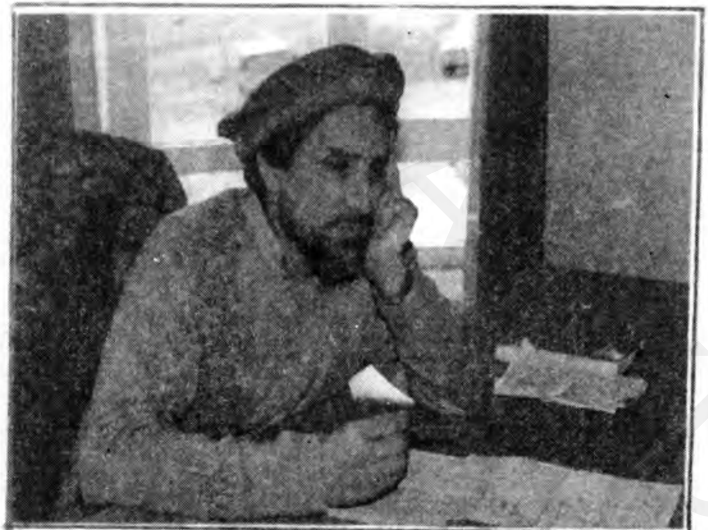
مسجد جامع پل خشتی

سپهسالار بزرگ جهاد در آغاز روزهای جهاد (۱۳۵۸ خورشیدی - نورستان)

شهید احمد شاه مسعود در شانزده سالگی

سپه سالار بزرگ جهاد و و رهبر بلامنازع مقاومت ملی شهید احمد شاه مسعود در واپسین سال‌های مقاومت

رهبر کبیر مقاومت ملی احمد شاه مسعود در سال‌های آغازین ورود مجاهدین به کابل

قهرمان ملی افغانستان شهید احمد شاه مسعود در قصر ریاست جمهوری (سال ۱۹۹۵م) عکاسی آقای نصیر حبیبی سردبیر نشریه «مقاومت در افغانستان»

سفر به اروپا، جهت خریداری توپ به اردوی افغانستان

تا زمانیکه در افغانستان توپ های جدید و وسایل مربوط آن موجود نمی‌شد، آموزش نظری برای افسران توپچی در اردوی آن کشور و حرف زدن در باره اصول جدید جنگ و اسلحه جدید ،سود عملی نداشت. اگرچه‌افغانستان در زمان امیر امان الله خان، چند بتریه توپ از ایتالیا و روسیه خریده بود اما چون این توپها نسبتاً قدیمی بودند بر علاوه وسایلی را که برای گلوله باری موثر نیاز بود، همراه نداشت ، از همینرو من این موضوع را به حضور وزیر حربیه‌افغانستان، گزارش دادم تا برای اردوی افغانی، توپهای جدید خریداری شود ورنه بدون آن اردوی‌افغانستان اهمیتی نخواهد داشت و نه کشور های دیگر، به قدر و قیمت‌افغانستان باورمند می‌شدند.

اگرچه برای خرید توپهای جدید، پول هنگفتی ضرورت بود، ولی جز خریداری چاره دیگری نبود.

حکومت افغانستان، تصمیم گرفت به هرترتیبی که می شود بایست توپهای جدید خریداری گردد، به‌خاطر همین تصمیم، سفارتخانه های کشورهای مختلف برای فروش توپهای خود، راه های گوناگون را در پیش گرفتند. مثلاً سفارت روسیه به وسیله عده ئی از افسران تعلیم یافته روسیه به وزارت حربیه گفت که چون قبلاً افغانستان، از روسیه توپ خریداری کرده است. از همینرو این بار هم توپ از روسیه، خریداری شود تا در سراسر کشور توپها، هم نوع باشد و آموزش آن برای افسران هم به آسانی صورت می گیرد در پهلوی آن، گلوله و بارود آن، در کشورهای همسایه به آسانی دستیاب می گردد.

«روزن هاردی» مستری ایتالیایی که جهت ترمیم توپهای ایتالیایی تا هنوز در کابل به سر می‌برد، از توپهای ساخت ایتالیا، توصیف می‌نمود و می‌گفت افسران افغانی، این نوع توپ ها را تجربه کرده اند، بناءافغانستان توپهای دیگر را هم از ایتالیا خریداری کند.

سفیر جاپان، با من راه و رسم دوستی را بر پا داشت و از من خواست تا در خریداری توپهااز جاپان از رسوخ و اعتبار خود کار بگیرم.

این همه تجویز و پیشنهاد که از طرف سفارتخانه های مختلف مطرح می‌شد برای این بود تا افغانستان، توپ‌های قدیمی آن کشورها را خریداری کند و آن‌ها بتوانند با اصول جدید توپهای دیگری را برای کشور خویش تولید نمایند. من هیچگاه، طرفدار خریداری توپ‌های قدیمی نبودم من در ترکیه ، توپهای ساخت کارخانه بوفورس سویدن را همراه با سامان جدید جنگی و وسایل گلوله باری‌اش، مشاهده نموده بودم ، از همینرو اصرار داشتم بایست توپها در کدام کارخانه اسلحه سازی اروپا ساخته شود.

کارخانه اسلحه سازی «سکودا» در چکوسلواکیا، در مورد به‌افغانستان اطلاع داد. این اطلاع به این ترتیب صورت گرفت که عبدالحکیم جان فرزند داکتر غلام محمد، طبیب خاص علیاحضرت ملکه امیر حبیب الله خان مرحوم که جهت جنگ با بچه سقاء از فرانسه به پشاور آمده و از آنجا عازم خوست علاقه جنوبی افغانستان گردیده بود، با نادر شاه در این امر مهم مدد فراوان رسانده بود و موصوف در همین روز ها از لاهور به کابل آمده بود و برای خریداری ضروریات وزارت حربیه، از اروپا به حیث یک گماشته تجارتی (کمیشن ایجنت) کار می‌کرد.

روابط او با وزیر حربیه افغانستان خوب بود. وقتی که اواز اراده حکومت افغانستان مبنی بر خریداری توپ‌های جدید، اطلاع حاصل کرد به کارخانه سکودا، نامه نوشته از آن اعزام نماینده و کتلاک (فهرست) اسلحه را تقاضا کرد. وزیر صاحب این کتلاک ها را جهت تدقیق به من

سپرد. چون توپهای ساخت کارخانه سکودا، از سالها به اینطرف در اردوی ترکیه مورد استفاده بود، من به وزیر صاحب مشوره دادم که توپهای جدید در کارخانه سکودا، ساخته شود. وزیر صاحب مشوره مرا پذیرفت مگر قبل ازینکه برایش بگویم همراه با توپهای جدید آلات گلوله باری و وسایل جدید دیگر هم نیاز است ،ایشان با نمایندگان کارخانه در مورد خرید توپهابه موافقه رسیده و سند خریداری ده بطریه توپ را امضا کردند و به من دستور دادند تا نگرانی این خریداری را به ذمه بگیرم. من وقتی که به اسناد نظر کردم ، متوجه شدم که در جمله فهرست ،آن آلاتی که برای گلوله باری توپهاضرور است، درج نشده است. من وقتی که توجه وزیر صاحب را به این امر معطوف داشتم ، او گفت ، تو خود با نمایندگان کارخانه صحبت کن، اگر ممکن بود این وسایل را هم در فهرست درج نما و اگر آنها نپذیرفتد، من چیزی انجام داده نمی توانم ، زیرا من در مورد قیمت توپها و خریداری آن ، همه اسناد را امضاء نموده‌ام.

من در موقف دشواری قرار داشتم.من میدانستم که بدون آلات گلوله باری ، ارزش آن توپهای جدید، اندک است همچنان من میدانستم که حکومت ترکیه زمانی که توپهای کوهی جدید را از کارخانه بوفورس خریداری می‌کرد جهت نگرانی و نظارت ساخت توپ‌ها، هیأتی را متشکل از متخصصین فن اسلحه‌سازی، به سویدن اعزام داشته بود و همه مصارف آنان را کارخانه بوفورس بر عهده داشت ،بنا برآن ضروری بود که کارخانه سکودا نیز مصارف هیات افغانی را بر دوش گیرد.

من مذاکره با نمایندگان کارخانه سکودا را آغاز کردم و از ایشان آن آلاتی را تقاضا کردم که برای تخمین سرعت باد، حرارت هوا و درجه رطوبت کار می‌آمد. زیرا وقتی که گلوله ازدهانه توپ برون می شود. هوا برآن تاثیر می کند ،محاسبه دقیق درجه این تاثیر بر افتادن گلوله درهدف ارتباط ناگسستنی دارد ، همچنان برای محاسبه گلوله باری ، جدول انداخت و جدول گرافک هم ضروری است که در زمانه های گذشته مورد

استعمال قرار نمی گرفت، بر علاوه این جدول ها برای فهمیدن پارچه کردن ، بار کردن بر حیوانات بار بردار و ترتیب مجدد آن، چاپ کتابهای تعلیم نامه و تعریف نامه برای توضیح این اصول و قواعد ضروری بود. همچنان برای نظارت ساخت توپ‌ها، بایست یکتن از متخصصین ماهر اسلحه سازی ترکیه تحت ریاست من همراه با سایر هیأت افغانی که عازم چکوسلواکیا بود، ضروری پنداشته می‌شد و بایست مصارف همه را کارخانه می پرداخت قبولاندن این همه امور بر نمایندگان کارخانه سه ماه را در بر گرفت و علت هم این بود که نمایندگان کارخانه، بدون منظوری مدیرکل کارخانه، نمی‌توانستند تصمیمی اتخاذ کنند و آنها اصرار داشتند که وزیر صاحب قرار داد را امضا کرده است و ایشان به تادیه این سامان و آلات مکلف نیستند ، من سرانجام به آنها این وعده را دادم که اگر ایشان وسایل پیشنهادی مرا در فهرست خویش درج نمایند در آینده افغانستان،هر قدر وسایل جنگی را که از اروپا بخرد، ازکارخانه ایشان خریداری خواهد کرد. این حرف من بر ایشان تاثیر خوبی بجا گذاشت و ایشان همه وسایل پیشنهادی را داخل فهرست خود کردند که قیمت آن به ده هزار پوند بالغ می گردید و ایشان از مدیر کل خویش آن را منظوری گرفته و سند فراهمی این آلات و وسایل جدید آماده شد و ایشان در ۵ فبروری ۱۹۳۶ م آنرا امضا کردند.

حکومت افغانستان، دستور صادر کرد تاهیأت افغانی جهت نظارت ساخت توپهای جدید تحت ریاست اینجانب، رهسپار چکوسلواکیا گردد.

وزارت حربیه، تورن عبدالحمید خان و تورن بازمحمد خان را جهت کمک به من، وظیفه سپرد تا در نظارت ساخت توپهاتحت ریاست من کار کنند. من از حکومت افغانستان در خواست کردم یکتن از مامورین فن اسلحه سازی نیز از ترکیه فراخوانده شود تا موصوف به چکوسلواکیا برود و ساخت توپها را معاینه و امتحان کند و نتیجه گلوله باری آنرا بر عهده گیرد.

حکومت افغانستان، به سفیر خویش در انقره وظیفه سپرد تا با حکومت

ترکیه در مورد توظیف همچو متخصصی داخل مذاکره شود. سعدالدین بیک از طرف حکومت ترکیه به این کار توظیف گردید،و او بـه حـیث زیردست من مقرر شد. او به شهر پلیزن چکوسلواکیا که کارخانه اسلحه سازی سکودا، در آن موقعیت دارد رهسپار شد که در آنجا با هم ملاقات کردیم.

سفر همسرم به ترکیه:

قبل از سفر به اروپا، نخست برایم ضروری بود تا همسرم را به ترکیه اعزام دارم ، زیرا از یکسال بدینسو انتظار می‌کشید که هرگاه به خریداری توپهای جدید فیصله صورت گیرد و من عازم اروپا گردم او به استانبول برود و چند روز رابا برادر و خویشاوندانش سپری کند، سپس به اروپا نزد من آید.

بعد از اینکه من وظیفه یافتم تا خریداری توپهاتحت ریاست من انجام گیرد، همسرم روز ۸ فبروری ۱۹۳۶ م به ارگ شاهی رفت، همراه تا بـا ملکه اعلیحضرت نادر شاه، خدا حافظی نمود، سپس به نزد شـاهدخت قمرالبنات همسر وزیر حربیه رفت تا با او هم الوادع گوید، تـصادفاً در همین وقت در منزل وزیر صاحب «ملکه حـمیرا» هـمسر اعـلیحضرت محمد ظاهر شاه نیز حضورداشت که از او هم اجازت گرفت.

من روز بعد همراه با همسرم از کابل بطرف سرحد هندوستان روانـه شدم تا حداقل او را به تورخم که آخرین نقطه مرزی میان افـغانستان و هندوستان شناخته می شود، همراهی کنم. دوستان ترکی مقیم کابل اکثراً جهت خدا حافظی با او تا منطقه بگرامی که نخستین منزل راه کـابل - جلال آباد است آمده بودند، عبدالحکیم جان نیز همراه ما بود.

به تاریخ ۲۰ فبروری به سواری موتر به جلال آباد و از آنجا به«دکه» و سپس به تورخم رسیدیم در تورخم با هـمسرم خـدا حـافظی کـردم ، بـا وجودی که تا سرحد هندوستان آمده بودم اما بخاطر محروم بودن از گام گذاشتن در سرزمین خویش، نهایت غمگین شدم. و به دشواری توانستم از ریزش اشکهایم جلوگیری کنم ، بعد از خدا حـافظی بـا هـمسرم، بـه

سواری موتر لاری به کابل بر گشتم و همسرم عازم پشاور گردید.

اوضاع بعدی را من از کتابچه یادداشتهای همسرم طور خلاصه ذیلاً درج می‌نمایم.

در پشاور عبدالحکیم جان، ارسال وسایل همسرم را بوسیله ریل تا کراچی سروسامان داد. همسرم در کابل زبان فارسی را آموخته بود، از همینرو حکیم جان برای ترجمانی و کمک به او، یکتن از پیشخدمتانش را که فارسی میدانست در خدمت او گماشت.

همسرم روز های ۲۱ و ۲۲ فبروری در لاهور در هوتل Flaties اقامت کرد و روزانه همراه با صغری بیگم همسر عبدالحکیم جان، جهت سیر و خرید به بازار می‌رفتند.

بامداد ۲۲ فبروری بوسیله ریل عازم دهلی گردید. من به برادرم نامه نوشته بودم که همسرم از لودیانه عبور می کند جهت ملاقات او به ایستگاه ریل بیاید، قبل ازین برادرم و همسرش ،همسرمرا ندیده بودند. از همینرو من اشاره ای را تعیین کردم که همسرم در لاهور از کلکین موتر، دست خود را برون کند و یک دستمال سرخ را حرکت دهد تا ایشان به اساس همین اشاره ،یکدیگر خویش را بشناسند. همراه با برادرم،پسر مامایم، چوهدری عبدالحق هم حاضر بود، آن دو از لودهیانه در موتر تا انباله او را همراهی کردند و در راه به کمک نفر خدمت عبدالحکیم جان با همسرم صحبت نمودند.

در ایستگاه انباله ،برادرم و چودری صاحب از همسرم جدا شدند. او جهت تماشای دهلی و آگره به سفر خود ادامه داد و از آنجا بار دیگر به تاریخ ۲۶ فبروری ۱۹۳۶ م به انباله به منزل برادرم آمد،ینگه (همسر برادر) ام مطابق عنعنه هندوستان برگردن او حمایلی از گل آویخت، همسرم در انباله با خواهرم و خواهرزاده ام سعیده ملاقات کردند. ایشان با خلوص وارادت زیاد همسرم راپذیرایی نمودند که تا اکنون هم از آن یاد آوری می کند ، همسرم به خواهرم، ینگه‌ام و سعیده تحفه تقدیم کرد، آنها نیز از مصنوعات گرانبهای دستی کشور شان هدایایی به او تقدیم کردند و

این هدیه ها باعث شد تا در جمله وسایل همسرم یک بکس دیگر هم اضافه گردد.

همسرم با ایشان خدا حافظی نمود و از طریق لاهور شام ۲۸ فبروری به کراچی مواصلت ورزید، در کراچی او دریافت وسایل او که از پشاور فرستاده شده بود تا کنون به کراچی نرسیده است. در حالی که کشتی در همین روز عازم «بصره» بود، بناء جهت انتظار کشتی بعدی یک هفته دیگر در کراچی به حالت انتظار به سربرد ، در کراچی تصادفاً با برادرزاده داکتر نورمحمد که روزی در کابل همراه با داکتر صاحب، جهت نوشیدن چای به خانه آمده بودند، برخورد. موصوف با همسرم همکاری فراوان کرد و ازین همکاری نهایت خرسند بود، زیرا نفر خدمت فارسی دان حکیم جان، پول او را به حدکافی به مصرف رسانده بود و غالباً وقتی که همسرم او را برای خرید به بازار می فرستاده علاوه بر تنخواه خود یک مقدار پول دیگر را نیز «بالا» می رفت.

همسرم روز ۹ مارچ ۱۹۳۶ م بوسیله کشتی از کراچی عازم بصره گردید و روز ۱۲ مارچ به بصره رسید، در بصره گمرک همه وسایل او را باوجودی که ترانزیت از بصره عبور می کرد، باز نمود بود،از همینرو او با مشکل روبرو شد، اگر مامورین گمرک وسایل او را مهر می‌کردند، امکان باز کردن و فروش آن به صورت غیر قانونی برایش میسر نه می‌بود و نه این همه تکلیف می دید و بیم حکام عراقی، از اینکه او چیزی را از جمله وسایلش بدون پرداخت مالیه در عراق بفروشد، برطرف می گردید، اما حقیقت این است که در کشور های شرقی ، مردم در فکر راحت مسافران نیستند.

سفر همسرم از بصره تا ترکیه هم تکلیف آور بود، سرانجام او در ۱۹ مارچ ۱۹۳۶ م مع الخیر به استانبول مواصلت ورزید و با برادرش دیدار کرد.

من به تاریخ ۲۰ فبروری از دکه به کابل آمدم و برای سفر جانب چکسلواکیا آمادگی گرفتم که در مورد تفصیلات سفر و حالات آن از نامه

های که طور مستقل به همسرم گسیل می کردم و او همه را در دوسیه ای نگه داشته و تا امروز محفوظ است، بهره می جویم.

من به تاریخ ۲۶ مارچ ۱۹۳۶ م همراه با افسران افغانی بنام عبدالمجید جان و بازمحمدخان کابل را ترک گفتم و از طریق خان آباد عازم روسیه شدم. در افغانستان موسم بارندگی بود که نتیجتاً در جویبار ها سیل فراوان آمده بود و با مشکلات زیادی روبرو شدیم ،سفر از کابل تا مرز روسیه هفت روز را در بر گرفت، یعنی ما به تاریخ دهم اپریل به مسکو رسیدیم.

در ماسکو در سفارت افغانستان رحل اقامت افگندیم، روز بعدی به هوتل لکس جهت ملاقات محمد علی (احمدحسن) که در هندوستان اسمش خوشی محمد بود ،رفتم ،اگر چه من افکار و اندیشه های او را نمی‌پسندیدم و نه به ایدئولوژی سیاسی او باور داشتم ، زیرا او تغییر عقیده داده کمونیست شده بود.

خوشی محمد همراه با همسرش فاطمه ودخترش یاسمین در هوتل اقامت داشتند. او اوضاع گذشته را برایم حکایت کرد و یادآوری نمود که او باری طور خفیه به سواری کشتی به مدراس رفته بود تا در آنجا با اعضای حزب کمونیست هندوستان ارتباط قایم کند، اما از بیم افتادن بدست انگریزها، بار دیگر پنهانی سوار کشتی شده خود را به روسیه رسانده است.

من طعام چاشت راکه همسرش در اتاق آماده نموده بود، صرف کردم و از وضع او که با این همه دشواری حیات به سر می‌برد، اظهار تأسف کردم. اوبرایم گفت : روسها می خواهند که او را بار دیگر پنهانی به هندوستان، اعزام دارند. از همینرو او اراده دارد همسر و دخترش را به وطنش یوگوسلاویا، اعزام دارد. و از من خواست هرگاه به پراگ رفتم با آنها همکاری کنم.

وصول به چکوسلواکیا:

من همراه با افسران افغانی ۱۲ اپریل مسکو راترک گفتیم و روز ۱۵ اپریل به پراگ، رسیدیم. در ایستگاه ریل پراگ نماینده کارخانه سکودا،

از ما پذیرایی کرد و ما را در هوتل Shrobek جای داد. چون من رئیس هیأت بودم برای من اتاق «سویت» داده شد و برای افسران افغانی یک یک اتاق دیگر. روز بعد ما به شهر پلیزن که کارخانه اسلحه سازی چکوسلواکیا در آن قرار داشت رهسپار شدیم. کارخانه، در فاصله دور از شهر هوتلی ساخته بود برای کسانی که جهت خرید اسلحه از کارخانه سکودا، به شهر پلیزن می آمدند.

جگرن سعدالدین متخصص اسلحه، سازی همراه با همسرش به تاریخ ۱۵ اپریل رسیدند.

توافقنامه‌ای راکه به اساس مشوره من، حکومت افغانستان با کارخانه سکودا، منعقد نموده بود، همراه با هم مطالعه کردیم، جگرن سعدالدین در باره افزودی یکتعداد وسایل و آلات دیگرتجویزی را پیش کرد که بدست آوردن آن طور رایگان، از کارخانه کار آسانی نبود. زیرا بعد از امضای موافقتنامه بوسیله وزیر حربیه افغانستان، من وسایل زیادی را طور رایگان ،از نمایندگان فابریکه گرفته بودم ، اماباوجود آن من با رئیس کارخانه، گفتگو کردم و سرانجام به تأدیه رایگان وسایلی که سعدالدین پیشنهاد نموده بود موافقه کرد،قیمت این سامان و آلات، به سه هزار پوند بالغ می‌گردید.

علاوه بر هیأت ما، عضو یک هیأت ایرانی ، دوتن امریکایی و چند نفر یوگوسلاوی هم در هوتل فابریکه اقامت داشتند ، هوتل باغ خوش آب و هوا و دلفریب و میدان تینس هم داشت ،من در این هوتل هم در سویت اقامت داشتم. همه اعضای هیأت ما مهمان رسمی فابریکه اسلحه سازی سکودا، بودند از همینرو همه مصارف ما از طرف فابریکه، پرداخته میشد. ما هر روز ساعت ۸ صبح درموتر فابریکه سکودا، سوار می‌شدیم و به سوی فابریکه که دور از شهر پلیزن موقعیت داشت می رفتیم و تا ساعت دوی بعد از ظهر جهت نظارت ساخت توپ وسایر سامان و آلات در آنجا سپری می کردیم در این مدت پرزه های مختلف توپهاکه ساخته می شد مطابق شرطنامه اسلحه سازی همه را معاینه می‌کردیم و

سعدالدین بیک از نگاه اصول فنی پیشنهادات خود را ارائه می داشت ، اینکار در حدود یک سال و نیم را در برگرفت .در این مدت حوادثی که رخ داد ،ذکر مختصر همه را بی‌مناسبت نمی‌دانم.

بازدید از فرانسه و اتریش:

فابریکه سکودا، اگر چه توپهاراخود می‌ساخت اما گلوله و بارود آن در فابریکه شناتدر فرانسه ساخته می‌شد.

چون معمولاً توپ جهت گلوله باری از نگاه های دشمن پنهان نگهداشته می‌شود و محل ترصد که در نقطه بلند ونزدیک به صفوف دشمن قرار دارد و از آن فعالیت های دشمن ،زیر نظر گرفته می شود، در همچو محل، وسایل اطلاع و اظهار از قبیل تیلفون وسایر آلات، ضروری است که فابریکه سکودا، این همه وسایل را از سویس ابتیاع میکرد و دوربین و دایره نشان توپ که برای تعقیب حرکات دشمن و تعیین هدف از نیازهای اول توپچی ،است در فابریکه های اتریشی ساخته می شد. برای همین منظور، برای نظارت ساخت گلوله و بارود، چندین بار همراه با جگرن سعدالدین بیک و دو افسر افغانی به فرانسه رفتم. همچنان برای ملاحظه وسایل اطلاع و اخبار و معاینه دوربین و دایره نشان به اتریش ، سویس و براتسلاوا هم سفرهای انجام دادم. و مصارف همه این سفرها را فابریکه سکودا پرداخت.

در سفری به پاریس ، فابریکه سکودا شخصی را بنام انجنیر «یان» به حیث مهماندار ما گماشت،موصوف اشتباهی را مرتکب شد و آن اینکه همه مصارف ما را از پراگ بوسیله بانک به پاریس ارسال داشت، وقتی که ما به اتریش رفتیم و در هوتل Regina رحل اقامت افگندیم و در انتظار وصول پول از پراگ بودیم.روز یکشنبه همه بانک ها مسدود است،باوجود آن دو سه روز دیگر هم صبر کردیم پول نرسید که به اثر آن در پرداخت قیمت غذا وسایر ضروریات با مشکل روبرو شدم ،سرانجام من به سفارت‌افغانستان، مقیم پاریس رفتم ،سفیر که سردار شاه ولیخان کاکای ظاهر شاه بود در پاریس حضور نداشت. از همینرو به مستشار

سفارت اسلام بیک مراجعه کردم. او اگر چه مرا نمی‌شناخت اما در غیاب با نام من آشنا بود، وقتی که مشکلات ما را شنید فوراً یکمشت پول برایم طور قرض پرداخت که با آمدن پول فابریکه سکودا، پولش را باتشکر و سپاس مسترد کردم.

آمدن همسرم به پلیزن:

همسرم در حدود یک و نیم ماه را در استانبول سپری کرد، او بعد از مدت دو سال با یگانه برادر و خویشاوندانش دیدار می‌کرد، من هم از زندگی تنهایی در پلیزن دلتنگ گردیدم، بناء او را به چکوسلواکیا فراخواندم. همسرم بتاریخ ۴ می ۱۹۳۶ بذریعه ریل از استانبول حرکت کرد و به تاریخ ۶ می به پراگ رسید او از استانبول برای من ، مدیرکل فابریکه ، مهاندار وسایر دوستان چندین قطی سگرت ترکی و چندین بسته شیرینی مشهور ترکیه که آنرا «راحت الحلقوم »میگویند اما در تلفظ «لوقم» میشود باخود آورده بود. در چکوسلواکیا هرکس از خارج تنها می‌تواند دو صد پلیته سگرت بیاورد. اگر بیشتر ازین باشد، بایست محصول گمرک آن را بپردازد. همچنان در آوردن شیرینی راحت الحلقوم که انگریزها آن turkish delight می گویند محصول گرفته می شود. اما من دریافتم که گاهگاهی نه فهمیدن زبان هم به انسان نفع می‌رساند، چنانچه بعد از رسیدن به مرز چکوسلواکیا، مامورین گمرگ در مورد سگرت و شیرینی از همسرم چیزی پرسیده‌اند، اما او بخاطر ندانستن زبان سر خود را حرکت داده است و مامور گمرگ هم بدون کدام سوال دیگر، اموالش را مسترد نموده و او از پرداخت محصول گمرگ نجات یافته است.

وقتی که من در ایستگاه ریل پراگ او را ملاقات کردم، در شگفت شدم که او این دو روز سفر را به صورت تنهایی و ندانستن زبان خارجی چگونه سپری کرده است؟

رسیدن سردار شاه محمود خان به جرمنی:

من مطابق عادت همه روزه، ساعت ۸ صبح تا ساعت ۲ بعد از ظهر در فابریکه مشغول وظیفه بودم و بعد از ظهر بعد از صرف غذا کتابهای را که

در مورد توپهابه زبان انگلیسی نگارش یافته بود و مالک فابریکه آنهارا به من تسلیم داشته بود ، به زبان فارسی ترجمه می کردم و برای چاپ آنها آمادگی می گرفتم . روز ۲۰ اپریل سال ۱۹۳۶ م اطلاع یافتم که سردار شاه محمود خان وزیر حربیه افغانستان جهت عملیات Goiler (غدهٔ گلو) به برلین آمده است، من جهت دیدار و احوالپرسی او و ضمناً توضیح در مورد ساخت توپها ،روز ۱۸ می به برلین رفتم و همسرم رانیز همراه بردم.

عملیات وزیر صاحب بوسیله جراح مشهور آلمان Sourbrukh صورت گرفته بود اما در گذاشتن بنداژ مرهم‌دار، بی‌احتیاطی صورت گرفته بود از همینرو جراحت چرکین شده و سبب اذیت و تکلیف وزیر صاحب گردید. چند روز بعد چرک قطع شد و زخم رو به بهبودی گذاشت. الله نواز خان سفیر افغانستان در برلین، به دیدار ما به هوتل آمد، ما هم جهت ملاقات او به سفارت رفتیم و وظیفه جدید را برای او تبریک گفتیم. ما تا ۲۲ می در برلین بودیم ، در این مدت، وزیر صاحب مرابا همسرم ،الله نواز خان ،عبدالحکم جان و سفیر افغانستان مقیم روم که در آن روز ها به برلین آمده بود در محل اقامتش هوتل ایدلن که مشهور ترین هوتل برلین شناخته می شد. جهت صرف غذا دعوت کرد، یک روز دیگر ما را الله نواز خان و روز بعدی نماینده بانک‌افغانستان، در برلین ،ضیافت داد، در مدت یک هفته ما به سیر و سیاحت برلین پرداختیم و همسرم درین ایام از مرکز بزرگ تجارتی برلین که بنام Werterm یاد می گردد سودا خرید والله نواز خان هم یکتعداد تحفه به همسرم هدیه کرد.

تجربه گلوله باری توپ های جدید:

فابریکه سکودا از وزیر صاحب دعوت به عمل آورد تا خود به چکوسلواکیا تشریف بیاورد و توپ ها را معاینه کند، از همینرو روز ۶ اکتوبر وزیر صاحب همراه با جنرال محمد عمر خان لوی درستیزافغانستان و نماینده بانک ملی افغانستان به پراگ آمد.

وزیر صاحب برای تجربه و امتحان گلوله باری توبها، دگروال محمد عارف خان راکه در اکادمی عالی نظامی تحصیل نموده بود، تعیین کرد.

(موصوف بعداً به رتبه جنرالی ارتقا کرد و به حیث سفیر افغانستان در چکوسلواکیا مقرر گردید - مؤلف)

حکومت چکوسلواکیا می‌خواست سایر فابریکه های اسلحه سازی خویش را به وزیر صاحب نشان دهد، از همینرو من با وزیر صاحب از پراگ به شهر برونو که در سلاویا موقعیت دارد رفتیم و ما در اینجا فابریکه تفنگ سازی را تماشا کردیم، ولی وزیر صاحب طوری که امید می‌بستند جهت خرید تفنگ هیچ گونه فرمایش نداد.

از برونو، حکومت چکوسلواکیا در ریلی که وزیر صاحب به استانبول سفر می کرد، یک عراده موتر خاصی را وظیفه سپرده بود.

وزیر صاحب از چکوسلواکیا به ویانا، رفت من هم او را همراهی می کردم، ایشان به تاریخ دهم اکتوبر ۱۹۳۶ م خدمات و فعالیت های مرا ستود و معاش مرا افزایش دادند که بعد از آن من پنجاه پوند ماهوار معاش می‌گرفتم، همچنان مدت قرار داد ملازمت مرا دو سال دیگر افزایش داد، دستور صادر کردند تا وقتی که همه توپها به کابل ارسال نگردد، بایست در چکوسلواکیا اقامت نمایم.

وزیر صاحب از ویانا به استانبول و سپس انقره رفت و از انقره، از راه ایران با عجله رهسپار افغانستان شد، زیرا سردار محمد هاشم خان صدراعظم افغانستان بیمار شده بود و قصد داشت جهت معالجه به جرمنی برود.

سفر صدراعظم افغانستان به جرمنی:

صدراعظم صاحب در آخر ماه اکتوبر به برلین آمد، رفقی بیک طبیب خاندان شاهی او را همراهی می کرد، در ایام معالجه صدراعظم صاحب دو سه بار جهت ملاقات او به برلین رفتم و در مورد ساخت توپهای جدید مفصلاً به او معلومات ارائه داشتم، در آخرین ملاقات به او گفتم : من اطلاع یافته ام برخی افسران و کارمندان افغانی، از من به شما غیبت نموده و گفت اند که ظفر حسن برای این ،کار ساخت توپهارا طول می دهد که از بود و باش در اروپا لذت برد، همچنان من شنیده‌ام که این افراد چین

برجبن انداخته اند که چرا حکومت افغانی مرا که نه تبعه افغانستان هستم و نه افغان نژاد، به نگرانی جهت ساخت توپها مُقرر داشته و افسران افغانی را به حیث مادون من گماشته است.

صدراعظم صاحب در جواب گفت، در باره تو تاامروز هیچ حرفی به گوش من نرسیده است و اگر تو نمی بودی ما کجا می توانستیم این توپهارا به قیمت ارزان خریداری کنیم و این همه آلات و وسایل جنگی را طور رایگان بدست بیاوریم. تو از شکایت این اشخاص بی خبر و بی اطلاع، پروا مکن و به یاد داشته باش که مردم در پشت سر، از پادشاهان و پیامبران هم غیبت می کنند.

جملات تسکین بخش صدراعظم صاحب و اعتماد او بر من، باعث شد تا من از اعماق دل او را سپاسگزاری نمایم و بعد ازین ملاقات به چکوسلواکیا عودت کردم.

اعضای هیأت ما که به فرانسه و سویس و دیگر جاها می رفتند و پس از عودت به پراگ به مصرف فابریکه سکودا در بهترین هوتل آن شهر که Alcoron خوانده می شد اقامت و طبق معمول برای من بخاطر ریاست هیأت، همیشه اتاق سویت ریزرف می‌کردند.

فوتوگرافی و آماده کردن رسوم پرزه های توپ:

من پس از برگشت از ویانا به فوتوگرافی و آماده کردن البوم پرزه های توپها که برای تعلیم شاگردان و افسران توپچی ضروری بود مصروف شدم . این کار چندین ماه به طول انجامید، زیرا بعد از آماده شدن هر پرزه از آن عکس می برداشتم و نام آن را در ورقه به زبان فارسی تایپ و در پائین آن نصب می کردم و سپس بار دیگر از آن عکس می برداشتم و این کار، برایم دلتنگی می آورد. به شمول افسران افغانی ، همسرم نیز در این کار، با من همکاری می کرد.

بر علاوه اصول آتش کردن توپها، طریقه «فایر» کردن، پرزه کردن، توپها ،طریقه بار کردن آن بر حیوانات بارکش، رساندن به محل گلوله باری ،ترتیب مجدد و بسته بندی توپهااین همه را از کتابهای انگلیسی به

زبان فارسی ترجمه می نمودم و آن دو تن افسر افغانی همراهم ،بوسیله «تایپ رایتر» فارسی آنها را تایپ و جهت چاپ آماده می‌کردند.

سیاحت چکوسلواکیا:

مدیر کل فابریکه سکودا به محلات دیدنی چکوسلواکیا ما را به سیاحت برد، ما به تاریخ ۶ جولای ۱۹۳۶ م به کاربساد رفتیم. در این محل برای تداوی بیماری های روماتیزم ، جگر و معده، چشمه های گرمی وجود دارد که برای معالجه نهایت سودمند است.

کارخانه کرستال این شهر هم بسیار مشهور است.ما به تاریخ ۲۶ جولای به کونستینن‌باد و ۲۹ جولای به مارین‌باد رفتیم ، این دومنطقه هم نهایت آب و هوای خوشگوار و چشمه های گرم شفابخش دارد که ثروتمندان سراسر دنیا، جهت معالجه به آنجا آمد و شد دارند.

اندیشه خریداری کارخانهٔ ترمیم اسلحه :

من می خواستم بعد از خریداری توپهای جدید به افغانستان، کارخانه ترمیم اسلحه راکه در کابل آنرا ماشین خانه می‌گویند، ماشین‌های مدرن و جدید خریداری کنم. از همینرو بدون اینکه از حکومت‌افغانستان در مورد اجازه‌ای بگیرم، به صلاحیت خود همراه با مدیر کل فابریکه سکودا در مورد پیداکردن همچو ماشین ها مذاکره کردم. من گمان داشتم که اگر فابریکه سکودا، آن ماشین‌ها را به قیمت نازل تهیه کند، به حکومت‌افغانستان، فواید آن را بیان کنم و آن را به خرید آن رضامند گردانم. در دوران مذاکره، نماینده فابریکه سکودا، برایم گفت : اگر تو در زمینه ،موافقه حکومت افغانستان را باما در مورد ماشین‌های جدید به ماشین خانه کابل مهیا سازی، برای توده فیصد «کمیشن » خواهیم پرداخت.

من از شنیدن این حرف خشمگین گردیدم و گفتم که شما بنام کمشین می‌خواهید به من رشوت بدهید و افزودم اگر حکومت افغانستان ،خواهان همچو ماشین ها باشد من بخاطر پیشنهاد شما،حکومت‌افغانستان را از خریداری از فابریکه سکودا باز میدارم ،زیرا

من بازرگان نیستم که از سکودا کمشین بگیرم، بلکه من نماینده حکومت افغانستان هستم و حفظ منافع‌افغانستان را رسالت خود می دانم.

تصادفاً در همان روزها عبدالحکیم جان با همسرش به تاریخ ۱۹ اگست از لندن به پراگ آمد، من هم همراه با همسرم به ملاقات او عازم پراگ شدم، عبدالحکیم جان به مدیر کل سکودا گفت:افراد شما با طرح همچو پشنهاد در برابر ظفر حسن، همه کارها را بر هم زدند، چنانچه من به حکومت افغانستان، نظری را مبنی بر خرید همچو ماشین ها ارائه نداشتم.

سفر مجدد به پاریس:

از فرانسه برایم اطلاع رسید که گلوله ها همه آماده شده است ، بناء ما همه اعضای هیأت اول سپتمبر ۱۹۳۶ م عازم پاریس گردیدیم ، این بار انجنیر«یان» که باز هم مهماندار ما مقرر شده بود، اشتباه سفر اول را تکرار نکرد، بلکه پول نقد را با خود آورده بود.

همسر من و همسر سعدالدین بیک ما را همراهی می‌کردند، یک روز در هوتل ریجنا پاریس را سپری و روز دیگر ساعت دوازده ظهر به طرف شهر «بوردو» که در آنجا گلوله های توپهای افغانی ساخته می شود حرکت کردیم ،ما از انجنیر«یان» پرسیدیم که معلومات بدست بیاور که آیا در ریل محلی برای صرف طعام هم است و یا خیر؟ زیرا ماقبل از سوار شدن ریل طعام چاشت را صرف نه نموده بودیم. او هم با بی پروایی و بدون تحقیق گفت در ریل محل صرف طعام موجوداست.

بعد از اینکه از پاریس حرکت کردیم ، ساعت یک بعد از ظهر به او گفتیم : برویم تا نان چاشت را صرف کنیم ، او از محافظ ریل پرسید که محلی برای صرف نان در ریل است و یا خیر؟ و پاسخ دریافت داشت که همچو محلی وجود ندارد ، چون که ریل شامگاهان به «بوردو» می رسید از همینرو او نهایت شرمنده شد، انجنیر «یان» دریکی از ایستادگاههای ریل برای من گوشت سرخ کرده و ساندویچ گوشت حاضر کرد. ما از او پرسیدیم که گوشتی که در ساندویچ است گوشت خنزیر است یا گوشت گوسفند؟ او جواب داد که : گوشت خنزیر. ما برای او گفتیم که : خوردن

گوشت خنزیر برای ما حرام است. انجنیر «یان» گوشت را از میان ساندویچ برون کرده خود خورد ولی خواست که نان گرم آن را برای ما بدهد، مابرای او گفتیم که : ما این نان را هم خورده نمی توانیم ، زیرا این نان با گوشت خنزیر تماس حاصل کرده است. او ازین جواب ما در شگفت شده گفت، شما اشخاص بسیار متعصب و کهنه فکر هستید.

بخاطر نادانی انجنیر «یان» ما یک روز را گرسنه سپری کردیم.

سفر ما تا «بوردو» بسیار خوب بود ، اما ریل فرانسه آنقدر به سرعت حرکت می کند که کوپه های مسافرین را حرکت میدهد و ما در طول سفر بیم داشتیم که ریل از خط آهن خارجی می گردد،اما همچو سانحه، اتفاق نیفتاد.

با رسیدن در بوردو به هوتلی رفتیم و روز دیگر به «آرکاتون» که در ساحل دریا منطقه خوش آب و هوایی است به سیر پرداختیم در آرکاتون ما از طرف منیجر کارخانه بارود و گلوله سازی به نان چاشت دعوت شدیم. بوردو بخاطر شراب نفیسش، از تمام شهر های فرانسه مشهور تر است و انجیر «یان» بخاطر نوشیدن شراب مفت بوردو آب دهن خودرا به حلق فرو می‌برد، اما من برای منیجر گفتم «من هرگز شراب نمی نوشم » منیجر همه شراب‌ها را، از بالای سفره برچید. من گفتم کسی که شراب می‌نوشد می شود برایش مهیا گردد، اما منیجر به خاطر احترام من که رئیس هیأت بودم بالای سفره نه خود شراب نوشید و نه برای کسی دیگری آن را حاضر کرد.

ما تا روز ۴ سپتمبر در بوردو بودیم ، منیجر در طول همین مدمت نه خود شراب نوشید و نه کس دیگری را نوشاند. انجنیر «یان» که هر روز به نوشیدن شراب عادت داشت. چین بر جبین فرو افگند ، اما همه ازین خرسند بودیم که او کیفر بی‌پروایی اش را که ما را تا بوردو گرسنه نگهداشته بود به این ترتیب بچشد.

ملاقات با اقبال شیدایی :

به تاریخ ۴ سپتمبر ۱۹۳۶ به پاریس رفتم و با اقبال شیدایی ملاقات

کردم. همسر فرانسوی اش که در همین ایام در کالج طب درس می خواند او را همراهی می‌کرد، این ملاقات با شیدایی بعد از اقامت مسکو، اولین و آخرین ملاقات من بود. من از کار و بار و مصروفیت او چیزی نپرسیدم. بعد از سال ۱۹۴۹م که من پاکستان، رفتم از برادرش معلومات بدست آوردم که او بعد از تشکیل پاکستان به زادگاه خود آمده، اما بار دیگر عازم پاریس شده است و فعلاً در ایتالیا در شهر میلان ، به حیث پروفیسور زبان اردو اجرای وظیفه می کند . من نفهمیدم که پاکستان چگونه از تجربه و اندوخته علمی همچو جوانان تحصیل یافته، نمی‌تواند بهره ور گردد.

ما دو روز به سیر و سیاحت پاریس مشغول شدیم واز موزیم ومحلات مشهور پاریس دیدن به عمل آوردیم و روز هشتم سپتمبر، بار دیگر عازم پلیزن شدیم.

آمدن همسر خوشی محمد به پراگ:

به تاریخ ۲۱ سپتمبر ۱۹۳۶ فاطمه همسر احمد حسن (خوشی محمد) و دخترش یاسمین از مسکو به پراگ می آمد. از همینرو من با همسرم از پلیزن به پراگ رفتیم و با آنها دیدارکردیم. و او را با دخترش در یک هوتل جای دادیم. روز دیگر کار ویزا و مسایل گمرکی آنها را اجرا نمودیم و سپس ایشان را به یوگوسلاویا اعزام داشتیم ، تاکنون هم با ایشان گاهگاهی سلسله ارسال و دریافت نامه را ادامه می‌دهم. یاسمین تحصیلات خود را به پایه اکمال رساند ، داکترشده است و مادرش به حیث تایپست اجرای وظیفه می کند.

عودت همسرم به استانبول:

در چکوسلواکیا تعداد ترکها اندک بود، چون سفارتخانه ترکیه درپراگ موقعیت داشت، از همینرو سفیر و کارمندان سفارت در پراگ اقامت داشتند. در شهر پلیزن، قونسلگری ترکیه موجود نبود از همینرو جز من و جگهِن سعدالدین و همسرش دیگر ترکی وجود نداشت و با هم خیلی صمیمی بودند چون همسر جگهِن صاحب حامله (بار دار) بود از همینرو اکثراً در منزل به سر می برد،همسرم از تنهایی در پلیزن دلتنگ گردید، از

همینرو من او را در۲۱ سپتمبر ۱۹۳۶م به استانبول اعزام داشتم و به او گفتم تا وقتی که توپهای جدید را به کابل ارسال نکرده‌ام ،او در ترکیه نزد خویشاوندانش به سربرد.

پیشنهاد مدیر کل فابریکه سکودا در مورد توپهای افغانستان:

توپهای مربوط به افغانستان آهسته آهسته آماده می گردید و گلوله باری و انداخت آن نیز تجربه می شد و طوری که قبلاً ذکر کردم برای معاینه مرحله تجربه آن، گاهی دگروال محمد عارف خان می آمد و گاهی هم نماینده بانک ملی افغان که در برلین اقامت داشت و باری جنرال محمد عمر خان هم جهت معاینه توپ‌ها آمده بود.

بخاطر کامیابی این تجربه ها مانهایت خورسند بودیم و ارسال توپ‌ها به افغانستان آغاز گردید ، در همین ایام روابط میان آلمان و چکوسلواکیا بر مساله منطقه سودت المان تیره گردید. ساکنان این منطقه اکثراً جرمنی نژاد اند و به همین منظور جرمنی حاضر است بر آن سلطه خویش را بر پا دارد و خطر جنگ میان دو کشور برسر منطقه چنگ و دندان می نمود. از همین رو روزی مدیر کل فابریکه سکودا برای من گفت: خطر جنگ با جرمن،ی ما را تهدید می‌کند و کشور ما به توپ ضرورت دارد ، اگر تو توپهای را که برای افغانستان ساخته شده برای مابدهی ما در طول یکسال توپ های جدیدی برای‌افغانستان می سازیم و اگر تو بتوانی حکومت افغانستان رابه این امر راضی بسازی مابرای تو کمیشن کافی خواهم پرداخت.

این پیشنهاد برای من نهایت ناپسند افتاد، از همینرو من برایش گفتم اگر در ساخت توپهای مربوط افغانستان، یک روز هم تاخیر صورت گیرد، قرار داد با شما فسخ خواهد گردید و ما یک پول هم به فابریکه سکودا نخواهیم پرداخت. با این پاسخ دندان شکن، مدیر کل فابریکه خاموش شد و همه توپهارا در تاریخ محدد و معین به افغانستان فرستاد. وقتی که من این رویداد را به بعضی از دوستان خویش حکایت کردم ، آنها برایم گفتند، چرا تو ازین فرصت استفاده نکردی. تو می توانستی به

مصرف کارخانه سکودا یکسال دیگر را هم در اروپا سپری کنی ،بر علاوه کمیشنی هم از فابریکه دریافت می داشتی ،من در جواب شان گفتم : من بازرگان (تاجر) نیستم که کمیشن بگیرم ، من نماینده حکومت افغانستان هستم از همینرو حفظ منافع افغانستان، رسالت من است.

افغانستان این کشور غریب و مستمند، با مشکل زیاد این همه پول را جهت خرید توپهافراهم کرده بود ، اگر این توپهابعد از آماده شدن به چکوسلواکیا تحویل داده می شد و یا یکسال دیگر را در انتظار ساختن توپهای جدید سپری می کردیم ، خدا می داند در دنیا چه محشر دیگری برپا می گشت. (چنانچه یکسال بعد هتلر بخاطر منطقه سودت آلمان با چکوسلواکیا داخل جنگ شد و آن منطقه را از آن خود کرد و چکوسلواکیا را از همه اسلحه اش محروم ساخت و اگر من پیشنهاد فابریکه سکودا را می پذیرفتم ، توپهاهرگز به کابل نمی رسید. بلکه جرمن ها بر آن تسلط می یافتند)

تجربه آخرین انداخت توپهای جدید :

آخرین تجربه گلوله باری و انداخت بطریه توپ با کامیابی به تاریخ ۱۲ جنوری ۱۹۳۷ م عملی گردید. در این روز مدیر کل فابریکه آقای لیمبرسکی دعوتی ترتیب داد که بر علاوه اعضای هیأت ما ، ۳۰ تن از مدیران و کارمندان فابریکه نیز شامل بود.

آقای لیمبرسکی به این مناسبت بیانیه ای ایراد کرد و در مورد حرفهای گفت که بخاطر اهمیتش فقراتی را از آن نقل می کنم.

«ملت ما، ملت کوچکی است ، اما دلداده کار و زحمت و سنجش در امور است هر کس که در کار خود زحمت می کشد و پشتکار دارد او را قدر می‌دهیم. ما بخوبی میدانیم که تو در اینجا از جانفشانی و ایثار زیادی کارگرفتی از همینرو ما کار تو را بسیار می ستاییم. و ما به این باور هستم که حکومت افغانستان که تونماینده آن هستی، خدمات تورا به دیده قدر می نگرد. آرزو مندم که این سفر تو به چکوسلواکیا، آخرین سفر نباشد، بلکه تو بار دیگر به اینجا بیایی و ما باز با دیدن یکدیگر، خرسند شویم.»

من در پاسخ بیانیه او جملاتی ابراز داشتم که خلاصه آن چنین است:
من از شما و همه کارمندان فابریکه شما سپاسگزاری می نمایم ،شما همه در انجام کار ما، به صورت همه جانبه یاری و مدد رسانیدید. اما هیأت ما ، کارمندان شما را به حد کافی اذیت کرد، و ما هر روز خارج قرار داد از شما ساختن آله جدیدی را تقاضا می کردیم ، من به اساس همین عادت خود امروز هم از شما یک تقاضای جدید دارم (حاضران همه با صدای بلند خندیدند) آخرین خواهش من از شما این است که شما کارهای هیات های خارجی دیگر راکمی به عقب اندازید وکارهیأت ما را به عجله انجام دهید و آخرین بطریه توپهای ما را به بندرگاه «تریست »بفرستید تا درکشتی ای که قرار است بتاریخ دهم فبروری حرکت کند، بار گردد.
در جواب این حرف من آقای بیتدر که مدیر حمل و نقل بود و عده سپرد که آخرین بتریه توپهاو همه سامان درهمین کشتی بار خواهد شد. پس ازین او در جوش و خروش آمده جام شرابی را بخاطر من بلند کرد و سرودی را خواندن گرفتن که با «زنده باد، زنده باد » آغاز می شد و همراه با او باقی مدعوین چک در خواندن سرود با او همصدا شدند. وقتی که آخرین بتریه ما از چکوسلواکیا حرکت کرد، به تاریخ اول فبروری ۱۹۳۷ م از طرف هوتل فابریکه در شهر پلیزن برای ما برای آخرین بار دعوت داده شد . در این دعوت ، مدیر شعبه اسلحه سازی به حیث نماینده مدیر کل آقای لیبرسکی حضور داشت و به این مناسبت او، بیانیه‌ای ایراد کرد و در مورد من گفت «تو از اهل مشرق زمین هستی . اما باوجود آن در ادای وظیفه سخت پای بند و بسیار زحمت کش هستی تو هر کار را با دقت انجام میدهی ، تو با زحمت کشی و نظم و دقت در کار هیأت، برای ما سرمشق گردیده ای »

عودت به استانبول :

آئین فابریکه بود که قبل از آخرین دعوت از طرف فابریکه به رئیس هیأت تحفه ای که مورد پسند او باشد تقدیم میگردد، مدیر اسلحه سازی

باری از این اصول فابریکه، برای من یاد آوری کرد، من در همان وقت به او جواب رد دادم و از گرفتن تحفه انکار ورزیدم. اما بعدها دریافتم که مدیر، انکار مرا، نشانه عجز و انکسار دانسته است و از طرف فابریکه برای من یک عدد قلم طلایی فونتین طورتحفه آماده کردند و می‌خواستند، در آن دعوت آخرین برایم تقدیم دارند، اما من بانزاکت و سنجیدگی تمام ازقبول آن معذرت خواستم که سبب تعجب ایشان گردید.

در این دعوت به مدیر فابریکه گفتم که همراه با آخرین بتریه‌ای که در همین کشتی حرکت می‌کند یک مستری هم به افغانستان اعزام گردد، تا وقتی که من افغانستان می‌روم و به ارکان حکومت افغانی، انداخت توپهارا نشان میدهم ، اگر کدام خرابی پیش آید، مستری موجود باشد تا آن را ترمیم کند.

مدیر این آخرین درخواست مرانیز پذیرفت، در حالی که در متن قرارداد همچو شرطی وجود نداشت ،از همینرو من مطمئن شدم و تجربه کردن توپهارا در افغانستان، خود به ذمت گرفتم.

دوتن از اعضای هیأت، کپتان عبدالحمید خان و کپتان باز محمدخان بوسیله کشتی حامل توپها عازم افغانستان گردیدند. در مورد از استعمال توپها، آموزش اصول انداخت آن به افسران افغانی ،من می خواستم کتابهای راکه در این مورد ضروری است به مصرف کار خانه سکودا در اروپا به چاپ برسانم.

در همین رابطه مکاتیبی به یک چاپخانه به پاریس فرستاده شد. اما مدتی جواب قناعت بخش برایم نفرستاد، از همینرو من مجبور شدم تا چند روز دیگر را هم در پلیزن سپری کنم، سرانجام ازپاریس جواب منفی دریافت داشتم ،اما من بالای فابریکه سکودا قبولاندم که این کتابها را درافغانستان ،به چاپ می رسانم ولی مشروط براینکه مصرف آن را فابریکه بپردازد.

بااختتام همه این کارها من بتاریخ ۸ مارچ ۱۹۳۷م باجمله اعضای فابریکه، وداع کردم و جهت سفر به افغانستان، عازم استانبول گردیدم.

عودت به افغانستان:

به تاریخ ۱۱ مارچ بعد از رسیدن به استانبول دو روز بعد به تاریخ ۱۳ مارچ ۱۹۳۷ م به انقره رفتم تا به وزارت جنگ ترکیه اطلاع دهم که حکومت افغانستان، قرار داد خدمت مرا برای دوسال دیگر هم تمدید کرده است تا بدینوسیله قبل از سفر به کابل، از ایشان نیز اجازه گیرم فیصله این امر دوازده روز را دربر گرفت، در این مدت لوی درستیز نیروهای ترکیه مارشال فوزی چقماق پاشا، مرا به حضور پذیرفت و وزارت خارجه ترکیه پُسته های سیاسی مربوط قونسلگری های باتوم و باکو و سفارتخانه های تهران و کابل را برای من سپرد، پس از این به تاریخ ۱۸ اپریل عازم استانبول گردیدم.

عبور از روسیه به حیث کوریرسیاسی و حمل پسته سیاسی، برای من اندک دشوار معلوم گردید.

من در ایام اقامت درکابل شنیده بودم که حکومت روسیه چندین بار کوریر افغانی را، فریب داده بر پوسته سیاسیافغانستان که محتوی مکاتیب و اسناد محرم بود، دست یافته است ، من از رویارویی با همچو حادثه در بیم و هراس بودم ، زیرا اگر پُسته سیاسی ترکیه به گونه‌ای از طرف من ضایع گردد، وظیفه نظامی و زندگی سیاسی من در ترکیه پایان می یابد.اما باوجود این مسؤولیت، چون برایم پاسپورت سیاسی صادر شده بود، این سود را بردم تا از محصول گمرگ و معاینه و سایلم در روسیه ، ایران وافغانستان معاف گردم.

قابل یادآوری است که به باتوم ،باکو و تهران بوسیله تلگراف خبر وصول من رسیده بود که ایشان آماده پذیرایی من بودند.

بخاطر سلطه انگریز در هندوستان من نتوانستم از آن کشور عبور کنم و به افغانستان بروم، بناء برای رفتن به افغانستان تنها راه روسیه و ایران برایم باز بود ، مگر کشتی هایی که از استانبول به بندرگاه باتوم روسیه رهسپار می‌گردید نهایت اندک بود از همین‌رو مدتها در استانبول به حالت انتظار به سر بردم.

حرکت از استانبول:

سرانجام من و همسرم روز چهار شنبه دهم می ۱۹۳۷ م ساعت سه بعد از ظهر بوسیله کشتی ایتالیوی که از راه بلغاریا، رومانیا به سوی بندرگاه‌های روسیه تا ساحات شمال مغربی و ساحل شرقی بحیره سیاه خط سیرش بود و سپس به باتوم می رسید، راه سفر را در پیش گرفتیم.

در این کشتی به استثنای ما، یک شوهر و خانم اتریشی که جدیداً ازدواج نموده بودند، کسی دیگری نبود، آنها چون زبان انگلیسی رانمیدانستند بناء با ایشان گفتگویی صورت نگرفت. کشتی ما به تاریخ ۱۱ می، به بندرگاه بورگاز بلغاریا رسید. در این بندرگاه به مدت دو ساعت مال التجاره پائین شد و مال‌التجاره جدید بارگردید و کشتی روانه بندرگاه وارنا شد در وارنا محموله های پنبه که از هندوستان آمده بود، تخلیه گردید ،ما در شگفت شدیم که از ترکیه به بلغاریا، با وجود قرب فاصله با ترکیه، چرا پنبه صادر نمی‌گردد !کشتی به تاریخ ۱۲ می حرکت کرد و در بندرگاه کونستیتنیای رومانیا لنگر انداخت ، و تا بعد از ظهر روز ۱۳ می مال‌التجاره جدید بر آن بارگردید ما می‌توانستیم بااستفاده از فرصت ،در خشکه پیاده شویم و سرانجام به سیر پایتخت رومانیا بپردازیم، اما از بیم مفقود شدن پسته سیاسی از کشتی پائین نشدیم ، زیرا بیم داشتم که اگر از کشتی پیاده شوم حتماً زیانی به پُسته سیاسی خواهد رسید.

ما ساعت ۸ صبح ۱۵ می به بندرگاه نووردسکی روسیه رسیدیم در این بندرگاه کارمندان دولتی با بسیار احتیاط به بازرسی کشتی پرداختند. روسها بیم داشتند که در کشتی کدام جاسوسی، طور پنهانی داخل روسیه نگردد، آنها حتی الماری های کابین کشتی را با وسواس بازرسی کردند تا در آن کدام پمفلت تبلیغاتی ضد روسیه نباشد که به این وسیله بدست روسها بیفتد و مردم را برضد حکومت روسیه تحریک نکند. این بازرسی چهار ساعت به درازا کشید، بعد از این بارگیری مال التجاره، زمان زیادی رادر برگرفت .ما دریافتم که روسها بخاطر بارگیری و تخلیه مال التجاره

از کشتی به وقت ارزشی نمیدهند، حمالان بندرگاه نیز بسیار تنبل بودند. کشتی ما ازین بندرگاه، ساعت یک بعد از ظهر روز ۱۸ می ۱۹۳۷ آماده حرکت شد.

ورود به روسیه :

کشتی بعد از ۲۴ ساعت به باتوم رسید، روسها در اینجا هم به اذیت مسافران و عمله کشتی پرداختند که ما نتوانستیم تا قبل از ساعت پنج شام از کشتی فرود آئیم. باران به شدت می بارید، اما چون از رسیدن ما وزارت خارجه ترکیه به قونسلگری اش در باتوم اطلاع داده بود، از همینرو سکرتر، جنرال قونسلی کامل امیر الله بیک به سواری موتر خود به استقبال ما آمده بود ، اگر موتر قونسلگری، نمی‌بود، ما وسیله‌ای را جهت حمل امتعه خویش نمی توانستیم بدست آوریم ، بخاطری که ما حامل پاسپورت سیاسی بودیم، گمرگ امتعه ما را نکشود.سرقونسل قونسلگری رشدی بیک همراه با خانواده‌اش می‌خواست بوسیله همین کشتی عازم ترکیه گردد، من در سال ۱۹۳۷ م که رونده افغانستان بودم او را در باتوم ملاقات کرده بودم ، ایشان این باز هم مرا به حیث مهمان در قونسلگری پذیرفتند و پس از صرف شام، با او خدا حافظی کردیم و او سوار کشتی گردید.

روز دیگر ما به سیاحت شهر پرداختیم، سرکها پخته و اسفالت شده بودند .در شهر باغچه ها آباد شده بود اما لباس مردم مانند کارگران بود، اشیای تجارتی به ندرت یافت می شد و بسیار گران هم بود. میوه هرگز به چشم نمی خورد.

ما روز ۲۰ می ساعت دو بجه سوار ریل گردیدیم. در باتوم مانند همه نواحی روسیه کلاس اول ریل، چهار بستر برای خواب دارد ،ما بخاطری که پُسته سیاسی را حمل می کردیم ، بیم دستبرد برآن می رفت از همینرو نمی خواستیم مسافران دیگر درکوپه ما به سر برند و ما می خواستیم همه کوپه را به صورت کامل برای خویش ریزرف نمائیم و برای کرایه گرفتن چهار بستر عوض دو بستر، آماده بودیم ، اما مسؤول ایستگاه پیشنهاد ما

را نپذیرفت.

سکرتر قونسلگری ترکیه به بسیار مشکل او را راضی ساخت که ایشان کوریر سیاسی هستند و پُسته سیاسی را حمل می‌کنند ، بایست مراعات شامل حال شان گردد.

ما برای صرف غذا، به طعامخانه هم رفته نمی توانستیم زیرا نمی خواستیم پسته سیاسی رادر کوپه خویش بگذاریم، گذاشتن همسرم را هم به صورت تنها در کوپه نمی پسندیدم از همینرو ما به کوپه خود طعام می‌خواستیم ،طعام بسیار معمولی ونهایت قیمت بود.

به تاریخ ۲۱ می به باکو رسیدیم ، در باکو نیز سکرتر قونسلگری ترکیه آقای جمال بیک، به ایستگاه جهت پذیرایی ما آمده بود. او برای ما در هوتل جهانگردی جای گرفت، این هوتل جدیداً بنا یافته ، بسیار پاک و نظیف بود، ما در باکو پُسته مربوط قونسلگری باکو را به فوادنبیل قونسل سپردیم. با فواد نبیل در سال ۱۹۳۳ م که عازم افغانستان می‌شدم نیز ملاقاتی صورت گرفته بود. فواد نبیل، اصرار زیاد کرد تا در قونسلگری اقامت نمایم، اما ما از مهمان نوازی او سپاسگزاری نمودیم و ترجیح دادیم تا در هوتل بسر بریم.

روز ۲۲ م کشتی عازم بندرگاه پهلوی ایران بود، اما ما تصمیم گرفتم تا چند روز در باکو به سیر و سیاحت بپردازیم، فوادنبیل بعد از ظهر هوتل آمد و ما را جهت صرف طعام چاشت به قونسلگری برد. در باکو مثل روسیه طعام چاشت را ساعت چهار عصر صرف می‌نمایند و علت هم این است که مردم ناشتا را دیرتر صرف می‌نمایند و مقدار آن هم زیاد است، طعام شب، اکثراً معمولی و اندک است ، مردم طعام شب را، معمولاً ساعت ده بجه شب صرف می کنند.

روز دیگر قونسل، ما را به سیر و سیاحت شهر باکو برد ،در بیرون شهر هر طرف پایپ های پترول جلب نظر می کرد ،برای کارگران از طرف حکومت خانه های بزرگ و چند منزله آباد شده است. چون ساکنان این خانه‌ها مالک حقیقی آن ها نیستند، از همینرو به حفظ و مراقبت آن توجه

ندارند و اکثراً شیشه های کلکین ها شکسته به نظر می خورد.

پترول از باکو بوسیله پایپ لاین، به باتوم می‌رود و از آنجا تانکرها مملو می‌گردید و به کشورهای دیگر صادر می‌شود. بعد از ظهر ۲۶ می از باکو بوسیله ریل عازم بندر پهلوی ایران گردیدیم. در کشتی‌های روسی جهت سرویس طعام، عوض مردان، زنان مصروف خدمت بودند، در روسیه معمولاً زنان مانند مردان در همه کار ها مصروف اند مثلاً زنان به حیث نگران و راننده ترامویِ هم انجام وظیفه می‌نمایند، زنان به حیث کارگران عادی در سرکها هم کار می‌کند و مانند کارگران معمولی لباس می‌پوشند.

در این زمان در بازارهای روسیه، وجود بوت به قلت مواجه بود، برای خرید یک جوره بوت از یک دکان، هفته ها بایست انتظار کشید، زیرا وقتی که به دکان ها بوت می رسید، برای آنانی فروخته می‌شد که آنرا فرمایش داده و نامهای خوش را درج کرده اند.

ما در باکو، هیچ فردی را که کلاه شپو به سر داشته باشد به چشم ندیدیم، همه مردم کلاه معمولی به سردارند، ما جمال بک سکرتر قونسلگری ترکیه را از کلاه شپواش شناختیم، زیرا او یگانه شخصی بود که در ایستگاه ریل، کلاه شپو به سر داشت.

رسیدن به ایران:

ما بامداد ۲۷ می در بند پهلوی پیاده شدیم و شکر خدا را بجا آوردیم که مع‌الخیر از سرزمین روسیه، بیرون شده با حفاظت تمام پُسته سیاسی را نیز با خود آورده‌ایم.

از بندر پهلوی موتری رابه کرایه گرفتیم و ساعت ۳۰ : ۱۰ صبح حرکت کردیم و ساعت ۳۰ : ۷ شام به قزوین رسیدیم. ما در راه از پهلوی جنگلات سرسبز و از فراز کوه های بلند عبور کردیم. منظره دلکشی بود. اما راه خلوت و تنگ بود و رفت و آمد مردم هم اندک.

روز دیگر مایک موتر خوبتر را به کرایه گرفتیم و ساعت یازده قبل از ظهر قزوین راترک گفتیم و ساعت ۳۰ : ۷ شام به تهران رسیدیم. بندر

پهلوی از تهران در حدود سه صد مایل فاصله دارد. سرک میان قزوین و تهران در این هنگام ترمیم طلب بود. از همینرو ما در موتر، به تکـلیف شدیم و در نیمه راه دو بار تایر موتر ما پنچر گردید.

بارسیدن در تهران پُسته سیاسی را به سفارت ترکیه تحویل دادیـم و عازم هوتل فردوسی گردیدیم، هوتل فردوسی هوتل زیـبا و عـالیشانی است و گفته می شود که ملکیت رضاشاه پهلوی است. در هوتل فردوسی کپتان جلال بیک آتشه نظامی و داکترنیازی بیک داکتر سفارت ترکیه که همصنف و دوست برادر همسرم بود، به دیدن ما آمدند. هوتل فردوسی در همین ایام زیر ترمیم بود، از همینرو ما در آنجا زیاد راحت نبودیم، بناء روز دیگر (۲۹ می) به هوتل «ایران تور» رهسپار گردیدیم.

در تهران عمارات بزرگی نظیر بانک ملی و پارلمان به چشم می‌خورد، در سفر قزوین و تهران وقتی که داخل شهرها شدیم و از تهران به مشهد رفتیم ،عمارات زیادی را مشاهده کردیم که به زیبایی شهرها می‌افـزود سرکهاخوب و پاک بودند. اما در اینزمان از کانالیزسیون خـبری نـبود، آبهای ناپاک از نل ها بیرون می جهید وبرای انتقال آب های نا پاک در زیر زمین توجهی، صورت نگرفته بود و آب به منازل هم از طریق نـل جریان نداشت،اما حالا می شنوم که به کانالیزسیون توجه شده‌است و به هر منزل آب بوسیله نل انتقال می یابد.

هوتل‌ها و رستورانت های تهران درین زمان مثل هوتل‌ها و رستوران‌ها در استانبول، پاک ونظیف نبود. در این زمان بهترین غذا در رستوران بنام «لوکانته» دستیاب می گردید. چلاوکباب ایرانی ، غذای ملی آن کشور شناخته می شود. چلاو در ایران از برنج باریک و با جوش دادن آن در آب ، مهیا می‌گردد، در ایران مانند افغانستان از برنج در روغن پـلاو آمـاده نمی‌شود. در تهران برنج جوش داده را در قابی گذاشته و بالای آن اندک مسکه می‌نهند و قاب کباب نیز در پهلوی آن گذاشته میشود.

ما بتاریخ ۳۱ می ۱۹۳۷ م با کرایه گرفتن یک عراده موتر، به سوی مشهد روانه گردیدیم و با قطع مسافه ۳۵۰ مایل به سبزوار رسیدیم، این

سرک در ایران بسیار عالی بود، علایم ترافیکی بین المللی در آن به چشم می‌خورد. گفته می‌شود که رضاشاه پهلوی شاهنشاه ایران خودش در ساختمان این سرک توجه زیاد مبذول داشت و ازساختمان آن شخصاً نظارت به عمل می‌آورد و آنرا معاینه می‌کرد. اگر سرک مطابق قرار داد اعمار نمی گردید. شاهنشاه قرار دادی (تیکه دار) را به اعدام محکوم می‌کرد.

درشهر سبزوار، در این زمانه کدام هوتل خوبی وجود نداشت، در هوتلی که اقامت می کردیم برای شستشوی دست و روی، دستشوی موجود نبود و نه غذایش صحی بود. داکترنیازی بیک که از ایران اطلاع دقیق و کافی داشت ، قبل ازینکه ما ایران را ترک بگوییم برای ما توشه سفر را مهیا کرده بود. در طول راه سفر به سبزوار و در خود سبزوار از همین غذا استفاده کردیم.

روز دیگر به مشهد رسیدیم، و من به قونسلگری افغانستان رفتم، به اساس معاهده بین افغانستان و ترکیه ، افغانستان در مشهد حافظ منافع اتباع ترکیه بود. تصادفاً قونسل افغانی دوست قدیمی من رازمحمد خان بود، من برای اخذ ویزه پاسپورت خویش را به او سپردم، او بادیدن پاسپورت برایم گفت، در پاسپورت شما ویزای خروجی ایران وجود ندارد. اگر چه شما پاسپورت سیاسی دارید، اما بدون ویزای خروجی نمی‌توانید ایران را ترک بگوئید. مامورین ایران در مشهد صلاحیت صدور ویزه را برای شما ندارند بایست پاسپورت شما به تهران فرستاده شودو تا وقتی که از طرف وزارت خارجه ایران در تهران، برای شما ویزا صادر نگردد، شما در مشهد می‌مانید.

به همین دلیل مامجبور پنج روز را در مشهد سپری کردیم، ما در بهترین هوتل اقامت داشتیم ولی روی آرامش را ندیدیم. بتاریخ ۷ جون ۱۹۳۷ بوسیله موتر به مرز افغانستان رفتیم، این سرک خوب نبود وطی ۱۲۵ مایل این سفر برای ما، به حد آخر تکلیف آفرین بود.

وصول به افغانستان :

بارسیدن به مرز افغانستان به هرات تیلفونی تماس گرفتم و به قوماندان افغانی جنرال عبدالاحد که فارغ التحصیل اکادمی نظامی استانبول بود و از سفر من اطلاع داشت از رسیدن خود اطلاع دادم. او ما را در خانه اش به حیث مهمان پذیرایی کرد و در احترام و عزت ما خوب کوشید، روز دیگر قوماندان ما را به سیاحت شهر برد. شهر هرات ،شهر باستانی و تاریخی است اما در این زمان در آن نه کدام عمارت بزرگی بود و نه هوتل خوب و نه آثار ترقی و پیشرفت به چشم می‌خورد. یکی از ویژه گی های این شهر این بود که در خانه های بزرگ ،حوض آب بنایافته بود که آب باران در آن جمع می‌گردید، و آن مقدار آب که در خانه ضرورت می شد از همین حوض ها استفاده می کردند. از همینرو توجه به نظافت و پاکی دشواربود. گفته می‌شود که در موسم گرم،ا مدت چهل روز از طرف شام ، باد شدیدی در هرات می‌وزد و اگر همین وزش باد نباشد، آب به حدی بدبو می گردد که استعمال آن برای انسان، ناممکن می شود.

بامداد ۱۵ جون ۱۹۳۷ م به سواری موتر، هرات را ترک گفتیم ، زیرا گرمی بسیار شدید بود وبعد از ظهر هم سفر کردن دشوار. ما شب را در فراه، به سر بردیم حاکم فراه با ما همکاری فروان نمود و مهمان نوازی کرد. ما دریافتیم که قوماندان هرات در این مورد بوسیله تیلفون او را دستور داده است.

روز دیگر قبل از سفر از فراه، به مسؤولین دلارام تیلفونی خبر دادیم تا برای ما طعام چاشت را آماده کنند ما در این منطقه غذا را با بسیار احتیاط صرف می کردیم. زیرا بخاطر استفاده از آب غیرصحی، بیم بیماری ملاریا و تب می رفت. از همینرو آب آشامیدنی را قبلاً در چاینکی جوش داده سپس آن را در صراحی گلی می اندختیم و آنرا در هوای آزاد می گذاشتیم تا سرد شود برای ما در دلارام مرغ پلاو آماده شده بود، اما نتوانستیم آنرا نوش جان کنیم. زیرا گوشت مرغ نرم نشده بود.و بخاطر دود چوب، پلاو هم دود آگین شده بود. بناء ما باز هم از همان توشه راه خود استفاده کردیم که داکتر نیازی بیک برای ما، در تهران آماده کرده بود.

بتاریخ ۱۲ جون ۱۹۳۷ م به گرشک رسیدیم ، همسرم بخاطر صرف اندک غذا بی حد ناتوان شده بود و شدت گرمی ماه جون در دشت «بکوا» او را به حدی بی تاب ساخته بود که از موتر به مشکل خود را به اتاق خواب رساند و در آنجا بیهوش افتاد. بعد از مدتی به هوش آمد. افسوس که غذای اینجا هم مثل غذای دلارام ، خراب بود. ما نان خشکی که از تهران آورده بودیم آنرا در چای نرم و صرف کردیم.

همسرم در کشور خود در تمام عمر همچو گرمی را ندیده بود، همچنان به همچو گرسنگی و بی سروسامانی در تمام عمر مواجه نشده بود، اما باوجود اینهمه دشواری روز دیگر آماده سفر شد و ما به قندهار رسیدیم. در قندهار در هوتل فرود آمدیم، من در قندهار به ملاقات والی قندهار سردار محمدداود خان رفتم ، سردار محمد داودخان(۱) پسر سردار محمد عزیز خان برادر بزرگ اعلیحضرت محمدنادر شاه بود. (داود خان بعدها در افغانستان به حیث وزیر دفاع و سپس به حیث صدراعظم مقرر گردید، و به اساس پالیسی خارجی اش ، روابط سیاسی پاکستان و افغانستان تیره گردید - مؤلف)

داود خان شخص مغروری بود و من او را از همان دورانی که خردسال بود می شناختم، زیرا من ازسال ۱۹۱۵ - ۱۹۲۲ م در افغانستان اقامت داشتم.

شهر قندهار در این وقت همان حالت قدیمی خود را داشت تنها دو

- سردار محمد داود خان پسر سردار محمد عزیز خان که در سال ۱۲۹۰ هش در کابل تولد یافت تعلیمات ابتدائیه را در لیسهٔ حبیبیه، و متوسطه را در فرانسه سپری کرد، در سال ۱۹۲۹ م به کابل عودت نمود و در وزارت خارجه مؤظف گردید، در سال ۱۳۱۰ هش شامل تعلیمگاه پیاده شد، در عقرب سال ۱۳۱۱ هش به رتبهٔ فرقه مشر ثانی تقرر حاصل کرد، او در سال ۱۳۲۵ه ش بحیث وزیر حربیه، در سال (۱۳۲۶) ه ش وزیر مختار و نمایندهٔ فوق العادهٔ افغانستان در (پاریس و بروکسل)، در عقرب همانسال مجدداً، وزارت حربیه را تا سال ۱۳۳۰ ه ش بعهده داشت در سال ۱۳۳۲ش از طرف شاه به حیث صدراعظم تعیین و مامور به تشکیل کابینه گردید و مدت ده سال در این پُست ایفای وظیفه کرد، سپس ده سال دیگر خانه نشین بود و در ۲۶ سرطان ۱۳۵۲ش (۱۷ جولای ۱۹۷۳) میلادی طی کودتایی جمهوریت را در افغانستان اعلان نمود و سرانجام در ۸ ثور ۱۳۵۷ ش از طرف کودتاچیان حزب دموکراتیک خلق - که یک روز قبل(پنجشنبه ۷ثور ۱۳۵۷ش) طی کودتای خونینی در کابل سلطه یافته بودند - به شهادت رسید. مترجم

تعمیر دو منزله به چشم می خورد، ما دو روز را در قندهار سپری کردیم و سپس به تاریخ ۱۵ جون ۱۹۳۲ روانه غزنی گردیدیم، سرک میان قندهار و غزنی در این زمان، وضع خوبی نداشت ، اما سرک میان هرات و قندهار خوب بود.

شهر غزنی که پایتخت سلطنت سلطان محمود غـزنوی بـود در یک زمان مرکز علم و هنر به حساب می آمد. اما حالا شهر کوچکی از آن باقی مانده بود که نه کاخهای سلطنتی داشت و نه کدام آثار تاریخی مشهور. در این شهر تنها مناره مسجدی توجه را به خود جلب می‌کرد، این مـنار از پارچه های چوب ساخته شده و یا وجود یک هزار سال در زیر بـرف و باران و سیلاب ها به همان حالت کهن خود باقی بود. من در شگفت شدم که چگونه این منار تاکنون باقی مانده است در حالی که عمارات دیگر و کاخهای گذشته به اساس جنگ های مسلمانان، همه به خاک یکسان شده بود.

وصول به کابل:

بتاریخ ۱۶ جون ۱۹۳۷ م به کابل رسیدیم ، دوستان ترکی ما ، با دیدن همسرم از ضعف و ناتوانی او یادآور شدند، زیرا مشقات راه او را ضعیف و لاغر ساخته بود، اما بزودی بهبود یافت و نیرو گرفت.

در کابل دریافتم که هیأت نظامی ترکیه ، که قبل از سفر به چکوسلواکیا منظوری آمدنشان را بابسیار دشواری از نزد سردار محمد هـاشم خـان صدراعظم و سردار شاه محمود خان وزیر حربیه گرفته بودم، بـه کـابل مواصلت ورزیده اند، از جمله این هیأت برای تدریس مضامین مکـتب حربیه برای هر مضمون یک افسر بطور آموزگار مقرر شده بود.

قبل ازینکه من به کابل برسم ، توپهای جدید ساخت چکوسلواکیا به کابل رسیده بود. من در آخرین هفته ماه جون، توپ‌ها و سامان مربوط به آن را با ترتیب و تنظیم و نسق در داخل خیمه ها چیدم، تا وزیر حربیه و همکارانش بتواند آنرا به خوبی معاینه نمایند. پس ازین آماده گی از وزیر صاحب تقاضا کردم تا تـوپهارا مـعاینه نـمایند. وزیـر صـاحب گـفت :

اعلیحضرت محمد ظاهر شاه پادشاه افغانستان شخصاً به دیدن این وسایل تشریف خواهند آورد.

اعلیحضرت و وزیر حربیه با دیدن توپهاو وسایل جنگی نهایت خرسند گردیدند.

انداخت توپها:

یک هفته بعد برای انداخت توپهای کوهی ، تاریخ تعیین گـردید، در میدان انداخت محمد هاشم خان صدراعظم افغانستان، سردار شاه محمود خان وزیر حربیه، وزرای کابینه ، کارمندان عالیرتبه وزارت حربیه و همه اعضای هیأت نظامی ترکیه حـاضر بـودند، مـن مـستری‌ای را کـه از چکوسلواکیا جهت ترتیب پرزه‌های توپ آمده بود، وظیفه دادم تا توپهارا آماده انداخت نماید و چند تن از شاگردان خویش را با وی در محل ترصد مؤظف ساختم.

جایی که گلوله توپ فرود می آمد، وزیر حربیه خودش چـند تـن را گماشته بود، هدف از توپها دور بود و به نظر نمی آمد ، زیرا توپهادر عقب یک کوه پنهان بودند. با بهره برداری از دایره‌نشان و مطابق اصول فـن توپچی ، من انداخت را شروع کردم، توپهابه صورت درست کار دادند و گلوله ها بر هدف اصابت کرد، وزیر حربیه و هـمه حـاضران خـوشنود گردیدند.

پس ازین تجربه، من برای دو ماه قواعد استعمال ایـن تـوپهارا بـه شاگردان مکتب حربیه ، و افسران افغانی و آن عده افسـران کـه هـنوز فارغ‌التحصیل نشده بودند، باتدویر دو کورس ، به تدریس آغـاز کـردم ،واصول آنرا برایشان آموختم.

آمدن برادرم محمود حسن و چودری عبدالحق به کابل:

من از آمدن دوباره خود به افغانستان بهره بردم و بـه بـرادر بـزرگم میامحمود حسن نامه نوشتم تا به دیدن من به کابل بیاید، مااز یکدیگر در حدود ۲۳ سال جدا بودیم و دیدار او آرزوی قلبی من بود. زیارت پدر بعد از ترک هندوستان در این دنیا نصیب من نگردید زیرا از شـدت انـدوه

جدایی من در سال ۱۹۲۰ م داعی اجل را لبیک گفت. از همین رو دیدار برادرم که به او مقام پدر را قایل بودم، تمنای قلبی من بود. او همراه با پسر مامایم چودری عبدالحق که او را چون برادر کوچک دوست داشتم، هفته اول ۱۹۳۷ م به کابل آمدند ، من و همسرم در فاصله دوازده مایلی کابل به خیر مقدم آنها برآمدیم و بعد از دیدار، خدای جامع المفارقین راسپاس گفتیم که در زندگی دنیا ما رابه دیدار همدیگر نایل ساخت ، برادرم پس از اقامت ۲۰ روز در کابل بار دیگر به وطن عودت کرد. این جدایی برای ما بسیار گران تمام شد، زیرا من دیگر گمان نداشتم تا بار دیگر او را ببینم ،من از ترس انگریزها نمی توانستم داخل هندوستان گردم و او نمی‌توانست راه های دشوار را طی کند و به ترکیه بیاید.

نقض قرارداد و عودت به ترکیه :

آینده درخشان زندگی نظامی من به این امر گره خورده بود که من هر چه زودتر به ترکیه بروم و با شامل شدن در اکادمی عالی نظامی ترکیه ، سوی ترقی گام بردارم. در این وقت مطابق اصول اکادمی نظامی ترکیه بایست برای شمول در اکادمی عالی نظامی،افسر به درجه کپتان پا می‌گذاشت، در حالی که من در این حال لمری بریدمن بودم و برای رسیدن به رتبه کپتان حداقل بایست مدت یکسال قومانداني دسته توپچی را به عهده می گرفتم. برای قومانداني بایست نمرات خوب می‌گرفتم و بعدا کپتان شدم ، کامیاب شدن در امتحان اکادمی عالی نظامی شرط بود. بعد از آن مدت درس هم در اکادمی سه سال بود. مطابق اصول اردوی ترکیه برای کسانی که از اکادمی عالی نظامی فارغ می‌شدند برای شان سه سال قدم منظور می گردید، به این ترتیب کسی که از اکادمی عالی نظامی فارغ التحصیل می گردید سه سال از هم صنفان قبلی‌اش در رتبه نظامی سبقت می جست.خواندن در اکادمی عالی نظامی و اخذ دپلوم از آن، برای من از چند لحاظ ضروری بود.

اول اینکه من می خواستم در آینده به هندوستان بروم و در جنگ آزادی به حیث یک فرمانده اشتراک ورزم و یگانه راه هم شمول در

اکادمی عالی نظامی بود.که افسر می توانست در آن به تحصیلات عالی بپردازد.

دوم اینکه چون عمر من نیز از هم صنفانم سیزده چهارده سال زیادتر بود و من بایست قبل ازینکه ۴۶ ساله شوم برتبه جگرنی قدم گذارم ورنه به اساس قانون ترکیه در ۴۶ سالگی از اردو باز نشسته می شدم. بخاطر نجات ازین بازنشستگی یا تقاعد جبری بایست هر چه زودتر شامل اکادمی عالی نظامی می‌شدم و از آن دپلوم را بدست می‌آوردم و بدین ترتیب سه سال قدم را کمایی می‌کردم.

از همینرو تصمیم گرفتم هر چه زودتر به ترکیه بروم و تصمیم خود را به وزارت جنگ افغانستان ابلاغ کردم. اما طوری که بعداً می نگارم شمول در اکادمی عالی نظامی و اخذ دپلوم از آن در نصیب من نبودم.وقتی سردار شاه محمود خان وزیر حربیه ازین تصمیم من اطلاع یافت مرا به نزد خود فراخواند و از رفتن به ترکیه باز داشت و گفت : رفتن به ترکیه و کپتان شدن با شهادتنامه گرفتن از اکادمی عالی نظامی آنقدر بهره مادی برای تو ندارد،طوری که اقامت در افغانستان دارد. هرقدر در افغانستان بیشتر مانی، به همان اندازه معاش بیشتر بدست خواهی آورد.

نایل شدن به مدال ستور :

اما من بر تصمیم خود پافشاری کردم ، از همینرو ایشان خدمات مرابه اعلیحضرت محمد ظاهرشاه، یاد آور شدند و از ایشان تقاضا کردند تابرای من مدال ستاره داده شود که چنان شد و من جهت دست یافتن به مدال ستور نزد پادشاه افغانستان باریاب گردیدم و شاه خودش مدال ستور را بر گردن من آویخت.

اعلیحضرت محمدظاهر شاه از من خواهش کردند تا دوسال دیگر هم در افغانستان بمانم ، اما من باز هم معذرت خویش را برای ایشان بیان کردم و یادآور شدم که برای ساختن آینده نظامی خویش ،رفتن به ترکیه و آموزش در اکادمی عالی نظامی ضرورت است. بناء اعلیحضرت روز ۲۶ سپتمبر ۱۹۳۷ مرا برفتن اجازه داد و روز دیگر مدال ستور همراه بافرمان

شاهی بدست من افتاد که متن فارسی تقدیر نامه چنین بود :

المتوکل علی الله

محمد ظاهر

بفضل الهی پادشاه افغانستان

بتقدیر از خدمات صادقانه و مساعی که از «عزتمند ظفر حسن خان »سر معلم توپچی مکتب حربیه به مشاهده رسیده، مشار الیه را باعطای نشان ذیشان «استور درجه سوم »قرین افتخار فرموده و فرمان هذا که مصدق خدمات و امتیاز نامبرده بـه نشـان مـوصوف است از حـضور اعلیحضرت پادشاهی ما برایش اعطا واحسان شد.

به تاریخ ۵ میزان ۱۳۱۶ هجری شمی (مطابق ۲۸ سپتمبر ۱۹۳۷م) امضا شد.

امضای شاهانه «محمد ظاهرشاه»

سردار شاه محمود خان بخاطر تقدیر از خدمات من سفر خرج عودت همسرم را نیز پرداخت در حالی که در متن قرار داد در این مورد مادهای وجود نداشت، سردار محمد هاشم خان صدراعظم افغانستان مرا همراه با همسرم جهت طعام شب ،در قصر زین العماره دعوت کردو هنگام وداع دو تخته قالیچه ساخت مرو و دو پوست قردقل جـهت گـذاشـتن در یـخن بالاپوش، به همسرم تحفه داد.

همسرم جهت وداع با ملکه اعلیحضرت محمدنادر شاه مرحوم و ملکه حمیرا همسر اعلیحضرت محمد ظاهر شاه و همسر وزیر حربیه به قـصر شاهی رفت.

وزارت حربیه افغانستان طی نامه ای از خدمات من اظهار خوشنودی نمود و این نامه بوسیله سفیر افغانستان درترکیه به وزارت جنگ ترکیه گسیل گردید. دراین نامه از خدمات من ستایش زیادی به عمل آمده بود، از طرف سفارت ترکیه مقیم کابل به زبان ترکی ترجمه شده و متن نامه وزارت حربیه با ترجمه ترکی آن به وزارت جنگ ترکیه ارسال گـردید، کاپی آنرا سفارت ترکیه به من سپرد که ترجمه آن ذیلاً درج می گردد.

نامه شماره ۱۸۳ مورخ میزان ۱۳۱۶ هس مطابق به ۲۸ سپتمبر ۱۹۳۷ م وزارت حربیه افغانستان.

به وزارت جنگ جمهوری ترکیه!

از جمله افسران نظامی جمهوری ترکیه، تورن ظفر حسن بیک که بتاریخ ۴ نوامبر ۱۹۳۳ م طی یک قرارداد نظامی جهت خدمت مامور شده بود به کابل مواصلت ورزید و درمکتب حربیه کابل به حیث سر معلم توپچی مقرر گردید.

ظفر حسن بیک در مکتب حربیه ما طی چند سال با زحمت فراوان انجام خدمت نمود و به تربیه کدرهای توپچی در زمین هموار و کوه‌ها اصول توپچی را به سپاهیان آموخت. لیاقت و تلاش خود را به اثبات رساند.

وقتی که حکومت ما تصمیم گرفت تا توپهای جدیدی را خریداری کند ظفر حسن بیک را برای معاینه توپها در رأس کمیته ای به چکوسلواکیا اعزام داشت. موصوف وظیفه‌اش را طبق مرام ما انجام داد، او از چکوسلواکیا به کابل آمد و برای توپهای جدید، تعلیم‌نامه، تعریف نامه و جدول‌های انداخت را آماده کرد و به چاپ رساند پروگرام قواعد توپچی را نیز آماده ساخت. افسران توپچی و دیگر افسران را آموزش داد و از نگاه عملی و نظری فن انداخت را به آنها آموخت.

قرارداد ما اینک با او پایان یافته است، ما بخاطر خدمت نیکوی او از کشور دوست وبرادر جمهوریت ترکیه و وزارت جنگ آن کشور، اظهار امتنان می‌کنیم و کامیابی سر معلم موصوف را با ترقی و پیشرفت روز افزون جمهوری ترکیه از اعماق دل خواهان هستیم.

شاه محمود خان وزیر حربیه افغانستان.

حرکت از کابل به سوی ترکیه از طریق روسیه:

در سفری که از راه ایران به افغانستان داشتیم به تکالیف و دشواری های زیادی رو برو شدیم، از همینرو تصمیم گرفتیم تا بوسیله هوا پیماکه طور منظم هفته یک بار از کابل به تاشکند پرواز دارد به آنجا برویم و

سپس به وسیله ریل رهسپار روسیه گردیم، از همینرو ما در مورد با سفارتخانه روسیه در کابل صحبت کردیم. سفارت روسیه وعده سپرد که در هفته آینده شما بوسیله هواپیما به تاشکند انتقال داده خواهید شد. سفارت روسیه برای ما ویزای ترانزیت مسکو و اودیسه را جهت رهسپار شدن به ترکیه نیز صادر کرد. اما وقتی که افسران سفارتخانه روسیه دریافتند که من یک افسر ترکی هستم، از فرستادن من و همسرم ذریعه هواپیما اجتناب ورزیدند و گفتند: حالا موسم سرما شروع شده است ،بعد از این هیچ هواپیمای روسی به کابل نمی‌آید. بناء ما مجبور شدیم تا بوسیله موتر حرکت کنیم. از کابل رهسپار استالف و از آنجا از راه ایبک و مزار شریف داخل مرز روسیه گردیدیم. ما همراه با دوستان ترک ، افغان و هندوستانی خویش خداحافظی کردیم. آنها تا فاصله دور به مشایعت ما آمده بودند.

حرکت از کابل:

ما به تاریخ دوم اکتوبر ۱۹۳۷ م کابل را ترک گفتیم و نماز شام به «آب میخ زرین » رسیدیم ، راه بسیار خراب بود اما در این منطقه هوتل خوبی اعمار شده بود که آرامش در آن، همه تکالیف سفر را دور می‌کرد. در هوتل جز ما مسافر دیگری نبود، از همینرو صاحبان هوتل برای ما طعامی مهیا نکردند. چون در سفر قبلی هرات و قندهار، بخاطر غیر بهداشتی بودن غذا با مشکلاتی بر خورده بودیم، از همینرو همسرم با خویش یک مقدار مکرونی ایتالیایی را که به زودی پخته می شود با خود گرفته بود مااز همین غذا، استفاده کردیم.

شب‌هنگام با سردار محمد هاشم خان صدراعظم افغانستان، تیلفونی صحبت و با عرض سپاس و شکران برای آخرین بار، با او خداحافظی کردم.

روز دیگر که از حرکت ما از دوآب میخ زرین مدتی سپری نشده بود مشاهده کردیم که هواپیمای روسی از تاشکند از فضای سرِ ما ،جهت نشست در کابل، عبور کرد و ما دانستیم که سفارت روسیه قصداً نخواست

ما بوسیله هواپیما سفر کنیم و در تقدیر ما تحمل مشقات سفر از راه خشکه نوشته شده بود ،از دو آب میخ زرین به سوی هندوکش رهسپار شدیم ، این راه نهایت خراب بود . یکطرف کوه های سر بفلک کشیده و در طرف دیگر وادی عمیق، خدا ناخواسته اگر موتر درکدام گولایی عوارض پیدا می کرد، سقوط در آن وادی عمیق حتمی بود. زیرا راه نهایت خراب و گولایی های زیادی داشت ، ما بعد از ظهر به روستایی رسیدیم بعداً به حرکت ادامه دادیم، در نیمه راه دریور متوجه شد که بستره اش که در عقب موتر بسته شده بود ، افتاده است ، ما را گذاشته، با موتر خویش عقب بستره اش روان شد، گرمی بسیار شدید بود و آفتاب با شدت می تابید ودرختی هم در نزدیکی ها وجود نداشت تا از سایه اش بهره می بردیم از همینرو مادر پائین سرک در کنار جویباری فرود آمدیم تا سردی آب از شدت گرمی بکاهد. اما از این کار هم به ما تسکینی روی نداد، گرمی زیاد همسرم را دلید، کرد ما متوجه بتهای شدیم که اندک سایه داشت خود را به زیر آن رسانده، نشستیم.

از خوشقسمتی ما راننده زودتر آمد، زیرا او بستره اش را از کنار سرک یافته بود، ساعت چهار عصر به ایبک رسیدیم ، در آنجا یک هوتل خوب موجودبود، اما غذایی آماده نداشت، باز هم ما مجبور شدیم با صرف مکرونی، رفع گرسنگی نمائیم.

بعد از ظهر چهارم اکتوبر ۱۹۳۷ م به مزار شریف رسیدیم ، من قبل از حرکت جانب مزار شریف بوسیله تیلفون از ایبک ،والی مزار شریف را از حرکت خویش اطلاع داده بودم از همین‌رو او در هوتلی برای ما غذا را آماده ساخته بود. مزارشریف، جزء ترکستان افغانی است و طبق روایات مردم ، این شهر، مدفن حضرت علی خوانده می‌شد و مزار او زیارتگاه مردم است ،ما بعد از صرف نهار به زیارت روضه شریف رفتیم، نزدیک شام، والی و فرمانده نظامی به دیدن ما آمدند، نان شب را همراه والی صرف کردیم.

بامداد روز دیگر مزار شریف را ترک گفتیم سرک تقریباً وجود نداشت ،

دو ساعت بعد به یک پاسگاه نظامی رسیدیم ، بعد از آن ریگستان وتپه های خاکی شروع می شود که برای موتر، حرکت مشکل است، والی بادرک این مشکل ،برای ما گادی که دو اسپ آن را می کشید در اختیار ما قرار داد وبرای حمل وسایل ما یابویی را مقرر کرد و دو نفر سپاهی را به محافظت ما گماشت و توصیه کرد به هر پاسگاهی که می رسیم، بوسیله تیلفون از سفر بعدی، او را خبر دهیم.

ما برگادی سوار شدیم و سامان خویش را بر یابو بار کردیم. در راه ریگستان. نام و نشانی از سرک وجود نداشت زیرا شدت وزش باد ،ریگ و خاک را به هر طرف بلند کرده بود و تپه های ریگ و خاک تشکیل می‌داد. از شدت گرمی و گرد و خاک، اسپها در عرق غرق بودند. سرانجام ما به جای رسیدیم که گادی حرکت کرده نمی‌توانست. ما از گادی فرود آمدیم و پیاده به سفر ادامه دادیم. برای همسرم نزدیکی های ساعت یازده ظهر، سیر در ریگستان داغ، بسیار مشکل بود ، زیرا برای زنی که در تمام عمر در شهر های آرام زندگی کرده است. رویارویی با همچو مشکلات بسیار دشوار بود. اما با وجود آن، او همت را از دست نداد. سیر پیاده در تپه های خاکی و ریگی حادثه ای بود که آنرا تنها در فلم های سینمایی دیده بود . مابعداز طی مسافه طولانی و تحمل دشواری های فراوان، به زمین هموار رسیدیم ، گادی ما با طی راه های دشوار گزار ریگی، به ما رسید. سپس من و همسرم بر گادی سوار شدیم و به پاسگاهی رسیدیم که درکنار رود آمو قرار دارد. این پاسگاه، آخرین نقطه مرزی، عبارت از چند خیمه و اتاقهای آباد شده از گِل بود. فرماندد نظامی پاسگاه ، سپاهیانش را تنظیم نمود و برای من سلام و احترم نظامی را ادا کردند. مامورین وافسران حکومت افغانستان، اگر چه در طول راه برای آرامی من تلاش فراوان کردند، اما این سلام نظامی، به من افتخار بیشتری بخشید و همسرم با دیدن این احترام وعزت از چشمانش اشک خوشی، جاری شد من هیچگاه و هرگز این مهربانی های حکومت افغانستان را فراموش نخواهم کرد.

ما طعام چاشت را همراه با افسران افغانی، صرف کردیم و سپس سوار گادی شدیم و یک ساعت بعد به کنار رود آمو رسیدیم پس از معاینه گمرگ افغان از افسر افغانی سپاسگزاری نمودیم، با او خداحافظی کردیم وسوار کشتی روسی شدیم.

ورود به روسیه:

ما بوسیله یک کشتی، بعد از پانزده دقیقه از دریای آمو عبور نمودیم، نزدیکی های دوی بعد از ظهر به پته کیسر یعنی ترمذ رسیدیم، با ورود به ترمذ، دشواری های سفر ما آغاز گردید. چون تعداد مسافرانی که ازافغانستان، به روسیه می روند بسیار اندک است، از همینرو افسر صدور ویزه دردفترش موجود نبود، به او اطلاع داده شد که دو نفر مسافر ازافغانستان آمده اند، او بعد از مدتی به کشتی بالا شد، بعد از مشاهده پاسپورت‌ها، به ما اجازه داد از کشتی به ساحل فرود آئیم.از ساحل تا دفتر صدور ویزه، وسیله ای برای انتقال وسایل ما موجود نبود. ما در زیر آفتاب سوزان، انتظار کشیدیم تا شاید کدام موتر لاری پیدا شود و ما را به دفتر صدور ویزه برساند. تصادفاً یک افسر عالیرتبه روسی، گذرش به همین راه افتاد با مشاهده ما، موترش را توقف داد و ما را به دفتر ویزه رساند. در اینجا، ما بایست به دفتر گمرگ که نزدیک شهر بود می رفتیم ،در اینجا هم وسیله بار برداری میسر نبود. افسر صدور ویزه به شهر تیلفون کرد، اما بازهم موتری پیدا نشد، بعد از نیم ساعت انتظار، مشاهده کردیم که یک عراده موتر لاری که در آن تعدادی از کارگران سوار بودند، عازم شهر می‌باشد. افسر، آن لاری را توقف داد و ما را بوسیله آن، به شهر اعزام داشت. من به افسر گفتم تا همسرم را اجازه دهد که در پهلوی دریور بنشیند، اما دریور حرف او را نپذیرفت، ناچار همراه با همسرم درمیان کارگران سوار لاری شدیم و راه را ایستاده طی کردیم ،حرکات لاری ما را به تکلیف ساخته بود.سرانجام با مشکلات زیاد، خود را به دفتر گمرک رساندیم.

در دفتر گمرک وسایل ما را کشودند و با در هم وبرهم کردن آن به

بازرسی پرداختند که من در تمام عمر، همچو وضعی را مشاهده نکـرده بودم. هر لباس را جدا جدا بازرسی میکردند به حدی که قـطی بـزرگ سگرت را که در آن ده قطی کوچک است ، همه را بـاز کـرده بـازرسی کردند. سرانجام نوبت به نوتهای کاغذی انگیسی رسید که من ازمعاش کابل خود جمع نموده بودم ، مامورین گمرگ برای اینکه اصلی بودن یا جعلی بودن آنرا معلوم نمایند، کتابی را آوردندکه در آن نوتهای کاغذی سراسر جهان به چاپ رسیده بود، آنهانوتهای دست داشته مـا را بـا آن تصویرها، مقابله و مقایسه کردند. با پایان این معاینه، نماز شام فرا رسید.

به گمان من هدف افسر ازین همه بازرسی دقیق و پراگـنده سـاختن لباسها این بود تاکدام پمفلت یاکتابی بر ضد حکومت روسیه طور پنهانی داخل نشود و یا اعلامیه ای بر ضد نظام کمونیستی آن حکومت نباشد.

ازین وضع در هم و بر هم، آنقدر دلتـنگ گـردیدم کـه ازسـرسامی فراموش کردم ،طلاهای همسرم رابا ساعت طلایی وسایر زیـوراتش بـه گمرک نشان داده و درج پاسپورت نمایم. از همینرو طوری که بعد ها ذکر خواهم کرد، ما نتوانستم این همه زیور را با خود از روسیه بیرون نمائیم.

بعد از ضیاع این همه مدت در دفتر گمرک، وقتی که ما به شهر رسیدیم دریافتیم ریل به ساعت ۶ شام عازم تاشکند شده است ، برای انتظار ریل آینده که ساعت سه بامداد حرکت می کرد برای ما کدام محل آرامده و مطمئن پیدا نشد ، اما از حسن اتفاق، دو نوجوان افغانی که بخاطرکار و باری در پته کیسر سکونت داشتند مارا به اتاق شان که نهایت تاریک بود به استراحت و صرف غذا دعوت کردند ، همسرم بـخاطر سـفر دشـوار بی‌تاب بود و عوض صرف غذا، اندک استراحت را ترجیح داد و به خواب فرو رفت. بعد از مدتی ما آماده سفر به ایستگاه ریـل شـدیم هـر قـدر کوشیدیم وسیله ای برای حمل بار نیافتیم، زیرا در شب هیچ وسـیله‌ای میسر نمی شد. از بخت بلند ما، تصادفاً یک تن ایرانی که کارهای افغانها را سروسامان میداد و یک ونیم سال قبل من او را در چکوسلواکیا دیده بودم به دیدار دو نوجوان افغانی آمد ، او به ماوعده همکاری داد وامـا

بتری موتر او آنقدر ناتوان بود که نمی توانست «انجن» موترش را حرکت دهد. بناء او گفت من می‌روم تا از دوست خود بتری موترش را عاریت گیرم و بعد از نماز خفتن، شما را به ایستگاه ریل می رسانم. آن بنده خدا بعد نماز خفتن آمد وما را به ایستگاه ریل که تقریباً ده مایل، فاصله داشت برد. در اتاق انتظار ریل، زنان و مردان مسافر غالمغال داشتند. و در برابر غرفه تکت فروشی، مسافران جهت اخذ تکت قطار ایستاده بودند آن ایرانی ازنزد ما پول تکت راگرفت و به نزد، یک مسافر روسی که در قطار ایستاده بود، بادادن انعام از او خواست تا برای ما هم تکت بگیرد. اگر آن ایرانی چنین کاری انجام نمی‌داد، تکت گرفتن برای ما دشوار بود، زیرا من نمی توانستم، همسرم را تنها بگذارم و خودم در قطار، به انتظار اخذ تکت ایستاد شوم.

در دراز چوکی های اتاق انتظار جای نشستن موجود نبود ، از کثرت مسافران عده ای در زمین نشسته بودند و بعضی بر زمین دراز کشیده بودند من و همسرم با هم ترکی حرف می زدیم ، چند زن به حرفهای ما گوش فرا میدادند، وقتی که بعضی کلمات ما را فهمیدند ، گفتند شماترک هستید؟(زبان ترکی و لهجه ساکنان ترکستان با هم نزدیک است ، اگر چه زبان ترکی شسته تر است ، باوجود آن ترکها وترکستانی ها با اندک دقت حرفهای یکدیگر را می فهند) مابا عبارات کوتاه و آهسته آهسته گفتیم : ما ترک هستیم و به استانبول می رویم . زنان وقتی که نام استانبول را شنیدند. آنقدر خوشحال شدند که دراز چوکی را خالی کردند و از همسرم خواستند تا در آن بنشیند ما از ایشان سپاسگزاری کردیم. همسرم آهسته آهسته با ایشان، به حرف زدن شروع کرد، من چندین بار قطار انتظار تکت فروشی را نظرکردم تا ببینم که آیا آن مسافر روسی که پول را از دست شهروند ایرانی گرفته بود ،آیا در قطار ایستاده است و یا خیر؟

سبب کثرت مسافران این بود که این مسافران، از راه‌های دور و دراز سفر کرده و عازم خانه های خویش بودند و می‌خواستند در کوپه ای تکت اخذ بدارند که بستره‌های خواب داشته باشد ،زیرا آنها نیز مانند ما، باید

دو شب را در ریل سپری می کردند و در کوپه های ریل هـای روســی، صرف برای چهار تن بسترخواب میسر است .

حرکت به سوی تاشکند:

خدا خدا گفته تکت برای ما میسر گردید ، پس از ما، تنها برای دو تن دیگر تکت پیدا شد ، اگر آن ایرانی مهربان از آشنای روسی اش اخذ تکت را برای ما سروسامان نمیداد ،ما بایست پانزده ساعت دیگر هم در انتظار ریل دیگر حکومتی، به سر می بردیم.

در ریلی که جانب تاشکند روان بودیم، متوجه شدیم که در کوپه ما باز هم دو مرد روسی سوار است ، ما مجبور بودیم دو روز و یک شب را در یک کوپه، با هم به سر بریم ، همسرم ازین وضع ناراحت بود و نتوانست شب لباس خوابش را به تن کند و مجبور به همان لباس روز به خـواب رفت.

به تاریخ ۷ اکتوبر به تاشکند رسیدیم ، اداره جهانگردی کـه بـرای مسافران خارجی، همکاری دارد ما را به یک هوتل رهنمایی کرد، پس از سپری نمودن یک شب، جهت سفر به مسکو به ایستگاه ریل، رفتیم وقتی که خواستم تکت بگیرم، بایست پـاسپورت خـویش را نشـان مـیدادم دریافتم که کارمند دفتر جهانگردی پاسپورت مرا در دفترش فـرامـوش کرده است، بخاطراین اشتباه مجبور یک روز دیگر را هم در تاشکند ،به سر بردیم (بخاطر تاخیر یک روزه برای ما در سفر از مسکو بـه ادیســه دشواری دیگری پیش آمد که بعداً به ذکر آن خواهم پرداخت).

از تاشکند تا مسکو، در کوپه ما دو مرد روسی دیگر سوار شدند، در دوران سفر که چهار روز را دربر گرفت ، من آهسته آهسته سر صحبت را با آنهاباز کردم ، از حرفهای شان دریافتم که یکتن آن انجینیر و دیگرش مستری است، در این سفر چند رویداد، قابل یاد آوری است.

۱ - آن دو تن روسی وقتی که دریشی مرا دیدند گفتند :

تکه دریشی شما ساخت کجاست ؟ من پاسخ دادم این تکـه سـاخت ترکیه است و از پشم ساخته شده و قیمت آن چهار پوند است.

آن روسی که انجنیر بود گفت :

حرف شما مرا به تعجب وا میدارد ، زیرا ماشین های آن فابریکه را ترکیه، از روسیه خریده است و در آن کارخانه ها انجنیران روسی کار می کنند ، در صورتی که ما نمی‌توانیم چنین تکه را در روسیه بسازیم ، ترکیه آن را چگونه می سازد و به این قیمت ارزان، به فروش می رساند؟ خلاصه او به حرف من باورش نیامد که تکه دریشی ام را که مورد پسند او افتاده بود، ساخت ترکیه و اینقدر ارزان باشد.

۲ - رویداد دومی اش چنین است ، وقتی که ما از کابل حرکت می کردیم یکتن از دوستان، یک قطی سگرت ترکی را که صد عدد سگرت داشت ، طور تحفه برای من داد، فلتر آن سگرت ها ازکاغذ دارای رنگهای گوناگون ساخته شده بود که سگرت را بسیار خوشنما، نشان میداد و قطی آن هم جلا دار بود .

هم‌سفران روسی من از دیدن آن آب در دهنشان به حرکت افتاد ، مگر من نمی خواستم، برایشان از آن سگرت ها تعارف کنم ، زیرا ترسیدم اگر به آنها سگرت تعارف نمایم ،ایشان خیال نه نمایند که من می خواهم بر ضد سگرتهای روسی در دلهای ایشان ایجاد شک کنم ، همچو خیالی، در روسیه آنروزی، دور از انتظار نبود. زیرا سگرت های ساخت روسیه ،از تنباکوی بسیار خراب تهیه می گردد و اندازه آن هم کوتاه‌تر است و در آخر آن نل گونه‌ای نصب شده است که کار فلتر را میدهد ، اما به اساس اصرار همسرم، برای هر کدام یک یک عدد سگرت تحفه دادم آنها آنقدر خرسند گردیدند که تصمیم گرفتند آن سگرت ها را بعْد از صرف نهار بنوشند(بکشند) ودر راه، از دروازه ریل، دست خود را در حالی که در آن سگرت بود بیرون می‌کردند.(به اصطلاح وطنی تیم می‌دادند - مترجم).

ایشان از من، قیمت آن سگرت ها را پرسیدند، من گفتم قیمت یک قطی سگرت (صد عدد) برابر است با هفتاد و پنج قرش که مطابق نرخ آنروز، برابر با دو شلنگ بود، ایشان در شگفت شده، حرف مرا باور نکردند، زیرا در روسیه بیست عدد سگرت معمولی که شامل یک قطی

است برابر یک ربل یعنی سه شلنگ می گردید.

یک منظره دلخراش:

در راه سفر به مسکو، ریل ما در ایستگاه کوچکی توقف کرد، ماشاهده کردیم. در خط آهن دیگر، موتر حامل اموال ایستاده است که در اول و آخر آن پروجکتر های بزرگی نصب شده‌است که هر طرف را روشن می کند و سپاهیان مسلح از آن پهره‌داری می کنند ما گمان کردیم که شاید در این موتر مرمی، بارود وسایر وسایل جنگی باشد که سپاهیان با این همه دقت آن را محافظت می نمایند، اما متوجه شدیم که داخل پنجره‌ها صورت های انسانی به نظر می‌آید و از موتر آب به بیرون می‌ریزد، سرانجام دریافتیم که در این موتر عوض مال، انسانها سوار اند ما در آن روز ها در روزنامه خوانده بودیم که در عهد ستالین، حکومت روسیه تصمیم گرفته بود تا زمین های زراعتی رااز دست دهاقین بگیرد و مالکان آن را مجبور ساخته است مثل کارگران فابریکه، در آن دهقانی نمایند. طبق این فیصله دهقانان مالک کشت و پیداوار خویش نبودند و هر چه حاصل بر می‌داشتند آنرا به حکومت تسلیم می نمودند و حکومت در عوض جهت امرار حیات، به ایشان یک مقدار غله میداد، دهقانان زیادی در برابر این فیصله حکومت سرکشی کردند، حکومت آن افراد سرکش را، با بیدردی تمام در موترهای حامل اموال سوار و به علاقه های روسیه اروپایی مثل سایبریا تبعید می‌کرد. و این موتری که در پهلوی ما توقف داشت از جمله همان تبعیدی های بود که از ایالات دور و دراز روسی، به سایبریا انتقال می یافت.

سفر ما تا مسکو به ناراحتی سپری گردید، وضع غذا درست نبود و توجهی به اتاق نان نمی شد، سرمیزی و دستپاک هم تمیز نبودند، وقتی که ریل ما به فاصله نزدیکی های مسکو رسید، رومیزی‌های جدید بر میزها فرش گردیده و برای مسافران، دست‌پاک های جدید و تمیز توزیع شد.

وصول به مسکو:

در نزدیکی های شام ۱۳ اکتوبر، به مسکو رسیدیم و متعاقباً از اداره

جهانگردی خواستیم تا ما را در هوتل متروپول جای بدهد ، اما برای ما گفته شد: برای اقامت شما در مسکو، از طرف سفارت روسیه در کابل چیزی نوشته نشده است. بناء برای شما در هوتل، جای داده نمی‌شود.

ما ازین حرف در شگفت شدیم ،زیرا در تمام دنیا این قانون وجود ندارد که در یک کشور برای اقامت در هر شهر آن ، مسافر ویزای جداگانه بگیرد و در پاسپورتش درج گردد.

برای موظفین اداره جهانگردی، گفتیم برای ما در ریلی که به اودیسه می‌رود تکت بگیرند، ولی ما، دریافتیم که در این شب، در ریلی که به اودیسه می‌رود، جای نیست و دریافت تکت ناممکن است.

ما همچو پریشان‌حالی را در تمام عمر ندیده بودیم ، نه برای ما اجازه است تا در هوتل به سر بریم و نه جهت سفر ما ریلی پیدا می‌شود ما بایست درین بی‌سروسامانی چون آواره گان در کوچه های مسکو سیر میکردیم و ما تصمیم گرفتیم به سفارت ترکیه رفته و از آنها مدد گیریم.

اداره جهانگردی دختری را بنام ترجمان، با ما مؤظف ساخت و موتری که اداره جهانگردی در اختیار ما قرار داده بود سقف آن باز بود و در مسکو برف می بارید، تا رسیدن به سفارتخانه، ما با سردی دست و پنجه نرم میکردیم ،وقتی به سفارتخانه رسیدیم آن را مسدود یافتیم ، ما به مشکل سراغ سکرتر سفارت را یافتیم ، سکرتر کامل الله بیک بود که وقت حرکت به کابل، با او در باتوم، دیدار کرده بودم او همراه ما کارمندی را از سفارت به اداره پولیس فرستاد.

پولیس برای ما اجازه اقامت یک شب را در مسکو صادر کرد ولی شرط گذاشت که فردا ساعت ده صبح، باید در پاسگاه پولیس حاضری بدهیم و به این ترتیب، ما توانستیم یک شب را در هوتل متروپول به سر ببریم.

سکونت در هوتل آرامده بود ، اما بخاطری که روسها، ما را در اول وهله از اقامت در مسکو، منع کرده بودند، چین بر جبین بودیم.

بخاطر این حرکت نامعقول از حکومت روسیه انتقاد نمودیم، اما به یاد

آوردم که در تمام اتاقهای هوتل های مربوط روسیه، اداره جاسوسی آن کشور تلفون هایی را نصب کرده است کـه هـمه حـرفهای مسـافران را می‌شنوند. از همینرو من با همسرم با صدای خفیه به انتقاد و غـیبت از روسیه پرداختیم. گفت و شنود ما به گفتگوی گنگ ها مانند بود. ما در مسکو شندیم که یک ژورنالیست رومانیایی و همسرش کـه در مـورد روسیه مقاله می نگاشتند ، باری بر خلاف حکومت روسـیه، مـقاله‌ای نگاشتند از همینرو روسـها، او را با همسرش بازداشت نمودند و به نقطه دوری اعزام داشتند تا او با کسی مکاتبه نموده نتواند. سفارت امریکادر روسیه در تلاش پیدا کردن او افتاد، اما نتیجه‌ای بدست نیاورد، خدا داند که او در زندان به سر می‌برد یا به قتل رسیده است.

همسرم از شنیدن این حادثه اندک حواس باخته گردید، بناء او نذر کرد که اگر خداوند ما را سالم از روسیه بیرون کند، او بارسیدن به ترکیه هفت گوسفند را قربانی خواهد کرد.

من روز دیگر همراه با کارمند اداره جهانگردی، به پاسگاه پولیس رفتم و حاضری دادم، اما برایم گفته شد، شب تکت ریل را خریداری و مسکو را ترک کن، من وقتی که از پاسگاه پولیس به هوتل آمدم، همسرم برایم گفت جگرن شمسی زوبو بیک معاون آتشه نظامی ترکیه در مسکو که خواهرزاده اش دوست همسرم بود ، موتر خود را فرستاده است تا ما نان چاشت رابا او صرف کنیم ، ما جهت صرف نان چاشت به خانه او رفتیم.

همسرم در منزل معاون آتشه نظامی از مشکلات راه شکایت کرد و به غیبت کردن حکومت روسیه پرداخت ،جگرن شمسی او را منع نـمود و گفت : امکان زیاد دارد که در این خانه هم مگروفون های پنهانی نصب شده باشد و پولیس این همه حرفها را بشنود. جگرن شمسی بیک برای ما گفت شاید شما در انتظار کشتی در روسیه زیاد بمانید، بناء من مشـوره می‌دهم که شما از رومانیا بوسیله ریل به استانبول بروید ، اگرشما این پشنهاد مرا بپذیرید من برای شما ویزای رومانیا را می گیرم ، ما پیشنهاد او را پذیرفتیم و بتاریخ ۱۴ اکتوبر ۱۹۳۷ م بعد از ظهر برای ما ویـزای

رومانیا را اخذ کرد. اما حکومت روسیه برای ما اجازت نداد تا از طریق رومانیا عازم ترکیه گردیم و برای ما گفت: برای شما در کابل تنها همین اجازه داده شده است که از طریق ادیسه خاک روسیه را ترک کنید، بناء شما نمی‌توانید از راه دیگری از خاک روسیه خارج شوید، اگر شما چنین می‌خواهید امروز مسکو را ترک بگویید و به ادیسه، بروید از آنجا از مقامات مسکو تقاضا کنید تابرای شما اجازه خروج از روسیه را، از طریق رومانیا دهند.

ورود به ادیسه:

تقاضای اجازه از مسکو آنهم در ادیسه حرف نا معقول بود، زیرا اگر همچو اجازه از مسکو گرفته می شد. ما فعلاً در مسکو هستیم، چرا همچو اجازه برایما داده نمی شود و چرا ما مجبوریم حتماً دشواری سفر به ادیسه رابر خود هموار کنیم، اما کسی نبود به حرفهای ما گوش دهد، نا چار به تاریخ ۱۴ اکتوبر عازم ادیسه شدیم. بعد از دو شب و دو روز سفر به تاریخ ۱۷ اکتوبر به ادیسه رسیدیم و در هوتل لندن، رحل اقامت افگندیم. این هوتل در زمان تزار بنایافته بود و هوتل مجللی بود، روز دیگر به قونسلگری ترکیه رفتیم، قونسل جهت سپری کردن ایام رخصتی به استانبول، رفته بود و حمدی بیک سکرتر قونسلگری همراه با همسرش تشریف داشتند، ما برای حمدی بیک گفتیم، از کارمندان هوتل دریافتم که کشتی که عازم استانبول بود، یکروز قبل به استانبول رفته است و کشتی دیگر ۱۵ روز بعد حرکت خواهد کرد و ما می خواهیم از طریق رومانی به ترکیه برویم، بناء در مورد بایست عریضه ای به مسکو فرستاد، حمدی بیک عریضه‌ای نگاشته، به مسکو گسیل داشت و ما انتظار پاسخ مسکو راکشیدیم. تا پانزده روز از مسکو پاسخی نیامد و پولیس هر روز بهانه می جست و لیت و لعل می کرد. (این همه مشکلات بخاطر اشتباه کارمند افسر اداره جهانگردی تاشکند بود اگر او پاسپورت های ما را در دفتر فراموش نمی کرد و ما به اقامت یک روز دیگر درتاشکند مجبور نمی شدیم و می توانستم یک روز قبل در همین کشتی که به استانبول

رفت ، سوار می شدیم و از مصرف پانزده روز در ادیسه و پریشانی های دیگر رهایی می یافتیم)

اگر حمدی بیک و همسرش نمی‌بود ، خدا می‌داند که ما پانزده روز را در ادیسه چگونه سپری می کردیم، در آن روزها ما روزی بـه تـماشای سرکس روسی رفتیم ، اما سینما نرفتیم ، زیرا فلم ها اکثراً به زبان اوکراینی بود که زبان جداگانه است . اگر چه من بخاطر دانستن زبان روسی ، گفت و شنود فلم را می فهمیدم و به همسرم ترجمه می کردم ، اما این کار در مدت یک هفته، فقط یک بار صورت گرفت.

خدا خدا گفته به تاریخ ۱۳۱کتوبر امید حرکت کشتی فرا رسید مگر قبل از سفر، حمدی بیک از ما پرسید که آیا شما زیـورات طـلایی،نـقره‌یی یاساعت طلا دارید و اگر دارید آیا هنگامی که داخل روسیه شـدید، در پاسپورت خویش آنرا درج نموده اید و یا خیر؟

من جواب دادم ، باما یکتعداد زیورات طلایی است ولی با تاسف در دفتر گمرک در مرز روسیه ، وسایل ما را بازرسی دقیقی کردند که از دیدن آن وضع بریشانکن ، من آنقدر آسیمه‌سر شده بودم که درج کردن زیورات همسرم را در پاسپورت، فراموش کردم.

حمدی بیک این خبر مایوس کن را به اطلاع مـا رسـاند کـه مـا آن زیوارات و ساعت طلایی وسایر اشیایی را که در مرز روسیه در پاسپورت درج نکرده ایم ، از روسیه خارج نموده نمی‌توانیم، اگر کسی چیزی ازین قبیل را بخواهد طور پنهانی از روسیه خارج نماید و پولیس از آن اطلاع یابد ، همه زیورات ضبط گردیده و مالک زندانی می شود.

ما هم تصمیم گرفتیم، این همه وسایل گـرانـبهای خـود را کـه درج پاسپورت نشده است به حمدی بیک تسلیم داریم و هر زمانی که او جهت سپری کردن ایام رخصتی، به ترکیه آمد با خود بیاورد ،زیرا او پاسپورت سیاسی دارد و حین پالاشدن به کشتی ، بازرسی نمی گردد.

حرکت از روسیه جانب ترکیه :

بامداد ۳۱ اکتوبر به ساحل رسیدیم ، حمدی بیک و همسرش جهت

وداع ما آمده بودند . همسر حمدی بیک به همسرم گفت، من زیورات تو را با خود آورده ام ، وقتی که بازرسی پولیس به انجام رسید و تو سوار کشتی شدی ، من پنهانی زیورات را به تو خواهم سپرد.

ما در همین فکر بودیم که آیا چنین کار مناسب است و یا خیر؟ در همین لحظات از پاسگاه پولیس چیغ وفریاد زنی به گوش مان رسید ، و پس از تحقیق معلوم گردید که آن زن یک قاب ساعت طلا را در میان لباسهای خود پنهان داشته بود ومی‌خواست طور پنهانی، از خاک روسیه خارج سازد ، پولیس بعد از بازرسی، ساعت را از میان لباسهای او بیرون نمود و به ضرب و شتم او آغاز کرد. با شنیدن فریاد آن زن ،ماجرأت نکردیم تا زیورات را از نزد همسر حمدی بیک تسلیم گردیم. معاینه گمرگ پایان یافت و ما به خیر سوار کشتی شدیم و با حمدی بیک و همسرش وداع نمودیم.(حمدی بیک چندسال بعد جهت سپری کردن رخصتی به ترکیه آمد و همه زیورات را بدون کم وکاست تسلیم ما کرد.)

کشتی ما بعد از دو شب و دو روز سفر به تاریخ دوم نوامبر ۱۹۳۷م به استانبول رسید، و ما شکر خدا را بجا آوردیم که از روسیه زنده به ترکیه رسیدیم.

الحمدلله. الحمدلله

* * *

مسجد جامع هرات

نمبر ۱۱۹۶

المتوکل علی الله

محمد ظاهر

بفضل الهی پادشاه مملکت افغانستان

بتقدیر خدمات صادقانه و مساعی که از [illegible] خان [illegible] بمشاهده

رسیده مشارالیه را باعطای نشان ذیشان (استور درجه سوم) قرین افتخار فرموده و فرمان هذا

که مصدق خدمات و اتیازات نامبرده به نشان موصوف است از حضور اعلیحضرت پادشاهی ما

برایش اعطا و احسان شد

بتاریخ [illegible] برج [illegible] سال ۱۳۱۶ امضا شد

کلیشهٔ فرمان محمد ظاهر شاه در مورد اعطای نشان استور

شاه محمود خان در چکوسلواکیا - اکتوبر ۱۹۳۶

T. C.
KÂBİL BÜYÜK ELÇİLİĞİ

No. 109

No. 33

Tarife : 42

Kâbil, 30 eylül 1937.

Afganistan Hükûmeti Harbiye Vezareti tarafından Türkiye Cumhuriyeti Millî Müdafaa Vekâletine yazılan 5 mizan 1316 şemsî (28.9.1937) tarih ve 183 No.lı Farsça mektubun tercemesidir.

Türkiye Cumhuriyeti
Millî Müdafaa Vekâletine

Türkiye Cumhuriyeti Ordusu Subaylarından Topçu Yüzbaşı Bay Zafer Hasan ; 4 ikinci teşrin 1933 tarihli kontratla Ordumuz hizmetine alınmış ve Kâbil'e muvasalatında Afgan Mektebi harbiyesi şahanesi Topçu Baş muallimliğine tayin olunmuştu.

Bay Zafer Hasan ; Harbiye mektebimizde iki buçuk yıl süren bu vazifesini ciddiyetle yaptığı gibi bir Sahra bataryasile bir Dağ bataryası efradını da yetiştirmekte gayret ve liyakat göstermiştir.

Hükûmetimiz yeni toplar mübayaasına karar verdiği zaman Bay Zafer Hasan tesellüm ve muayene heyeti/ reisi sıfatile Çekoslovakya'ya gönderilmiş ve bu vazifeyi de arzumuza göre ifa eylemiştir.

Çekoslovakya'dan Kâbil'e avdetinde gerek yeni toplarımızın tarifname-talimname ve atış cedvellerinin tertib ve tabında ve gerekse Topçu sınıfının talim ve terbiye programının tedvininde ve Topçu zabitlerile küçük zabitlerimizin yetiştirilmesinde çok çalışmış ders atışlarile muharebe atışlarını da yaptırmıştır.

Kendisile olan kontratımız bitmiştir. İyi hizmetlerinden memnun kaldığımızı bu mektubumuzla dost ve kardeş Türkiye Cumhuriyeti devletinin Millî Müdafaa Vekâletine beyan eder ; Mumaileyhe muvaffakiyetler temenni ile Cumhuriyet Hükûmetinin terakki ve teâlisinin hergün artmasını kalben dileriz.

İlişik Farsça mektubun tercemesidir. Pul olmadığından tasdik muamelesi pulsuz yapılmış Beş Rupye harcı alınmıştır.

İmza : Afgan Harbiye Veziri
Şah Mahmud Han

ترجمه ترکی نامه شاه محمود خان وزیر حربیه در تحسین از ظفر حسن آیبک به وزارت جنگ ترکیه

ظفر حسن ایبک رئیس هیأت افغانی برای خرید توپ در چکوسلواکیا

ظاهر شاه در حال معاینه توپهای فابریکه سکودا

ظفر حسن، اقبال شیدایی و همسران شان

شاه محمود خان در منزل ظفر حسن آیبک در کابل

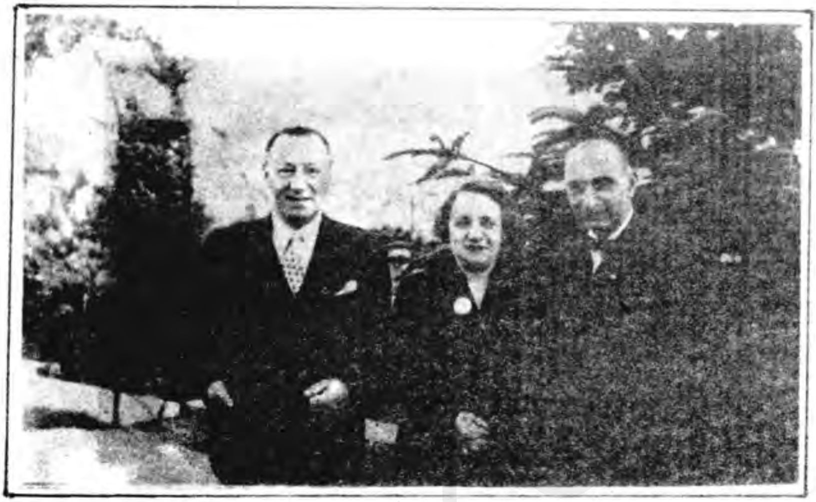
سید عبدالله شاه جی

درویشان طریقه مولویه هنگام سماع و پایکوبی در خانقاه ملا نورالدین وزیرستانی افغان در استانبول

تعدادی از ترک‌ها در منزل ظفر حسن آیبک در کابل (۱۹۳۷ م)

ظفر حسن، امینه مکرم آیبک و داکتر نیر بیک که همه در قبرستان زنجیرلی قویو استانبویل به خاک سپرده شده‌اند

ظفر حسن در دیدار با خانواده‌اش بعد از ۲۲ سال جدایی در کابل (۱۵ سپتمبر ۱۹۳۷ م)

پسگفتار

نویسنده خاطرات مرحوم ظفر حسن ایبک، بعد از این فصل ۲۶ کتابش را تحت عنوان: خدمت مجدد نظامی من در ترکیه، آغاز می‌کند، و تحت عناوینی از قبیل: امتحان من، شنیدن خبر مرگ مصطفی کمال پاشا اتاترک (اتاترک در دهم نومبر ۱۹۳۸م وفات یافت)، سردی‌های قره کوسه ،ارتقای من، ناکامی در شمول اکادمی نظامی، آغاز جنگ دوم جهانی، تقرر من در تهریس، آموزگاری در کالج افسران ریزرفی، تلاشهای برادرم جهت دعوت من به هندوستان ،تقاعد از اردو، موضوعات یادشده را شرح و بسط می‌دهد.

مؤلف فصل ۲۷ کتابش را تحت عنوان : اقامت در استانبول و آموزگاری در اکادمی افسران، آغاز می‌کند و موضوعات ذیل را شرح می‌دهد : آموزگاری در کالج افسران، آزادی شبه قاره هند و تشکیل پاکستان، آمدن شاه خانم ملکه ثریا، ملکه افغانستان به منزل من، (مؤلف در شرح این رویداد می‌نگارد : در این روزها در زندگی ما واقعه مهمی رخ داد و آن اینکه شاه خانم ملکه ثریا، ملکه اعلیحضرت امان الله خان، جهت دیدار برادرانش در سال ۱۹۴۸ م از روم به استانبول آمد و در منزل ما تشریف آورد، ما موسم سرما را سپری می‌کردیم، منزل ما در محله «چفته حوض» استانبول موقعیت داشت، فوتوی که به همین مناسبت برداشته شد در آخر کتاب درج می‌گردد) بعد از آزادی نخستین سفر من به وطن، ملاقات با نهرو، سفر به آگره، سفر به بمبئی، و صول به پاکستان، اقامت در لاهور، رسیدن به کراچی، عودت به ترکیه .

مؤلف فصل آخرین یا فصل بیست و هشتم کتاب خویش را تحت عنوان «پس از عودت به ترکیه و خدمت من برای روابط ترکیه و پاکستان» با ذکر موضوعات ذیل یاد آوری می‌شود:

بنیاد نهادن شعبه انجمن کلتوری پاکستان - ترکیه در استانبول، تجویز اعزام من به حیث مستشار سفیر ترکیه در کراچی، طرح تقرر من به حیث قونسل افتخاری پاکستان در استانبول، تقاعد از معلمی، بیماری من، آمدن جنرال محمد ایوب خان و سکندر میرزا به منزل ما، آمدن برادر زاده‌ام داکتر سعیده بیگم به استانبول، تجویز حکومت ترکیه مبنی بر اعزام من به پاکستان، آمدن پریزدنت سکندر میرزا به ترکیه، سفر دوم من به پاکستان، کودتای نظامی سال ۱۹۵۸م در پاکستان، مبارکبادی بانوان ترکیه به رئیس جمهور ایوب خان، سانحه وفات پروفیسر داکتر مظفر شوقی نیربیک، مهمان شدن بانو عبدالقادر صاحبه در منزل ما، روزنامه نگاری من، سفر سوم به پاکستان، سالگرد وفات مرحوم علامه اقبال، ملاقات با حکیم نیر واسطی رئیس انجمن کلتوری ترکیه - پاکستان، مکتب بیگم وزیر احمد صاحبه، ملاقات با فیلد مارشال محمد ایوب خان رئیس جمهور پاکستان، متوجه ساختن پریزدنت محمد ایوب خان، شغل کنونی من.

مؤلف کتاب خویش را با این فرموده علامه اقبال پایان می‌بخشد:

جوانون کـو میری آه سحردی | پهران شاهین بچون کو بال و پر دی
خدایا آرزو میری یهی هی | مرا نور بصیرت عام کر دی.

ظفر حسن ایبک.
استانبول - ۱۹۶۳ م

* * *

ظفر حسن و مارشال ایوب خان

ظفر حسن، ایوب خان و لوی درستیز ترکیه

آخرین فوتوهای ظفر حسن آیبک همراه با داکتر غلام حسین ذوالفقار، ایاز احمد و افضال احمد (اکتوبر ۱۹۸۸ م استانبول)

آخرین آرامگاه ظفر حسن در استانبول

465

مراجع

در تهیه حواشی این اثر، مترجم برعلاوه استمداد از حافظه بعید، از آثار ذیل نیز بهره برده است.

۱ - افغانستان در مسیر تاریخ (جلداول) اثر مرحوم‌میر غلام محمد غبار
۲ - افغانستان در مسیر تاریخ (جلد دوم)اثر مرحوم میر غلام محمد غبار
۳ - تاریخ سیاسی افغانستان از سید مهدی فرخ
۴ - تاریخ و روزنامه نگاری افغانستان. داکتر محمد حلیم تنویر
۵ - جنبش مشروطیت در افغانستان - شادروان استاد عبدالحی حبیبی
۶ - محمود بیک طرزی - عبدالمجید ملک، چاپ دوم، ۱۹۹۳ م، بن - آلمان
۷ - جهاد ملت بخارا و حوادث لقی در شمال هندوکش - مرحوم جمشید شعله، به کوشش داکتر جمراد جمشید، چاپ تهران ۱۳۷۹ خورشیدی
۸ - زماژوند او جد جهد - خان عبدالغفار خان،چاپ کابل
۹ - حواشی ابوالکلام آزاد - سید مسیح الحسن
۱۰ - مولاناابوالکلام آزاد، شخصیت، سیاست، پیغام - رشید الدین خان
۱۱ - ابوالکلام آزاد ایک همه گیر شخصیت - رشید الدین خان
۱۲ - سیرت سید احمد شهید (جلد اول) مرحوم مولانا ابوالحسن علی ندوی، چاپ هفتم، ۱۹۸۶ میلادی ،لکنهو - هند
۱۳ - سیرت سید احمد شهید (جلد دوم) مرحوم مولانا ابوالحسن علی ندوی، چاپ هفتم، ۱۹۸۶ میلادی ،لکنهو - هند
۱۴ - شبلی، هندوستانی ادب کی معمار - ظفر احمد صدیقی
۱۵ - کرسی نشینان کابل - سید مهدی فرخ ،با مقدمه استاد محمد آصف فکرت .

۱۶ - یاد داشتهای من - مارشال شاه ولیخان، چاپ پنجم ،کابل
۱۷ - سالنامه کابل،۱۳۱۲ ش ،سال اول، چاپ کابل
۱۸ - سرگذشت یک ملت مظلوم در مسیر سدهٔ بیستم - غلام حضرت کوشان، چاپ امریکا، به کوشش محمد قوی کوشان
۱۹ - ظهور مشروطیت و قربانیان استبداد در افغانستان، - سید مسعود پوهنیار،
چاپ دوم، سال ۱۳۷۶ خورشیدی ، ناشر سبا کتابخانه - پشاور
۲۰ - کلیات دیوان طرزی به کوشش دکتور ننگیالی طرزی، چاپ دوم، تهران، سال چاپ ۱۳۸۱ ش. این کتاب برای نخستین بار در سال ۱۳۱۱ ق درکراچی به اهتمام مرحوم محمود طرزی فرزند شاعر به چاپ رسیده است .
۲۱ - هفته نامه شپیگل DER SPIEGEL چاپ آلمان شمارهٔ ۱۱، ماه مارچ ۲۰۰۲م
۲۲ - افغانستان در عهد اعلیحضرت امـان الله خـان ۱۹۱۹ - ۱۹۲۹، رساله ماستری فضل غنی مجددی، چاپ کالفورنیا - امریکا، سال چاپ ۱۹۹۷ میلادی
۲۳ - تاریخ حزن الملل بخارا، خاطرات امیر سید عالم خان ،امیر بخارا ، چاپ پاریس به سعی و اهتمام جنرال حاجی یوسف مقیم بـای در ۱۰۲ صفحه. این کتاب در ایامی که مترجم مدیر مسؤول ماهنامه میثاق خون بود، باحواشی و تعلیقات برادر محترم الحاج عبدالاحد تارشی در سـال ۱۳۶۵ خورشیدی در مجله میثاق خون به چاپ رسیده است .
۲۴ - اولین ترور سیاسی، اثر استاد خلیل الله خلیلی، چاپ شورای ثقافتی جهاد در اسلام آباد، با مقدمهٔ استاد محمد صدیق راشد سلجوقی .
۲۵ - خاطرات سیاسی (۱۹۳۲ - ۱۹۹۲) از سید قـاسم رشـتیا، چـاپ ویرجینیا - امریکا چاپ اول، سال ۱۹۹۷ میلادی
۲۶ - نخستین کتاب در بارهٔ جنبش مشروطه خواهـی در افـغانستان - چاپ دوم ،اثر پوهاند سید سعدالدین هاشمی، ناشر : شـورای فـرهنگی افغانستان در سویدن سال ۲۰۰۱ میلادی
۲۷ - ما باشندگان دیرینه این سرزمین - ایشـر داس، چـاپ سـویدن،

۲۰۰۳ میلادی
۲۸ - افغانستان در قرن نزده، سید قاسم رشتیا، چاپ کابل
۲۹ - نگاهی به عهد سلطنت امانی، استاد سید رسول، چاپ پشاور
۳۰ - امیر حبیب الله کلکانی کی بود؟ ، عزیزالله فریاد، چاپ دهلی جدید، ۲۰۰۱ م
۳۱ - سالنامه کابل سال ۱۳۱۴ خورشیدی، چاپ کابل
۳۲ - فاتح جنگ سرد، عبد الحفیظ منصور، چاپ دوم، میزان ۱۳۸۱ خورشیدی
۳۳ - کلکسیون سال اول جریدهٔ انیس، ۱۳۰۶ خورشیدی - کابل
۳۴ - تقویم تطبیقی هزار و پانصد سالهٔ هجری قمری و میلادی، مقدمه و تجدید نظر از داکتر حکیم الدین قریشی، چاپ تهران، ۱۳۶۰ خورشیدی
۳۵ - The Afghan Wars (1839 - 1919) از T.A.Heathcote چاپ لندن ۱۹۸۰
۳۶ - North-West Frontir(1837-1947) از Robert Wilkinson - Latham چاپ لندن ،۱۹۷۷ میلادی
۳۷ - سراج التواریخ (جلد سوم) از ملا فیض محمد کاتب هزاره،چاپ اول، تهران - ۱۳۷۰ ش
۳۸ - افغانان(جای، فرهنگ ،نژاد)از مونت استوارت الفنستون،ترجمه استاد محمد آصف فکرت ،چاپ دوم، آستان قدس رضوی - ۱۳۷۹ خورشیدی
۳۹ - دیوان «واصل» گرد آورنده استاد محمد همایون پرونتا،چاپ اول، ۱۳۷۳ ش، کابل
۴۰ - مجاهد قهرمان ابراهیم بیک لقی، تألیف، محمد علم فیض زاد، چاپ اول، پاکستان، ۱۳۷۲ خورشیدی
۴۱ - تاریخ منظوم (افغانستان نوین در آئینه شعر) سرودهٔ استاد عبدالحی آرین پور ولوالیجی، چاپ امریکا، ۱۳۷۶ خورشیدی

***

فهرست اعلام
(اشخاص و قبایل)

❊ ❊ ❊

فهرست اعلام
(اماکن)

* * *

فضل الرحمن فاضل فرزند شهید قربان محمد یفتلی، متولد ۲۱ دلو ۱۳۳۶ هـ ش در شهر فیض آباد بدخشان است که در سال ۱۳۴۵ شامل لیسهٔ کوکچه (شاه محمود سابق) فیض آباد شده و در سال ۱۳۵۶ خورشیدی از مدرسه امام ابو حنیفه کابل فارغ گردیده است.

فضل الرحمن فاضل در سال ۱۳۵۷ هـ ش شامل پوهنځی شرعیات پوهنتون کابل گردید و در سنبلهٔ ۱۳۵۸ راه هجرت در پیش گرفت. در دوران هجرت به صفت مدیر مسوول جریدهٔ «کاروان جهاد» و مدیر مسوول مجلهٔ «میثاق خون» فعالیت فرهنگی داشته است. وی از سال ۱۳۶۹ هـ ش الی تشکیل دولت اسلامی افغانستان، ریاست انجمن نویسنده‌گان و سخنوران جمعیت اسلامی افغانستان را بر عهده داشت. پس از استقرار دولت اسلامی افغانستان، نخست به صفت رئیس موسسهٔ نشراتی انیس، سپس به حیث آتشهٔ کلتوری سفارت افغانستان در انقره اجرای وظیفه نموده و بعدها به حیث مستشار سفارت کبرای افغانستان در دهلی جدید مقرر گردید که مسوولیت نشریهٔ «میزان» ارگان نشراتی آن سفارت را، از آغاز تاسیس (میزان ۱۳۷۵ ش) تا سقوط طالبان بر عهده داشت موصوف فعلاً جنرالقنسل افغانستان در شهر «بن» است.

از فضل الرحمن فاضل مقالات و ترجمه‌های زیادی در روزنامه بدخشان و مطبوعات دوران جهاد به چاپ رسیده، و کتاب‌هایی زیادی را نیز از عربی به دری برگردانده که بسیاری از آن‌ها به چاپ رسیده است.

تراجم و آثار چاپ‌شده:

* ۱ - عمار فرزند یاسر * ۲ - تحقیق (نمایشنامه) * ۳ - دو چهره (نمایشنامه) * ۴ - رمه (نمایشنامه) * ۵ - امریکایی که من دیدم * ۶ - خلل در کجاست؟ * ۷ - اسلام و جاهلیت * ۸ - اخلاص * ۹ - توحید * ۱۰ - درس‌هایی از سیرت پیامبر اکرم در مورد رازداری * ۱۱ - روزهٔ ماه مبارک رمضان * ۱۲ - مبادی اساسی فهم قرآن * ۱۳ - گفت و شنود سه دعوتگر نامور پیرامون حکومت اسلامی * ۱۴ - ردی بر شبهات دشمنان اسلام * ۱۵ - دریچه‌ای به سوی مرگ * ۱۶ - نعمت‌های بهشت * ۱۷ - دعوتگر نامور استاد احمدزی شهید * ۱۸ - اسلام و آیندهٔ بشریت * ۱۹ - دوشیزهٔ جاکارتا * ۲۰ - مجاهدین در مسکو (سفرنامهٔ مسکو) * ۲۱ - زندان سیار * ۲۲ - نماز ستون دین * ۲۳ - زندگینامهٔ شهید پیروز استاد فیض‌الرحمن فایض * ۲۴ - دعوتگر و وسایل او * ۲۵ - درس فی قلب المعرکة (ترجمه چه نوع مبارزه ؟ از دری به عربی) * ۲۶ - مسلمانان بیدار شوید! * ۲۷ - سرطان سرخ * ۲۸ - سیرت نبوی (درس‌ها و اندرزها) * ۲۹ - ملا شاه بدخشی: آثار و افکار * ۳۰ - افغانستان از سلطنت حبیب الله خان تا صدارت محمد هاشم خان * ۳۱ - بازتاب رویدادها (گزیده مقالات) * ۳۲ - نقش تعصب قومی در سقوط دولت اسلامی اندلس.

کتاب‌های چاپ ناشده:

* ۱ - حقیقت جهاد در اسلام * ۲ - اصول دعوت * ۳ - انگیزه‌های سقوط در نیمهٔ راه مبارزه * ۴ - امریکا از دیدگاه سید قطب * ۵ - آئین اختلاف * ۶ - سفری به سوی فردا، * ۷ - حقوق زن در اسلام، * ۸ - قهرمان سترگ صلاح الدین ایوبی، * ۹ - خوله بنت ازور (نمایشنامه) * ۱۰ - الفوزالکبیر فی اصول التفسیر، اثر امام شاه ولی‌الله دهلوی (تحقیق) * ۱۱ - امام اعظم ابوحنیفه.

بنگاه انتشارات میوند

کابل - افغانستان